ԴԵՐԵՆԻԿ ԴԵՄԻՐՃՅԱՆ

891.99
Դ-34

ԴԵՐԵՆԻԿ
ԴԵՄԻՐՃՅԱՆ

ՍՏՈՒԳՎԱԾ Է 1961 թ.

ԵՐԿԵՐ

Առաջին
հատոր

ՀԱՅՊԵՏՀՐԱՏ
Երևան

Կազմը, անվանաթերթը և շմուց տիտուլները Կ. ՏԻՐԱՏՈՒՐՅԱՆԻ:

Д. ДЕМИРЧЯН

СОЧИНЕНИЯ

том I

(на армянском языке)

Армгиз, Ереван, 1946 г.

Անցյալի ուրուներ

ԱՎԵԼՈՐԴԸ

Երբեք Հաճի աղան այդպես անխնամ չէր փոխել քայլերը իրենց տնից խանութ գնալիս։ Այն Հաճի աղան, որի փողոցով անցնելն իսկ մի հանդես էր. աղայակա՛ն։ Միշտ հաստ շալը վաթսուն-յոթնասուն տարեկան կուզի վրայով վզին փաթթած, երկար իրանը բերընքսիվար ընկնելու պես՝ առաջ թեքած, ուղտի վիզը առջև երկարած, սև ակնոցների արանքից սապատավոր քիթը օդի մեջ խրած, հայացքը դեպի հեռուն, մի կետի՝ ընթանում էր նա։ Եվ այդ ֆեսավոր Հաճին ծիսակատարությունների նման անխուսափելի գործելակերպեր ուներ փողոցով անցնելիս. գիտեր ամեն դար ու փոսի, քար ու ոտնատեղի սովորական պատռվածքը, և եթե սայլի, ոտի կամ բնության հետևանքով քարերն ու ոտնատեղերը նոր կարգով դասավորվեին, Հաճի աղան կանգ կառներ, լրջորեն կկշռեր նոր ոտնատեղի վտանգի չափը, իր դեղնած գավազանի ծայրով բախելով, կստուգեր ոտը դնելիք քարի հավատարմությունը և, գավազանը ցեխի կամ ջրի մեջ դիմհար տալով, զգույշ աքլորի պես ոտները գետնից պոկելով ու վար դնելով, գերագույն խնամքով կանցներ վտանգավոր տեղը։

Տաս տարի առաջ միայն՝ իր անդրանիկ որդուն թաղելիս՝ Հաճի աղան թույլ տվեց, որ իր կապույտ մահուդ շալվարի տոտերը ցեխոտվեն, և մեկ էլ այսօր, երբ իմացավ, որ Թուրք Զորքը ռուսներին նեղելով, հաղթական մոտենում է իրենց փոքրիկ սահմանամերձ քաղաքին։

Ասենք, այսպես դեկտեմբերի ցրտին Հաճի աղան դուրս եկողը չէր, այն էլ այս ցեխին, որ գոյացել էր սայլերի ու զորքի տակ կոխկրտած ձյունից՝ հակառակ որ միշտ այս ամսին գետինը սառած էր լինում։

Անհանգիստ էր վերի՛ն աստիճանի։ Արդեն մի շաբաթ է, ականջին դիպել էր, որ Թուրքը գալիս է։

Փորձված, կյանքի չար ու բարուն տեղյակ՝ Հաճի աղան, որ տեսել էր 1877 թվի ռուս-տաճկական պատերազմը, երբ թյուրքը կարծես բնականորեն հաղթվում էր, այն Հաճի աղան, որ «քրդանոցներում ու թուրքանոցներում» զելվել, առևտուր էր արել և շատ անգամ էր ավազակների ձեռից աղվեսի պես պոչը պրծացրել, նա լավ գիտեր, որ երբեք չէն սպասի՝ վտանգը գա ու փեշիցդ բռնի.—պետք է ժամանակին որսալ խուսափելու անկրկնելի վայրկյանը։

Բայց այս անգամ վրիպեց... Եվ չարաչար։

Երբ մտավ շուկա, փորձված աչքերով չափեց հրապարակը և զինվորների ու խանութպանների եռուզեռում մի անկարգություն նկատեց, որ նրան դուր չեկավ։ Մոտեցավ իր խանութին. խանութը կիսափակ էր։ Ներս մտավ՝ թուքը կուլ տալով։ Իր քառասնամյա որդին շտապով ապրանքը դարակներից թափում էր մի տոպրակի վրա։ Գեր ու կլոր տղամարդ էր նա և հևում էր փուքսի պես. քրտինքի կաթիլները շարվել էին նրա չեչոտ, կարմիր երեսին։

Հաճու աչքերը մթնեցին։ Ածիլած կզակը հաստ բեղերի տակ դողաց, և նա բառերը լփռտելով՝ մրմնջաց.

— Շմավո՛ն... ի՛ի՛նչ կենիս...

Շմավոնը հորը տեսնելով՝ ավելի մռայլվեց և մեղավորի պես, կարծես ինքը լիներ աղետի պատճառը, չպատասխանեց և աչքերը գետին գցեց։ Իբրև թե՝ «հա՜, իմացի՞ր, մեռել է»։

Եվ իսկապես, կարծես մարդ էր մեռել. կաղ գործակատարը տաբուրետ քաշեց Հաճի աղայի առջև և ասաց.

— Բան չկա, Հաճի աղա, նստե։

— Ջա՛նըմ, ի՞նչ «բան չկա». Փուրղո՞ւն բռնեցեք...

— Միսաքը գնաց խանը՝ բռնելու,—պատասխանեց Շմավոնը։

Հաճի աղան չնստեց. ծուղակն ընկած մկան պես կարծես ելք որոնելով, նայեց չորս կողմը և դուրս եկավ, որ դուրսն էլ նայի։ Բայց հարևան խանութներում առուտուրը եռում էր. խանութպանները հանգիստ էին երևում։ Իրենց հարևանը, Կոռկոտենց Եղիշը, լուրջ և անխռով, ինչպես ամեն օր, ահա բան է կշռում կազակների համար։ Հանգիստ է նա իր բահի մորուքով և ընկույզի խոշոր աչքերով։ Ուժ երևակայի տեր է. եթե «նահանջ» լիներ, նա ավելի շուտ պիտի անհանգստանար։ Եվ Հաճի աղան մոտենալով նրա խանութին՝ հարցրեց նրան.

— Եղիշ, աս ի՞նչ կըսեն, Թուրքը զոռի՞ր է:

— Այդպես բան կա՞, չգիտե՛մ... մեր բակի ֆետղեպիլը քսալ՝ ա՞ չկա,—պատասխանեց Եղիշը և շարունակեց իր առուտուրը եպիսկոպոսական արժանապատվությամբ: Հաճի աղան կանգնեց նրա խանութի առջև՝ չիմանալով ի՛նչ անի: Նրա մոտից անցնում էր գյուղգար Պողոսը, որ իրեն ձեռ առնող զվարճախոսներից մեկին պատասխանում էր.

— Ա՛տամ[1], ինչ օր ուրիշներու գըլի՝ ան ա թող մեզի ըլի. աշխըրումի չէ՞:

— Ինձի աշե,—ձայն տվեց հեռու խանութից ձեռ առնողը,— հազրվե՛, կամենդանթը քեզի համար կառեթ պիտի ղրկե, որ փախչիս:

— Կառեթը զանգիններուն[2] համար է. սաղ ըլին օտքերս,— հանգիստ պատասխանեց առողջ արհեստավորը և շուռ տվեց ուրիշ փողոց:

Հաճի աղային զայրացրեց այս շարադուշակ զվարճախոսությունը, և այն է՝ հեռանում էր Եղիշի խանութից, որ ներս մտավ նրա ժրագլուխ աշակերտը և իբրև անմիտ քայլի վրա ծիծաղելով՝ զեկուցեց.

— Խանըր ինչ ֆուրղուն օր կա՝ հատը հարուր, հարուր իցցուն մանեթով բռներ են:

Հաճին զգաց, որ բերնի թուքը ցամաքում է:

— Ի՞նչ... բռնե՞ր են... մեր Միսաքը հո՞ն էր,—հարցրեց շնչասպառ:

— Հոն էր, հըմը չկրցավ բռնե,—պատասխանեց թարմ ու անհոգ ձայնով աշակերտը և ավելը վերցնելով, սկսեց ուրախուրախ ավլել խանութի սանդուղը:

Հաճի աղան շտապեց իր խանութը և դողդողալով վրա պրծավ իր որդուն.

— Ի՞նչ ես էրի... Ֆուրղունները ձեռքե բա՞ց ես թողի... գերդաստա՞նս մնաց...

Շմավոնի կարճ ու գնդլիկ մարմինը շիտկվեց: Նա իր քըրտնած, չեչոտ դեմքը բարձրացրեց և ապրանքը գոգնոցի մեջ՝ նայեց հորը: Հայացքներն իրար հանդիպեցին, և նրանք իրար հա-

---

[1] Մարդ:

[2] Հարուստ:

կայան: Հաճի աղան չարագուշակ ժպտով գլուխը հանդիմանորեն շարժեց.

— Ֆուրղո՞ն գտի... տղա՞քս ձեռքե կերթան... տո՞ւնս...

Շմավոնը դեմքը կնճռոտեց:

— Ջանըմ, ֆուրղոն ինչո՞ւ պիտի չըլլի,—բարկացավ նա և, ապրանքը թափելով, յուղոտ գոգնոցով քթինքը սրբեց ու գլորվող տակառի պես կողքե-կողք ընկնելով, դուրս գնաց:

Հաճի աղան երկար նայում էր իր որդու թաղիքե վալինկներին, նրա տափակ փափախին և կարմիր շարֆին. մերթ երևում, մերթ կորչում էր զինվորների բազմության մեջ, մինչև որ անհետացավ:

Հաճի աղան դուրս եկավ խանութից և բռնեց տան ճամփան:

Հասնելով տուն՝ դռան մոտ ոտները չքսեց երկաթե քերիչին, ինչպես անխախտելի պարտականությունն էր հաճիենց տանեցիների, և ներս մտավ: Իր մեծ հարսը, որ տան միջանցքում բուրդ էր ձաղկում, Հաճուն տեսնելով՝ տիրացուի վարժությամբ, իբրև ծիսակատարության որոշ տեղը, ձայն տվեց.

— Շողո՛, Հաճի աղաս էկավ, ղայֆան բեր:

Բայց երբ Հաճի աղան մրթմրթաց «հարամ ըլի՛ ղայֆան»՝ հարսին այնպես թվաց, թե երազումն է, կամ մի անասելի դժբախտություն եկավ իրենց տան գլխին: Վրա ընկավ Հաճու ոտներին, հանեց նրա կաշվե կալոշները և, տեսնելով Հաճու շալվարի ցեխոտված տոտերը, վախեցած գնաց խոհանոց՝ տանեցոց իմաց տալու:

Հաճի աղան մտավ «մեծ օդան» և կանգնեց մեջ տեղը տխուր՝ արձանի պես:

Ներս մտավ Հաճի աղայի կինը, Հաճի մարը, մի ժիր ու նիհար կին:

— Ի՞նչ է, Հաճի աղա,—հարցրեց:

— Ի՞նչ պիտի ըլի. Թուրքը գուքա, հազրվեցեք:

— Օ՜ֆ, ամա՜ն, Հաճի աղա, «Թուրք, Թուրք» առել անցել ես, քաղաքը լիքը սալդաթ է:

— Գլխեդ շատ մի դուրս տա, հազրվե՛,—հրահանգեց Հաճի աղան:

— Թուրք չկա, չկա. ղայֆադ խմե,—արագախոսեց ժիր կինը և դուրս գնաց:

Այդ միջոցին Հաճի աղայի թոռը, Շողոն, մի կարմրաթուշ աղջիկ, դուռը ձեռներով ներս բերեց կաթով սուրճը:

Հաճի աղայի մեծ հարսը բերեց կապույտ փռոցը, փռեց մինդարի առջև, կարպետի վրա, առավ աղջկա ձեռքից սուրճը, որ դնի փռոցի վրա: Բայց Հաճի աղան մռութը կախ, հուզված և դժկամ՝ ձեռով արավ, որ սուրճը տանեն դուրս: Այս արդեն այնպես ազդեց հարսին ու աղջկան, որ նրանք խորտակված իրար նայեցին, կարծես երկրի հաստատությունը խախտվեց: Հաճի աղան սուրճ չխմի՞...

Մեծ հարսը ձեռքով արավ Շողոյին, որ դուրս գնա, ինքն էլ դուրս եկավ՝ ինչպես հիվանդի սենյակից, որ չանհանգստացնեն նրան:

Հաճի աղան գնաց, ծալապատիկ նստեց մինդարին և թթվեց: Մտքերով շփոթված հայացքը գցեց իր տան սարք ու կարգին, կարծես օտարական լիներ: Սենյակը խաղաղ էր: Մինդարները, մութաքաները, խալիները իրենց տեղից այնպես հարազատ և դաշն խաղաղությամբ նայում էին Հաճի աղային, և այնպիսի մի հաստատունություն կար այդ առարկաների մեջ, որ կարծես ոչ մի զորություն խախտել չէր կարող: Տարօրինակ թվաց մի վայրկյան այն խռովությունը, որ ընկել էր իր սիրտը, և պատուհաններում հանգիստ դրած այն ծաղկի փայտե թաղարները, որ հաճախ լվանալուց ճերմակել՝ փայլում էին, կամ սենյակի երեք պատերի տակով փռած մինդարներն ու պատերին կպցրած երկար բարձերը անվրդով պատմում էին խաղաղ հրավերքների, ուրախ հարսանիքների, անխռով օրերի մասին:

Եվ այդ բոլորը ահա այսօր անհաստատ բաներ էին: Այսօր իսկ կարող էին այդ ամենը լքվել... Դեռ տաս տարեկան հասակից իր հոր հետ ճամբորդելով «քրդերն ու թուրքերը», նրանց հետ առևտուր անելով՝ ահա վաթսուն տարի է տուն է շինում Հաճի աղան: Եվ հիսուն տարի կանոնավոր ժամացույցի պես խաղաղ չքչքացել է նրա երջանիկ տունը և ահա այսօր պետք է քանդվեր: Եվ ինչպես ջրում խեղդվողը հանկարծակի արագությամբ հիշում է իր անցած կյանքի մանրամասները, այնպես Հաճի աղան հիշեց իր անցյալը, ինչպես հանգիստ քուն դրեց և թաղեց հանգուցյալ հոր կողքին իր մորը, հիշեց 1877-ի պատերազմը, որ նրա համար անցավ իբրև իրեն չվերաբերող մի փոթորիկ... Միտքը բերեց, ինչպես երեսուն տարեկան երիտա-

մարդ՝ իր կնոջը տարավ Երուսաղեմ... ինչպես այնուհետև ձմեռ, գարուն նրա տանը տոն էր ու հարսանիք, նրա կյանքը առևտուր էր, ապրանք ու հարստություն: Հետո որդիները եկան հասան, ամուսնացան, բեղմնավորվեցին: Ամեն, ամեն ինչ եկավ իր կարգով ու եղավ, կարծես այդպես էլ պարտավոր էր լինելու, Հաճի աղան վանքի պես տան տեր դառավ, և այդ տունը այսօր քանդվում էր:

Ի՞ր տունը, հի՞ն տունը: Արյունը գլուխը խփեց: Ի՞նչպես, իր ընտանիքը, հարստությունը, այդ նույնքան հիմնավոր բանը, որքան ինքը՝ աշխարհի հաստատությունը...

Եվ Հաճի աղան, իբրև փորձված մարդ՝ իսկույն հարմարվեց կենսական իմաստության. որոշեց խիստ ու հրամայական մի կարգ՝ ազատել ամենակարևորը; իսկ եթե այդ չեղավ՝ կարևորագույնը: Վճռեց ու դաժանացավ.—ամեն ինչ անել, ամեն խստություն գործ դնել, անգթանալ, թեկուզ և ստորանալ, բայց փրկել այդ կարևորագույնը՝ իր տունը, իսկ եթե այդ չեղավ՝ իր անձը:

Կողքի «պզտի օդայում», թիթեղե փեճի վրա, հեռավոր ղուռնայի պես ծվծվում և գժժում էր գյուղյումը[1] և սենյակի տաք ու չոր օդը բարեխառնում ախորժելի խոնավով:

Հենց այդ փոքրիկ սենյակում, անկողինների ծալքի[2] տակ նստած էր մի տարեց կին: Դա Հաճի աղայի անդամալույծ քույրն էր, Սրբուհին, որ ամուսնու մահից հետո լվացք անելիս մի անգամ սաստիկ մրսեց, տիֆով հիվանդացավ և անդամալույծ եղավ. էլ չիմացվեց՝ տիֆի՞ց էր, թե արդեն տրամադիր էր: Ականջներն էլ ծանր էին: Հաճի աղան իր անվան չուտեցրեց, որ իր հիվանդ քրոջը ուրիշները պահեն և իր վրա խոսեն. հիվանդին բերեց իր տուն և անկյուն տվեց: Խեղճ կինը, իրեն աշխատասեր և ինքնասեր, ուզելով մի բանով եղբոր վարձահատույց լինել՝ ընտանիքի կարն ու կարկատանը, ինչպես և գուլպան իր վրա առավ. ու թեև նրա համար սաստիկ դժվար էր այդ աշխատանքն էլ, բայց նա անմռունչ ու կամովին անում էր: Գեր էր, ծանր և սաստիկ նեղությամբ նստած տեղից շարժվում էր և գետնաքարշ մի կերպ դուրս գնում:

---

[1] Պղնձե ջրաման:

[2] Ծալած և իրար վրա դարսած անկողինները կոչվում են ուղղակի ծալք:

Հաճու նստած տեղից երևում էին նրա ուռած մատները, որով նա ծնկան վրա փռած մի կտոր հարդարում, շտտումուռ էր տալիս, նորից հարդարում, չափում ինչ-որ մի կարկատանի համար։

Այդ մատներն սպիտակ էին, կարծես ջրով լիքը։ Եվ այնքան խաղաղ, առօրյա էր այդ մատների աշխատանքը, որ բոլորովին չէր բռնում օրվա խռովիչ դեպքերին։

Հաճին նայեց անդամալույծին, բայց չտեսավ նրան։ Նա սենյակի իրերն էր մտովի տեղավորում Փարզոնի մեջ և որոնում էր ամենապետքական իրերը։

Հետո մի տասը-քսան անգամ վեր կացավ պատուհանից դուրս նայեց՝ փողոցի շարժումներից մի բան գուշակելու համար։ Փողոցում շարժում չկար, կարծես ամեն ինչ խաղաղ ժամանակինը լիներ։

Բայց առա մթնելու վրա էր, որ խառն ձայներ լսվեցին։ Հաճին վեր թռավ և շտապեց դեպի պատուհանը։ Միքանի մարդիկ անցան պատուհանի տակով՝ խանութի ապրանք շալակած, որ տուն էին կրում։ Դրանց հետևեց մի սահնակ՝ անտանելի ծանր բեռով, բոլորը կին ու երեխա, ետևից տղամարդիկ՝ ոտով։ Հարևաններ էին։ Այդ առաջի սահնակը այնպես ազդեց Հաճուն, ինչպես մի հիվանդի մահը, որ թեև առաջուց սպասելի էր, բայց դեռ այնպես չէր ազդում։ Բայց երբ վերջապես սպասելին փաստ է դառնում, մի դաժան ու սառը բան է զգացվում, որ առաջ չէր կարելի երևակայել։ Ու մինչ Հաճի աղան դուրս կգար գնացողներին բան հարցնելու՝ հանկարծ իրենց տան դուռը դռռաց։ Ներս ընկավ Հաճի աղայի կրտսեր որդին՝ Հակոբը և նախասենյակից հուզված ու կտրուկ ձայնով կանչեց.

— Ապլա՛...

Հաճի աղան վազեց դեպի նախասենյակի դուռը։

— Հակո՞բ...—հարցրեց շնչասպառ։

Հակոբը ցեխոտ ոտները հազիվ սրբած՝ «Թուրքերը եկան, փախչինք պիտի» ասելով՝ շնչասպառ ներս մտավ և հարձակվելով անկյուններ դրած սնդուկների վրա՝ սաստիկ ուժով առաջ քաշեց։

Հաճին մոտեցավ որդուն.

— Ցուրդուն բռնեցի՞ք...

— Յուրղուն չկա, խզակ[1] բռնեցինք:

Հաճի աղան ընդունեց այդ առաջին մեծ հարվածը. բայց կյանքի բովում զելված մարդը իսկույն անդրադարձավ, որ խորհրդածության ժամանակ չէր. պետք էր ոչ միայն հաշտվել այդ աղետի հետ, այլ եղածն ազատել: Եվ ի՞նչ պիտի տեղավորվի մի սահնակի վրա... Հաճի աղան ավելի խստացավ.

— Տե՜, ազատելո՛ւն ազատեցեք... ամենեն պետքականը...

Հակոբը բանդեց իր կավագույն բաշլըղը, հանեց դեղնած հաստ վերարկուն և, հարձակվելով սնդուկների վրա, այնպես ուժով առաջ քաշեց, որ զոռից դեմքի ու վզի երակները ուռան:

Իրար ետևից ներս լցվեցին և դռների մոտ արձանացան Շողոն, Շմավոնի կինը, փոքր հարսը և մի հարևանի կնիկ:

Հաճին մոտեցավ Հակոբին և թևը բռնելով՝

— Խելքդ մի՛ կորցնե,—հրահանգեց,—ինչ որ պետքական է, ան ժողվե:

Հետո տանեցոց հրահանգեց.

— Ամենեն պետքական բաները ժողվեցեք, տեսե՛ք՝ ճամփան կմնաք:

Հարևանի կնիկը, որ լուռ ականջ էր դնում սրանց, տեսնելով, որ տան բոլոր անդամները գործի անցան, դիմեց Հաճի աղային:

— Հա՛ճ աղա, օտա՞ցդ մեռնիմ, դուք կերթաք, մենք ի՞նչ պիտի էնենք:

— Եսի՞մ,—կտրեց Հաճի աղան.—իմ ձեռքս ի՞նչ կա:

Հարևանի կնիկը, որ դառն աղքատի վիճակին էր և համարյա Հաճի աղայի տան գործն անելով՝ մի կտոր, մի փշրանք ստանալու հույսով էր՝ սարսափեց: Նա կարծում էր, թե աշխարհըն այնպես է շինած, որ չի քանդվիլ երբեք. իսկ եթե քանդվի էլ, Հաճի աղան երևի բան կգիտենա դրա դեմ անելու: Ջանի էլ ու գնա՝ մի բան կանի իր նման անճարներին:

Բայց Հաճի աղայի չոր ու դաժան պատասխանը սթափեցրեց խեղճ կնկան: Եվ տեսնելով, որ իրեն նայող չկար, հառաչեց ու դուրս գնաց:

Ու մինչ տնեցիք հավաքում էին իրերը, Հաճի աղան սկսեց անցուդարձ անել սենյակում՝ իբրև տխուր ուղտի կերպարանք:

---

[1] Սահնակ:

Նայում էր անկարգացած սենյակին, ուր իրար վրա թափված էին «անպետք» ու «ավելորդ» իրերը, տեսնում էր իր տան քանդվելը, բայց հուսահատությունից չէր զգում ցավը: Ավելի մեծ զուլումը աչքին բան չէր թողնում երևալու: Նա դեղնել, մաղաղաթ էր դառել: Տնեցիք շորերը կապում, նորից քանդում և կրկին ընտրում էին, և շարունակ լսվում էր. «Հաճ աղայի գուլպաները», «Հաճ աղայի դոշակը», «Հաճ աղայի քուրքը չթողնեք»: Շմավոնի կինը կողքից նայելով Հաճի աղային և տեսնելով նրա մեռելադեմ երեսը՝ դիմեց նրան.

— Հաճ աղա, կոնյակ ըմ խմե՞ս:

Հաճի աղան լուռ էր, տխրատեսիլ արձանի պես: Նրա բերանը հուզմունքից դառնացել էր, և նա թուքը կուլ տալիս դեմքը ծամում էր: Բայց ներքուստ շտապում էր և դիտում տանեցոց աշխատանքը: Եվ մռայլ, խստացած բերդապահի պես՝ քանի գնում իր բերդի զանազան իրերի արժեքը վերագնահատելով կարգադրում էր. «Պետքականնե՞րը, պետքականնե՞րը», մերթ սարկազմով, աղաչում էր. «Աստծու սիրուն, հասկցեք. աս պետք չէ, ա՞ն», իսկ վերջը՝ կռիվը ոգևորողի պես՝ սկսեց քաջալերել. «Տե՛, տե՛, տե՛, հա՛, պապամ հա՞... պետքականնե՛րը, պետքականնե՛րը»: Ու այսպես «պետքականները» կրկնում էր ծիսակատարության ձայնով և զգում էր, որ մեծ գործ է կատարում, տունն է ազատում:

Իսկ այդ միջոցին մյուս փոքր «օդայում» նստած էր անդամալույծը և հանդարտ՝ աչքի տակով նայում էր իր եղբորը: Վերին աստիճանի խաղաղ էին նրա խոշոր ու մարած աչքերը, որոնց տակերը կապտած՝ պարկեր էին գոյացել: Նրա դեմքը ուռած, հիվանդագին ճերմակ էր:

Բայց նրան ոչ ոք չէր նկատում:

Տնեցիք արդեն պատրաստ էին, երբ դռան մոտ խշշալով ու դոփելով կանգնեց մի ծանր մեծ սահնակ: Շմավոնը կարմրած, այլայլված՝ նստել ապրանքներով լի տոպրակների վրա՝ սահնակը բերում էր տանեցոց տանելու: Նրա գնդլիկ մարմինը վար սողաց տոպրակների վրայից, և նա ներս ընկնելով շնչասպառ գոչեց.

— Զուլումը տեսա՞ք... խանթին ապրանքը մնաց... ֆուրղոն չկա...

— Վո՜ւ՜յ...—ծնկները ծեծեցին հարսները և նայեցին Հաճի աղային։

Հաճի աղան ուղտի տխրությամբ նայեց Շմավոնին և լռեց.

— Տե՛, Հաճի աղա, հագի՛ր, էրթանք,—ասաց Շմավոնը և դուրս գնաց։

Շմավոնի կինը աթոռ բերեց, որ Հաճի աղան նստի. հետո փոքր հարսի օգնությամբ Հաճի աղայի ոտները հագցրին մի երկրորդ շալվար ևս։

Այդ ժամանակ «պզտի օդայից» խուլ հեծկլտոցներ լսվեցին։

— Աս վո՞վ է,—հարցրեց Հաճի մարը և ներս գնաց։

Հարսները հետևեցին նրան։ Ինչ-որ բան խոսեցին անդամալույծի հետ, որից միայն լսվեց Հաճի մոր ձայնը.

— Հաճի աղան չի սառի ճամփան, մի վախենա։

Եվ նորից սկսեցին խոսել։

Հաճի աղան բութ հանդգնությամբ իր մեջ նկատեց, որ նա ամբողջ օրը չէր մտածել անդամալույծի մասին. և հիմա՝ մտածելով՝ անախորժություն զգաց։ Եվ ոտը կոխելով շալվարի մեջ՝ խոսեց.

— Ի՞նչ է, ի՞նչ է էղել։

— Հեչ,—պատասխանեց փոքր հարսը,—Սրբունը գուլա։

— Ան ինչի՞ է ձեռք ու ոտք էղել, ո՞ւր պիտի գա,—խոսեց Հաճի աղան բարկությամբ և մտքում զայրացավ, որ անդամալույծը ինքն իր բերնով չի հայտնում, թե համաձայն է մնալու և ուրիշներին է թողնում այդ բանը հայտնելու անախորժությունը։

Փոքր հարսը զարմանքով լի աչքերը հառեց Հաճի աղային.

— Սրբունին պիտի թողնե՞նք...

Հաճի աղան ծաղրեց։

— Է՜, խանումս, տեսնինք ես ու դուն պիտի էրթա՞նք...

Հաճի մարը, որ դուրս էր գալիս անդամալույծի սենյակից և լսեց այս վերջին խոսքերը, սարսափեց.

— Քա, ձունը գլխուս, Սրբունին պիտի թողնե՞նք...

— Ե՞ս եմ թողնողը,—հարեց Հաճի աղան,—տեսնինք խզակին վրա տեղ կա՞։

— «Տեղ կա՞ն» ինչ խոսք է, Հաճի աղա, ասքան մարդս օր կերթանք...

Եվ Հաճի մարը անընդունելի համարելով ամեն պատճառա-

բանություն՝ փոքր Հարսին ձայն տվեց, ինքն էլ գնալով փոքր սենյակը.

— Նաթե՛ր, օղուլ, Սրբունին հագցո՛ւ:

Անկյունում մինդարի վրա ծալապատիկ նստել էր անդամալույծը և՝ գլուխը ծնկան վրա կախած՝ աչքերն էր սրբում:

Հաճի մայրը ծռվեց նրա գլխին.

— Սրբո՛ւն, քո՛ւրս, ինչի՞ գուլաս:

Անդամալույծը չպատասխանեց:

Շմավոնի տղան, ութ տարեկան Կարոն, որ ներս էր եկել և հետևում էր սրանց խոսակցության, բացատրեց.

— Թուրքերին կվախենա:

Տիրեց լռություն:

— Ինչ էնեմ,—լացակումեց անդամալույծը,—Հաճ աղաս շատ է վախեցել, վախենամ թե ճամփան ցավի գա:

— Ասոր համա՞ր գուլաս,—զարմացավ Հաճի մայրը,—ջա՛նըմ, մեր դարդը մի՛ քաշե, հազրվե՛...

— Ե՞ս,—տխրաժպիտ նայելով Հաճի մորն ու փոքր Հարսին՝ ասաց անդամալույծը,—ես չեմ գա:

— Ինչի՞,—հետաքրքրվեց Հաճի մայրը:

— Դուք ձեր հոգիներն ազատեցեք. ես անդամալույծ եմ. ասօր կամ, էգվան չկամ,—պատասխանեց անդամալույծը տխուր համակերպությամբ:

— Անդամալո՞ւյծն ինչ խոսք է, ջա՛նըմ,—հանդիմանեց Հաճի մայրը,—հոգին հոգի է, հազրվե՛:

Հաճին մեծ սենյակում անցուդարձ էր անում և լսում այս խոսակցությունը: Հաճի մոր պնդումները նրան զայրացրին, և նա իր կնոջը ձայն տվեց.

— Թե՛զ էրա, ասոր վախտը չէ՛:

Հաճի մայրը դուրս եկավ անդամալույծի սենյակից և աչքերը հառեց Հաճի աղային.

— Հեչ կմտածե՞ս, թե ի՛նչ կըսես:

Հաճի աղան ձեռը առաջ պարզած՝ հարձակվեց կնոջ վրա:

— Տեղ չկա՜... կիմանա՞ս...—գոռաց, խեղդելով իր ձայնը, Հաճի աղան և շեշտեց «կիմանաս» բառը:

— Է՛,—հակաճառեց Հաճի մայրը,—բեռը պակսեցո՛ւ տեղ կըլի:

— Է՛,—տնազեց Հաճի աղան,—բեռդ օր պակսեցնես՝ աղաքդ ինչո՞վ պիտի պահես. աշխարք խո չվերջացավ։

Եվ Հաճի աղան բաշլըղը փաթաթեց։

— Ջա՛նըմ, գնացեք, իմ պատճառով մի՛ք ուշանա, Հաճ աղաս մեղք է,—տրտնջաց անդամալույծը ներսից։

— Այդպես բան չկա, մենք կերթանք, դուն ա պիտի գաս,—հրահանգեց Հաճի մարը և դուրս գնաց կառապանին տեսնելու։

Հարսները ներս եկան, և մինչև անգամ երեխաները բոլորեցին անդամալույծի առաջ։ Բայց նա տեսնելով, որ ամենքը իրեն են նայում և սպասում, վեր նայեց խաղաղ ու բարի աչքերով և ասաց.

— Դուք գնացեք, ինձի մի՛ք աշե, ես կմնամ, իմ ջանս աղեկ չէ։

Այդ ժամանակ ներս մտան Հակոբն ու Շմավոնը և սկսեցին չորս կողմ նայել, թե ինչ կա էլի վերցնելու։

Հարսներն սկսեցին սրանց աղաչել, որ անդամալույծին համոզեն իրենց հետ գալու և տեղ գտնեն սահնակի վրա։

Երկու եղբայր իրար նայեցին լուռ ու դժվարացած, հետո դեպի Հաճի աղան, որ լսեց հարսների աղաչանքը։

Հակոբը կեղծավորություն արավ.

— Հը՞, Շմավո՞ն, ի՞նչ կըսես, ապրանքը թեթևցնե՞նք...

Շմավոնը դեմքը կնճռեց ժլատի պես, որից փող են խնդրում։

— Չգիտեմ, ի՞նչ ըսեմ...

Ու դուրս գնաց։

Երեխաներն սկսեցին լաց լինել։

— Սրբուն մամին Թուրքերը պիտի մորթե՞ն...

Եվ ընկնելով անդամալույծի վրա, փաթաթվեցին նրան և սկսեցին համբուրել։

Սա գրկեց նրանց և փղձկաց.

— Աստված հետներդ, գառնե՛րս, գնացեք, ինձի մի՛ք աշե։

Հարսները լցվեցին և երեխաներին քաշեցին մի կողմ։

Հաճին մի երկու անգամ գնաց-եկավ մեծ սենյակում, հետո՝ մուշտակը հագած՝ եկավ փոքր սենյակը և մոտեցավ քրոջը։

— Է՛, Սրբուն,—ասաց նա դժվարությամբ ու տհաճությամբ,—մնաս բարով։

Եվ ձեռը դրեց նրա ձեռի վրա։

— Մի՛ վախենա, Թուրքերը քեզի ձեռք չեն տա. եր օր նրա մասին, բան՝ «տանը ձեզի», ընձի ձեռ մի՛ք տա:

Շմավոնը, որ ներս էր մտել, հարեց.

— Բան՝ «սիզըն օճախա դյուշմիշըմ», ձեր օճախն եմ ընկե:

Անդամալույծը դողդոջուն ձեռքերով բռնեց Հաճի աղայի ձեռը, տարավ շրթունքներին և համբուրեց: Մի արցունքի կաթիլ նրա աչքերից գլորվեց, ընկավ Հաճի աղայի ձեռքին: Անդամալույծը ծոցից թաշկինակը հանեց և սրբեց եղբոր ձեռքը և ապա՝ մի զույգ «դֆտիկ»[1] ձեռնոց հանելով մինդարի տակից՝ տվեց Հաճի աղային:

— Ձեռքե՛րդ անցու՝ ճամփան չմսիս:

Հետո փղձկալով՝ վրա բերեց.

— Քոռանա՛մ լուսս... աղոյը համար չկրցա գործե:

— Բան չկա, բան չկա,— սառը հանգստացրեց Հաճի աղան:

Հետո դարձավ անեցուն.

— Դե՛:

Ու ինքը դուրս գնաց: Հաճի մարը այնտեղ չէր: Ըստ երևույթին գնացել էր հարևանների մոտ՝ անդամալույծի համար տեղ գտնելու:

Հաճի աղան, ընտրելով սահնակի ամենահարմար տեղը՝ նստեց, փաթաթվեց վերմակի մեջ ու մնաց: Եվ որովհետև անեցիք ուշանում էին,— անշուշտ անդամալույծին համոզելու համար որ գա,— Հաճի աղան բարկացավ և գլուխը վերմակի տակից հանելով՝ ձայն տվեց.

— Թեզ էրեք, տոոր վախտը չէ՞... «էկա՞ն»...

Ու շտապով դեմքը ծածկեց վերմակի մեջ, որ չմրսի:

Բայց ներսը ուշանում էին: Շմավոնն ու Հակոբը հասկանում էին Հաճի աղայի հաշիվներն ու խստությունը: Գիտեին նրանք, որ կյանքի իմաստությունը հենց այդ էլ պահանջում է: Եվ տեսան էլ, որ հոր վճռական քայլերի շնորհիվ բավական ապրանք են ազատում և իրենք էլ փրկվում են: Նրանք հասկանում էին, որ հայրն իրավացի է՝ գնահատելով ժամանակը. պետք էր հասկանալ նաև նրա իմաստությունը. ա՛յն, որ **իրենց** հարստությունը էլ **իրենցը չէր**, այլ միայն իրենց **փախցրածն** էր իրենցը: Եվ ահա հաշտվեցին, որ իրենց հայրը խելոք է մտածում՝ անդամա-

[1] Ընտիր բուրդ:

8164 Ա 27316 II
ՀՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

լույծին թողնելով և ապրանքը տանելով։ Ո՞վ գիտե, օտարություն է, պետք է ապրել, նոր տուն շինել։ Աշխարհք հո չվերջացավ...

Եվ այսպիսի դեպքերի հասկանալի արագությամբ հաշտվեցին, որ անդամալույծը ավելորդ էր իրենց մեջ։

Եվ որովհետև ուրիշների հետ համեմատած՝ իրենց «հաջող» փախուստը, մահից փրկվելը, վտանգից դուրս գալը մի փոքր բարձրացրել էր նաև նրանց տրամադրությունը, նրանք մինչև անգամ սկսեցին կատակել.

— Մենք կերթանք հարսնիք՝ հորքուրս կմնա տունը պահելու։

— Երկու օր չի քաշե՝ մենք ետ կդառնանք։

— Թուրքերը խանում-խաթունի պես կպաշեն հորքուրին։

— Ջանըմ, անդամալույծին ո՞վ կդիպչի։

— Հե՛չ, հըլպը՛տ օր։

— Քեֆը հորքուրինն է։

Իսկ հարսները, որ լավ գիտեին Հաճի աղայի անկոտրում բնավորությունը, տեսնելով՝ իրենց ամուսիններն էլ անհոգ են, հավերի պես համակերպվեցին ու լռեցին։

Եվ լաց լինելով՝ հագցրին երեխաներին։ Հետո մոտեցան անդամալույծին, համբուրվեցին նրա հետ։ Հետո բերին մի քանի կարտոֆիլի մոմ, հացի մի մեծ կապոց, ջուր, լուցկի, դրին անդամալույծի մոտ և «օ՜ֆ, օ՜ֆ» անելով՝ դուրս եկան։

Դուրսը, թաղի մեջ մեծ տագնապ էր։ Լուսամուտներից ու բաց դռներից դուրս ընկած լույսերի շերտերում բացվում ու խփվում էր բազմությունը։

Գլուխները հաստ շալերով փաթաթած ալլաներ, բաշլըղներով տղամարդիկ, շարֆերով տղաներ ու աղջիկներ՝ իրար անցած խռնված էին դռների առջև, սահնակների ու ֆուրգոնների չորս կողմը։ Աղմուկ, վայնասուն... Ահա ծերուկ ժամկոչը, որի չորս ածիլած կզակը դողում է, ընտանիքով մնացել է առանց սահնակի-ոտքով պիտի գնան։ Ծերուկը գլուխը կորցրել՝ երեխա է դառել։ Կինը դայակի պես ետևից քշում է այս ու այն կողմ։ Ահա ճամփա ընկան՝ առանց բեռի ու հագուստի։ Ահա մի հասակավոր մարդ կռվում է իր հարևանի հետ, որը նրա կառապանին ուզում է մի բան ավել տալ և սահնակը խլել։ Երկուսն էլ ձիու սանձերը դեսուդեն են քաշքշում։

— Աստված սիրողը իմդա՛տ հասնի... մնացի՛նք... գոռում է մի կին անպատասխան ժխորի դեմ։

Մի ֆուրգոն, խռնված ու մարդով սարսափելի բեռնած, եկավ դեմ առավ Հաճիենց սահնակին։

— Խարարդա,— գոռաց կառապանը իր մուշտակի միջից։

Մի դեմք՝ շեկ ու կոշտ բեղերով ու մորուքով՝ դուրս նայեց ֆուրգոնի առաստաղի տակից։

Դատարանի գրագիրն էր։

— Ի՞նչ եք կայնե,— գոռաց։

Ուրիշ երկու ֆուրգոն էլ եկան դեմ առան։ Սկսեցին շտապեցնել։ Գրագիրը գոռգոռաց։ Նրան բացատրեցին, որ անդամալույծի պատճառով են Հաճիենք կանգ առել։

— Ի՞նչ եք կայնե, գնացեք,— ձայն ավեց գրագիրը,— անդամալույծ տանելու վա՞խտ եք գտե, бросьте ее к чорту!

— Կնկան թողնեն, էրթա՞ն, ի՞նչ կըսես,— առարկեցին ֆուրգոնի միջից։

— А что-ж: Պատվիլա՞ է, ի՞նչ է։ Եփ օր էվակուացիա է, անդամալույծները ավելորդ են։

— Տե, թեզ էրեք, ուշացանք,— կատաղեց Հաճի աղան և ուզեցավ տեղից վեր կենալ, որ գնա, տեսնի, թե ինչ են անում ներսը։

Այդ ժամանակ Շմավոնն ու հայ կառապանը՝ Հաճի մոր թեվից բռնած՝ բանի դուրս էին բերում։ Հաճի մարը զայրացկոտ շարժումներով աշխատում էր թևերն ազատել և ներս գնալ նորից անդամալույծին բերելու։

— Թողե՛ք, ես անոր պիտի տանիմ,— ծվում էր նա։

— Տեղ չկա, մա՛րս, տեղ չկա,— համոզում էր կառապանը։

Բայց կինը կատաղի դիմադրում էր։

Հարսներն ու երեխաները լաց էին լինում։ Իսկ ֆուրգոններից բղավում և շտապեցնում էին։

Շտապով հարսներին և երեխաներին տեղավորեցին սահնակի վրա։ Հաճի մորն էլ բռնի բերին, գցեցին սահնակի վրա։

Հենց որ նա ընկավ հարսների և երեխաների մեջ, կառապանը մտրակը կատաղի զարկեց ձիերին։ Սահնակը թռավ, և կառապանը ձիերի կողքից վազեց։

Շմավոնն ու Հակոբը մնացին դռանը։ Մեկնելուց առաջ մի պահ սպասեցին և նայեցին իրար։ Պետք էր ներս գնալ և վերջին անգամ տեսնել անդամալույծին։ Պատուհանից երևում էր սենյակի լույսը։ Երկու եղբայր ներս մտան, մոտեցան անդա-

մալուցքին։ Սա հանգիստ նստած էր, և այդ խաղաղությունը բոլորովին չէր բռնում այն ընդհանուր շփոթի ու երկյուղի հետ, որ պաշարել էր ողջ քաղաքը։

Հակոբը մոտեցավ նրան։

— Հորքուր ջան... ավել-պակաս հալալ...— և փղձկալով բռնեց համբուրեց անդամալույծի ձեռը։

— Աստված հետներդ, գառներս, գնացեք... Հաճ աղայիս, տղոցս լավ աշեցեք, չմոռն...—խոսեց անդամալույծը հոգնած ձայնով։

Շմավոնը կեղծ ու շիտակ զգացվեց, բերանը ծամեց, նա էլ մոտեցավ, համբուրեց անդամալույծի ձեռը և, անարցունք աչքերը սրբելով՝ դուրս եկավ։ Նրան հետևեց Հակոբը, որ դուրս գալիս շտապեց և գիպավ Շմավոնին։

Եվ երկու եղբայր ֆուրգոնների կողքից վազեցին, որ հասնեն իրենց սահնակին։

Քաղաքը տեղից վեր կացել՝ գնում էր։ Ֆուրգոններ, սահնակներ ու նրանց կողքից հետևակ մեծ ու փոքր շարաններ շփոթված, աղմկելով գնում էին։ Երբ Շմավոնն ու Հակոբը հասան իրենց սահնակին, նոնից քաղաքը լուսավորվեց շուկայի հրդեհով, իսկ ֆուրգոնների կտավե ծածկոցները սկսեցին փափուլ թեթև թամուց։

— Հո՜ո՜ո՜փ,—ձգեց իրենց առջևից գնացող ֆուրգոնի կառապանը և կանգնեցրեց ֆուրգոնը։ Նրան հետևեցին մյուսները, և բոլորը կանգնեցին։

— Ինչի՞ կայնեցիք,—դժգոհեցին և վախեցան զանազան կողմերից։ Բայց ոչ ոք չէր իմանում՝ ինչու։ Միայն երեխաների ճիչն ու կանանց լացը ավելի պարզ լսվեց աղմուկի միջից։ Քաղաքի կողմը, դեպի արևմուտք, որ թաղված էր մթան մեջ, լսվում էին թնդանոթի խուլ դղրդյուններ։ Տագնապը սաստկացավ քարվանի մեջ։ Հաճու թոռները սկսեցին հեծկլտալ։

— Սրբուն մամին մորթե՜ն պիտի...

Հաճի մարը, որ մինչև այդ խստահայաց ու անհաշտ նայում էր չորս կողմ, լսելով երեխաների լացը՝ հանկարծ լցվեց և հեծկլտաց.

— Չեն մորթե, միք լա,—ու սկսեց աչքերը սրբել։

Երեխաները տեսնելով նրա լացը՝ ձայները բարձրացրին։

Թնդանոթի ձայներից Հաճի աղայի երևակայությունը վառ-

վեց։ Նա ավելի պարզ սկսեց շոշափել մահը։

Եվ հրդեհի մեջ պաշարվածի պես՝ նա զգաց, որ տարերային մի ուժ նրան միայն մի բան է թելադրում. փախչել, շուտով դուրս գալ մահի ճիրաններից։ Մնացածը՝ կին, երեխա, ընկեր, բարեկամ՝ նսեմացավ նրա աչքում։ Եվ ակամա՜։ Եվ նա զգում էր, թե որքան դաժան է այդ «ակամա՛ն», բայց և զգում էր, որ այդ-այդպես է։

Նա կարծես ցնորքի մեջ լիներ. նայում էր չորս կողմ և, ամեն առարկա մի վայրկյան տեսնելով, մյուս վայրկյանին մոռանում էր։ Կարծես երազում՝ նրա մոտով, ճամփի եզրով, իրենց հարևան կոշկակար Պողոսը, ուժեղ երիտասարդ՝ յափնչու վրա երկու երեխա նստեցրել՝ քաշ էր տալիս ձյան վրայով։ Նրա ետևից հևալով և ընգլնգալով գնում էր նրա ծերուկ հայրը։ Ահա հոգնեց նա, եկավ կանգնեց և ճամփից դուրս գալով, գնաց խրրվեց ձյան մեջ ու մնաց.

— Ալ չեմ կրնա... գնացեք...

Նայում է նրան Հաճի աղան և իսկույն մոռանում է։

Ահա քարվանը նորից շարժվում է։ Լեռնային սառնամանիքը իր սառցե մատներով բռնում է Հաճու մորուքը, և նա դեմքը ծածկում է վերմակի տակ։

Փչում է լեռնային քամին և ձյան փոշին, առաջ օձերի պես սողալով և ապա բարձրանալով իբրև վիշապներ, թռչում են օդի մեջ, նվում, վայում...

— Աստվա՜ծ, ղո՛ւն հասնիս,— մրմնջում է Հաճի աղայի փոքր հարսը։

Մեծ հարսը երեսը խաչակնքում է և սկսում «Հավատով խոստովանիմը» բարձր և զգացված։

Իսկ շալի մեջ Հաճի մորը կծկված՝ մտածում է անդամալույծի վրա և ծանր հառաչում։

Մեր վտանգն ու աղմկալից սարսափն անցել էին, տեղի տալով մի խաղաղ թշվառության, որ ընդունեց փախստականներին հետևյալ քաղաքի մեջ։ Հանկարծակի աղքատներ, մի ժամում անտունացած մեծատուններ, ի ծնե չքավորներին խառնված՝ եկան ապաստանելու՝ ամեն կարոտություն չկռահող, ամեն ինքնասիրություն չհաշվող բարեգործության և նրա միշտ ուշացող օգնության։ Բարեգործականի, դպրոցի և մասնավոր անբնակ տների

մեջ խցկեցին սրանց. բերին հաց, շոր, դրամ, նաև մխիթարական խոսքեր, և նման դեպքերի դժբախտության ալիքը ինչ վարպետությամբ որ հորդեց, նույն արագությամբ էլ ճապաղեց. և թշվառությունը հիմա այլևս անարգել ու հաստատ անցավ իր գործին:

Հաճիենց քաղաքը շուտով ետ առնվեց: Տղամարդիկ, որոնց մեջ և Հակոբն ու Շմավոնը, վերադարձան տեր լինելու իրենց այրված ու կողոպտված գույքերին: Լուրեր եկան, որ գնացողները քիչ-քիչ հաջողում են կարածը գտնել: Փախստականների երեսը խոտակվեց: Հաճի մայրը իր հարսների հետ դուրս էր գալիս, այցելում մյուս փախստական ընտանիքներին, հյուրեր էին գալիս իրենց տունը, և հին մեծատան հյուրասիրությունը փորձեր էր անում հին ընթացքով քայլելու: Ծիծաղն սկսեց երբեմն իր ձայնը լսեցնել նրանց տանը: Մի անգամ էլ եկավ իրենց քաղաքի զվարճաբան Գարանը և պատմեց ծիծաղելի դեպքեր, թե փախից և թե Թուրքերը քաղաք մտնելուց, որ վերադարձողները լսել էին և եկել, պատմել: Ներկայացրեց մի վաճառականի, թե ինչպես էր շփոթվելուց մութաքան գրկել՝ մինչ երեխան կողքին ընկած լալիս էր: Լսում էին, ծիծաղում: Հետո խոսք եղավ անդամալույծի վրա, որի մասին եկողները միաբերան ասել էին, որ անհայտ կորած է, և որի մասին անեցիք աշխատում էին կամ չխոսել կամ մխիթարվել, ասելով, որ եթե գար՝ միևնույն է՝ ճամփին կմեռներ: Հաճին ավելի մռայլվեց: Այդ տեսնելով՝ Գարանը համարձակ և ուրախ հանդիմանեց.

— Ջանըմ, Հաճի աղա, բան չունի՞ս, չարդ տարավ. սաղ ըլին հարսներդ, տղաքդ, թոռներդ:

Սակայն Հաճի աղան խորտակված էր:

Այնուհետև ժամերով մի բառ չէր լսվի նրա բերանից: Նստում էր մի անկյուն, ծխում, համրիչը գցում և երբեմն միայն գլուխն օրորելով մրմռում.

— Է՜, ե՛թ, թո՛...

Եկած օրից ոչ մի անգամ փողոց դուրս չեկավ:

Քաղաքում ծանոթ-բարեկամներ եկան, իրենց տուն հրավիրեցին, կտրուկ մերժեց:

Տնեցիք սկսեցին անհանգստանալ: Հաճու այս արտակարգ խռովությունը նրանք իսկապես կորցրած հարստությանը վերագրեցին և կարծեցին, որ կարող է ծերուկը խելքը կորցնել. ու-

տի և լուր ուղարկեցին Շմավոնին, որ ինքը կամ Հակոբը գան։ Պատասխան չեկավ։

———

Հունվարի սառն ու պարզկա առավոտը նոր էր բացվում, որ Հաճի աղան անկողնում նստեց։ Հաճի մարն ու հարսները՝ երեխաները ծոցերն առած՝ քնած էին փոքր ու նեղվածք սենյակում, որ Հաճին դիտմամբ վարձել էր, մերժելով ձրի սենյակը։

— Հաճի աղա՞, ինչի՞ էլար ասպես թեզ,—անհանգստացավ Հաճի մարը և նույնպես նստեց իր անկողնում։

— Ուշացեր եմ,—մռմռաց Հաճի աղան և սկսեց հագնվել։

Հաճի մարը աչքի տակով ուշադիր նայեց Հաճու դեմքին և նկատեց նրա աչքերում մի տխուր համակերպություն։ Վեր կացավ, օգնեց որ հագնվի, ջուր բերեց, լվացվեցրեց։ Հաճին վեր կացավ և գավազանը առավ։

— Ո՞ւր,—հարցրեց Հաճի մարը մի փոքր վախեցած։

— Ժամ պիտի էրթամ։

Հաճի մարը զարմացավ, բայց շրթունքը կծեց։ Դրդեց հարսներին, որ վեր կենան, և ասաց, որ իրենք ժամ են գնում. հարսները զարմացած նայեցին Հաճուն, բայց Հաճի մարը գողունի մատները դրեց շրթունքին, որ չխոսեն։

Դուրս եկան փողոց և ձների ու սառույցների վրայով անխոս գնացին եկեղեցի։ Երբ մտան եկեղեցու բակը, Հաճու դեմքի մկանները ցնցվեցին։ Նա դողդոջուն շրթունքները հպեց եկեղեցու քարե դռան, համբուրեց, երեսը խաչակնքեց և՝ կզակը դողացնելով՝ ներս մտավ եկեղեցի։

Առավոտյան ժամ էր, և եկեղեցին թափուր։ Երբ ավարտվեց, Հաճի մարը առաջարկեց, որ գնան տուն. բայց Հաճին մերժեց և մնաց իր տեղում չոքած։ Սպասեցին պատարագին։ Շատով եկավ մեծ հարսը։ Եվ հարս ու կեսուր քաշված մի անկյուն՝ սկսեցին փսփսալ. Հաճի մոր համար պարզ էր, որ Հաճի աղան հոգեկան հիվանդ է դառել։ Սկսեց աղոթել, տրորվել։

Չոքել էր Հաճին և ավելի մտածում էր, քան աղոթում։ Հաճի մարը նայեց նրա սմքած երևույթին, կորացած մեջքին, դեղնած մագաղաթե դեմքին, ծխից կարմրած բեղերին և ճերմակ, ցախ-ցախ մորուքին, որոնց վրա փախից հետո ածելի չքանեց, նայեց Հաճի մարը և զգաց, որ ծերուկի վիշտը շատ խորն է։

Մի մինդար քաշեց ծերուկի տակը, բայց նա մերժեց։ Եկեղեցին լուռ էր, ցուրտ։ Խնկի գուրեկան հոտը դեռ օդի մեջ։ Ահա արևի ծիրանի սյուները պատուհաններից կախվեցին ներս։ Եկավ ժամկոչը, հետո քահանան, կամաց-կամաց աղոթավորը շատացավ, սկսվեց պատարագը։ Հաճին անշարժ ու հանդիստ նայում էր իր առաջ, պաղ քարերին։ Միայն երբեմն, երբ արծաթագլուխ տերտերը շուռ էր գալիս դեպի բազմությունը և հորից լալով ձայնով ասում էր «խաղաղությո՛ւն ամենեցուն», Հաճին գլուխը կախ էր գցում և երեսը վախեցած խաչակնքում։

Երբ գնացին տուն և ամենքը շարվեցին «դաստախունի» շուրջը և սկսեցին թեյ խմել, մեծ հարսը բերանը մոտեցրեց Հաճի մոր ականջին.

— Գիտե՞ս, Հաճի աղաս տերտերին, տիրացուին բոլը մեկ-մեկ օսկի դրեց։

Հաճի մարը սառած նայեց հարսի երեսը, հետո վեր թռավ և գնաց դուրս և այնտեղից նշանացի կանչեց հարսին իր մոտ։

— Ե՞ր, աղջի...

— Դուն սեղանին էիր մոտեցե, աղոթք կենեիր,—պատասխանեց հարսը,—աղքատներուն ա մեկ-մեկ օսկի տվեց...

— Չէ, ջանըմ...—հևաց Հաճի մարը հուզմունքից։

— Աչքովս տեսա։

— Հը՞...—խռովեց Հաճի մարը,—ձեզի բան կըսեմ՝ չեք իմանա։ Աման, աստծու խաթեր, Հաճիս ձեռքե գնաց, տնե՛-օճղե հեռու...

Եվ սկսեց ծնկներին տալ ու տրորվել։

Հարսը պատմեց տեղով, որ իր աչքով տեսել է։

Հաճի մարը նորից ներս մտավ, իրեն զսպեց և հարսներին աչքով արավ, որ ուշք չդարձնեն Հաճու վրա։ Ու սկսեց հսկել նրան։

Երեխաները դուրս գնացին ձյուների վրա խաղալու։ Հարսները սփռոցը վեր քաղեցին, նորից մի թեթև ավլեցին սենյակը, որ առավոտյան խնամքով ավլել էին, փայտ ավելացրին թիթեղի վառարանին և գնացին «աշխանան»՝ կերակուր եփելու։ Հաճի մարը նստեց Հաճի աղայի դիմաց և, դիտելով նրա ամեն մի շարժումը, սպասեց, որ նա մի բան ասե։

Բայց ո՛չ մի նշան, թե ուզում է խոսել։ Նրա լռությունը ցույց էր տալիս, որ խորին ու մշտական խռովքը և ներքին տաժանելի մի աշխատանք դուր էր գալիս նրան։

Մի պատկեր կար, որ երևակայության մեջ ամբողջացնում էր նա։ Դա նրա կիրքն էր, որ նրան և սարսափեցնում էր և ուրախացնում։ Նա տեսնում էր անդամալույծի գլուխը և աշխատում էր նայել նրա սառած, բայց աչքերին։ Ճգնավորի, մոլուցքի մեջ ընկած հավատացյալի կրքով նա հետևում էր այդ պատկերին և աշխատում էր երբեք, ոչ մի վայրկյան աչքից բաց չթողնել. ինքը, միայն ինքը եղավ այդ սարսափելի պատկերի ստեղծողը։ Դա իր մեղքն էր, ցածությունը, իր անգթությունը։ Եվ ինչքան երկար նայում էր այդ գլխին, այնքան կսկծում էր իր սիրտը և այնքան էլ հաճույք, հանգիստ էր զգում։ Անդամալույծը դառավ մի սուրբ, մի պաշտելի սուրբ նրա համար։ Նրա գլուխը սրբագործում էր ծերունի մեղավոր սիրտը։ Ահա ինչու նա կառչել էր նրան։

Բայց այս ապաշխարողի թեթևացումը երբեմն էր միայն։ Լինում էին րոպեներ, որ նա զգում էր, թե խելագարվում է։ Այդ պատահում էր, երբ նա պայծառ գույներով պատկերացնում էր ի՛ր իսկ մահվան օրը, կամ երբ հիշում էր իր սարսափները փախի գիշերը։ Հիմա էր հաշիվ տալիս իրեն և զգաստորեն հաշիվ տալիս, որ հենց այդ սարսափներն է կրել իր քույրը, այն արհամարհված էակը, որի մեռնելը ինքը ցածոգի կերպով ա՜յնքան հեշտ և հասկանալի համարեց փախի օրը։ Եվ ի՞նչպես կարելի էր թողնել նրան մահվան առջև, և կա՞ արդյոք մի արարած, որ չտանջվի մարմնական ցավից, չվախենա մահից և իրավունք չունենա ապրելու։ Եվ ի՞նչ համակերպությամբ ընդունեց անդամալույծը իր համար որոշած վիճակը և ի՞նչ անձնվեր հոգատարությամբ նա մտածում էր փախչողների ապահովության մասին։ Սա արդեն խոցում էր Հաճու սիրտը։ Եվ երբ Հաճին հիշում էր, թե ինչպես ինքը անկարող եղավ կյանքի սերը մեռցնել իր մեջ և դիմանալ մահվան մերձեցման, մինչդեռ այն հասարակ, չնկատված էակը այնպես արիաբար վճարեց իր տուրքը, Հաճին խայթված վեր էր բարձրացնում իր խոնարհած գլուխը և խելագարի պես նայում Հաճի մորը։

— Հաճի աղա՛,— արթնացրեց նրան իր կինը։

Հաճի աղան նայեց նրան խորասուզված հայացքով և լռեց։

— Ախր մեկ լսե տեսնենք՝ ի՞նչ կմտածես,— հանդիմանեց Հաճի մարը։

Հաճին լուռ էր։

— Թե կորուցածդ է միտքդ ընկե՝ տղաքդ սաղ ըլին. ինչի՞ կմտածես: Թե Սրբունին վրա է միտքդ՝ բան չունի՞ս. անքաննե՞րը մեռան, ավելի ազիզները... լավ կըսեիր, թե ան ավելորդ էր:

Հաճին մայլ նայեց իր կնոջը և գլուխը օրորեց:

Եվ նա սաստեց խստահայաց նայելով Հաճի մորը.

— Սո՞ւս... ավելորդ մարդ չկա. աստծու աչքև հոգին հոգի է:

Հաճի մարը զսպվեց:

— Օ՜ֆ,—հառաչեց Հաճի աղան,—գնա, սատկող շանը հարցուր, թե սատկելը ղոլա՞յ (հեշտ) բան է:

Նրա դեմքը տխուր էր, աչքերը խորն ընկած, իսկ անածիլած կզակի ու այտերի ճերմակ մորուքի ցախերը նրա դեմքին տալիս էին խստակյաց ճգնավորի երևույթ:

———

Մի շաբաթ անց Հաճի աղան պառկեց անկողնում: Երևի ժամում մրսել էր: Քրտնացրին, ֆելդշեր բերել տվին: Ոչինչ օգուտ չեղավ: Եվ մի երեկո ճրագ վառելու ժամանակ Հաճին տերտեր ուզեց: Հաճի մարը ծնկներն էր ծեծում և գողունի նայում Հաճի աղային, որ տեսնի, թե վտանգն անցնում է, թե ոչ:

Եվ մինչդեռ տնեցիք, թաքցնելով իրենց հուզմունքը, սպասեցին մի պահ ևս, որ գուցե թե Հաճին ինքը մոռանա և էլ չպահանջե տերտերի գալը, Հաճին հանդիստ և պարզ կրկնեց, որ տերտերի պետք ունի: Կանչեցին: Եկավ արծաթազարդ տերտերը, որ բնազդով իմանալով, թե հիվանդը մահամերձ է, հետը բերել էր հաղորդությունը:

Տնեցիք բոլորվեցին հիվանդի շուրջը: Տերտերը ձեռով արավ, որ հեռանան, հասկացնելով, որ հիվանդին պիտի խոստովանեցնե: Բայց Հաճի աղան խնդրեց, որ մնան: Եվ բարձր ձայնով, մոլեռանդ հույզով խոստովանեց: Պատմեց, թե ինչպես ինքը թողեց անդամալույծին:

— Մեղա քեզի՜, մեղա,—լացեց և համբուրեց ավետարանը:

Տերտերը մխիթարեց և հաղորդություն տվեց:

Եվ երբ հիվանդը հաղորդություն առավ, դողդոջուն ձեռը տարավ բարձի տակը և, հանելով թղթի մեջ փաթաթված միքանի ոսկեդրամ, տվեց տերտերին:

— Սա քեզի,—շշնջաց նա և, հանելով մի ուրիշ քսակ, դող-

դողուն ձեռով մեկնեց տերտերին ու աչքերի երեխայական արտահայտությամբ նայեց նրան և ուզում էր մի բան ասել, բայց մնաց. շունչը կտրվում էր. սաստիկ հուզված էր:

— Աս ո՞ւմ,—հարցրեց տերտերը՝ կռանալով նրա վրա:

— Ո՞ւմ տաս... մրմնջաց հիվանդը և լռեց:

Արտասուքը խեղդեց նրան: Շունչ առավ և հառաչեց.

Ադ ա տուր աղքատներուն...

Եվ խլելով տերտերի փեշը՝ համբուրեց և մղկտաց.

— Ավելորդին հոգուն համար...

1916

ՏԵՐՏԵՐԸ

— Լվացքդ պրծա՞ր, իրիցկին։

Գնդլիկ իրիցկինը սապոնոտ մատով սղալեց ականջին թափած գեղնավուն մազերը, շիտկվեց և նայեց հարցնողին։

Տիրացուի կնիկն էր, չոր ու ցամաք, մնոտ երես, կարմիր մազ։ Եկավ ծամոնը բերնում ծամելով ու թեշիկը օրորելով նրանց երկար գերանին։

Իրիցկինը քրտնամխած հևում էր։ Կլոր կարմիր երես, ձվաձև, շեկ-սպիտակ հոնքեր ու թարթիչներ, ինքը հաստլիկ, լայն ջաղացքար։

— Մնաց տերտերիս շապկները, ան ա լվամ՝ կպրծնիմ։

Եվ իրիցկինը աչքերը պտտեցրեց խայտաճամուկ լվացքաշորերին, որ նախշուն կարկատանների պես փռել էր սրահի քարերին, պայծառ արևի տակ. և նայեց այնպես լուրջ, ինչպես նկարիչը, որ երբեմն նկարելը թողնում և դիտում է իր կտավը։

Նա նորից թեքվեց լվացքատաշտի վրա, և նրա կուրծքը կախվեց տաշտի մեջ։ Բոբիկ ոտների պճեղները ճպճպում էին լվացքաջրի ցեխի մեջ, և սապոնի սառած փրփուրները թևել-կպել էին նրա ճերմակ բաց սրունքներին։ Եվ նա մի կեղտոտ շապիկ հաստլիկ ձեռքերում խեղդելով սեղմում էր, ցայում, քըքըում, և դա այնպես եռանդով, որ նրա թխլիկ մարմինը թլթլում էր դմբըռչիկ գառան դմակի պես։

Մի սև հավ կեղտոտ ոտներով եկավ կանգնեց փռած շորերի վրա և հիմար հայացքը սկսեց շրջել մեկ վար, մեկ վեր։

— Քա քը՜ը՜շ, քը՜շ էրա,—պառավող կաշու ձայնով ճչաց իրիցկինը և ռումբի պես նետվեց դեպի հավը, արագ մի քար խլեց ու նետեց հավի վրա։

Հավը՝ ավելի ճչալով քան պահանջում էր վտանգը՝ թռավ

կտուրից՝ օդի մեջ հավանորեն սավառնելով բավական հեռու իջավ տիրացունց բակը:

Նորից խաղաղությունը նստեց իր տեղը: Միայն իրիցկնոջ ճվացքն ճղփոցն էր լսվում և երբեմն էլ մի նվոց, որ դուրս էր թռչ[illegible] կրծքից, երբ նա մոլեգնում էր և ճվացքը չորչորում. և բռնված խոճկորի ձայնի պես ռիթմով խփում էր՝ յը՛ի, յը՛ի, յը՛ի...

— Քա՛, իրիցկի՛ն, տեր-Մարուքը կըսեն մեռնի կը, սաօր շատ է ծանդրցե,—խոսեց տիրացուի կնիկը ճղլիկ աչքերը թեշիկից չպռելով:

— Է՛հ, եսի՛մ, նեա կմեռնի, նեա կապրի,—մրթմրթաց իրիցկինը և արորից ծխից կսկծող աչքերը:

— Չէ՛, իրիցկին, բան կըսեմ, չի մեռնի, տիրացուս կըսեր հոգևարքի մեջ է,—խոսեց տիրացուի կինը ցած ձայնով և զգույշ նայեց չորս կողմը:

Իրիցկինը լուռ մնաց:

— Հը՛, գիտես թը տերտերս է,—հանկարծ ասավ իրիցկինը ու ականջները սրելով՝ ճվացքը բռնեց ու մնաց մի վայրկյան:

— Տիրացուի կնիկը վեր կացավ և նայեց պատի գլխից:

— Տերտերն էկա՛վ:

Ասաց ու գող կատվի պես ծլկեց իրենց բակը:

— Գուքա՛մ, գուքամ,—լսվում էր հեռվից տերտերի մկկող ձայնը,—մաշտոցս առնեմ՝ գուքամ:

Եկավ տերտերը, տեր-Հմայակը, և մտախոհ նստեց դռան աջ կողմը, քարին: Ու արձանացավ: Ջոր ու ցամաք երիտասարդ էր, ցորնագույն, չեչոտ-երես, ցանցառ-մորուս, մորուքի թելերը օղակ-օղակ:

Նայեց դիմացը մտազբաղ, սևաուն աչքերով: Ներքի լայն շուրթը կախ, պռկոշ, բերան-բաց՝ մտածում էր և լուռ էր:

Վայր բերեց դեղնած եղոտ գլխարկը, հանեց լայն կարմիր թաշկինակը ու սկսեց քրտինքը սրբել՝ ինքնագոհ աչքերը լայն ու արագ ճպճպացնելով:

— Տեր-Մարուքը կվախճանվի,—խոսեց նա կարծես ինքն իրեն, գետին նայելով:

— Հը՛, տերտեր ջա՛ն, կվախճանվի՞...—շիտկվեց հանկարծ իրիցկինը և տաք ջրում խաշած մատներով տաշտի եզրը բռնած՝ քրտնաթոր երեսը դարձրեց տերտերին և այրվող քունքերը հար-

ցականորեն վեր քաշելով՝ բերանբաց նրան նայեց ու աչքերը շլեց։

— Այսօր կվախճանվի,—խոսեց տերտերը՝ էլի կարծես ինքն իրեն։

Իրիցկինը վախով թե հետաքրքիր՝ նայեց նրան մի քիչ էլ և կմկմաց.

— Տերտեր ջա՞ն, հիմի ի՞նչը պիտի ըլի, հը՞…

— Ի՞նչը,—հարցրեց տերտերը մեքենաբար և սաստիկ մտազբաղ։

— Տեր-Մարուքին ծխերը։

— Ծխերը ինձի մնաց, իցցուն ծխի համար գահանա՝ պիտի կանչեն։ Կլավան, Պտույենց Արութը, Սերոբ աղան ըսին՝ նոր տերտեր չենք բերե։ Քեֆիդ աշե։

Իրիցկինը գորովանքով նայեց տերտերին և խնդմնդաց.

— Վայ ի՞նչ լավ էղավ, տերտեր ջան, ոտներուդ մեռնիմ։

Եվ ուրախ-ուրախ վրա ընկավ լվացքին։ Եվ այնպես եռանդով շրփացրեց շապիկը, որ սապոնը թռավ նրա թշերին, որ հիմի կարմիր ձմերուկի պես արնով լցվել էր։

Հանկարծ կանգ առավ ու դիմեց տերտերին.

—Չախլամամ էնե՞մ, տերտեր ջան։

— Չէ՛, չեմ ուզե, վախտը չէ։ Դու Եղոյին ղրկե քաղաք, թող քեզի համար շապկցու առնե։ Է՛հ, ես էրթամ. գնա մաշտոցս բե՛ր։

— Բերե՛մ, տերտեր ջան.—ու իրիցկինը լվացքաջուրը կաթեցնելով, գլորվող տակառի պես ներս ընկավ՝ տերտերի պատվերը կատարելու։ Նրա թաց ոտների պճեղները պարզ տպվեցին չոր հողի ու դռան սեմի վրա։

Երկար երազած ու հանկարծ եկած ուրախությունը այնպես էր հուզել ու շշմեցրել տերտերին, որ նա ժպտալու իսկ կարողություն չուներ։ Ընդհակառակը՝ դառել էր լուրջ, հանդիսավոր և հոգածու. հոգածու՝ երջանկությունը ձեռքում մի այնպես լա՛վ պահելու։ Բայց միաժամանակ նա մի տեսակ գորովալից էր դառել և լցվել էր բարությամբ, տեսական բարությամբ դեպի ամեն ինչ։

Իրիցկինը դուրս եկավ՝ թացոտած եղոտ մաշտոցը լվացքում քրքրված ձեռքին։ Տերտերը մաշտոցն առնելով արագ վեր կացավ։ Եվ սկսեց տեղում կանգնած՝ շփոթված մտածել։

— Կըսեի թը մե չախլամամ խմեիր,— խոսեց Իրիցկինը այն ձայնով, որ դիմում են հիվանդին։

— Հը՞... չէ՛,— սթափվեց երջանկության մեջ սուզված ու շշմած տերտերը և շարժվեց դեպի իր կարգակցի տունը։ Իրիցկինը կանգնեց, զմայլված հայացքով նայեց տերտերին և այդպես մնաց՝ մինչև տերտերը հասավ գյուղամիջի աղբյուրը, ուր մի պառավ կին դողդողալով մոտեցավ տերտերին, աջն առավ։ Տերտերը ծռվեց դեպի բլուրը և անհետացավ մի դեզի ետև։

— Աջիդ ղուրպան,— մրմնջաց Իրիցկինը գորովագին և մարդախեղդուկի պես կռացավ իր լվացքի վրա։

Տերտերը մտախոհ հայացքը գետնին՝ գնում էր մեռնող տեր-Մարուքի մոտ։

Լեռնային երկրի մեղմ արևը իր կենարար եռանդը թափում էր նրա ուսերին, մեջքին, դեմքին և շարժումները թեթև օդի մեջ տերտերի մեջ այնքան էին վառում կյանքի ծարավը, որ նա իր արագիլի քիթը երբեմն օդի մեջ սրելով հոտոտում էր ու խմում այդ դոլ ու թեթև օդը՝ ընտիր գինու պես։ «Օխա՜յ», հառաչեց տերտերը և աչքերը թրջեց՝ զգալով երակների մեջ մի քաղցր առողջություն։ Նա գոհ էր, որ ինքը չէ մեռնողը, զգաց մի անասելի հաճույք, որ մարդ ուրիշ ժամանակ լավ չի զգում։

Մոտենում էր տեր-Մարուքենց խրճթին։

Մի խումբ կիսամերկ երեխաներ խրճթի առաստաղի պատուհանը շրջապատած՝ զգույշ առաջ կռանալով գողունի ներս էին նայում։ Տեր-Հմայակը նոր էր մոտեցել խրճթի շեմքին, որ ներսից նրա առաջը կտրեց զառամյալ կորաքամակ տիրամայրը և նրա աջը բռնելով կանգնեցրեց ու համբուրեց։

— Ռաներո՞ւդ մեռնիմ, ախր տերտե՞րս...— քիթը վեր քաշելով լացակումեց պառավը, կարծես տեր-Հմայակը նրա որդու համար կյանք էր բերելու։ Բաց թողեց տերտերի աջը և կարմիր թաշկինակը գոտկից հանելով՝ փակցրեց մի աչքին, հետո մյուսին և՝— օ՜օ՜օ՜ֆ, քոռանար լուսս, օ՜օ՜օ՜ֆ... մրմնջաց ու հետևեց տեր-Հմայակին, որ արագ անցավ օդան։ Հանեց դեղնած գլխարկը, տվեց սան տակից վրա հասնող կարճահասակ հարսին և նստեց սաքուին։ Նրան հետևեցին տիրամայրը, իրիցկինը, որ ծնկները շփելով՝ ցավում էր ու տրորվում։ Չոքեց մի ծանր լռություն։

Անկյունում, օջախի կողմը, նախշուն վերմակի տակից ցցվել

Ծր հիվանդի դեղին մորուքը: Դեմքը խիստ էր ու սրված: Ծո-մակը շարժվում էր արագ հևոցից:

Մեռնողի տարեց եղբայրը մոտ թեք ընկած՝ կապույտ թաշկինակով ճանճերն էր քշում նրա դեմքից և հոգացու աչքերով նայում հիվանդին:

Հիվանդին այդ առավոտ հաղորդել էին. բայց տնեցիք, որ անհույս էին, դեռ չէին հաշտվել մահի հետ:

Հիվանդը խոժոռ նայեց առաստաղին, հետո ուզեց մի շարժում անել, բայց թողեց կամ անկարող եղավ և նորից աչքերը փակեց: Տիրամայրը գլուխը երերցնելով մոտեցավ հիվանդին:

— Տերտեր ջա՞ն:

Հիվանդը աչքերը լայն բացեց և նայեց շուրջը: Նրա դեղնամոմի դեմքը կաշու տակ արդեն պարզ գծագրվում էր՝ իբրև պարկը գցած գանգ և ահեղ երևույթ էր տալիս նրա հայացքին: Երկու անքնախոռուշում հարցական սև աչքերը կարծես բներից դուրս նայող անհանգիստ մկներ լինեին:

Տեր-Հմայակը նայեց, նայեց հիվանդի սրված քթին, այդ քիթը փակագծող երկու հարթվող ակոսներին և մտածեց, որ էլ նա վերկենալիք չունի: Եվ ապահովության զգացումից բարձրաձայն հառաչեց:

— Ի՜հ, տիրոջ կամքն է, ի՛նչ էնենք:

— Օ՜օ՜օ՜ֆ, աչքս քոռանար, վո՜ւշ,—գողունի հառաչեց տիրամայրը և թաշկինակը տարավ աչքերին: Նրան հետևեց չորացած իրիցկինը:

Տեր-Հմայակը երազների հետ էր:

«Մերոնք ապան՝ տարեկան երկու մանեթ. Տիխպոյենց տնեն՝ երեք մանեթ...»—մտածում էր նա՝ հաշվելով իր նոր ստանալիք եկամուտները: Բայց չէր կարողանում կենտրոնանալ:

Հանկարծ մի պատկեր: Ահա ինքը, տեր-Հմայակը եկեղեցի է գնում, գլուխը բարձր, հպարտ, առանց մրցակցի: Ինքը հերոս է. միակ քահանան. գյուղի կանայք, աղջկերք, ծեր ու ջահել՝ նրան են նայում: «Տեր-Համայա՜կը» մտածում են ամենքը, և մեծ հեղինակություն, հմայք կա այդ բառի մեջ՝ «տեր-Համայա՜կը»... Ահա իր ետևից կանանց խմբի հետ եկեղեցի է գալիս նաև իր իրիցկինը. գլխին կանաչ փուշի, հագին մախմուր՝ միակ իրից-կի՛նը... Ամենքը նայում են իրիցկնոջը, իսկ իրիցկինը նայում է իրեն, տեր-Հմայակին: «Ոտա՜ցդ մեռնիմ, տերտե՛ր ջան»,—

մրմնջում է իրիցկինը յուրովի։ Եվ ահա հանդիսավոր քայլերով ներս է մտնում տեր-Հմայակը եկեղեցի, ամենից գլխում աչքերը լուրջ, տիրական՝ նայում է իր առջև և սկսում ժամը։ Ի՜նչ երջանկություն... Եվ նա խանդաղատանք զգաց դեպի մարդիկ։ Մինչև անգամ դեպի հիվանդը նա բարի զգացումով լցվեց։ Հետո այդ խանդաղատանքը անցավ դեպի իրիցկինը և այնպես ախորժով ճմլեց նրա սիրտը, անցավ մեջքով և փոխվեց մի քաղցր սարսուռի, որ տերտերը այդ զգացումից ազատվելու համար՝ հառաչեց և աչքերը ճպճպացրեց։

Եվ պահանջ զգաց մի բան ուտելու։

Հետո նորից նա մտածեց իրիցկնոջ մասին։ Եվ նրան թվաց, թե իր իրիցկինը զրկված է, քիչ է գուրգուրված, և ժամանակն է նրան փաղաքշելու, գոհացնելու։

«Խե՜ղճ իրիցկինս. չորս հատ շապկցու առնեմ, թող հագնի պոլ-պոլ»—մտածեց նա։

Նա մոռացել էր մեռնողին։ Հանկարծ միայն նկատեց, որ մեռնողը իրեն է նայում։ Նրան թվաց, թե մեռնողը նախանձում է իր առողջությանը, ծխերին։ Եվ տհաճություն զգաց, որ նա իր նախանձով գալիս է թունավորելու այս երջանիկ օրը։ Նրան թըվաց, թե հիվանդատերերն էլ նույն նախանձով են լցված դեպի ինքը։ Եվ ասաց.

— Իշալլա՜հ, տերտերս թեզըմ կլավնա, իրեն ոտքովը ծխերուն նշխարք կտանի։

— Է՜հ, տերտեր ջան, ծխերը քեզի կմնա,—կսկծալով փսփըսաց տիրամայրը և լուռ լացով բերանը ծռեց։ Իրիցկինն էլ լցվեց։

— Վո՜ւշ, աս օրն ա՞ պիտի տեսնեինք. վո՜ւշ,—ասաց ու ծնկները ծեծեց, չզսպելով իրեն՝ սկսեց հեծկլտալ։

— Տե՛, տե՛,—չոր ու հրամայական ձայնով սաստեց տեր-Հմայակը,—ձենդ մի՛ ցկե, ի՞նչ է էղե, ի՞նչ կա լալու։

Նա զայրացավ այդ լացից և ուզում էր ավելի թունդ հանդիմանել իրիցկնոջը։ Նրա համար սաստիկ անախորժ էր այդ լացը և անտեղի։

Հիվանդի հոգեվարքը սկսվեց։ Դաժան ժպտի նման մի բան շարժվեց նրա ծամավող դեմքի անկյուններում։ Հիվանդապահը չոքեց անկողնի մոտ և հիվանդի աջը ձեռն առնելով, ետ արեց նրա մազերը քթի վրայից։ Մեռնողը նայեց առաստաղին, ուր մի

բան կարծես աչքովն ընկավ։ Բայց դա թվում էր։ Նա ցնցվեց, խորը շնչեց և մնաց։

Երկու րոպեաչափ մահը կատարում էր իր կոպիտ, անասնական գործը։ Մեռնողը բացեց բերանը, որսաց օդը և երկար պահեց թոքերում։

Հետո կարծես մի շարժում էր ուզում անել։ Ամենքը վերկացան և սպասելով նրա շարժման՝ քարացան մնացին նոր դիրքերում։

Հիվանդը հանգել էր արդեն։

Հիվանդապահը նշանակալից հայացքով գողունի նայեց իրայիններին։

Իրիցկինը օձի կծածի պես վեր թռավ ու ճչաց։

Տեր-Հմայակը մի պահ խռովվեց և մահը վանելու համար սկսեց անբնական բարձր ձայնով իր աղոթքը։

Մեռելի սառած աչքերը նայում էին մի անլուծելի, ծանր խորհրդով։

1916

ԺՊԻՏԸ

Մեռելահոտն ընկել էր վանքի բակը, շուրջը, հեռուն, արևախանձ, փոշեթաթավ դաշտերը։

Փախստական հիսուն հազարանոց մի ժողովուրդ եկել չոքել էր բաց դաշտում, հրատոչոր գետնին, արևի տակ։

Կարծես բնությունը վառել էր դժոխքի բոլոր վառարանները։ Մի բարակ փոշի ծանր պարում էր բազմության գլխին, օդը եռում էր հորիզոնում։

Ի՜նչ բազմություն... խռնացած, խանգրած՝ կարծես աֆրիկյան տափաստանների հրդեհից փախած վայրի գազանների ու անասունների ոհմակներ, որ քշվել, ամբոխվել էին մեծ տարածության մեջ և կալմեջ եղած, անակնկալի մեջ շփոթված հևում էր ու ծանր շնչում։ Մղձավանջային հոգևարք։ Եկել էր ամբոխը և հետը բերել էր իր անասունները, կայքը, ցնցոտիները, քրտինքը, կեղտը և մի զարհուրելի հոտ աղբի, վերքի, գեշի, մեռելի։

Մահը ճարակում էր։ Եվ ամբոխը մահերով խոցված հառաչում էր, տրտնջում, իրար անցնում, անասնանում, և մեռնում։

Խումբ-խումբ ընտանիքներ ուրուր տեսած հավի ձագերի պես ծվարել էին պարիսպների տակ, ծառերի մոտ, քարերի վրա, ճամփի հենց մեջտեղ և մահվան ծուլությամբ քարացել մնացել։

Մի հիվանդ կին էր պառկել ծառի տակ, մի կենդանի մեղրամոմ, գյուղական ժամի մեղրամոմ՝ կեղտոտ և նիհար։ Եվ նվում էր՝ բարակած, վերջին թելն ընկած։ Ծառերի մյուս կողմը հենց գլուխը հիվանդի գլխին տված՝ մեկնվել էր իր հասակավոր ամուսնու դիակը, խստադեմ, աչքերը երկնքին չռած, ատամները բաց։ Մի ծանր, հրամայական արտահայտում կար նրա սրված դեմքի, ոսկրոտ մարմնի և չորացած ձեռների մեջ, որ դրել էր կրծքին։

Հող էր պահանջում. հրամայում էր, որ իրեն թաղեն։ Եվ խիստ էր այդ հրամանը։

Բայց շուրջը դաժան օրգիա էր։ Հարևան խմբերում ևս մեռելներ կային։ Դիմացը, ետևը, ծառերի տակ մեռելավոր ընտանիքներ կային, որ չէին նայում ոչ մեռնող կնոջը և ոչ նրա ամուսնու կողմը։ Այնտեղից հիվանդների տնքոց էր գալիս մերթ սուր, մերթ խուլ և խռպոտ։

Խստասիրտ էին դառել մարդիկ. էակը էակին մոտիկ էր տալիս մշուշային աչքերով և չէր տեսնում։ Ասվել էր ամեն ինչ, լսվել էր բոլոր գանգատները, արվել էր բոլոր ճիգը—և մի բան չէր օգնել։

Պիտի մեռնեին ամենքը, հերթով, դանդաղ, անօգ։

Հիվանդ կինը նայում էր երբեմն իր տաս տարեկան աղջկան, որ խելոք նստած, ինչպես իրենց տանը, ինչպես իրենց կոկիկ սենյակում և իր կապույտ-ծաղիկ աչիկներով, կարոտած ժպիտով նայում էր շուրջը։

Եվ իր ամաչկոտ գանգրահեր գլխիկը խնկախաղողի ողկույզի պես մի ուսին ծռած՝ թաթիկները սեղմել, դարսել էր փորին։ Ու սպասում էր։ Ինչի՞։ Ո՞վ էր իմանում։ Կարծես սպասում էր, թե հիմի մայրիկը իրեն թույլ պիտի տար տանից դուրս գալու և խաղալու։ Երբեմն բաց էր անում իր խմոր-խմոր թաթիկը, դրստում էր փեշերը, կոկվում, ուղղվում և էլի խնամքով դնում իր փորիկին։

Կողքի ծառի տակից մի հեծկլտոց լսվեց։ Հիվանդը դեմքը դարձրեց այն կողմը։ Հարևան մեռած կնոջ երեխան էր, որ այդպես հեծկլտում էր։ Ձայն էր տալիս մորը, հրում էր, օրորում. բայց մայրը դաժանորեն լուռ ու համառ՝ չէր լսում նրան։

— Աստո՛ւ սիրուն, մեռե՛լս մնաց, մի բուռ հո՛ղ.—հեծեց կինը։

Ջո՛ւր. նրան լսող չկար. դա նրա հերթական աղերսն էր, մեքենական և դրա համար էլ հուսահատ։

Խուռն բազմությունը բզզում էր փեթականոցի պես։

Ահա կատաղի գայլերի պես ցատկելով մարդկանց դիակների վրայով՝ խուժեց նրանց համար եկող հացի սայլերի վրա և սկսեց կողոպտել իր համար բերած հացը։ Կոխկրտեցին երեխաներին, պառավներին, պատառոտեցին իրարու շորերը։ Օդը լցվեց սուր ճիչերով։ Ոսկրոտ ձեռներ՝ տատասկների պես խրձվեցին հացերի մեջ։ Կինը նայեց իր աղջկան, հոգնած աչքերը դարձրեց մարդկանց ոհմակի վրա, մի բան ուզեց ասել, բայց հառաչ դուրս

նկավ։ Ձեռը, որ օդի մեջ էր, հնձված հասկի պես թրխաց գետին։ Ու կինը լռեց։ Լռեցին նաև գայլերը։ Միայն ճանճերն էին, որ փոքրիկ սլաքների պես սուրում էին օդի մեջ, գալիս բզզում էին ականջի տակ և հեռանալով՝ մի տաղտուկ տխրությամբ միտքը համակելով՝ տանում էին հեռուն, դեպի ինչ-որ հուշեր։

Հեռվից մի ձայն ծորեց.—մեռե՜լ, մեռե՜լ...

Բազմության միջից գլուխներ ցցվեցին՝ բորենու հարցական հայացքներ և նայեցին այն կողմը։ Մեռելաթաղ սայլերն էին։ Սայլապանը մոտենում էր և հոգնած անասունի անտարբեր ձայնով մեքենաբար ծոր տալիս՝ «մեռե՜լ, մեռե՜լ»։

Մեռելատերերը կիսովին բարձրացրին գլուխները և բորենու հայացքները հառեցին դեպի սայլերը։ Նրանք ծանր ճռալով, անշտապ ու տաղտուկ շարժումներով առաջանում էին դեպի մարդկային նախիրը։ Մեռել էին ուզում նրանք։ Բայց մեռելատերերը անշարժ ու լուռ դիտում էին նրանց և տեղներից չէին ելնում։ Շոգը, ցավը, ծուլությունը ջարդել էր նրանց. թմրել էին կեղտից, սովից և մեռելահոտից։ Բայց սայլերը մոտենում էին մարդկային փողոցների միջով։ Նրանցից մինը գալիս էր դեպի հիվանդ կնոջ կողմը։

Մեռելատերերը նվաղով վեր կացան, ձեռով արին սայլապանին ու խոնար կացան մեռելների վրա՝ պատրաստվելով վերցնելու և սայլին հանձնելու։

Սայլը մոտեցավ՝ դողալով և ցնցելով իր վրայի մեռելները, որ սայլի բոլոր շարժումներին հնազանդ՝ թույլ էին տալիս իրենց օրորելու այն հազար ու մի ձևերով, որ սայլի քմայքը կթելադրեր։ Էլ կամքի ոչ մի նշույլ։ Նրանք առարկաներ էին։

Սայլապանը մոտեցավ և ճամփի եզրին կանգնեց։

— Դե, ով մեռել ունի՝ բերի,—գործնական սառը ձայնով կանչեց նա, աչքերը եզներին գցած ու հանգիստ սպասեց։

Ծառերի տակից վեր կացան մարդիկ դանդաղ եզների պես և կարծես շորեր, կարծես գողացած իրեր լինեին դուրս հանելիս՝ վերցրին իրենց մեռելներին և տարան գցեցին սայլի վրա։

— Էլ կա՞, բերեք,—կանչեց սայլապանը իր շուրջը հավաքված բազմության։

Ոչ ոք չպատասխանեց։ Ամենքը լուռ ու խիստ հայացքները հառել էին մեռելներին, որ անբնական դիրքով մնացել էին իրար կողքի, իրար վրա՝ տառեխների պես։

— Դե, շո՛ւտ արեք, շուտ գնաց, հացը դիմանալու բան չէ,— շտապեցրեց սայլապանը և փափախը վերցնելով սրբեց իր թաղիք դարձած կարմիր մազերն ու մրոտ երեսը:

Ոչ ոք տեղից չխնդաց:

Սայլապանը սրտնեղեց ու գոռաց.

— Այ ձեզ մարդ ասողի հերը շան գանձա, հոտեցրիք աշխարհը, դե բերեք է՞:

Ու իջավ սայլից:

Նրան հետևեցին երկու կին ու մի տղամարդ և լուռ մոտեցան դիմացի ծառի տակ մահացած կնոջ, վերցրին ու օրորվելով, տնքալով բերին, սայլին դրին:

— Մինն էլ հրեն էն կնկա գլխավերին է,— ցույց տվեց սայլապանը:

Խումբը մեծացավ. գութի եկան, մի տեսակ աշխուժ եկավ վրաները: Ծուլությանը պարտվել էր, և մեռել ճամփելու աշխատանքը ինչ-որ անմեկին ուրախություն էր բերում: Գուցե նրա համար, որ հրապարակից քշվում էին մեռելները, այդ խստապահանջ անգոհ էակները, որ հրամայել և հրամանը միշտ կատարած տեսնել գիտեն: Եռանդով մոտեցան կնոջ ամուսնու դիակին և արագ վերցրին: Կինը սկսեց ինչ-որ սվսվալ. բան էր ասում, որ չէր հասկացվում: Դիակը սկսեց ձեռների վրա մի կոմիկ ու տխրաշուք պար: Ծովն ընկած մակույկի պար, որի մերթ մի եզրը, մերթ մյուսը շրջվում է վար ու հետո վերացող ալիքի հետ ծառանում է և վեր, խաղ անում, շորորում ու հանկարծ իջնում:

Ինչ-որ թաքուցյալ մի եսական բան, ինչ-որ խորամանկ զվարճացում ուներ իր մեջ այդ դիակը: Կարծես կանչել էր այդ մարդկանց, որ հեծնե նրանց ձեռներին ու զբոսնե. կարծես ամենքը պարտավոր էին ճիգ թափելու. նրանք ջանում էին, իսկ սա ոչ մի շարժում, ոչ մի նշան, թե՝ «ես էլ եմ օգնում ձեզ, որ ինձ տանեք»:

Վերջապես դիակը մոտեցրին սայլին, տարան դրին մյուս մեռելների վրա և հրեցին առաջ: Մեռելը գնաց, պառկեց և շարունակեց հայացքը խիստ գամել դեպի վեր:

Հիվանդ կինը տնքաց, դեմքը կնճռոտեց և աչքը գցեց իր աղջկան: Սա տխրամած, կոտրված վար նայեց, խեղճացավ և

աչքերը գցեց կողմը։ Մայրը հառաչեց ու սկսեց անարցունք մի լաց, որ դեմքի ծամածռումն էր ավելի։

Սայլը գլորգաց և բութ ու անտարբեր շարժվեց դենը, դեպի այլ մեռելներ։

Լռեցին ամենքը ու փտած փայտերի պես վայր թափվեցին, անշարժացան։

Արևը թեքվում էր։ Փոշին, հողը ավելի ծանրացան։ Մի հոծ ժողովուրդ քայքայվում էր հսկա դիակի քայքայումով. կարծես բացվել էր մի ահագին փորոտիք, գզգզվել էին բյուրգալար աղիքներ, և մարդկային կղկղանքն ու լուծվող միսները գոյացրել էին մի լայն կաթնայի գզվելի շիլափլավ։

Նստած էր աղջիկը, այդ հրեշային թանգարանի արձանիկը և սպասում։

Մի քանի քայլ նրանից հետո, քարի շվաքի տակ մի այլ ընտանիք էր բուն դրել—մի վանա կատու, որ նոր ծնել էր հինգ ձագուկներ կույր-կույր ու բմբլիկ, որ ծվծվում էին։

Կարծես մեջքի վրայից փրփրալի ջուր էր թափվում՝ բաժանվելով երկու մասի. այդպես վար էին հոսում նրա մետաքսի երկար մազերը, որ նա խնամքով լիզել էր և մաքուր սանրել։

Մի երջանիկ տիրուհակ հոգնություն կար նրա մայրական դեմքին ու աչքերին։ Հանգիստ լիզում ու հոտոտում էր իր նախշուն ձագերին, որ իրար քաթելով—խուժել էին նրա ստինքների վրա և ծվծվում էին աղվամազ թռչնաձագերի ձայնով։ Եռում էին, վազվզում հետ, հետո կուրորեն որոնում մայրական ջերմությունն ու ծիծը։

Մաքուր, կոկիկ և ապահով մի տնակ էր դառել այդ քարի հովանին։ Մի երջանիկ ընտանիք էր դա՝ նոր ծնունդներով կենդանի և հուսալի։ Ահա ձագուկներից մինը, որի մի աչքի կողմը սև սաթ էր, մյուսը ձերմակ ձյուն—արդեն ցույց էր տալիս իր ապագա չարաճճի խաղերը։ Պառկեց մեջքի վրա և ձերմակ թաթիկ փորիկը պարզելով սկսեց թաթիկներով խաղալ մոր ականջի հետ, որ կախված էր նրա դնչի մոտ. հետո ցատկելու պես արավ, որ շուռ գա և կանգնի, բայց գլորվեց և ընկավ հետ։ Մայրը սանս ժպտաց այդ ձախլիկության վրա, հասկացավ, ներեց և հոգածու ձայնով կկամլավեց։ Չարաճճին սողաց դեպի մոր դունչը. սա սկսեց քաղցր մռմռալ և լիզել նրա թաթիկը, դունչն ու մեջքը։

Ո՞րտեղից էր այդ կատուն: Ընտանիքներից մե՞կն էր փախի ժամանակ բերել հետը, ի՞նքն էր փախել, որի՞ կատուն էր, կենդանի՞ էր տերը, թե՞ ընտանիքով հանգել էր—ի՞նչ իմանաս:

Միայն այս հանուր դժոխքի մեջ մի գթալի, մեղմ շունչ էր մտցնում նա: Անգամ չէր զգում, թե ինչ կար իր շուրջը: Կուշտ էր նա այսօր և երջանիկ էր ինչպես առողջ մայր ողջ և առողջ ձագերի: Եվ մռմռում էր, երբեմն խլաձայն մլավում, լիզում էր ձագերին, հոգում էր իր տան ախորժելի հոգսը և վայելում բարի հաճելի շվաքը:

Հիվանդ կինը աչքը դարձրեց իր աղջկան: Մի բան կար, որ նրան պաշարել էր այդ վայրկյանին. մի բարձր, կյանքից հայնկույս բան՝ վեհ, խիստ և ահավոր: Եվ նա անհանգստացավ, դիտելով իր աղջկան, որ անգիտակ էր կամ ճնշված, և շուտով պիտի մնար հավիտյան որբ: Բայց աղջիկը դիտում էր կատվին և թեև չէր ժպտում, բայց զբաղվում էր: Հիվանդը նայեց և նոր տեսավ կատվի ընտանիքը: Մտիկ տվեց երկար, դիտեց կատվի երջանկությունը և հետո նայեց իր աղջկանը: Մի խանդաղանք, մի անուշ տխրություն ծորեց նրա սրտի մեջ, և նա զգացվեց մինչև հոգու խորքը.

— Որբությանդ մեռնեմ, աստվա՛ծ, որ անպակաս է,— մրմնջաց հիվանդը:

Եվ նայեց կատվի երջանկության, աչքերով շոյեց այդ ընտանիքի ուրախությունը և կարծես հանգստացավ:

Անհագին ցավի տողորման մեջ մի կում ջուր, որ կաթեց նրա հոգու վրա:

— Աստված,—մղկտաց կինը,—բա իմ ձա՞գը ում պիտի մնա: Իմ ձագը մեր չպիտի՞ ունենա...

Կասկածն ու կսկիծը նորից սողոսկեցին նրա սիրտը: Բայց դրա հետ միասին մի անուշ բալասանի պես նրա հոգու մեջ լցվեց մի ուրիշ մոր իրեն չպատկանող ուրախությունը:

Ժպտաց կինը և աչքերը փակեց:

Սկսվեց խաղաղ հոգևարքը:

1916

ՍՏԱՄՈՔՍ

Տնից մեյդան, մեյդանից տուն։

Ահա նրա ամենօրյա մարգը, որ նա չափում է առավոտից մինչև իրիկուն։ Առաջ էլ, երբ հյուսն էր՝ քաղաքում առանձին տեղեր չուներ գնալու։ Բայց գործից տուն գալիս՝ շաբաթ երեկոները ճամփան կծեր դեպի գինետուն։ Բայց հիմա, երբ պատերազմն ու սովը շատերի հետ նրան էլ ճզմեցին, էլ տեղ չուներ գնալու։ Գործ էլ չուներ. արդեն ծերացել էր, բարդը ավել և աշխարհում այնքան կարևոր էր նա, որքան աղքատ գյուղի հացը կորած պառավ շուն, որ խաղաղ ձայնով պաշտոնապես հաչում է, բայց ոչ ոքի ոչ վախեցնում է, ոչ հիշեցնում իր գոյությունը։

Նա ծեր հյուսն էր, գործից նոր հեռացրած։

Վերջին կապալառուն լավ մզեց նրա հուսկ հյութը և ճամփեց տուն։

Այսինքն՝ դադար ու գերեզման։

Քառասուն բանվորական տարիներից ոչինչ չմնաց նրա մոտ. ոչ ուժը, ոչ դրամը, ոչ բարեկամները։ Եռուն ձիերով լծած կառքի պես թռավ այդ բոլորը նրանից, և միայն մի բան մնաց անցյալից, որպես հավատարիմ շուն—անկշտում ախորժակը։ Հին արհեստավորի առողջ ստամոքսը դեռ համառում էր։

Ուտե՛լ, անվերջ ուտել—ահա նրա կիրքը։

Առավոտից մինչև իրիկուն նրա խոսքը, գործը, ծրագիրը—բոլորը ուտելու վրա էր։ Հազար անգամ վեր կկենար տեղից, կերթար բաց կաներ պահարանը, կարոտով կնայեր բոլոր անկյունները, բաց կաներ ամանների խուփերը, ձեռքը կտաներ ծալած անձեռոցիկների արանքը, և միշտ հույս ուներ կամ սար ցանկություն՝ մի ախորժելի բան գտնելու. տասնյակ րոպեներով կանգ կառներ բաց պահարանի առջև, մտասույզ կնայեր աման-

ներին ու թեկուզ մի չափ էլ չէր գտնում բերանը դնելու, բայց միևնույն բանը կրկնում էր ամեն ժամ, ամեն րոպե։

Եթե հաց լինում էր՝ կերած էր լինում արդեն. շաքարի երկու-երեք կտորը կինը թաքցնում էր անգյուտ անկյուններում, և հյուսնը որոնում էր գոնե հացի մի պատառ, խաշած սիսեռի մի հատիկ...

Որ սպանես չկա ու չկա։ Եվ ախորժակը գրգռվում էր, կատաղում։ Հառաչում էր հյուսնը, բերանը լորձում, թուքը կաթեցնում և շրթունքները չփչփացնելով գալիս նստում էր թախտին ու մեջքն ու գլուխը պատին տալով, աչքերը կիսաբաց, երազուն կհառեր դիմաց պատի մի կետին ու կմնար ժամերով նույն դիրքի մեջ։

Եվ կմրափեր։ Բայց դա մրափ չէր, այլ տեսիլների մի հանդիսարան։

Հնդուհավի բուդեր, իշխան ձուկ ընկույզով, խավյարի քըսվածքներ, գառան մսով փլավի բլուրներ գալիս երևութք էին դառնում նրա գրգռված երևակայության մեջ։ Մի անվերջ սփռոց՝ բազմազան խորտիկներով բացվում էր նրա առջև, և օդը լցվում էր անուշ բուրմունքներով։

Մի հյութալի լուլա-քյաբաբ ճերմակ, լուսեղեն լավաշի մեջ կսողոսկեր նրա շուրթերից ներս, և լավ աղած մսի հյութը թրջելով լավաշի թերթը՝ հալվում էր նրա քմքի ու լեզվի մեջ։

Հանկարծ թուքը կուլ գնալով կթռչեր նրա շնչափողը, և նա հազալով կզարթներ։ Կզարթներ և սոված գայլի պսպղուն աչքերը կդարձներ չորս դին։ Խիստ, անողոք իրականությունը կսթափեցներ նրան...

Ու ախորժակը կկատղեր։ Վեր կթռչեր տեղից։

Նախ օրորվում էր գլխապտույտից, տարտամ կանգնում էր, հետո պատերը բռնելով դուրս էր գալիս պատշգամ։

Կինը չէր հետևում նրա կյանքին, ուր մնաց շարժումներին։ Ինչքան կուզե թող վեր թռչեր, դուրս գար, ներս մտներ. նրա ոչ մի արարմունքը ոչ մի նորություն չուներ կնոջ համար։ Հյուսնը դադարել էր ապրելուց, նրա բոլոր շարժումները, բոլոր խոսքերը, ամեն՜ մի գործողությունը նախորոշ, կրկնված և մեքենական էին՝ ինչպես ծես, հազարամյա ծես։

Եվ ձանձրալի՜, աշնան անձրևի պես ձանձրալի։

Եվ ի՞նչ պիտի աներ այդ սոված անասունը, որ իր կնոջ

ուշքը գրավեր: Արդեն ճակատագրի անջինջ վճռով իր ամուսինը պիտի կրկներ միևնույն բանը. դուրս պիտի գար պատշգամ, պիտի մոտենար անկյունում փռած սև պամիդորին, որ չորանում էր, պիտի վերցներ մեկ-մեկ, տնտղեր դողդոջուն ձեռքերով, մոտեցներ լեզվին, ցած պիտի դներ, հետո անկյունից վերցնելով իր ցուպը՝ վար պիտի իջներ սանդուղից և դուրս գար փողոց: Եվ ո՞ւր էր նրա գնալու տեղը: Դա էլ ճակատագիրը վճռել էր անդառնալի — մեյդանը:

Երկար մի ժամի չափ, ման կգար բոլոր անկյունները, քաղաքի կշեռքի տակ, ձմերուկների, սեխերի, վարունգների, մածունների շուրջը, կհարցներ բոլորի գինը, հետո կանգներ մսագործի խանութի առջևով, կանգ կառներ, բոլոր մսերը աչքով դիտելուց հետո ներս կմտներ, ձեռով կտնտղեր մսերի կակուղ, յուղոտ մասերը և քայլերը կուղղեր մեյդանից դուրս, դեպի տուն: Հետո երբ հասներ մեյդանի եզրին՝ կանգ կառներ բարձր մայթին, թևերը կհեներ ցուպին ու կարոտակեզ աչքերը կուղղեր մեյդանին ու նրա բոլոր ուտեստի պաշարներին:

Լիքն էր աշխարհը, լի՜ բարիքով, բայց ափսոս՝ ամեն ինչ թանկ, կրակի գին:

Եվ այդ անսպառ բարիքից, այդ խնկադույն խաղողներից, երկնաբույս եմիշներից, յուղալի պանիրներից ոչ մի պատառ, ոչ մի հատիկ, ոչ մի ծեղ:

Երազ է աշխարհը, զարմանալի, տանջալի, դաժան երազ: Այսքան ախորժակ, այսքան բերքի առատություն և այսքան անհաս ամեն ինչ:

Ի՞նչ պիտի լինի սրա վերջը: Մի՞թե հյուսնը տարիներով կարոտ պիտի մնա մի անգամ թեկուզ կուշտ փորով ուտելուց:

Աշխարհից դեռ չհեռացած՝ նա արդեն մեռած էր աշխարհի համար: Չէ՞ որ մեռելներն են, որ չեն ուտում: Իսկ նա կենդանի էր, աչքով տեսնում էր ամեն բան: Հենց նոր իր չորացած ձեռքով տնտղում էր ձմերուկի սառն կեղևը, կարծես ափի մեջ դեռ լմլմում է գառան մսի փափուկ ոտը... Ուրեմն աշխարհը կա, ինքը դեռ չի մեռած: Ի՞նչ դառավ կյանքը, մի՞թե պիտի իսկապես մեռնի առանց ուտելու...

Դառնանում էր, չարանում, կատաղում:

Եվ ինքն իրեն խոսելով տուն էր դառնում:

Արդեն երբ տան բակն էր մտնում, կինը լսում էր նրա զառանցանքը: Աչքերն անգամ չէր ուղղում նրա կողմը՝ դիտելու նրա մուտքը: Հազար անգամ զառանցելով տուն էր մտել, հազար անգամ ցուպը կպցրել էր սանդուղի աստիճաններին և միշտ ու հավիտյան տեսել էր նրա պղտոր աչքերը, որ չարագույժ մտքերով լարված նայում էին, բայց չէին տեսնում:

Եվ իսկապես հյուսնը այլևս չէր տեսնում ոչ մարդ, ոչ առարկա: Ամեն ինչի մեջ նա որոնում էր իր փափագելին—ուտելիքը:

Հյուսնը կգար և կնստեր իր տեղը: Չորս կողմ կնայեր—ոչ մի նորություն: Կարծես աշխարհքը սառել էր մնացել, կանգ էր առել նրա ճախարակը:

Կինը դռան մոտ գուլպա գործելիս կլիներ: Եվ ահա հյուսնը պահանջ կզգար մի խոսք, մի հնչյուն արձակելու՝ թեթևացնելու համար սրտի բեռը:

— Մեյդանն էի, լավ պամիդոր էին բերել. ուզեցի մի գրվանքա առնեմ՝ բացախով կուտեինք. անտեր մնա՝ գինը թանկ, փող չկա:

Ու թուքը կուլ կտար անհույս ու տխուր: Կարծես անապատ ընկած ու ճամփան մոլորած էակ լիներ. գնում էր, գնում, բնակություն չկա: Այսօր նույնն է, ինչ որ երեկ:

Լռություն էր տիրում: Կինը չէր խոսում: Եվ ի՞նչ խոսեր. նա էլ իր ցավի հետ էր: Միակ աշխատողը նա էր, հազիվ էր մի քանի մանեթ ճանկում տան գործով, կարով կամ լվացքով: Եվ ինչ որ բերում էր՝ տրվում էր հացի, և գնած հացի մեծ մասը գահավիժում էր այն անդունդը, որ նրա ամուսնու փորն էր: Ճկռում էր խեղճ կինը, հազիվ էր օրական երկու ֆունտի դրամ բերում: Եվ այդքանը բավ համարելով՝ էլ չէր խոսում:

Ահա վերջապես օրվա հանդիսավոր և երջանիկ վայրկյանը: Կինը գնում էր փուռը և բերում հացը: Ու մինչ դուրս կերթար թեյ բերելու կամ մառանից մի բաժին լոբին հանելու՝ հյուսնը բորենու պես վեր կկենար, կմոտենար հացին, կռկեր կմշտեր հացը, կվերցներ, ձեռի մեջ շուռ ու մուռ կտար, կտնտղեր՝ կեղտոտ մատներով, հոտ կքաշեր և էլ իրեն զսպելու անկարող՝ կսկսեր մոլեգին ուտել, ուտել, ուտել՝ առանց ծամելու, առանց համ առնելու, խեղդվելով, կոկորդը քերելով...

Կինը ներս կմտներ, կտեսներ, ձայն չէր հանի: Նա արդեն իրեն համարում էր պապան պահող մի էակ, որի գործը այդ էլ պիտի լիներ: Երբեմն տրտնջում էր յուրովի, երբեմն ներում, մին-ևին էլ կշտամբում էր, բայց ավելի շատ լսում էր և համակերպվում իր դժբախտության հետ:

Ճաշը վերջանում էր տխուր և արագ:

Եվ ահա հազիվ հացը կուլ տված՝ Հյուսնը, որ մի փոքր կազդուրված էր լինում, սկսում էր խոսել.

— Հերու էս ժամանակ մի փութ սոխ ունեինք:—Կամ.

— Իրիկվան համար լոբուց պահեցի՞ր...

— Ի՞նչ կար, որ ինչ պահեի—չարանում էր կինը և ամանները հավաքում:

Բայց այդ բոլորը տեղի էր ունենում դարձյալ իբրև ծես և ոչինչ չէր փոխում մշտական վիճակից:

Վրա հասավ աշունը՝ իր հոգսերով, սպասումներով:

Հյուսնը նստած էր պատշգամբի ճաղերի մոտ և գլուխը պատշգամբի եզրին դրած դիտում էր դիմացի տան բակի անցուդարձը: Հարևան խանութպանը սայլի փայտ էր առել և հսկում էր, որ սայլը պարպվի: Մի ալևոր, կարմրաթուշ սղոցպան եռանդով սղոցում էր և ռիթմով նվլում: Մի զույգ առողջ եզներ՝ մեկը պառկած, մյուսը կանգնած որոճում էին նահապետական դանդաղությամբ: Ինչ-որ խոտի և փայտի հոտ էր ընկել փողոցը:

Օրը ցինց էր, արևի լույսը կարմիր ձվաձեղ: Նայում էր Հյուսնը այդ բոլորին և տանջվում ախորժակից: Հիշեց երանությամբ այն օրերը, երբ ինքն էլ ձմեռվա պաշար էր տեսնում. հիշեց իրըն մանկությունը, որ քաղցր է, որ անդառնալի է:

Սղոցպանը քրտնամխեց և աշխուժի եկավ: Սղոցեց մի ժամ և ապա դադարեց: Հանեց տոպրակից գյուղի կարմիր բոքոն, կաշվե մատներով կոտրեց, դրեց բերանը և սկսեց արագ լափել: Նայում էր Հյուսնը և մտովի ուտում էր սղոցպանի հետ: Հետո հուսահատ նայեց եզներին, որ նույնպես ծամում էին: Արդեն Հյուսնի մտքերը օր-գիշեր ծամելու վրա էին, այդ տեսարանը եկավ և մոլեգնեց նրա երևակայությունը: Ամբողջ աշխարհը նրա շուրջը ծամում էր. ամեն ձայն, ամեն շարժում, ամեն իր միայն ծամոց էին այդ ժամին: Հյուսնի աչքը եզներից մեկի վրա էր, որ պառկելով ավելի ցցուն էր դարձրել իր ետևի ոտի բուդը: Հյուսնը իր մտքում մաշկում էր այդ բուդը, կտրում էր եղան մի-

ալ և գցում ամանների մեջ, եփում էր և ուտում, ուտում, ուտում։

Փրփրել էր, կատաղել և աչքերը արցունքով լցվել։ Նա այդ րոպեին մի իսկական գազան էր, մի գրգռված ստամոքս և ուրիշ ոչինչ։

Նստած էր այդպես մինչև վերջ։ Հետո, երբ սայլը գնաց, ողոցպանը հետևեց նրան և փայտը կրվեց ներս, հյուսնը մի դող զգաց։ Պարզ արևի տակ աշնան գաղտնիկ ցուրտ էր սողոսկում, որը դիպավ նրան։ Ներս գնաց և փաթաթվեց իր հին վերարկուի մեջ։

Մի քանի օր անց նա արդեն լուրջ հիվանդ էր։ Կինը, որ սպասում էր այդ վիճակը ևս, համակերպ կատարում էր իր վերջին պարտքը։ Հյուսնը մածնեսպաս ուզեց և ուզեց կյանք հայցողի պես, բայց ոչ մի հնար չեղավ նրան արժանացնելու այդ երկնային ապուրին։ Դրա տեղ կինը նրան սառը ջուր էր տալիս՝ մեջը հինգ հատ չոր հոն, որ բավական կոտրում էր նրա ծարավը։

Բայց հիվանդը հրամանով խնդրում էր մի աման մածնեսպաս։ Ամբողջ առավոտը խոսեց, սպասեց—ոչինչ չեղավ։

Անցավ ճաշը մի կտոր սև հացով. հիվանդը փորձեց ուտել, բայց կուլ չգնաց։

Երեկոյան դեմ հարևանի կինը նկատեց, որ հյուսնի կինը մեծ մտահոգության մեջ էր։ Մոտեցավ, հարցուփորձ արավ և իմացավ բանի էությունը։ Գութի եկավ և իր տղին ղրկեց կաթնատուն, մածուն բերելու։ Մածուն չկար։ Հետաձգեցին առավոտյան։

Բայց հյուսնը գիշերը ծանրացավ։ Զառանցում էր տաքության մեջ։ Առաջին զառանցը, երբ ուտեստի վրա չէր խոսում։ Սաստիկ ջերմի մեջ հարցրեց կնոջը, թե ուր տարան ինչ-որ գաղթականների։ Կինը չիմացավ, թե ինչ գաղթականներ էին և ուր պիտի տանեին։ Թողեց անպատասխան։ Հիվանդը աչքը բաց արեց, նայեց կնոջը, աչքերը սևեռեց նրան և հարցրեց. «Ապա դու ի՞նչ պիտի ուտես»։ Կինը կարծեց թե մածնեսպասին է մնում։

— Կբերեն, կբերեն, սպասիր.—հանգստացրեց հյուսնին։

— Դո՞ւ ինչ պիտի ուտես ինձնից հետո,—հարցրեց կրկին հյուսնը՝ ակնարկելով իր մահը։

— Է՛, ջահանդամը, եսի՞մ,—քրթմնջաց կինը տխուր ձայնով։

Այդ միջոցին ներս մտավ հարևանի կինը, մի աման մածնե-

սպասում, որ գրեց սեղանին ու քննող աչքը սևեռեց հիվանդի վրա։

— Մածնասպաս է բերել, կուտե՞ս,—հարցրեց կինը հիվանդին։

— Կեր, ախպեր, կլավանաս։

— Հը՞,—հարցրեց հիվանդը ջերմի մեջ և աչքերը բաց արեց։

Սպասը մոտ տարավ և մի գդալ վերցնելով՝ մոտեցրին հիվանդի շրթունքներին։ Հիվանդը բնազդորեն զգաց, որ իրեն ուտեցնում են. շրթունքները շփշփացրեց, բայց չկերավ։ Ախորժակ չկար։

Առաջի՛ն անգամ կյանքի մեջ։ Փոխվեց, գնաց այն ախորժակը, որ երբեմն աշխատավոր օրգանիզմի հաճույքն էր, հետո նրա պատիժը։

Չկերավ։ Տխուր նայեց իր կնոջը, հարևանուհուն և տնքաց։

— Վնաս չունի, հետո.—ասավ հարևանի կինը և ամանը տըվեց հյուսնի կնոջը։

Զգացվեց սա։ Եվ տխուր նայելով սպասին, հետո մեռնողին՝ սպասը տարավ պահարանը։

Եվ երբ սպասը պահելու համար բաց արեց պահարանը, ինչ-որ գթաշարժում զգաց և սիրտը ծակեց։ Քանի՜ անգամ բացվել ու խփվել էր այդ պահարանը, քանի՜ տեսակ բարիքներ պահվել այնտեղ, քանի՜ բարեկամի աչքն էր ուրախացել այդ բարիքները հանելիս։ Եվ քա՜նի անգամ հյուսնը վերջերս բաց ու խուփ արավ երբեմնի առատ այդ կյանքի պահարանը։

Դեռ չէր տեղավորել ամանը, որ հարևանի կինը ինչ-որ շշընջաց և նրան ձեռով արավ։

Հիվանդը մեռնում էր։

Ձեռով արավ. բան էր ուզում ասել։

Կոկորդը կծկումների ու շնչառության մեջ ինչ-որ լփրտեց։

— Թե էսպես պիտի ըլեր իմ մեռնելս, ես հոժար եմ.—ասաց հիվանդը։

Եվ մեռավ հեշտ, անսպասելի արագ։

Սենյակում տիրեց դագաղի լռություն։

Հետո՞. միայն սա՞։ Կինը սպասեց, որ մի բան փոխվի։ Բայց ոչինչ չփոխվեց։ Նայեց իր դեմը և աչքին ընկավ՝ մի կողմ սովամահ հյուսնի բաց ու սառած աչքերը և մյուս կողմ պահարանը, որ նույնպես բաց ու անշարժ նայում էր իրեն չարչարողի հետ։

(1917)

ԽԱՆՈՒԹՊԱՆ

Մի խավար ներքնատուն. դա էր նրա խանութը: Նրա աշխարհը՝ ավելի շուտ: Բայց ի՞նչ ներքնատուն. ծակո՜ւռ, մկան բուն, որի բերնի շուրջը մկան դուրս ածած քարի, հողի տեղ կտեսնեիր մանր, կոտրած տաշտեր, ժանգոտ թիթեղե ամաններ, փտած պանտա, մգլած մրգեր, կեղտոտ չիր... Մի քարե կոտրած սանդուխ իջնում էր դեպի այդ փոքրիկ դժոխքը:

Ապրա՜նք—անունը տալ չարժե, փտո՜ւց. կեղտո՜տ. տեսակները անհամար, անսպառելի... զարմանալի տաղանդ ուներ գտնել մրգերի ստորագույն տեսակը, կակալների կծվածը, խաղողի քացախածը, նկուղից-նկուղ ճամփորդած, հազար խուրջին տեսած, կեղտից սևացած չուրչխելներ, հարյուր անգամ տնտղած, մատնահարած հացեր, երշիկներ՝ այնքա՜ն կասկածելի իրենց ծագումով, որ ոչ մի կասկած չէին թողնում:

Ցերեկը դռնից դեպի ցած նայողը մթան մեջ հազիվ կնշմարեր իրեն, խանութպանին: Հիսունից անց էր վաղուց, դեղնած մումիա, չոր տառեխ: Տխուր աղվեսի պես դանդաղ վեր կուգար սանդուղներից, մագաղաթի ճաղատ գլուխը դուրս կհաներ ծակուռից, մի երկու բերան տխուր աչք կածեր փողոցը, կվերցներ մի փտած սանձ, գոգնոցով կկեղտոտեր, կոզինակի կտորները ավելի կմանրացներ և քիթը խպշտելով կիջներ ցած և քացի տալով քոսոտ կատվին՝ առաջ կքաշեր մրգերի արկղը՝ ջոկելու համար ամենամգլածը, վերջապես դուրս գցելու վճռով:

Բազմաթիվ արկղներ, կոտրած տաշտեր ուներ, որոնց մեջ տեղոցանց էր անում իր ապրանքների տեսակները, տեսակների տեսակները, հոտածների զանազանները, որոնք կլասիկ աստիճանավորումով նախ ընկնում էին մի փոքր նվազ փտածների տաշտը, հետո ավելի մգլածների և վերջը արդեն «ոստիկանական»

տեսակը, որի վրա երկար նայում էր մռայլ ու բարկացած, վերջիվերջո կանչում էր տղային ու հրամայում էր շուռ տալ ինքնագրչին ու գրում սրա պատճառը, Հետ... (see line)

և ձեռների մեջ դրամներ։ Մարդկանց մտապատկերը վաղուց հալվել էր նրա երևակայության առջև և նրա պատկերացումը Ռյոնտգենի ճառագայթի պես անհետացնում էր մարդը և դրպանի մետաղն էր նկարում նրա աչքերի առջև։ Կոպեկները մարդիկ էին և մարդիկ կոպեկներ։ Ահա այդ դրամներն էին, որ ուշանում էին։ Ուշանում էին և ջղայնացնում նրան, չէին հասկանում նրա հաշիվները, գալիս էին, բայց նորից գնում... Եվ կարծես մարդկանց վրա չարացած էր նրա համար, որ ուշանում էին իր փողերը բերելու և նրան ստիպում էին սպասել, հսկել, ճգնել...

Եվ երբ թաղի մի աղքատ երեխա տռուզ ու կեղտոտ ափի մեջ կոպեկանոցը սեղմած՝ ներս էր մտնում ծակուռը և իր ուրախ հևոցը գցում այդ մռայլ դագաղի մեջ՝ ժպտադին սպասելով մի մատնոց սեմիչկին, որ նա՛, խանութպանը կրկին ու կրկին դատարկում, լցնում, չափում էր մի հատիկ անգամ ավել չտալու համար, կարծես այդ երեխան փախցրած լիներ խանութպանի կոպեկը և հիմա բերեց։ Խանութպանը դեմ էր անում սեմիչկան և խուզարկուի պես, ժանդոտ նեղսրտում.

— Ահա՛, ա՛ռ, ո՞ւր է կոպեկը։

Երեխան բաց էր անում քրտնած բուռը, և խանութպանը կարծես իր կոպեկը տեսնելով, ետ էր խլում և փնթփնթալով գցում դախլը։

Ո՞ւր էր տեղավորված նրա ընտանիքը այդ ծակուռի մեջ։ Դագդյահի ետև մի տախտակորմ կար։ Պետք է, որ այնտեղ լիներ։ Բայց ի՞նչպես էր տեղավորվել այնտեղ, ո՞ւր էր տեղավորվել։ Կարելի էր ենթադրել, գուշակել մի բան, բայց հասկանալու հնար չկար, այնքան նեղվածք էր այնտեղ, այդ բազմաղան, անպետք, անթիվ իրերի բավիղում։ Պատերը քանդված էին, հատակը հող, ցուրտ, խոնավ։

Խանութը ավելի էր մռայլվում, երբ մխոտ նավթի ճրագը հիսոտելով պատ ու ապրանք՝ ժլատորեն լուսավորում էր ծակուռը, նրա ներսը, անկյունները։

Ահա նստած է ինքը իր ընտանիքի հետ։ Իր կինն էլ էր մըռայլ, հողագույն, ճիլո, մի ծծկեր երեխա գրկին, նվում էր կատվի ձագի պես։

Մի տասներկու տարեկան կաղ աղջիկ ուներ, որ նստած էր լինում դռան մոտ. չա՛ր, ագա՛հ, մեծացա՛ծ-փոքրացած։ Ջմշըմփացնում էր բերնի ծամոնը և դրանով մի փոքր խանգարում ծա-

կուռ տխուր լռությունը։ Հոտած օ՞դ, ցուրտ նկուղ, փտած ապրանքնե՞ր...

Ու՞վ փտո՞ղ կյանք...

Ոչ ոք չէր խոսում, չէր շարժվում։ Կարծես սպավորներ էին, սպասանը նստած։

———

Նավթի ճրագը մխում էր խանութի սանդուղների վրա և ճիսը նստեցնում փտած ապրանքներին։ Առուտուր չկար։ Ներսը դագ-գյաճի մոտ նստած էին ինքը՝ կեղտո՞տ, բաշլըղը գլխին կապած, կինը իր տեղը, աղջիկը՝ իր, մինչև անգամ քոսոտ հիվանդ կատվաձագը իր տեղը։

Երեխան քնած էր։

Տարիներ անցել էին, և ոչինչ նոր բան չէր պատահել այդ ներքնատանը։ Հիմա էլ այնպես։

Դուրսը շարժում էր. մարդիկ գնում էին եկեղեցի, բայց դա չէր վերաբերում նրանց—երբե բաներ՝ ապրող աշխարհի, որից վաղուց նրանք բաժանված իջել էին իրենց մութ գուբը՝ եգիպտական մումիաների նման։

Ահա մի երեխա թաղի չքավոր ընտանիքից մոտեցավ ծակուռի դռան և կանգնեց։

Խանութպանը վեր չնայեց։

— Ի՞նչ ես ուզում,—ժանգոտվեց աղջիկը՝ տակից վեր նայելով երեխային։

Երեխան չպատասխանեց։ Միայն տատանվելով ներս իջավ և կանգնելով խանութպանի առջև, աչքերը գետնին մրմնջաց.

— Մերս ասավ՝ մի գրվանքա ճաթ տաս, կատրվում ենք սովից...

— Բա փողն ո՞ւր ա.—չարացավ աղջիկը դռան մոտից։

— Փող չունենք. ասավ պարտք տվեք կամ ողորմացեք։

— Գնա՛, գնա՛, ճա՛թ չկա.—ճչաց աղջիկը վերևից առանց սպասելու իր հորը։

Երեխան աչքերը գցեց նրա կնոջ վրա։ Հույս ուներ նրա գթությանը։ Բայց կինը նրան նայում էր այնպես, կարծես ոչինչ չէր տեսնում—անտարբեր, տխուր, ուրիշ մտքերով պաշարված։

Նայեց իրե՛ն, խանութպանին և սպասեց։

Խանութպանը միայն Թեքերից հանեց իր կեղտոտ, գորտի պես փայլող ձեռը և փող նշան արեց, որ գնա...

— Բա սովից մեռնե՞նք,—լացակումելով հարցրեց Երեխան։

Խանութպանը ձեռով արավ՝ գնա՛, գնա՛...

Ու ժպտաց։

Ի՞նչպես...

Առաջի՞ն անգամ իր կյանքում լսում էր մի այդպիսի հիմար հարց։ Քանի՞ տարի է՝ չէր ժպտացել։ Կնճիռները մրոտ երեսին բացվեցին իբրև մամուլի տակ սխալ դյած լրագրի ծալված տեղեր, որոնց չի դիպել տառերի մուրը։

Նորից ձեռով արավ՝ գնա՛, գնա՛...

Ի՞նչպես—ինքը ողորմի՞... Թափ տվեց գլուխը, նորից ժպտաց և կամաց-կամաց էլի Թթվեց։ Ոչ ոք չէր դիմել իրեն այդ ձևով։ Առաջին դեպքը Թաղի մեջ նրա հետ...

Եվ առաջին ժպիտը—միակ նորությունը նրա կյանքի վերջին տարիներում։

Երեխան գլուխը կախեց և դուրս գնաց։ Ընտանիքը Թթվեց, լռեց և սկսեց էլի սպասել...

Ի՞նչ բանի...

—·—

Ապրիլի վերջերն էր։ Փողոցի մայթերի ակացիաները զգեստավորված, իրենց բուրվառներով խնկարկում էին գարնան գալուստը։

Ծակուռի դռան մոտ Թարմ տախտակներ էին ընկած, և տաշեղի ճերմակ գանգուրները դես-դեն էին խռնվում։ Ներքնատնից տախտակի, խեժի դուրեկան հոտը բուրելով դեպի փողոց՝ հետը բերում էր ռանդայի ռիթմիկ, ժիր շշփոցը և ջահել ատաղձագործի լիակուրծ, ուրախ երգի և հևոցի ձայնը։ Դազգյահը նորն էր, դարակները նոր և ճերմակ, տախտակները լվացած և հստակ երեխաների պես ժպտում էին։ Քերված էր նախկին կեղտը, պատերը սվաղած։ Իսկ գաճը ախտահանել էր ամեն ինչ։

Եվ այդ բունը գիտեցողը և հիմա նայողը առատորեն ծծում էր ծաղկած ակացիաների և տաշեղի դուրեկան բուրմունքը և կուրծքը ուռեցնելով՝ ախորժակով արտաշնչում էր և երազանքով հառաչում։

Չկար խանութպանի ընտանիքը․ ու՞ր էր տեղափոխվել, հայտնի չէ։

Միայն ինքը խանութպանը մեռել էր մի ամիս առաջ։

1920

———

ՄԻԱՅՆ ՄԵԿԸ

— Վա՛շտ, կա՜նգ-նի՛ր։

Վաշտը ոչ-ռիթմիկ թափով դադարեց, մնաց ճամփի վրա։

Միակ աղմուկը ամայի շրջակայքում։

Նա էլ դադարեց։

Մնաց միայն զինվորների հևոցը, որ հիմի ավելի պարզ և ալիք-ալիք դիպչում էր շրջակայքի լռությանը։

Սպաները դուրս եկան ճամփից ու քամակները դիմհար տալով խոշոր քարերին սկսեցին անխոս ծխել։

Զինվորներից մի հինգ-վեց հոգի հեռացան ճամփից, իսկ մյուսները մնացին տեղերում։

Գորշ ու անվերջ դաշտավայր։

Երկնքի կափարիչը կապարի պես լուծվում-հոսում է լեռների վրա, այնտեղից էլ բլուրների վրա, և սրանք մոխրագույն մկների պես դնչները խրել են գետնի մեջ ու ականջ են դնում։

Մի չարագուշակ, ժանգոտ բան կա ամեն բանի մեջ։

Օրվա ո՞ր ժամն է...

Եվ դա լո՞ւյս է, թե մոխրափոշի մաշված օդի մեջ։

Զինվորները կապտած ու մրկված երեսները թաքցրել են բաշլիկների մեջ ու չեն խոսում, ինչպես մեռելատանը։

Անձրևն սկսեց փսփսալ։

Ցուրտ է։

Երբեմն հեռվից, կարծես մի խարխուլ մեծ շինության օճորքից, մի քար է ընկնում հատակին ու խուլ թնդում։

Հետո արձագանքը՝ դո՜ւ-ո՜ւմմ... քայքայվում է ու հալվում օդի մեջ։

— Ա՞մպ է,—խոսեց վաշտի մեջ մի ձայն։

— Դու էդպե՛ս իմացի,—պատասխանեց մի ուրիշ չարաժպիտ ձայն։

Եվ ինչի՞ են սպասում...

— Սվինը վեր բռնի, է՛յ,—մրթմրթաց մի զինվոր իրենից առաջ կանգնածին։

Դիմացինը, որին «էյ» ասաց, դրանեց իր ուսագլխից կախ ընկած հրացանի փոկը, հանգիստ նայեց աչքերին։ Սա էլ նրա աչքերին նայեց։

Եվ ուրիշ ոչինչ։

«Էյը» մեղմորեն հևաց ու կուզը կրկին դուրս գցեց։ Հետո սկսեց կողքանց նայել անձրևաջրի բարակ թելին, որ սողալ սկսեց ճամփի արխի միջով։

Բարակ անձրևը իր միլիոնավոր մատներով թակում էր զինվորների վերարկուները։ Նա մի խուլ, մտածկոտ պատմություն էր անում։ Էյը ախորժելով էր լսում նրան։ Նա նրան ինչ-որ մի քաղցր բան էր հիշեցնում։ Հասկանում է—սարի ղազան, որի թաղիքին անձրևը մտերմորեն թխկթխկացնելով կես-գիշերային լռության մեջ նիրհ է բերում մարդու աչքերին։

Որտեղից է՞լ միտն ընկան այդ անցած-կորած բաները։ Քսան տարուց ավելի է սարի կյանքից հեռու՝ ընկած է եղել քաղաքները։ Իսկի միտն էլ չի, թե ինչպես է ապրել։ Առաջ կառապան էր Դիլիջանի տրակտում, հետո գիշերապահ Թիֆլիսում։ Վերջերս էլ վեց տարի է՝ հնոցպան էր Բաքու՝ Սպիտակ քաղաքի մի յուղի գործարանում։ Ամեն տեղ իր պաշտոնը քշվածությունն է եղել։ Գյուղերից դուրս, տներից դուրս, գործարանի անկյունները։ Ու քսան տարի է՝ նստում է, իր մտքերի հետև ընկնում։ Դրանից էլ՝կարգին խոսել չգիտե։ Հենց որ գալիս է «պերեկլիչկան», և ենթասպան հասնում է նրա անվան ու պաուզա է լինում, զինվորները հասկանում են, որ դա նա կլինի. բոթում են կողքին ու նա դեմ ընկնելով ու ֆիզիկապես արտասանում է.

— Յա՛ (ես)։

Նրա ազգանունը ոչ ոք էլ չսովորեց։ Ուստի և ամենքը «էյ» են կանչում նրան։

Հիմա, իբրև «խաչակիր»՝ պատերազմ է գնում։

Դեռ ականջի մեջն էր իր հնոցների դղրդոցը՝ որ նրան պոկեցին աշխատանքից, բերին մի քանի ամիս զինավարժեցրին, որտանեն պատերազմ։ Ուշքը մնաց իր հնոցների կողմը—գործը մնաց կիսատ։ Մենակ գո՞րծն է, տունը մնաց անտեր՝ իր կնոջ ու

երեխայի հոգսով։ Հետո քաղաքը, մարդիկ, հազար ու մի բան ու գործ...

Աշխարհքը։

Միտքը գնում է դեպի ետ։

— Քայլերով առա՞ջ... մա՞րշ...

Վաշտը նորից կենդանացավ և հուշարկավորների պես շարժվեց։

Խը՛րթ... խը՛րթ... խը՛րթ...

Կոշիկները ռիթմիկ շեշտով խոսում, խաղ են անում քարերի, կոշտերի հետ։

Հիմի էլ էլը կառչեց այդ խրթխրթոցին։ Հաճելի է ինչ-որ։ Մտիկ է տալիս առջև զինվորների կարմրած ձեռքերին, շրթունքներին, լսում է նրանց թարմ շնչառությունը։ Հաճելի է։ Ինչ-որ հույս կա դրա մեջ։ Հետո կծկվելով այդ ձայների հաճույքի մեջ՝ մտիկ է տալիս խոզան արտերին։

— Չէ՛, «սրանք» էլ են վարում, ցանում։ Աշխարհքի մեջ մի խելք կա։ «Նա» չի տևի երկար, «նա» չի լինի։

Ահա դաշտի հեռուներից, կարծես գետնի տակից դուրս եկավ մի գյուղ։ Իրիկվան ստվերներ են կախ նրա դռներից ու շարքախներից։ Կարծես շների հաչո՞ց։ Կարծես ինչ-որ մարդիկ են դռների առջև։

Մյուս զինվորների դեմքերն էլ մի քիչ խառակվեց։

Սկսեցին փսփսալ։

— Քշերը մնո՞ւմ ենք։

— Կարելի յա որ մնանք։

— Մի քիչ զինջանանք...

— Բա՞։

— Ջյունը ուշացել է։ Ամա թե որ գա՝ կնստի։

— Տհյոփ... հլա ո՞րտեղ ես։ Տավարը որ հիմիկուց խոտի պաշարին ընկնի՝ գարուն կհանի՞։

— Բա՞։ Հլա պտի հանդիցը պոկի։

— Կգա ձյունը, ամա չի նստի։

— Մին երկու կգա, կհալի։

— Ասենք մինչի նստելը տավարը ձնի տակից մի երկու շաբաթ էլ որ կեր ճանկի՝ էլի մեծ բան ա։

— Կճա՞նկի։

Էյը ականջ է դնում հայ գյուղացի տղերանց այս խաղաղ զրույցը և հանգստանում է։

Գյուղը սողաց-սողաց, օրորվեց, այլակերպվեց և խոժոռ կանգնեց վաշտի առջև։ Վաշտը մտավ ճամփի փողոցը և կանգ առավ։

Ամայի՜ գյուղ...

Գանգերի պես պարապ խրճիթներ, որոնց փտած աչքերի միջից մահը խեթ-խեթ մտիկ է տալիս, ու քանդված դռները ծամածռվում են քայքայված բերանների պես։

Լուռ է։ Ոչ մի ծպտուն։

— Մարդ չկա՜...— փսփսում է մի զինվոր՝ ականջ դնելով։

— Խաբաբա է,— խոսում է ուրիշը և քիթը խպշտում։

Նայում է Էյը և իրեն թվում է, թե տեսիլք է գնացել։

Ահա աղբյուրը—ջուր է բխում ոչ ոքի համար։

Կողքին՝ ջրաղացը։ Դուռը հանած է, և ներսում կանգ են առել աղորիքները։ Անշարժ գերեզմանաքարեր են թվում նրանք, երբ այլևս չեն աղում։

Ճնշվում է Էյը այս ավերի խստության առջև։

Տունը, որ այնպե՜ս դժվարությամբ են շինում՝ այսքան տները, գյուղերը, քաղաքները այսպես խենթի պես քանդե՞լ։ Տես ի՛նչպես են հանել գերանները։

Հե՞շտ է գերանը կտրել, բերել, դնել։ Ի՞նչ խելք է...

Եվ քա՞նի օր է՝ Էյը անց է կենում այսպիսի ավերակների միջից։

Տո՜ւնդ չքանդվի, աշխարհք։

Որ հազար-հազար մարդ շինում հա շինում էր՝ մտիկ էիր տալիս—էլի շինելու բանը կար ու կար։ Հիմի ի՞նչ են իմացել, որ քանդում են ու քանդում։

Ափսո՜ս ջրաղաց։ Կբերեիր ցորենի ջվալները, կկիտեիր այս ջրաղացում, ինքդ կնստեիր ջրաղացպանի ու մյուսների հետ, մի լավ կրակ կանեիր այս ցրտին, հաց կթխեիր մոխրի մեջ, մի կողմից զրույց կանեիր, մյուս կողմից աղորիքները կաղային խաղաղ հացը։

Ախր ինչո՞ւ չեն անում այն, ինչ-որ պետք է, ինչո՞ւ են այդ լավ բաները փչացնում։

Էյը հավաքել է ուզում իր շփոթ մտքերը, հանգիստ է որոնում, որին փարվի։ Եվ կծկվում է վերարկուի մեջ։

Մի՞թե չեն գիշերելու այստեղ։

Ոչ, չեն գիշերելու:

Անցնում են առաջ: Անցան գոմերը, մարագները... և ահա նորից դաշտ, նորից անձրև:

Օրը նվազում է, լույսերը մաշվում:

Գիշեր:

Շուտով էլ քամին վեր կացավ: Լայնարձակ դաշտավայրի անհյուրընկալ դառն քամի:

Բաշլիկները փռփռում են, ծեծկվում: Անձրևը այլևս մորակում է և ցուրտը կծում, ասեղների պես լցվում է մարմինը:

Անձրևի լճակները չարացած ձայներով ճղփում են կոշիկների տակ, ցեխը կծում է կոշիկները, ատամներով բռնում:

Էյը տխրում է:

Ախր ո՞ւր են գնում...

Խրճիթների կերպարանքներ երևացին, որ նոթերը կիտած մտիկ տվին խավարի միջից:

Կայան է:

Պահակներ են ցցված ճամփի եզրին:

Ախոռներից մարդիկ ելումուտ արին: Վախկոտ լույսերը ծկրակեցին դռների արանքից:

Վաշտը կանգ առավ: Իրենց գունդը այստեղ է: Երևի իրենց էին սպասում: Զինվորներ դուրս եկան ախոռներից: Խոսեցին: Ասում են վաղը ելույթ է. գնում են խրամատ:

Զինվորները ղողղողալով մտան ներս, վար բերին հրացաններն ու պարկերը: Վերջապես հանգիստ է: Ձեռաց մնաց օջախը, և ծուխը լցրեց խրճիթը:

Ու թեև հոգնած էին, բայց չպառկեցին քնելու, այլ խռնվեցին խրճիթում և ձայները բարձրացնելով՝ սկսեցին խոսել, կարդաղրել, հարմարվել:

Թեյ հանդես եկավ: Թթու հացի հոտ: Ընթրում են:

Խրճիթի մի մասը, որ անասունների բաժինն էր՝ մսուրքների առջև ձիեր էին կապած: Ախորժելի հասարակություն:

Բոցը օջախում կչրտաց, թևերը թափ տվեց, զինվորները կիսաբոլոր նստեցին դիմացը:

Ձայները բարձրացավ.

— Էյ, Դաթիկո, «չուրը» հանի:

— Չկա, գնա Ռաստով:

— Աբա, Տիմոֆեյ, շաքարը մի դեսը:

Տիմոֆեյը հանում է կեղտոտ շաքարի քսակը և մեկնում է զինվորին։

Նոր է որոշվում զինվորների կերպարանքը։

Վաշտը մի խայտաճամուկ խառնուրդ է ռուսների, հայերի, վրացիների, լեհերի...

Կրակի ուրախ շրթոցին խառնվեց զինվորների ուրախ զրույցը։

Ուրախ են նաև նրանց ստվերները, որ աճա թռչկոտում, պարում են սևացած պատերի վրա։

Թեյը ժպտում է կապույտ էմալե գավաթների միջից ու ջերմացնում։

Մի շիրակեցի մեջքը դրել է պատին և ոտները մեկնել։

— Հակո՛, էս դրուստ մեր տունն է։ Այ, էն մեկը տեղվը մեր տոլաքն է։

Ու ձեռը մեկնում է զիմացի պատի խորշը։

Հակոն, որ քթի տակին երգում է, գլխով հավանության նշան է անում։

Կարծես տեսած լինի շիրակեցոնց տան տոլաքը։

Շիրակեցին ժպտում է և գլուխը թափ տալիս։

— Տերը փախել է՞, հը՞, Հակո։

Հակոն կոնատակն է քերում ու կլկլացնում։

Էյը նրանց է լսում։ Եվ ուրախ է։ Այս խոսքերի փոխանակությունը նրան անասելի դուր է գալիս։

Նա էլ է ուզում մի բան ասել այդ տան տիրոջ մասին, որ փախել է։ Բայց միայն հազում է և կոտրած ժպիտով նայում է շիրակեցուն։

— Տղերք, ասում են էս կողմերը լավ հաց է ըլում,—ծածրակը քորելով հորանջում է էյի հարևան Միկիշը։

Եվ գառնում է ռուսերեն՝ իր կողքին նստած մի կարմրամորուք զինվորի.

— Շլի՞շ, Կուզմա, էս գյուղերում շատ լավ հաց է ըլում։

Էյը մոտիկ տվեց Կուզմային։ Սա շուռ տվեց իր պղնձագույն գլուխը դեպի խոսակիցը, և մորուքի կարմիր լավան կասկադներով թափեց ուսագլխից։

— Նո՛ւ, բրատոկ, էստեղի հացով մեզ չես զարմացնի։ Էս տարի մեր Կուբանում հացը ա՛յ մինչև էստեղ էր—ցույց է տալիս իր լանջը այնպես վստահ ու լայն, կարծես հենց ինքը տափաստան երկիրը լիներ։ Հետո կոշտացած մատները այնտեղ

բռնելով գավաթի տակին՝ տարավ շուրթերին ու ֆը՜ութ անելով ներս քաշեց թեյը։

Զրույցը մեծացավ։ Սկսեցին խոսել հողի հատկություններից։ Հնձից։ Անասուններից։

Կարծես հիմա պիտի քաղցր քնեն և վաղը գնան դաշտային խաղաղ աշխատանքի։

Միայն Տիմոֆեյը տխուր է։

— Ա՛յ, դուք հիմի երևի հաց ունեք ձեր տանը։ Ամա տեսեք, որ իմ կնիկը, տխպեր չան, էս րոպեիս մի կտոր հաց էլ չունի։ Ինքս հյուսն եմ։ Վեց չան երեխեք թափել եմ տանը՝ եկել։ Կերակրի՞ տեսնեմ։

Ոչ ոք չի պատասխանում։

— Ո՞ւմ համար է էս ղալմաղալը—չեմ իմանում։ Ամա արի տես, որ ուրիշը կռիվ է սարքում՝ մեջտեղը մեր ժողովուրդն է կռվում։

— Դո՛ւ ինչ ես էստեղ բերանդ շաղ տալիս—մրթմրթում է մի մռայլ զինվոր, որը թեք է ընկած և աչքերը հառել է առաստաղին,—ո՛վ է տանը ժառանգություն թողել իր կնկա համար։ Թող գնա աշխատի։ Թագավորական ծառայություն է, հարսանիք չի։

Բոլորը մռայլվում և բարկանում են Տիմոֆեյի վրա, թեև գիտեն, որ նա ճշմարիտն է խոսում։ Եվ մրթմրթան զինվորն էլ հենց դրա համար է քրթմնջում։ Նա էլ համաձայն է Տիմոֆեյի հետ։

— Քնի՛, քնի՛,—խեթում է նրան Տիմոֆեյը,—ես սոված աշխատավոր եմ, դու էլ կուշտ գեղացի չես։

Լռում են մի պահ։

Էյը մուխ է տալիս սրան-նրան, ժպտում է չուրովի, հավանություն տալիս։ Նա ուրախ է այդ ընդհանուր տեսարանի մեջ։ Լավ է նստել են, թեյ են խմում, դուռը տաք է, անասունները կապած։

Բայց ոչ նրա ժպիտը, ոչ նրա ներկայությունը չի երևում զինվորների մեջ։

Էյը գործ մարդ է, աներևույթ։ Մոտեցավ օջախին, սկսեց շամփուրով կրակը խառնել։ Հիշեց իր հնոցները, և սիրտը ծակեց։

Բայց դա մի րոպե էր միայն։

Նա աչքերը հառեց կարմրամորուք Կուզմային, որի հաղթանդամ մարմինը ուրախացնում էր Էյին։

— Հացը պետք է ժամանակին գցել հողը—դասախոսում է

Կուզման։ Հայը երեխա է, իր օրորոցում քնել է ուզում։ Ա՛յ, պատերազմը որ չլիներ՝ գիտե՞ք թե մեր հողը ո՛նց էր կատաղած բերում հացը։ Աշխատող ձեռքերը գնացին պատերազմ... գեղում պառավներն են ընգընգում։ Ա՛յ թե բանն ինչումն է։

Ու մորուքը թափ տալով՝ դանակը կոշիկին քսելով սրբում է, խնամքով ծալում, դնում է գրպանը։

— Ձեր տանից մենակ դո՞ւ ես,—հարցնում է նրան Դաթիկոն։

— Ո՞չ,—կարծես բարկանում է Կուզման,—երեք եղբայր ենք։ Այ, Իվանը ավստրիական ֆրոնտումն էր, Երոպկան գերմանական ֆրոնտում։ Երկուսն էլ սպանված են։ Ի՞նչ արուն։ Տնտեսությունը քանդվեց գնաց։

— Հա՛, դժվար է,—փիլիսոփայեց Դաթիկոն։

— Արա՞, բրատեց տի մոյ, տակիյե դելա՛։

Ու Կուզման հացի պաշարը կոկ ու սիրուն տեղավորեց պարկի մեջ ու պարկը դրեց բարձի տեղակ իր գլխավերևը։

Եվ հանկարծ մի վճռական շարժումով թափ տվեց իրեն.

— Է՛, քնելու ժամանակ է։ Թե չէ՝ մին էլ տեսար, աչքդ բաց ես անում որ՝ եկուլթ է։

Հսկայի պես ծառանում է վեր, կարծես գետնի միջից։ Ապա փռեց վերարկուն, մեկնվեց ռուսական դաշտի պես անդորր քնելու։

Այս բոլոր խոսք ու զրույցի ժամանակ այնտեղ է Էյը։ Այնտեղ, իր համար, զինվորների մեջ, կորեկի հատիկի պես կորած։

Նա համաձայն է բոլոր ասածներին։ Կարծես ամենքը իր ուզածն են ասում։ Փորձում է ինքն էլ մի բան ասել, բայց ոչ խոսքի ծայրը գիտե, ոչ էլ պոչը։ Թափ է տալիս գլուխը, նայում է իր շուրջ հավաքված զինվորներին՝ Դաթիկոյին, որ խաժ աչքերը հառել է կրակին ու «աչքը պաղել է» մնացել։ Տիմոֆեյին, որ ոտները կուչ բերած պառկել է կողքին ու մշմշում է, թքում կրակի մեջ։ Մրթմրթան զինվորին, որ չար աչքերով օձորքին է նայում ու իրար ետևից ծխում։

Շիրակեցին ու մյուս հայերը քնել են։ Մյուս զինվորներն էլ անհանգիստ քնած են։

Ու այդպես կորած, անտեսված՝ Էյը գնաց կծկվեց մի անկյունում իր վերարկուի մեջ ու գունչը ներս քաշեց։ Դեռ շատ կա մինչև «այնտեղ»։ Դեռ մի քիչ տաքանա, քնի, ինքն իրեն հավաքի։

Պառկած է Էյը, բայց քունը չի տանում։ Մարմինը տնքում է

հոգնածությունից։ Աչքը փակ՝ ականջ է դնում։ Անտառի հոտը ախորժելի է գալիս նրան։ Հարազատ, խաղաղ մի բան կա դրա մեջ։ Մասուրքներից ղը՛րթ-ղը՛րթ, լսվում է ձիերի ուտելու ձայնը։ Դա հիշեցնում է հեռուներում թողած կյանքը, խաղաղ կյանքը։ Դա ոչ թե ախորժելի, այլ և սրտառուչ է։ Երբեմն ձին առողջ ամբակով պինդ դոփում է գետինը։

— Երնակ քե՞զ,—մրմնջում է Էյը և դառնությամբ ժպտում։

Ուզում է ավելացնել, թե «դու չգիտես, որ պատերազմ ես եկել», բայց միտքը չի ձևավորվում։

Ու ընկնում է մտքերի ետև։

Աչքի առաջն է գալիս իր տունը։ Հիմա քնած են՝ իր երեխան ու կինը։ Եվ չգիտեն, որ ինքը այս հեռո՛ւ երկրի մի անտառում արթուն պառկած՝ նրանց վրա է միտք անում։

Ահա իր փակ աչքերի դիմաց ուրվագծեր են օրորվում։ Իր երեխայի երկար թարթիչները խաղաղ քնած աչքերի եզրներին։ Գիշերվա ճրագը պլպլում է, առկայծում, և լույսը դողում է նրա դեմքին։ Ահա երեխայի և անկողնի ստվերը օրորվում է պատի վրա։

Էյի երևակայությունը սրվում է։ Ահա իրենց գործարանի հնոցները։ Բոցերը պտույտ են գալիս իլիկների պես ու մղվում են հնոցի պառկած խողովակների խորքը։ Փոնչում են նրանք, թռչում, գլորում են կաթսաներն ու խողովակները։ Էյը պարզ տեսնում է։ Այ, տես դուրս եկավ գործարանի ընդարձակ բակը։ Տեղ-տեղ ինչ-որ շոգիներ են ֆսաֆսում, ինչ-որ խողովակներ են չրխկացնում։

Ահա և խաղաղ ծովը, ճղփում է ափին։ Հեռուն մթնում է Բիբի-Էյբաթը։ Դեպի աջ քնած է խորհրդավոր Բաքուն...

— Էյ, վե՛ր կաց,—գոռում է ընկեր հնոցպանը ոչ իր ձայնով և բարկացած։

«Վա՞խտ» է,—վախեցած հարցնում է Էյը ու վեր թռչում։

Ջոկապետն է։ Նա է բոթել ոտքով։

Շշմած, դողալով վեր է կենում Էյը։

Կեղտոտ մի երկինք ներս է նայում երդիկից։ Դեղնած խոտեր էր դողդողում ու ծեծվում այդ երդիկի եզրներին։

Դուրսը քամի է։

Հավաքվում են։

Ջինվորները չար ու ներվային են։ Այնպես են մտիկ տա-

ևս ամեն մեկի վրա, այնպես են խեթում սրան ու նրան, կարծես նա է այս ամենը սարքել։

Վերջապես շարվեցին։

Ոչ ոք չի խոսում։ Հրացանները գրկած, ձեռները թեքերի մեջ կանգնել են ու սավել։ Թշնամու երկրի քամին հաչում է գամփռի պես, կծում, վանում է նրանց։

Դիմացը ժանգոտ բլուրներ են։ Ասում են՝ այնտեղ են խրամատները։ Այն կողմից գնդացիրներ են չոր-չոր հաչում։ Էյը ականջ է դնում, և թվում է, թե դա արագիլի կտուցների կափկափոց է։ Ծանոթ պատկեր, իրենց գյուղի արագիլնե՛րը... բայց պատկերը վախով ցնդում է։ Դիմացի բլուրներում «գործ» կա, անախորժ, ծանր մի գործ։

Ահա դիմացի բլրից, ուր գնացել էր իր հարևան վաշտը փոխվելու, իջնում է մի ուրիշ վաշտ։

Նրանք գալիս են հեղեղատի միջով, հատ-հատ, դանդաղ։

Վաշտը լարվեց։ Նրանց է նայում։

Ահա ծանրաքայլ մոտեցան նրանք։ Ոմանք կաղում են։ Նրանք գալիս ու բոլորովին լուռ անց են կենում սրանց կողքով։

Վերադարձողները ճմլա՛ծ, ցեխո՛տ, իրենք մի տեսակ փտա՛ծ, սմքա՛ծ։ Դեղնած մեռելներ։ Եվ կարծես դեմքեր չեն, այլ դիմակներ։ Այդ աչքերը, իբրև արդեն մահը տեսած աչքեր՝ ինչ-որ տարօրինակ անտարբերություն ունեն իրենց փայլի մեջ։

Ապակու պես են փայլում։

Ահա թե ինչպես են նայում «այնտեղից» եկածները։

Բայց ի՞նչ կա «այնտեղ»...

Մտիկ է տալիս նրանց Էյը և հասկանում է, թե ինչ կա «այնտեղ»։

Եվ ծանր մի ձեռ քաշում է նրան «այնտեղ».

— Դեպի հեղեղա՛տը, մարշ...

Վաշտը շարժվում է դեպի հեղեղատը, որ այնտեղից բարձրանա խրամատների շարքը։

***

Ահա և «այն բանը»... կարծես առանձին բան չէ։ Ծածկած բներ են, տեղ-տեղ քարած, տեղ-տեղ ցեխոտ, խոնավ խրամատներ, և ուրիշ ոչինչ։

Էյը վիզը երկարացրեց, նայեց բլրի մեջքի վրայից դեպի

«այն բանը»։ Ոչինչ չի երևում։ Այնտեղ ոչինչ չկա։ Միայն մշուշ, բլուրներ, բլուրներ, մշուշ և ապա կապույտ լեռներ։

Միայն սև, կտրտված թելի պես մի բան զիգզագ գնում է աջ ու ձախ, երբեմն ընդհատվում, մեջ տալիս։

Դա թշնամու խրամատներն են։

Սպաները, որ առաջ գաղաղած զուզուում էին, հիմա հանկարծ սակավախոս դառան։ Ինչ-որ չարաժպիտ հայացքով են նայում վաշտին, էլին և գավազիր փափսում իրար մեջ։

Կոմանդները կտրուկ են։ Եվ արդեն անկեղծ։ Էլ այն հանդիսավոր թատրոնական ձգումները չկան։

Այդ կոմանդները հիմա «նշանակություն» ունեն։

Էլը շուտ-շուտ մտածում է, թե որտեղ է։ Կարծես երազի մեջ է, կարծես ամեն րոպե զարթնում է ու նորից ընկնում երազի մեջ։

Եվ այդ րոպեներում ահագին ժամանակ է անցնում։ Բայց դեռ մի քանի ժամ հազիվ է անցել։

Աչքը դարձնում է իր շուրջը և զգում է, որ ինքը իսկապես «այնտեղ է» արդեն։ Բայց ինչո՞ւ չի սկսվում «այն բանը»։ Կարծես ինչ-որ հանդիսավոր կերպով է սկսվելու դա։

Ո՞չ։

Արդեն կոմանդը տրվեց, և հրացանները չոր ձայնով ճայթեցին։ Իրան է հասնում հերթը։ Ինքն էլ է կրակում դեպի դիմացի թելը։

Այդ կրակոցները «կռվի մկրտության» համար է իսկապես։ Վաշտի մեծ մասը սկսնակ է դեռ։ Շիրակեցին ու Միկիչը հուզմունքից անբնական ժպտում են։ Տիմոֆեյը փնթփնթում է յուրովի։ Իսկ Կուզման ունքերը կիտած դիմացն է դիտում։ Նա հանգիստ է ու մռայլ։

Էլը նրան է նայում և սպասում է, թե ինչ կանի, կարծես Կուզման է որոշելու կռվի բախտը։ Հաճելի է նրա մոտերքը լինելը։

Բայց ահա Կուզման—և դա ե՞րբ եղավ և ի՞նչքան ժամանակ անցավ...—Կուզման չոքել է և գլուխը դրել խրամատի պատին։ Ի՞նչ է փնտրում։

Սանիտարներ են գալիս կուզե-կուզ։

Հարցնում են.

— Ո՞վ է։

— Այստեղ է. տարե՛ք:

Կուզմային ետ քաշեցին խրամատի պատից: Մորուքը մեջտեղից թրջվել էր կարմիր արյունով: Երբ նրան մի փոքր բարձրացրին, արյունը սկսեց պարզ շիթել ցեխի մեջ:

Նրա դեմքը գունատ էր մոմի պես, քունքերը կապտած:

Դրին պատգարակի վրա:

Էյը կողքանց նայում է, թե ինչպես Կուզման սկսեց ռիթմիկ օրորվել պատգարակի վրա, կարծես կոմիկ պար է գալիս, ու ամեն ռիթմից արյունը օձապտույտ ծլծլալով թելի պես գնում, նախշում էր գետինը:

Տարան Կուզմային:

Հետո՞...

Հետո՝ էլ ոչինչ:

Եվ Էյը ճնշվում է, ինչպես սպանդանոցում հերթի կանգնած անասուն:

***

Օրերն անցնում են ծանր, սրտի միջով, սիրտը հետը քաշելով: Վաշտը, դեռ նոր կռիվ մտած վաշտը, դավաճանորեն գնդակահարվում է՝ մեկ-մեկ, աննկատելի, հե՛շտ, ինչպես Կուզման: Վաշտը, կողքի վաշտերը քայքայվում են, փտում:

Փտած էլ կռիվ է—դիրքային: Դեպքեր չկան, կա միայն մի անշարժ դեպք—անորոշ, անվերջ պատերազմը:

Դա էլ մի գործ է, որ ոչ ոքինը չէ: Դրա տերերը ինչ-որ հեռու տեղ են: Նրանք այստեղ միայն սպաներ ունեն, որ դաժանանում, հայհոյում, խստասրտում են, զինվորներին ուղարկում մահի դուռը, երբեմն էլ իրենք են ընկնում արյունլվա:

Եվ «գործը» կանգ է առել: Դա մի դիակ է, որ ընկել է մարդկանց մեջ ու հոտում, նեխում է ամենքին:

Արդեն ամենքը գազազել ու զսպորեն անկարգացել են:

Տիմոֆեյը սկսել է բարձրաձայն մրթմրթալ: Ջոկապետը աչքը մեխում է նրա աչքին, մի րոպե խեթում ու շրթունքները շարժելով ուրիշ կողմ նայում:

— Արնախումնե՛ր...—սեղմում է ատամների մեջ Տիմոֆեյը:

Զինվորները ասում են, որ նա կամ կգժվի, կամ կգնդակահարվի:

Տիմոֆեյի դեմքը ջղաձգորեն ցնցվում է։ Նա գատապարտված ու նեղն ընկած գայլի պես համարձակ է դառել։

Ու քանի գնում է՝ պատերազմը փոխվում է մի այլ բանի։ Վատ գործի։ Մթերք չկա, չեն բերում։ Զորամասերը անկարգանում են, անկարգանում են և իրենց գործի տերերը—սպաներն ու հրամանատարները։

Լուր չկա։ Սա պատերազմ չէ, այլ անվերջ տանջալի կյանք։

Ի՞նչ պիտի լինի սրա վերջը... ո՞ւր է սրա ծայրը—ոչինչ չի երևում։ Մտածո՞ւմ են այս մասին, և ո՞վ է մտածում։ Ոչ ոք ոչինչ չգիտե։

Սակայն «գործը», այդ ոչ ոքի գործը մի անասնական բթությամբ ճարակում ու անխտիր խժռում է ամեն ինչ։

Շիրակեցին էլ «գնաց»։

Հինգ ուրիշ զինվորներ էլ «գնացին»։

Էյը չի մտածում, սակայն, որ ինքն էլ «կգնա»։ Դա իրենից շատ հեռու մի բան է։

Նա դեռ սպասում է։

***

Առաջին ձյունը եկավ։

Նախ տաք էր, ապա երկինքը պարզվեց, քամի բարձրացավ, հետո նորից հալվեց, նորից չոր ցրտեր։

Սպաներն էլ սկսեցին բորբոսնել։ Ջանձրույթն ուտում է ամենքին ժանգի պես։

Միայն մատակարարն ու իր օգնականներն են, որ ապրում են սովորական կյանքով։

Շատ անգամ ամբողջ խրամատում լուռ է, ինչպես գիականոցում։

Միայն խրամատի եռեր, փոսի մեջ շաքար են բաժանում։ Եվ որպեսզի տրտունջ ու կողմնապահություն չլինի, վիճակ են գցում։ Մատակարարը շաքարը բաժան-բաժան է արել, իսկ օգնականը երեսը շուռ տված կարդում է ցուցակը։

Մատակարարը ծիծական ձայնով հարց է տալիս.

— Կո-ւմո՞ւ։

Եվ արտասանում է օ-յով։

— Սիդո-ո՜-րովու,—ձգում է օգնականը սարկավագի պես։

Ու երկար դեռ լսվում է այդ ձանձրալի «կոմու»-ն՝ կարծես ինչ-որ թաղման ծես լինի զինվորների գերեզմանների եզերքին:

***

Էյին հետախուզության ուղարկեցին մի խումբ զինվորների հետ: Պատահաբա՞ր, եղավ դա, թե հետախույզ կոմանդի քմահաճ անփութությունից—բայց եղավ:

Մթնշաղ էր, որ ճամփա ընկան:

Նախ շեղվեցին դեպի ձորակը և անխոս իջան ներքև:

Պետը, ինչ-որ իր մտքի մարդ, հրամայեց մի փոքր սպասել ժայռի տակին:

Ամայի ձորակ: Ամեն ինչ անծանոթ, դարանակալ, թշնամի… Գետակի ափին ժայռերի խոշոր, մամռոտ բեկորներ էին տխրում ու անհյուրընկալ նայում էին:

Ոչ մի ձայն:

Առվակն էր միայն քրթմնջում:

Եվ ուրիշ ոչինչ:

Շարժվում են առաջ:

Ահա և մի մեծ ժայռի բեկորի տակին մի դիակ: Մի թևը փորի տակ, մյուսը ցեխի մեջ՝ ընկած է նա բերընքսիվայր ու երեսը շրջել է այս կողմը: Քայքայված է նա. գանգի դուռը—բերանը լուծված, թափված:

Ժնգժնգալի ծիծաղը ատամների մեջ, աչքի մեկը ճռթված, մյուսը կիսափակ՝ Էյին է նայում:

Սա էլ նայում է նրան:

Ծանր, մահի հոտ է գալիս նրանից:

Էյը ուզում է խոսել, դարձյալ խոսք չի գտնում ասելու, բայց թևքով բոթում է զինվորներից մեկի արմունկին և ցույց է տալիս դիակը:

— Կորցրո՞ւ,—թքում է սա և երեսը շուռ տալիս:

Նստեցին մի փոսի մեջ: Մեկը գլուխը դուրս հանեց, սկսեց դիտել չորս կողմը: Իսկ պետը սկսեց կարգադրել: Բայց և շուտ-շուտ կարգադրությունը փոխում էր խորհրդակցության: Ավելի շատն այն էր, որ նա ինքն էլ ոչ մի ծրագիր չուներ: Երբեմն նա կիսաձայն խոսում էր մի զինվորի հետ, որը ըստ երևույթին նրա պես ծանոթ էր դիրքին ու հանգամանքներին: Խնդիր էր դրված՝ գտնել փշալարերի կողքերից մի այնպիսի ճամփա, որ կարելի լիներ գիշերը մոտենալ և կտրատել: Եվ երևի պետը գիտեր, թե

որքան են մոտ կամ հեռու վտանգից՝ ըստ երևույթին իր օգնականի հետ հանգիստ էր։

Հանկարծ մթան մեջ մի խուլ ձայն սուլաց ու թռավ։

Թիփթփոց։

Պետը թնդաց տեղից։ Սա անակնկալ էր արդեն։ Ականջ է դնում։

Ի՞նչ իմանաս, ո՞վ է, ի՞նչ է։

Պետը գործում է խորամանկորեն, զգույշ։ Բայց նրա ամեն մի շարժումը, վճիռը Էլին թվում են անմիտ, մեքենայի պես անմիտ։ Էլը վախենում է ամեն նրա մի խոսքից։

Եվ ահա պետի մոխրագույն ապակե աչքը կանգ է առնում Էլի վրա։ Ապա նայում է իր օգնականին։ Սա էլ խորամանկորեն ժպտում է և հասկանում է պետին։

Պետն ուզում է վտանգն ստուգել։ Բայց կարող է «ծախս» լինել։

— Լսի՛ր, Է՛լ, գնա մի հարյուր քայլ այս ուղղությամբ և ականջ դիր։

«Այսպես ապահով է»—մտածում է նա և նայում իր օգնականին։

«Ճիշտ է»—մտածելով պատասխանում է նրան օգնականը, և ժպտում։

Օգնականը, իհարկե, խղճում էլ է նրան—դե մարդ է, պետք կգա վտանգավոր վայրում։ Բայց պետք է նաև, որ վտանգվելիս ա՛յդ մարդը վտանգվի։

«Անհրաժեշտություն»—մտածում է նա և նայում է Էլին, որ շփոթված դեռ կանգնած է՝ ինչպես ոչխարը մսագործի առջև։

— Աշխատի մեզ չկորցնես,—պատվիրում է պետը։

Էլը գնում է։

Իսկ պետը օգնականի և մյուս զինվորների հետ քաշվում են մեկդի, դեպի ձորաբերանը տանող ճամփան։

Հանկարծ բլրի ուսերից լսվեց հրացանի ճայթոց։ Նա ճայթեց չոր ու ընդհատ. կարծես, քամին ձեռք դրեց հրացանի շրթունքին և լռեցրեց։ Հետո լսվեցին ուրիշ ճայթոցներ ևս։

Էլին այնպես թվաց, թե մեկը իրեն քաշեց վար։

Անզգայորեն նստեց։

Ինչ-որ ստվերներ էին վազում բլրից։ Նա մի շարժում արավ

դեպի ձորակը, բայց հանկարծ ոտը գցեց մի փոսի մեջ, որը հենց ուղիղ նրա կրունկի տակն էր, ու ընկավ մեջը։

Վազողները գետինը դոփելով անցան փոսի մոտից։ Հիմա էլ ճայթոցները ձորակից լսվեցին։ Երևի իր ընկերների հետ ընդհարում եղավ։ Բայց ահա մի քանի ծույլ կրակոցներ էլ, ու ամեն ինչ հանկարծ լռեց։

Ի՞նչ պատահեց — էլը չհասկացավ։

Սպասում է, թե ինչով կվերջանա կռիվը։ Ականջ է դնում։

Հեռացա՞ն։ Չպիտի՞ գան։

Բայց ընկերները չեն գալիս։

Ոչինչ չի սկսվում առայժմ։ Եվ ի՞նչ պիտի պատահի սրանից հետո։ Չգիտե։ Պիտի հեռանա՞, միանա՞ իր ընկերներին, թե մնա այստեղ։

Ի՞նչ պիտի կարգադրեն։

Ականջները թշշում են և ծիածանի օղակներ են ալիքավորվում աչքերի մեջ։ Փորձում է վեր կենալ՝ զգում է, որ փորի աջ կողմն ու մի ոտը իրենը չեն։ Կարծես մի գազան սուր ատամները գցել՝ բռնել է իր ոտից և չի թողնում շարժվելու։

Նա որոշում է սպասել իր ընկերներին։ Ու թեև երկար ժամանակ անցավ, բայց էլը հանգիստ է դեռ։ Չէ՞, կգա՛ն։ Ի՞նչպես կթողնեն մարդ այսպես անխնամ մնա այստեղ և վերքից մեռնի։ Այն էլ այսպես հեշտ, մենակ։

Եվ նա հարցական աչքերը փոսի եզրներին հառած շուտ-շուտ որսում է ամեն մի թվացող շարժում։

Ոչ ո՞ք։

Միայն քամին է գալիս և օտար ու անկարեկից մռմռում։

Հետո թռչում է, վատվատում սմբուլների մեջ, որոնք շաչում են բարակ մտրակների պես։

Ցուրտը սառը ջրի պես սողում է էլի մարմնի մեջ։ Նա դողում է։ Միաժամանակ սուր ծարավ է զգում։

Եվ այդպես մնաց նա՝ աչքը փոսի եզրներին, մինչև լույսը բացվեց։

Դարձյալ ոչ ոք։ Քամին է միայն, որ ինչ-որ անհասկանալի լեզվով խոսում է քարերի ու խոտերի մեջ։

Այդքանը միայն։

Ի՞նչպես... Ուրեմն ամեն բան այսքա՞նն էր։ Վերջացա՞վ։

Ոչ։ Այսպես չէ կարող լինել։

Եվ նա շարժում է անում, որ վեր կենա։ Բայց զուր։ Ծանրացել է արճճի պես։ Ավելի գնալու, անգամ սողալու հնար չկա։ Սաստիկ ցավը նրան իր ատամների մեջն առած անշարժ պահում է գետնին կպած։

Հիմա մենակ հնարն այն է, որ գան և տանեն իրեն։

Եվ նա աչքերը հառած նայում է գլխավերևը։ Այն կողմը բաց է։ Երևում է ձորակը։ Ծռվում է քիչ և երեսը շրջում դեպի նա։ Զառիվայրին մի քար քիթը խոզի պես տնկել առաջ ու նայում է։ Հեռուն, գետակից քիչ բարձր մի հին ավերակ է մտորում։ Մարդ, շունչ չկա այնտեղ։ Մահվան պատուհանները անթարթ նայում են այնտեղից։

— Վայ թե ինձ էլ էստեղ պիտի հանեն,— մրմնջում է խռպոտ ձայնով էյը ու ձայնը բարձրացնում է։

— Օգնեցե՛ք, մարդ չկա՞...

Ոչ ոք։

Միայն երկնքում անկարեկից մի ամպ սառն լողում-գնում է իր բանին։

Փակում է աչքերը։

Պայծառ գույներով, ինչպես կենդանի իրական կյանք՝ իր բոլոր անցած կյանքը ետ է գալիս և լցվում իր շուրջը։ Երևույթների պես գալիս-անցնում է իր մանկությունը, մոռացված դեպքեր են կենդանանում։ Ահա ինքը իր առջև—փոքրիկ երեխա՝ կոճի է խաղում. դռանը, քարին նստած է իր տատը, իրեն է նայում։ Ահա սար են գնում։ Անտառներ են ծխում ձորի մեջ։ Ինչ-որ լուսաբաց է, ջրերը լույսերի պես թափվում են մամռոտ ժայռից։ Հետո արագ հոսում են քաղաքի փողոցները, տրամվայները, մագազինները, իրենց գործարանը, Բալախանին, Սպիտակ քաղաքը, մազութի ու ցեխի մեջ ոտաբոբիկ կանայք, որ մազութ են քաշում կեղտոտ դույլերով։

Սև նավթահորերը։ Հրդեհ։ Շչակները լեղապատառ ճչում են։ Բանվորները խելագարների պես խռնվել են կայարանի առջև, որ շրջապատված է բոցերով։ Այնտեղ պառկած է հիվանդ Գյուլքին։ Նրան են ուզում փրկել։ Ի՜նչպես են կորատում իրենց, ի՜նչպես են մղվում դես ու դեն, մագլցում պատերը, ցատկում կըտուրներից, թոկերը նետում։

— Ուա՜ա՜ա՜ —գոռում են կատաղի ուրախությամբ բանվոր-

ները, և հիվանդ Գյուքին աչքերը մարած, փոս ընկած, գլուխը ծռած մի կողմ, տանջալից հայացքով նայում է դեսուդեն:

Նրան թոկերով կապած վար են բերում կտուրից:

— Հա՜յ գիտի, ընկերտիք...—Ծտի պես կթռչեին իր մոտ և թևերի վրա կթռցնեին իրեն:

Բայց ո՞ւր են նրանք...

Սարե՜ր, ձորե՜ր, դաշտե՜ր, էլի սարեր, էլի ձորեր ու դաշտեր...

Ուզում է լաց լինել, բայց միայն դեմքն է ծամածռում: Արցունք չկա: Աչքերը փակում է:

Ահա և իրենց գործարանի ճաշարանը: Նստած են ամեն ազգի բանվորներ: Դեմքե՛ր, դեմքե՛ր, դեմքե՛ր... Բոլորը կենդանի, պարզ, ծանոթ: Նրանք ասում, խոսում են:

Ականջները դժժում են, ինչպես հեռագրի սյուները: Եվ կարծես թռչում է օդի մեջ, ու իր հետ սլանում են հազարավոր մարդիկ, քաղաքներ: Նրանք վշշում են գետերի պես ու հոսում, հոսում, հոսում...

Իր հնոցպան ընկերնե՜րը—Մարտինը, Ստեփանը...

Ահա նրանք վազում են դեպի ինքը: Ահա եկան, կանգ առան իր մոտ: Գրկում են իրեն, որ բարձրացնեն: Ու ինքը մոլի փաթաթվում է նրանց ոտներին, այդքան ավետաբեր ոտներին:

Ի՜նչ էժան էր նայում նա իր ընկերներին, և ի՜նչ թանկ են հիմա նրանք:

Թա՜նկ—կյանքի չափ:

Բայց ի՞նչպես՝ կյանքը մինչև այստե՞ղ էր: Այսքա՞նը միայն: Եվ ուրիշ ոչի՞նչ: Ի՜նչ անսպասելի բան:

Ահա իր ոտնատեղը, հողի թարմ փլվածքը, երբ ինքը ընկավ փոսը—իր կյանքի վերջին գործը: Դեռ մինչև երեկ երեկո նա կարողանում էր այդ անել:

— Իմ ոտի թափած հողը,—մտածում է էյը դառնությամբ,— մինչև էնտեղ է՛լ ձեռս չհասնի, էնքան է՛լ չկարենամ անեմ...

Շատ բան է ուզում անել, բայց այդքան է դուրս գալիս:

— Էդ է,—խոսում է նա բարձրաձայն,—իմ ձեռիս ու ոտիս վերջին գործը: Սրանից դենը էլ ոչ կրակ կվառեմ զավոդում, ոչ էլ ոտս նորից կկարենամ էդտեղ դնել:

Էլ երբեք, երբեք վերջին ոտնատեղով չի վերադառնա դեպի կյանք: Ետ գնալ չկա՜:

Այնտեղ կյանքն էր. մի տեղ կա գնալու—դեպի մահ։

Հիմի մի գործ ունի նա—մեռնել։ Կյանքը վերջացավ։ Բայց ի՞նչպես պիտի մեռնի։ Ինքը մեռնի և ինքն էլ տեսնի՞ այդ։ Ինքն էլ հիմի մի կմախք է դառնալու՝ աչքերը ճոթռած, ատամները բաց, ինչպես այն դիակը, որ երեկ տեսավ ձորակում...

Չի՛ կարող լինել այդ։ Ո՛չ։ Ուրիշ բան թող լինի։

Նոր զգաց միայն, որ «կենդանի» ժամանակ, ամբողջ կյանքում նա հանգիստ էր, և դա նրանից էր, որ միշտ մի նեցուկ ուներ։—Հույսը։ Հույսը կենդանի մարդ էր, միշտ իր հետ, միշտ իր սպասին։

Հիմա այդ կենդանի էակը, այդ միշտ պատրաստ նեցուկն ինքը դիականում էր իր առջև, իրենից առաջ։

Չէ, դու էն սաա—ուրեմն էլ իսկի՞ չի պատահի, որ մեկը գա իր գերեզմանը փնտրելու։ Գործերը մնաց կիսատ, երեխան չի մեծացել, տունը ամայացավ։ Ուրեմն ոչ ոք և ոչ մի ժամանակ չի ցույց տալ իր տեղը, թե՝ «ահա էստեղ է թաղված»։

Սառը քրտինք է տալիս վրան։

Ու սրտնեղում է։

— Օգնեցե՛ք, մարդ չկա...—Գոնե մի մարդ անցնի, իրեն տեսնի։ Թշնամին թող գա։ Նա էլ մարդ է։ Գազան թող գա։

Եվ զգում է, թե ինչ մեծ բան է մարդը, ընկերները, աշխարհովի կյանքը։ Ի՞նչ բան էր մարդկանց մեջ մեռնելը—խաղ ու պար։

Մի տանջալի պատկեր այլակերպվում, շարժվում է աչքի դիմաց։

Նա մեկ բացվում է, ժպտում, մեկ փակվում։ Իր երեխան աչքերը գարնան օրվա պես ուրախությամբ լի։

Վիրավորը մտովի փաթաթվում է նրա ոտներին և շոր, կաշվացած շուրթերով համբուրում։ Ու մի դառն դաշույն ծակում է սիրտը։

Հետո իր զավակի դեմքը փոխվում է ուրիշ դեմքի, այլայլվում է, քայքայվում։

Ձյան հյուսեր։ Աղոտ։ Անձրե՞ւն է թե գետը։ Ոչ։ Ականջներն են թշշում։ Գլուխը պտտվում է։ Ինքը երկնքում ճախրում է, երկինքը իր ոտքերի տակին սլանում է ուր-որ, ինչ-որ հարսանիք։ Լեռնային գյուղ։ Աղջիկները պար են բռնել։ Ահա մինը ծիծաղեց...

Մի լեռնային ջրվեժի մեջ է ինքը։ Խմում է, խմում, բայց սիրտը չի հովանում։ Ու ընկնում է զառանցանքի մեջ։

Ի՞նչքան ժամանակ է անցել... Զարթնում է։ Բայց մի՞թե քնած էր։ Չգիտե։ Աչքերը բաց է անում։ Ո՞րտեղ է։ Չի հասկանում։ Իր հետ ինչ-որ չարագուշակ, ժանգոտ բան է պատահել։ Ի՞նչ բան։ Ու հանկարծ հիշում է ու ցնցվում։

Հա՜։ Պիտի մեռնի՜։

Բայց մի՞թե նոր բան է դա։ Մի՞թե չգիտեր։

Այո, նոր բան է, ամեն րոպե նոր բան։ Ամեն րոպե նոր է զգում, հետո մոռանում, հետո լավ զգում, որ պիտի մեռնի։ Եվ չի կարողանում հասկանալ, որ այդ այդպես է։

Զորացած սմբուլի մի կմախք իրենից մի քայլ հեռու իրեն է նայում և օրորվում։

Միակ շարժուն բանը, որի մեջ մի քաղցր, բայց շատ տխուր ժպիտ կա։ Կյանքի ժպիտը։

Նա իր վրա այնպես է նայում, որ ինքը այլևս մեռած է։ Ուժերն արդեն սպառվում են։ Շունչը կտրվում է։ Եվ կարծում է, որ եթե նստի՝ շունչը կհեշտանա։

Եվ ուժ է անում, որ նստի։ Չի կարողանում։ Գետինը այդ մեծ ու ծանր գետինը կպել է նրան։ Հևում է, օդն է որսում։ Բայց օդն էլ փախչում է իրենից։

Նայեց սմբուլի կմախքին ու ձեռը գցեց նրան։ Պոկի՜։ Ոչ։ Հետո էլ «ոչ ոք» չի շարժվի իր մոտ։ Միակ շարժուն բանը իր շուրջը։

Ոչինչ չի փոխվում, ոչինչ չի օգնում իրեն։ Ոչ սպասելը, ոչ երազելը, ոչ քնքշանալը սմբուլի հետ, ոչ էլ քնելը։ Մի բան միայն ահավորապես ճշմարիտ է.

Պիտի մեռնի՜...

Արճճի պես հաստատ է դա։

Գոնե այնպես մեռնի, որ ինքը չիմանա...

Տիմոֆեյը ճշմարիտ էր, որ զայրանում էր։ Տեսա՞ք ուր բերին իրեն այս պատերազմը սարքողները։ Ի՞նչպես խորամանկորեն բերին գցեցին մահի ճանկը։ Մեռնել՝ մեռնել։ Ու մի թունավոր զայրույթ է օձանում նրա սրտի մեջ։

— Բռնես դրանց, բերես բերանը սեղմես արյան վրա ու խեղդես. «ահա, արյուն ես ուզում՝ խմի՛ր, տրաքվի՛ր»։

Եվ ինչո՞ւ եկավ, ինչո՞ւ այն հրացանը, որ իրեն տվին, չը-

քարձրացրեց ու չղարկեց տխուր դանդին։ Մեռնել՝ մեռնել։ Այստեղ չէր մեռնի, այնտեղ կմեռներ։ Ո՞ւր էր խելքը։ Հա՜յ գիտի գիժ Տեմոֆեյ։ Ը՜, բռնես այստեղ ուղարկողների շլնքից, բերես այստեղ, երեսները զարկես քարերին, քսես, տրորես.

— Ըհ՜, կերեք, կշտացե՛ք... Է՞ս էիք ուզում... շան որդիք։

Ու դազանը զարթնում է մեջը։

— Մարդ չկա՞... Ո՞վ կա էդտեղ...

Կատաղում է։

Այլևս ոչ մի սարսափ, ոչ կյանք, ոչ մահ։

Եվ խռպոտ ձայնը լարելով, հետզհետե ձայնը սրում է ու գիլ ոռնոց է արձակում, սոված գայլի խռպոտ ոռնոց։ Հետո ճանկռտում է գետինը, ուզում է սողալ, կրճտում է ատամները, պոկում է խոտերը, «իր վերջին ընկերոջը»—սմբուլը, քարը, հողը...

Բայց այդ ամենը բոլորովին զուր։ Պիտի մեռնի...

Գիշերը սողում է ձորակից վեր։ Աստղերը սուզվում են խավարի թանաքի մեջ։ Վիրավորի բոլոր շարժումները հետզհետե դառնում են անմիտ ու անօգուտ։ Նա բոլորովին արյունաքամվում, ուժասպառվում է։ Եվ սկսում է անկապ զառանցել։

Զառանցեց ամբողջ գիշերը։

Այնուհետև «ինքը» այլևս այնտեղ չէ։

Դա մի անգիտակից մսակույտ է, որ խռխռում է, ջղաձգվում և մահ է աղերսում։

Լուսանում է։

Անշարժ մի դիակ դաշույնի սառը աչքերը չռել, նայում է վեր։

———

«144 բարձունքի դիմաց ոչ մի փոփոխություն։ Ամսիս 5-ին, երեկոյան հաջող հետախուզություն ունեցանք։ Միայն մեկը ըսպանված»

1922

——————

Նրանց ժպիտը

ԸՆԿԵՐՆԵՐ

Նրանք մտերիմ ընկերներ էին՝ Ղոնդին ու Գըդըլը, երկու հարևան ընտանիքների «կաթնախպեր» զավակներ: Դա նշանակում է օրորոցից ընկերներ:

Աչքերը որ բաց արին ու առաջին զգացումն ունեցան թե աշխարհ են եկել՝ առաջին անգամ իրար էր որ տեսան: Դեռ աշխարհը աղոտ մի բան էր այն ժամանակ,—վերևը կապույտ, ներքևը կանաչ:

Գյուղը ինքը մի մեծ աշխարհ էր, ուր խաղում, վազվզում, երգում, ծեծկվում էին Ղոնդին ու Գըդըլը մյուս երեխաների հետ: Զարաճճի էին երկուսն էլ: Ու միշտ միասին, ինչպես մարդը շվաքի հետ: Հենց փողոցի ծայրից մինը երևար՝ հարց կտային նայողները.

— Էս՝ Ղոնդին. բա Գըդըլը՞:

— Այ, Գըդըլը:

Մյուսը ժամանակ չէր կորցնում—իսկույն երևում էր նրա հետևից:

Քա՞նի անգամ են նրանք մեկ մեկու բացակայության ժամանակ իրար պաշտպանելու համար ծեծել ծեծվել:

— Ղոնդի՞, քիթդ ինչի՞ է ջարդվել:

— Ջիուց վեր ընկա:

Նույն բանը պատասխանում էր Գըդըլը, երբ ջարդվողը ինքն էր լինում Ղոնդուն պաշտպանելու համար: Բայց որ իրար էին հանդիպում՝ այս մասին ոչ մի խոսք:

Մի անգամ Ղոնդենց տանը հարիսա էին ուտում: Գըդըլը գնացել էր սար, հնար չկար նրան կանչելու: Ղոնդին շատ ներս ու դուրս արավ, փնթփնթաց, անհանգիստ եղավ: Մայրը նկատեց այդ, հասկացավ պատճառը, բայց ձայն չհանեց: Ղոնդին չհամբերեց ու մտահոգ հարցրեց.

— Բա Գըդըլը ի՞նչ պետք է ուտի։

— Ոտներս,— անփույթ պատասխանեց Ղոնդուց մի քիչ մեծ եղբայրը։

Հարիսով ամանը թռավ դեպի հանդգնողի ճակատը։ Կերակուրը խառնվեց վերքից հոսող արյան հետ, վիրավորն ընկավ ուշաթափ։ Ղոնդին, որ բարկությունից դողում էր՝ նկատեց անգամ մյուս՝ ավելի մեծ եղբոր ձեռքի թափահարումը իր գլխի վրա, բայց չպաշտպանվեց, ընդունեց հարվածը, և միաժամանակ անսասան կանգնեց ու աչքերը չռած նայում էր թե ինչպես են ուշքի բերում իր ձեռքով վիրավորված եղբորը։ Մի քանի հարված էլ ստացավ Ղոնդին, բայց ոչ տեղից թնդաց, ոչ էլ բողոքեց։ Նա միայն գոհ էր, որ Գըդըլին վիրավորիչ խոսք ասողը պատժված էր իր ձեռքով։

Բայց երբ Գըդըլը ձիու մերկ մեջքին նստած սարից եկավ և Ղոնդենց դռան առջևով անցավ գնաց իրենց տունը՝ Ղոնդին հազիվ լսելի հարցրեց.

— Հը՞, եկա՞ր։

— Հա,— թթու պատասխանեց Գըդըլը և անգամ չնայեց Ղոնդուն։

Եվ նույն երեկո Գըդըլը իր փոքրիկ եղբորն ուղարկեց Ղոնդուն կանչելու իրենց տուն, որ միասին ընթրեն և միասին էլ այնտեղ քնեն։ Մի օր էր սարում ապրել առանց Ղոնդու և սաստիկ կարոտել էր նրան։

Քնեցին կարանը մի վերմակի տակ և երկար ժամանակ Գըդըլը փսփսոցով պատմում էր թե ինչպես էր սարում սիրտը ճաքելիս եղել։

— Ինչի՞,— հարցրեց Ղոնդին մեքենաբար։

— Չեմ իմանում։

Բայց Գըդըլը շատ լավ էր իմանում։ Ղոնդին այնտեղ չէր։

Երբ Ղոնդուն դպրոց տվին, նա իսկույն տուն փախավ, երբ տեսավ, որ Գըդըլին էլ չեն բերել այնտեղ. մինչ մի օր առաջ նրան հայտնել էին, որ Գըդըլն էլ պիտի դպրոց գնա։

Համառեց Ղոնդին, չգնաց դպրոց, մինչև Գըդըլին էլ դպրոց տարան։ Բարեբախտաբար երկուսին էլ միևնույն դասարան ընդունեցին—այլապես էլ չէր լինի բնականաբար,—և թեև մի նըստարանին չնստացրին և նրանք էլ ինչ որ չկարողացան այդ պա-

հանքը դնել, բայց շուտ շուտ Ղոնդին ծովում հետ էր նայում Գրդըլին.

— Գրդը՛լ:

— Հա, էստեղ եմ:

Շարունակ, դասի ժամանակ, այնուհետև նրանք իրար էին նայում: Այդպես ոչ միայն հաճելի էր, այլև դասն այսպես էր միայն հասկանալի դառնում:

Ավարտեցին ծխական դպրոցը, և միասին մտան կյանք: Կյանքն էլ ինչ էր՝ գյուղական աշխատանք—առաջ գառնարած, հետո հոտաղ և միշտ էլ մեջընդմեջ ամեն բան: Գյուղի պատանին այս կողմից ամենագետ է: Հետո ընկան պղնձի հանքերը, բանվոր դառան: Հետո էլ հազիվ էին հասել սիրո առաջին պտուղներին, որ մի մեծ փոթորիկ վրա հասավ և ամբողջ աշխարհը ոտքի հանեց: Համաշխարհային պատերազմը պոկեց գյուղից ու քշեց տարավ միլիոնների հետ գյուղի երիտասարդներին: Հերթը նոր էր հասնում նաև Ղոնդուն և Գրդըլին, որ պատերազմը Ռուսաստանում փոխվեց քաղաքացիական կռիվների, Հայաստանը անցավ դաշնակցականների ձեռքը, սկսվեց եղբայրական կոտորածները և լեռնամասը անջատվեց մնացած Հայաստանից իր հոտով, կռիվներով ու կյանքով:

Ղոնդին ու Գրդըլը ծանոթացան ընդհատակյա բոլշևիկների հետ և ընդունվեցին կոմերիտականներ: Եվ երբ նոյեմբերին Հայաստանը խորհրդայնացվեց, լեռնամաս ուղարկվեց մի կարմիր զորամաս:

Սրանց մտնելը իմանալով՝ երկուսն էլ փախան գյուղից և մտան պարտիզանական մի խմբի մեջ, որ ուղեկցում էր զորամասին:

***

Լեռնային գյուղը ձորերում դառնում է մրգաստան, մինչ վերևը գարու արտերն են ծփում: Գիշեր է: Գյուղական տան անշուք պատշգամբը բացվում է այգու վրա, որ իջնում է դեպի ձորը: Մրոտ ճրագը հազիվ է լուսավորում սեղանը, որի հետև նստած է կարմիր զորամասի հրամանատար Դավթյանը, հնամաշ զգեստներով և խիտ սև մորուքով: Նա հոգնած, բայց եռանդոտ դեմք ունի: Նրա դիմաց նստել են կրտսեր հրամանատար Ռուբենը, քաղղեկ Ավետը:

Ավետը երկար բացատրելուց հետո եզրակացրեց.

— Դուք գիտեք, բայց ես հարմար եմ համարում պարտիզաններից այդ երկու հոգուն։

— Ես ճանաչում եմ դրանց, շատ կտրիճ տղերք են,—ասաց Ռուբենը։ Դավթյանը մորուքն էր շփում և աչքերը պատուհանի մթության հառած՝ մտածում էր։

— Կտրիճ լինելը դեռ քիչ է։ Դաշնակցականների շտաբում նստած է Ասատուրովը՝ դենիկինյան գնդապետ, նա պահակներ կլինի դրած կամուրջի վրա՝ նշանակություն չունի թե կամուրջը իր թիկունքումն է։ Մեծ խումբ չենք կարող ուղարկել՝ կնկատվի։ Մեզ պետք են երկու մարդ, կտրիճ, բայց տեղանքին շատ լավ ծանոթ, քանի որ պիտի անցնեն հակառակորդի թիկունքը և կամուրջին մոտենան, սատանան գիտե ինչ կողմնակի տեղերով։ Ի՞նչ տղաներ են, պայթուցիկ նյութերին ծանո՞թ են։ Սա է ամենից գլխավորը։

— Ծանոթ են,—պատասխանեց Ռուբենը,—պղնձահանքերում աշխատել են։

— Ենթադրո՞ւմ ես, թե հաստատ գիտես։

— Հաստատ գիտեմ։

— Գրագետ ե՞ն։

— Ծխականն են ավարտել, ի՞նչ ես ասում,—բացատրեց Ավետը մեծ բավականությամբ։

— Կանչիր ներս,—ասաց Դավթյանը։

Ռուբենը դուրս գնաց։

— Եթե կամուրջը պայթեցնենք, հոգեբանությունը միանգամայն կփոխվի կամուրջի թե այս և թե այն կողմում։ Ես խնդրում պրոպագանդիստներ կուղարկեմ։ Բայց կարծո՞ւմ ես, որ հակառակորդի հրետանին մինչև պայթեցնելը չի անցնի կամուրջը։

— Կարող է և անցնել,— ասաց Դավթյանը,—այդ դեպքում գործը տանուլ կտան գոնե երկար ժամանակ։ Կամուրջը պիտի վճռի ամեն բան։ Բայց պիտի կարողանան... տնայնագործություն չանենք. այ կգան տղերքը՝ կտեսնենք,—ժպտաց Ավետը՝ հիշելով ինչ որ կոմիկ դեպքեր եկողների մասին։

Ներս մտավ Ռուբենը՝ հետևից բերելով Ղոնդան և Գրգըլին։ Դավթյանը խոժոռ, բայց բարի հայացքով նայեց նրանց և հարցրեց.

— Ո՞րտեղացի եք։

— Վերնաշենցի,—պատասխանեց Գըդըլը։

— Ի՞նչ ընտանիքից եք։

— Երկուսս էլ մի տեսակ ընտանիքից ենք,—ասաց Ղոնդին։

— Ջքավո՞ր ընտանիքից։

— Ուրիշ ի՞նչ կարող էինք լինել։

— Ուրիշ ի՞նչ,—կուլակ, միջակ…

— Կոմերիտականներ ենք,—ժպտալով ասաց Ղոնդին։

— Այդպես ասացեք,—հանգստացավ Դավթյանը։—Լավ։ Ձեզ պիտի ուղարկենք մի շատ պատասխանատու գործի։ Դուք պայթուցիկ նյութեր բանեցրե՞լ եք։

Ղոնդին պատասխանեց զարմացածի պես.

— Բանեցրել ենք, ի՞նչպես չենք բանեցրել։

— Շատ պարզ,—ինչո՞ւ պետք է բանեցնեիք։ Որտե՞ղ եք բանեցրել։

— Պղնձի հանքերում. ամենքն էլ գիտեն, ընկեր հրամանատար,—նույն տոնով պատասխանեց Ղոնդին։

— Շատ լավ,—ասաց Դավթյանը,—հիմա ձեզ կտամ մի առաջադրանք։ Պետք է նամակը հացի խմորում տանեք հասցնեք Վերնաշեն ընկեր Վարդանին։ Շատ կարևոր նամակ է։ Մյուս առաջադրանքն է պայթեցնել գնդապետ Աստաուրովի թիկունքի Շուշանաձորի կամուրջը։ Երկուսով եք գնալու, կամուրջը պետք է պայթեցնեք, չպիտի բռնվեք, նամակը պետք է տեղ հասցնեք, դարձյալ չպիտի բռնվեք և պատասխանը բերեք ինձ։ Ամենաշատ երեք օր է ժամկետը։ Երեք օրը որ անցնի՝ էլ օգուտ չունի համարյա։ Կարո՞ղ եք։

— Կարող ենք,—այս անգամ խոսեց Գըդըլը, որ մինչ այդ լուռ էր։

Հրամանատարը փորձել ուզեց.

— Եթե չեք կարող, հանձն մի առնեք։

— Կենդանի չենք վերադառնա, ընկեր հրամանատար,—ասաց Գըդըլը։

Դավթյանը կնճռոտեց ճակատը։

— Գործ է պետք։ Ինչ որ կգա ձեռքներիցդ՝ պիտի անեք, ոչ մի վտանգի առաջ չպիտի կանգնեք և առաջադրանքը պիտի կատարեք։ Անպատճա՛ռ։ Անպայմա՛ն։ Կրկին եմ ասում՝ կարո՞ղ եք։

— Կարող ենք,—ասաց Գըդըլը հանգիստ ձայնով։

— Կարող ենք,—կրկնեց Ղոնդին, պակաս չմնալու համար։

Դավթյանը զննող հայացքով նայեց ընկերներին։ Նրան դուր էր գալիս նրանց միամիտ ու պարզ վստահությունը, բայց կըշ-ռադատում էր թե ո՞րքան ընդունակ են նաև գործը կատարելու։

— Շատ լավ,— ասաց նա,— ձեզ կտանեն հիմա սակրավոր-ների մոտ, նրանք մանրամասն կբացատրեն։

Հետո նամակը։ Ծխախոտի թղթի վրա է, զգույշ դրեք հացի խմորի մեջ։— Դե, հիմա կգնաք։ Ինձ նայեցեք։ Զգույշ, վերին աս-տիճանի, չբռնվե՛ք։

— Ինչո՞ւ պիտի բռնվենք, ընկեր հրամանատար,— մի քիչ վի-րավորված հարցրեց Գըդըլը։

Դավթյանը քննող հայացքը այս անգամ գցեց Գըդըլի վրա.

— Ի՞նչպես թե ինչու։ Պայթեցնողները չե՞ն բռնվում։ Եթե բռնվես՝ ի՞նչ կանես։

— Երկուսս էլ կսպանվենք՝ գաղտնիք չենք դուրս տա։

— Երկուսս էլ... սկսեց Ղոնդին։

Բայց հրամանատարը ընդհատեց նրանց.

— Դուք իրար հաշվի խոսք մի՛ տաք։ Երկուսդ էլ հո իրար կպած չեք ծնվել։ Հետո դարձավ Գըդըլին.— ա՛յ կոնկրետ, քեզ եմ հարցնում։ Դու ի՞նչ կանես։

— Մենք իրար կփոխենք, ընկեր հրամանատար,— ասաց Գը-դըլը։

Դավթյանը հազիվ նկատելի ժպտաց։

— Լավ, ինչպես երևում է՝ մեկդ առանց մյուսի չեք պատկե-րացնում։ Թող այդպես լինի։

— Մանկուց ընկերներ են,— ծիծաղեց Ռուբենը քթի տակ։

Դավթյանը կանգնեց.

— Շատ ուրախ կլինեմ ձեզ կենդանի տեսնել, կարիճ տղերք եք, բայց կամուրջը պետք է պայթեցվի և նամակը տեղ հասցվի։ Սա է ամենագլխավորը։

Գըդըլը հուզվեց.

— Եթե այդպես է՝ իմացած եղեք, ընկեր հրամանատար, որ տասը կրակ ու ջուր կանցնենք և գործը մաքուր կկատարենք։

— Եթե գործը փչացնեք, ամբողջ գործը փչացած կլինի։ Իմացա՛ծ եղեք, որ հազարավոր կյանքեր ձեզ կսպասեն,— ասաց Դավթյանը։

Հետո մոտենալով Գըդըլին՝ ձեռքը դրեց նրա ուսին.— Ես մեծ հույս ունեմ... դու կառաջնորդես։

Աշա դարձավ Ղոնդուն.

— Նրան մի բան եղավ դու կանես... հասկանո՞ւմ եք: Դուք երկուսդ էլ ժողովրդի զավակներ եք: Վերջապես դուք կոմերիտականներ եք:

Գրդըլը աչքերը կախեց և ամաչելով ասաց.

— Ընկեր հրամանատար, այս գլխից ի՞նչ խոսենք: Այ, երբ գործը գլուխ կբերենք՝ հետո հեշտ է...

— Ապրե՛ս, բրավո՛,—ուրախացավ հրամանատարը,—իսկական տղամարդու խոսք: Դե հիմա գնացեք, բարի ճանապա՛րհ:

Ասաց ու տվեց նամակը: Գրդըլը վերցրեց այն ու Ղոնդուն զրկեց, որ դուրս գա:

Նրանք հեռացան:

— Սակրավոր Լևոնի մոտ,—ասաց Դավթյանը Ռուբենին:

— Լսում եմ, ընկեր հրամանատար:

— Կարծես պիտի կարողանան... խոսեց Դավթյանը մտածմունքի մեջ ընկնելով:

— Շատ կարիճ տղերք են,—ասաց Ռուբենը—փորձված են: Ընկերները ճանաչում են:

— Պետք է ռիսկել,—ասաց Ավետը և ծխախոտը վառեց:

Դավթյանը մտահոգ և մռայլ կանգնեց սեղանի մոտ և խորասուզվեց մտքերի մեջ:

***

Թանձր խավարի մեջ երկու ընկերները դուրս եկան զորամասից և ճամփա ընկան դեպի թշնամու դիրքերը: Քանի որ հակառակորդները դեռ չէին շշափել իրար՝ անկարելի էր գուշակել թե որքան էր թշնամին հեռու կամ մոտ: Ղոնդին ու Գրդըլը գնում էին ճամփից դուրս, բլուրների վրայով: Նրանք ընկղմել էին այնպիսի մի խավարի մեջ, ուր անկարելի էր գուշակել անգամ թե որքան հեռու է մինչև այն լեռը, որ այդ խավարում սևազանգված ուռչում, բարձրանում էր, դեպի աստեղազարդ երկինք:

Նրանք հետզհետե բարձրանում էին մի դժվարանց լեռան լանջով: Նրանք աշխատում էին ճամփան բարձր բռնել, որ թշնամուն չհանդիպեն: Կամուրջը, որ գնում էին պայթեցնելու՝ կապված էր մի շատ խոր ձորի գետի վրա և միացնում էր երկու լեռները: Այդ լեռների անջրպետը միանգամայն անհնարին էր դարձ-

նում հրետանի անցկացնել դեպի ռազմաճակատ։ Այնպես որ՝ պայթեցնելով կամուրջը՝ թշնամու գլխավոր գերազանցությունը՝ հրետանին՝ զրկվում էր կռվին մասնակցելուց։

Երկար ժամանակ քարակույտից քարակույտ, ժայռից ժայռ մագլցելուց հետո Գըդըլը բավական համարեց վերելքը։ Նրա հաշվով այժմ իրենք հասել են այն կետին, որտեղից անվտանգ կարելի էր իջնել դեպի կամուրջը։ Դա Շուշանաձորի «ականջներն» էին, այսինքն ձորի սկիզբը, ուր նա լեռնային առվակի հետ միասին սկսվում է իբրև փոքրիկ ճեղքվածք, որը ներքև գնալով հետզհետե խորանում էր և իր մեջ առնելով ուրիշ մանր ձորերի ջրերը՝ խորանում էր և լայնանում։ Անտառախիտ լանջերը ներքևից սևին էին տալիս։ Այնտեղից դեպի վեր բարձրանում էին հազիվ նշմարելի արահետները, որ բարձրանալով լեռների բարձր լանջերն ու կատարները՝ կորչում էին ձյուների մեջ։ Դա սարվորների արահետներն էին։ Զգուշության համար նրանք դուրս եկան այդ արահետներից և սկսեցին խարխափելով իջնել սարալանջից։ Իջան մտան անտառը և այնտեղ մի փոքր հանգստացան։

Նրանք ամբողջ երեկոն ու գիշերի մեծ մասը քայլել էին, ավելի շուտ մագլցել։ Շատ հոգնած էին։ Բայց գիշերն անցնում էր։ Եթե այդ գիշեր կամուրջը չպայթեցնեին՝ լուսանալիս այլևս անհնարին էր. պետք է այն ժամանակ ցերեկը թաքնվեին անտառում և սպասեին մթնելուն։

Գըդըլը բարկացած էր Ղոնդու և իր վրա։ Ղոնդու առաջարկած ճամփան անվտանգ էր, բայց հեռու էր, խլեց գիշերվա ամբողջ կեսը, մինչ Գըդըլի առաջարկած ճամփան կարճ էր, թեև ավելի վտանգավոր։ Իսկ հիմա էլ Ղոնդին ընկել էր մեջքի վրա և խռմփացնում էր։

— Այ չո՛ռ քեզ,— մռմռաց Գըդըլը և անհանգիստ նայեց աստղերին։ «Շամփուր կշեռքը» թեքվել էր բավականին։ Իր հաշվով դեռ մի ժամ ճամփա ունեին։ Պետք էր շտապել։ Շտապել պետք էր առավելապես նրա համար, որ թշնամու հրետանին կարող էր ամեն րոպե անցնել կամուրջը։ Եվ ի՞նչ օգուտ պայթեցնելուց...

— Ա՛յ տղա, վե՛ր,— ձայն տվեց Գըդըլը Ղոնդուն, որը անուշ քնի մեջ կազդուրում էր իր քրտնամխած, ջարդված մարմինը։

Ղոնդին չլսեց։

Գըդըլը ցնցեց նրան.

— Վեր է, ի՞նչ մեռար էլի։

— Հը՛,—դժգոհեց Ղոնդին կես արթուն վիճակում։

— Վե՛ր կաց, ուշանում ենք։

Գըդըլը ծծում էր անտառի խոնավ օդը։ Թփերի սառը տերևները համբուրում էին նրա այտը, իսկ հոտավետ խոտը քնով լիքը՝ դեպի իրեն էր քաշում նրա ծանրացած գլուխը։ «Զգույշ»— մտածեց նա։ Բավական է գլուխը գետին դնելը—իսկույն կառներ քնի աշխարհը և ամեն ինչ կորած էր։ Գըդըլը վեր կացավ և մոտենալով Ղոնդուն՝ ուժով քացի տվեց.

— Շա՛տ ես սատկելու։ Վեր կաց...

Ղոնդին թարժամ եղած վեր թռավ և ձեռքը տարավ դեպի ատրճանակը։ Նա մի վայրկյանում արթուն էր և զգաստ։ Իսկույն հասկացավ, որ վտանգ չկար, այլ Գըդըլն էր արթնացնողը—միամտվեց և վերցրեց բեռը։ Ու առաջ ընկան։ Գըդըլը հետևեց նրան։ Խոտավետ արահետը ծծում էր նրանց ոտնաձայնը։ Հազիվ փսփսում էին թափված տերևները, դիպչելով նրանց ոտներին։ Անտառը քնած էր հեքիաթային քնով։ Այնպիսի մի խաղաղություն էր բնության մեջ, որ անհասկանալի էր դառնում կռիվը, արյունը, աղմուկը։ Այդ անդորրը կարող էր ցնցվել մի որևէ դաժանամուտ հրացանի պայթյունով և ամեն րոպե։ Բայց զարմանալի էր—չէր կարելի հավատալ նաև դրան։

Երբեմն Ղոնդին կանգ էր առնում և ականջ դնում։ Ջուրը, որ հեռվհետև լայնորեն էր հորանջում և բաց երախը լցնում գիշերային խավարով, սկսեց փսփսալ ինչ-որ անհասկանալի և դավադիր մի շրշյունով։

— Ա՛յ տղա, ո՞րտեղ ենք։

— Կամուրջի քերծի գլխին,—հաստատ ձայնով պատասխանեց Ղոնդին։

Գըդըլը գլուխը շարժեց։

— Էս ի՞նչ խշխշոց է։

— Ջրաղացի ձայնն է։

— Սիրտդ բաղարջ է ուզում, ջրաղացի ձայն ես լսում,—հեգնեց Գըդըլը։

— Բա ի՞նչ ձայն է։

— Գետն է։

Անտառից դուրս եկան և մտան մի բացատ։ Որքան եղավ նրանց զարմանքը՝ ավելի շատ Ղոնդունը, երբ իրենց առջև մի

կրակ ծխլտաց։ Ուրեմն եթե մի փոքր ձախ բռնեին՝ պիտի ընկնեին այդ կրակ վառողների ճանկը։ Եվ ովքեր են նրանք։

— Ղոնդի։

— Հը՛։

— Ջահր ու զխրթի՛։ Ո՞ւր բերիր մեզ։

— Ի՞նչ է, է՞։

— Ջուրը պինդ է։ Քեզ չէի ասում ձորից գնանք։ Տեսար ուր ընկանք։ Թշնամու բերանը։

— Ոչ մի թշնամի չկա։ Մեր սարեցիների հոտաղներն են։

— Հա, ախորժակ պահի՝ քեզ խորոված են տալու։—Ու հանդիմանորեն նայեց Ղոնդուն։

— Գիտե՞ս որտեղ ենք։

— Ո՞րտեղ։

— Սաքանենց արտի գլխին։

— Ջրաղացի մոտ ենք։

Գըդըլը զայրացավ Ղոնդու համառության վրա։ Եվ իսկույն ձեռներեցությունը վերցրեց։

— Դե հիմա սրանից հետո ես գիտեմ ճանապարհը։ Ե՛կ։

Ու շուռ տվեց դեպի աջ՝ ձորափի ուղղությամբ։

Ղոնդին հետևեց նրան՝ ինքն զգալով, որ իր ձեռներեցությունը վիժեց։

Նրանք դանդաղ ու խարխափելով սկսեցին քայլել ձորափով. Գըդըլը արահետ էր որոնում իջնելու ձորը։ Դրությունը շատ բարդ էր։ Պետք էր իջնել ձորը կամուրջը գտնելու, միաժամանակ անաղմուկ շարժվել, քար չգլորել, չնկատվել։ Ո՞վ է իմանում թե ի՞նչ մարդիկ կարող էին հանդիպել։ Ամենից հավանականը խըմբերն էին, որոնք վխտում էին այս լեռներում և ձորերում։ Իսկ եթե գյուղացիները լինեին, նրանք էլ անվտանգ չէին։ Նայած թե ի՞նչ գյուղացի է։

Կրակը որ պլպլացել էր մի քիչ առաջ՝ հանգավ։ Այնտեղից ձայն չէր լսվում։ Կարծես ովքեր որ էին՝ վերջացրին իրենց գործը և հեռացան։

Գըդըլը ու Ղոնդին կանգ առան մի մուտի գլխին։ Մուտը բանուկ շավիղի գլխին էր։ Ուրեմն կարելի էր իջնել ձորը, կամուրջը գտնել։ Բայց նաև կարելի էր հանդիպել մարդկանց։ Ընկերներն ավելի լարվեցին։

Իսկ գիշերն անցնում էր։

Հանկարծ Գըգըլը կանգ առավ։ Նայեց շուրջը և մթան մեջ նկատեց իրեն ծանոթ քարեր և հասկացավ իրենց ուր լինելը։

— Տեսա՞ր...

— Ի՞նչ է...

— Բեր դինամիտը ինձ մոտ։

— Ի՞նչ կա։

— Բեր թաղենք։

— Ինչո՞ւ թաղենք... Թաղելու համար բերի՞նք։

— Գլո՛ւխդ մեռնի, համ մենք բռնվենք, համ էլ դինամի՞տը։

— Տես ուր ենք։ Սա Սաքանենց արտը։ Կամուրջը այն կողմը մնաց։ Այսպես եթե ուղիղ գնանք՝ կընկնենք այն կրակ անողների ճանկը։ Պիտի հետ դառնանք, ձորի մյուս ափից մոտենանք։ Դե մինչև գնանք կլուսանա։

Ղոնդին զարմացած նայեց Գըգըլին.

— Ուրեմն կամուրջը մնա՞ց...

— Կամուրջը կարող է մնալ կամ չմնալ։ Այ այսպես կանենք։ Այսպես թաղելով քիչ-քիչ առաջ կգնանք։ Եթե չպատահեցին՝ կփորձենք պայթեցնելը, եթե ոչ դինամիտը ազատենք։ Մենք չհանդամը։

— Է, լավ, դինամի՞տ չկա, այ մեռած։

— Գլուխդ չի՞ մտնում, որ եթե դինամիտը բռնվի՝ կիմանան, որ կամուրջի համար ենք եկել։

— Խելոք բան ես ասում։ Դե, արա՞։

Դինամիտը շատ զգույշ փաթաթեցին և թաքցրին քարերի մեջ։ Խնդիրը ավելի բարդվեց։ Պետք էր և տանել դինամիտը և թաքցնել շարունակ, նայած թե որքան վտանգավոր էր որոշ րոպեին և որքան անվտանգ հետևյալ ժամանակ։

Գըգըլին սակայն զբաղեցնում էր թե ովքեր էին կրակ վառողները։ Եթե խմբեր էին, ի՞նչ բան ունեին կրակի հետ։ Նրանք ճիշտ է թիկունքում էին և կռվի բռնվելուց երկյուղ չէին կարող ունենալ, բայց և այնպես կարող էին զգուշանալ իրենց տեղը մատնելուց, եթե դուրս էին եկել դասալիքներ որսալու, կամ հետախուզելու թե արդյոք չկա՞ն այս մոտակա լեռներում պարտիզանական խմբեր։ Վերջիններիս մասին խոսում էին անգամ բոլշևիկյան թիկունքում։ Գըգըլը անգամ լսել էր այդ մասին ֆրոնտից այն կողմում։ Անհավանական չէր նրա համար նաև հանդիպել անծանոթ գյուղացիների, որոնք ինչքան էլ բարյացակամ լինեին՝

միևնույն է՝ կգնային և կտարածեին լուր, որ կասկածելի մարդիկ են երևացել ֆրոնտից այս կողմ։ Նա սկսեց մտատանջվել։ Հիրավի վիճակը ծանր էր։ Մի կողմից գործը պետք էր անպատճառ շուտով կատարել, «ժամկետով», դա խանգարվում էր ամեն րոպե ճակատագրական հանդիպումների երկյուղով, մյուս կողմից գիշերն անցնում էր։ Պետք էր մի բան վճռել։ Այսինքն ռիսկել։ Իսկ ռիսկն այդ դեպքում նույնպես վտանգավոր էր, քանի որ առաջադրանք էր տված—անպայման պայթեցնել կամուրջը։

— Լսիր,—ասաց Ղոնդին,—դրանք կարող են նաև պարտիզաններ լինել։

— Կարող են։ Բայց ի՞նչպես կարող են վաղաժամ հայտնվել։ Չէ, պարտիզանի բան չի։ Խմբեր են, ապահով են զգում իրենց, կրակ են վառում։

— Ուրեմն ի՞նչ անենք։

— Ինչ ուզում է լինի՝ պետք է այս գիշեր գործը գլուխ բերենք։ Հետո կարելի է, բայց ուշ կլինի։ Ռիսկ է, կամ կհաջողվի կամ ոչ։ Դու կաց այստեղ, ես մի գնամ նայեմ։

Եվ Գրդըլը իջավ մուտից։

Ղոնդին, որ ավելի անհոգ էր քան Գրդըլը՝ գլուխը շարժեց։ Նրա հուշերի մեջ զարթնեցին այնպիսի գիշերներ, երբ նա դարան մտած հետապնդելիս էր եղել այլ նպատակների—այն է՝ ոչխարի հոտերից գառ փախցնելու։ Դա շատ վաղուց էր։ Երբ նա Գրդըլի հետ աշակերտ էր գյուղական դպրոցի։ Ո՞ւր այն վտանգը, ո՞ւր այս։ Ղոնդին մի րոպե մոռացավ թե ինչու համար է եկել այս ձորափը և մտքով գնաց դեպի պատանեկական անհոգ օրերը։ Բոլոր հուշերը կապված էին մի շղթայի մեջ—դա իր ընկերն էր՝ Գրդըլը։ Կյանքը դառել էր նրա համար երկու հոգով ապրելու մի վայր։ Եվ Ղոնդին ժպտաց յուրովի, մտածելով, որ մանկությունից մինչև ահա այս գիշերային գործը նա Գրդըլի հետ է։

Ինչո՞վ պիտի վերջանա այս ընկերությունը։ Ակամա մտածեց այս մասին Ղոնդին և ժպտաց կրկին։ Ղոնդուն ուրիշ ոչինչ չէր պատկերանում, քան կյանքը դարձյալ Գրդըլի հետ։ Ահա թե ինչու նա չէր մտածում վտանգի մասին և զարմանում էր, որ Գրդըլն անհանգիստ էր և ներվային։ «Մեռնել՝ մեռնել»—մտածում էր նա—«Բայց հո միասի՞ն կլինենք»։ Մահն անգամ չէր մռայլում նրա պայծառ սիրտը։

Ջրի խավարից դուրս սողաց Գըդըլի սև կերպարանքը։
— Ներքևում մարդ չի երևում։
— Բաս գնանք։
— Էլ քեզ լավի հե՛րն անիծած,—մրթմրթաց Գըդըլը և ըսկըսեց դինամիտը հանել քարերի միջից։
Ղոնդին, որ քաղցր մտքերից հանգստացել էր՝ մի քիչ զարմացավ։
— Ա՛յ տղա, ի՞նչ ես կպել ինձ։
— Սո՛ւս կաց, թե չէ՝ հիմի չգիտեմ ինչ կանեմ,—զայրացած շշնջաց Գըդըլը.—քո խելքով գնացի, որ այս օրին ընկա։
— Դե հիմի կպատահի, ի՞նչ անենք։—Կփորձենք՝ գուցե բան դուրս գա։
Գըդըլը խեթ նայեց նրան.
— Իսկ եթե դուրս չգա։
Ղոնդին լռչացավ.
— Դե ի՞նչպես անենք հիմի, սխալ եկանք։
— Չգիտեմ, պիտի պայթեցնեմ ղահրումարը, որ հետո էլ պայթեմ՝ պիտի պայթեցնեմ։
— Է, կարծում ես քեզ մենակ կթողնե՞մ, Գըդըլ ջան։ Հոգո՛ւս մատաղ—կրկին կատակի տվեց Ղոնդին ու գրկելով Գըդըլի գլուխը համբուրեց։
— Թո՛ղ, գլո՛ւխդ կջարդեմ,—հետ մղեց Գըդըլը։ Ղոնդին ծիծաղեց ու սկսեց օգնել Գըդըլին.
— Շուն ես կարել այս գիշեր։
Գըդըլը փնչաց, հավաքեց գործիքներն ու վեր կացավ։ Կրկին վայր դրեց։
— Կա՛ց, մի գնամ էլի աչք ածեմ։ Թե մարդ չկա ու անիծածները հեռացել՝ գուցե ճղենք անցնենք այն կողմը։ Շրջապատված ենք, անիծածը։
— Զուշանաս։
— Որ վրա հասնեն՝ հեռացիր թաղած տեղից՝ հետքեր չըգտնեն։
Գըդըլը դարձյալ գնաց ձորի կողմը։ Նա շարժվում էր անվճռական ու իսկույն էլ հետ դարձավ.
— Բեր դինամիտը։
— Ախր ասում եմ։
— Շատ մի՛ խոսի։

Նրանք քայլեցին դեպի ձորը։

Սակայն հազիվ էին հասել ձորի պռունգին, որ հետ ընկրկեցին։ Այնտեղից մարդիկ էին բարձրանում։ Հետ վազեցին։ Բայց այս անգամ էլ ձորափից ինչ որ ստվերներ շարժվեցին նրանց վրա։ Նրանք նկատել էին սրանց այն ժամանակ, երբ սրանք շարժվում էին դեպի ձորը։

Գրդըլը դիպավ Ղոնդուն և միայն այսքանը ասաց.

— Իմ հետևի՛ց։

Եվ փախավ ձորից դեպի մոտակա բլուրը, մտադրվելով ընկնել անտառը, այնտեղից էլ լեռան լանջը։ Ղոնդին մեքենաբար հետևից նրան։ Ստվերներն աղաղակեցին.

— Բռնեցե՛ք։

Ու կրակեցին։

Անտառը մոտ էր։ Ղոնդին կանգ առավ հանկարծ և կրակեց ատրճանակը։ Սա կարծես թե կասեցրեց հետապնդողներին։ Բայց դա մի վայրկյան էր։ Ստվերները նորից վազեցին և հասան նրանց։

— Զապանե՛ք,—հրամայեց մեկը բամբ ձայնով։

Հետապնդողները պինդ բռնեցին փախչողներին ու կանգ առան։ Մթան մեջ լավ չէր որոշվում նրանց դեմքերը, բայց որոշ լսվում էր նրանց շնչասպառ հևոցը, որը խառնվեց փախչողների հևոցին։

Գրդըլին ու Ղոնդուն քաշ տվին դեպի ձորափ։ Երկ-երկու հոգի այնպես պինդ էին սեղմում բռնվածներին, կարծես գազաններ էին որսացել և վախենում էին նրանց կծելուց։

Նրանց տարան մի մեծ քարի մոտ, որի վրա նստած էին երկու հոգի։ Դրանք փափախավոր, փամփշտակալները խաչաձև կրծքներին կապած հաղթանդամ տղամարդիկ էին։

Մոտ տասնևհինգ հոգի նույնպես զինված տղամարդիկ էին մյուսները, որ խիտ օղակով սեղմել էին բռնվածներին։ Մեկը միայն ճիգ էր անում ճեղքել շղթան և ձեռքով մի կողմ էր ուզում քշել նրանց.

— Ո՞րդ էիք կրակողը,—գոռաց նա։

— Թող, մեջտեղ բերեք դրանց,—սաստեց քարի վրա նստածներից մեկը։

Հարձակվողը զսպվեց ու մռմռալով հրացանը ցած դրեց կողքի վրա։

Քարի վրա նստածներից մեկը, որի ձայնից երևում էր, որ նրանցից հասակավոր է և գլխավորը՝ չոր հազաց.

— Երկուքդ էիք, թե՞ էլ կայիք։

— Երկուսս էինք,—պատասխանեց Գըդըլը գործնական ձայնով, կարծես դատական քննության առջև էր։

— Լա՛վ տղաք կերևիք,—սկսեց կեղծավոր ձայնով քարի վրա նստածը, որը արդեն պարզ էր, որ խմբապետ էր,—դե հիմա եթե ըսեք՝ մնացածները ո՛ւր փախան և քանի հոգի էին՝ խոսք կուտամ, որ ձեզի վնաս չի գար։

— Ինչո՞ւ կրակեցիք,—նորից հարձակվեց հետև կանգնածների մեջ այն հետապնդողը, որն ինչպես երևում է՝ վտանգվել էր գնդակից։

— Սերո՛բ, հե՛տ քաշվի,—հրամայեց խմբապետը,—կռվի մեջ կկրակեն, կարգն այդ է։ Մինակ թե, ինձի ըսեն թե քանի հոգի էին և ինչ տեղեն հայտնվեցան հոս։

Լռություն։

— Չե՞ք ըսեր,—հարցրեց խմբապետը։

Գըդըլն ու Ղոնդին սպասում էին կրակոցի կամ ծեծի։ Բայց խմբապետն անսպասելի կերպով զիջեց կարծես։

— Լավ չեք ըներ։

Ու դարձավ զինվորներից մի քանիսին։

— Տարեք գնդապետին։ Գեո՛րգ,—դիմեց նրանցից մեկին,—քեզի կհանձնեմ՝ նրանց ողջ հասցնես գնդապետին։ Իմացա՞ր։ Գլխովդ պատասխանատու ես։ Իսկ դուք, կորիճ երիտասարդներ, կմեղքանամ ձեզի և խորհուրդ կուտամ ճշմարտությունն ըսել գնդապետին։ Տարեք։

Զինվորները կապեցին Գըդըլին ու Ղոնդուն և կոպիտ հրեցին դեպի բլուրը։

Գըդըլը հասկացավ, որ իրենց հետ են տանում դեպի ֆրոնտ, ուր պիտի լիներ խմբապետի ասած գնդապետը։ Ճանապարհին նա մտածում էր խմբապետի տարօրինակ վերաբերմունքի մասին։ Նա նրանց անվանեց «կորիճ» երիտասարդներ, ասաց, որ խղճում է նրանց, և վերջապես խստիվ պատվիրեց, որ նրանց ձեռ չտան... Ի՞նչ էր նշանակում այս։ Գթասրտությո՞ւն, թե կեղծավորություն։ Իսկ գնդապետի մոտ ուղարկելը...

Չէ, լավ բան չէր կարելի սպասել։ Ընդհակառակը՝ դա չարագուշակ մի բան էր։

— Շա՞տ պիտի գնանք,—հարցրեց Գըդըլը զինվորներին։

— Գնա՛,—եղավ պատասխանը և հրացանի կոթը հարվածեց նրա թիկունքը։

Ղոնդին շարժում արեց թոկի միջից ազատելու ձեռքերը։ Նա ուզում էր հարվածել խփողին։ Սա հասկացավ և հրացանը բարձրացրեց.

— Ի՞նչ ես ոլորվում, սատկա՛ծ։

— Ինչո՞ւ ես խփում։

— Հա՜... դու մնացիր պակա՞ս, ահա մինն էլ քեզ,—ասաց շարախնդորեն զինվորը և մի հարված էլ հասցրեց Ղոնդուն։

Գըդըլը կանգ առավ.

— Շա՞տ պետք է լրբություն անեք։

Զինվորները հրացանները ուղղեցին դեպի նրան, և նրանցից մեկը հրացանի փողը մոտեցրեց Գըդըլի քթին.

— Հը, ուզում ես, որ սատկեցնե՞նք։

— Ձեզ ասում եմ լրբությունը թողե՛ք,—ատամները կրճտեցնելով ասաց Գըդըլը։

— Ի՞նչ կանես,—հեգնեց զինվորը։

— Ես գիտեմ ինչ կանեմ,—պատասխանեց Գըդըլը, բայց զինվորներից մեկը, Գևորգը, որին խմբապետն հանձնել էր բռնվածներին կենդանի հասցնել գնդապետի ձեռը՝ արգելեց զինվորներին խոսել բռնվածների հետ և բռնելով Գըդըլի ուսից կոպիտ բոթեց առաջ։

— Դե՛, շան լեզուդ քե՛զ պահի, գնա՛։

***

Բարձր բլրից ներքև, հովտի մեջ, խավարի ծոցում ընկղմած գյուղը նման էր մռայլ քարակույտի։ Մի ճրագ, փոքրիկ լուսամուտի պես, ծանր սողաց մթան մեջ ու անհետացավ։ Երկար ժամանակ օրորվում էր գյուղի անորոշ կերպարանքը և հետզհետե մոտենում։ Մի պտույտ ևս և ահա շները հաչեցին։ Մռայլ ստվերներ շարժվեցին մի խրճիթի դռանը։ Բայց ոչ ոք առաջ չեկավ։ Գյուղի փողոցները մեռած էին։ Ոչ մի շունչ։ Զինվորներն անցան գյուղի հրապարակը և մոտեցան մի մեծ խրճիթի, որ պատըշգամբի պես մի բան ուներ դռան մոտ։ Կանգ առան հեռվում։

— Ո՞վ է,—ձայն տվեց պահակը։

— Կալանավոր ենք բերել, կանչիր:

Պահակը մեղմ սուլեց:

Դուրս եկավ մի ստվեր, մոտեցավ.

— Պարոլը:

— «Այգի»,—ասաց Գևորգը:

Ստվերն ավելի մոտ եկավ:

— Ներսն ո՞վ կա,—հարցրեց նրանց գլխավորը, Գևորգը:

— Քնած են,—եղավ պատասխանը:

— Սրանց ո՞ւր տանեմ:

— Գոմը:

Գըգըլին ու Ղոնդուն տարան խրճիթի հետևը, ուր գոմն էր և թոթեցին ներս:

Երկու ընկերները՝ կարծես երազի մեջ՝ մտան գոմը: Մտատանջությունը, սաստիկ անհանգստությունը իրենց հանձնարարած գործի այսպիսի ելքից այնքան էր սուր, որ հոգնությունը չէին զգում: Բարոյական տանջանքը ավելի ուժեղ էր: Մինչև անգամ մոտալուտ մահը, որ հաստատ կանգնած էր նրանց առջև՝ չէր զբաղեցնում նրանց:

— Խայտառակվեցինք,—ասաց Գըգըլը և գլխարկը գետին խփեց:

— Վե՛րջ,—հաստատեց Ղոնդին:

— Հիմա ի՞նչ անենք,—հարցրեց Գըգըլը Ղոնդուն,—ամբողջ գործը կքանդվի:

Ղոնդին զարմացած նայեց Գըգըլի կողմը՝ թեև չէր տեսնում նրա դեմքը:

— Այսինքն ի՞նչպես թե ինչ անենք, պետք է հանգիստ մեռնենք:

— Ապա գո՞րծը:

— Գործը վերջացա՛վ:

Աքաղաղները կանչում էին: Այն ժամն էր, որ ուրիշ ժամանակ մի որևէ սայլ սկսում էր ճռնչալ փողոցում, կամ ձիավորի ձին դոփելով գետինը, անցնում էր ու զարթեցնում աշխատավոր շինականին: Ոչ, աշխատանք չկար, գյուղը մեռելային քնի մեջ էր: Գտնվելով ֆրոնտի մոտ՝ նա անձկությամբ սպասում էր դեպքերի վախճանին:

Գըգըլն սկսեց ականջ դնել, որ իմանա թե գյուղում ի՞նչ է կատարվում, կամ չե՞ն գալիս արդյոք տանելու... —

***

Խրճիթի սենյակներից մեկում նստած էր խմբապետը։ Նա հաստակավոր էր։ Երբեմն ելումուտ էր անում մի այլ զինվորական՝ չոր ու ցամաք և լուրջ մի սպա, որը մկան նման աչքերը դես ու դեն էր ման ածում և շարունակ ինչ-որ բան էր որոնում։

Սեղանին դրված թույլ ճրագը հազիվ էր լուսավորում սենյակի ծխոտ սև պատերը։ Իսկ միակ պատուհանի հետև թանձրացած էր կեղտոտ խավարը։

Խմբապետը դարձավ դեպի չորուցամաք զինվորականը.

— Պարոն կապիտան, ի՞նչ կլսե գնդապետը, պիտի հարձակվե՞նք բոլշևիկների վրա։

Կապիտանը չեմոդանը խառնելով և ուշադրությունը դեպի այն կողմը՝ հազիվ քթի տակ, պատասխանեց.

— Օժանդակ մասերի ենք սպասում։

— Մինչև օժանդակ մասերը գան՝ թշնամին ու դավաճանները մեզ կխեղդեն ճակատեն ու թիկունքեն։

— Ուրիշ կերպ չենք կարող։ Հրետանին պետք է հանի։

Խմբապետը ծուխը բաց թողեց իր թավ բեխերի միջից և տխուր մտածելով ասաց.

— Դավաճաններ օր-օրի կշատանան։ Թշնամու կողմ անցնողներ բազմաթիվ են։

— Դավաճաններ կա՞ն՝ բռնեցեք բերեք։

— Ահա այս երկուքին բռնեցի. մեկ ուղեցա վերջացնել, մեկ ալ ըսի ուղարկեմ շտաբը, ամենք բան իմանանք։

— Ո՞ւր են։

— Գոմում։

— Գնդապետը քնա՞ծ է։

— Չէ, նոր ընթրեց։

Կապիտանը, որ մինչև այժմ մռայլ էր և խմբապետի հետ խոսում էր անկամ ու թափթփված շեշտով՝ հանկարծ ժպտաց և աղաչական ձայնով դիմեց նրան՝ մոտենալով.

— Լսիր, Սեյրան, ինձ մի լավ ձի է պետք։ Գյուղացիներից պոկիր։

Խմբապետը դրստվեց տեղում և լուրջ շեշտով.

— Շատ աղեկ, ձի մը ղրկեմ քեզի։

Այդ միջոցին հարևան սենյակի դուռը դանդաղ բացվեց և

ներս մտավ գնդապետը։ Նա քառասունից քիչ անց թիկնեղ և խըստադեմ տղամարդ էր։ Քիչ խմած էր և հղփացած։ Սակայն լուրջ և խուզարկող աչքեր։ Նա հայացքը պտտեցրեց ներկա եղողների վրա և եկավ նստեց սեղանի մոտ։

— Ջո՛րտ վաղմի,—մռմռաց նա,—գերմանական ֆրոնտ դարձրին անիծածը։ Խրամատային կռի՛վ են ուզում վարել։ Այս պարտիզանական շարժումը սպանեց մեզ։

Հետո դարձավ խմբապետին.

— Նու, ի՞նչ նորություն։

— Դասալիքներ շատացել են, պարո՛ն գնդապետ։

Գնդապետը դեմքը ծանրացրեց դեպի սեղանը և գինովի լըրջությամբ մռմռաց.

— Դա տխուր բան է, շատ տխուր բան է։

— Ես կզարմանամ այս գյուղացիներուն վրա,—գանգատվեց խմբապետը։ Ասոնք հայրենիքի գաղափար չունի՞ն։

— Դա տխուր բան է, շատ տխուր բան է,—մռմռաց նույն տոնով գնդապետը և գինովի մռայլության մեջ ընկած սկսեց անձկմատ նայել իր առջև դրված քարտեզին։

— Երեկ էր,—շարունակեց խմբապետը,—հավաքեցի գյուղացիներուն խոսեցի, հրամայեցի, որ կռվեն, խոսք տվին, երդում ըրին—բայց գյուղացի են խորամանկ—իրենց բանը գիտեն և չեն կռվում։

— Դա տխուր բան է, շատ տխուր, մեքենայաբար կրկնեց գնդապետը։

Նրա գլուխը հաճելի գլխապտույտի մեջ էր։

Հանկարծ արթնացավ գինովի մեծակից.

— Նու, ի՞նչ եք անում հիմա։ Հետախուզիչ կա՞։

— Լսել են ինչ որ։ Կասկածելի է։

— Բոլշևիկներն էլ սպասում են օժանդակ մասերի.—խմբապետը հազաց և շարժվեց տեղում։

— Այն երկուքին հարցուփորձ չե՞ք ըներ։

— Ջգնդակահարեցի՞ք,—հարցրեց գնդապետը կապիտանին։

— Ոչ,—պատասխանեց նա,—սպասում ենք, որ հարցաքըննենք։

Կապիտանը դուրս գնաց։

— Ո՞րտեղ բռնեցիք,—հարցրեց գնդապետը քնատ ձայնով։

— Կամուրջին վերևը, ջրաղացին քով։ Ու չհասնելի՝ պիտի անցնեին ճակատը՝ բոլշևիկների կողմը։

Գնդապետը թեթև հեգնական նայեց խմբապետին.

— Ինչո՞ւ եք ենթադրում, որ այստեղից էին գնում բոլշևիկների կողմը։ Գուցե հակառա՞կն էր։

Ներս մտավ կապիտանը երկու պահակով մեջներն առած Ղոնդուն և Գրդըլին։ Նրանց թևերը կապած էին։

Գնդապետը բերանը ծռեց.

— Ահա՜, պատվելինե՜րս, պատի՜վ ունեմ ողջունելու...

Ու շրթունքները ծծելով սկսեց թուքը կուլ տալ։

Խմբապետը նայեց և ասաց.

— Ահա՛, տղա՛քս։ Պարոն գնդապետին անկեղծ խոստովանեցե՛ք ամեն բան։ Եթե ճշմարիտը խոսեք՝ ես կմիջնորդեմ որ կյանքներդ խնայեն։

— Ո՞րտեղացի եք. ո՞վքեր եք,— հարց տվեց գնդապետը։

Գրդըլն ու Ղոնդին չպատասխանեցին, այլ անորոշ նայեցին գնդապետին։

Գնդապետը ճիգ արեց լրջանալու և կենտրոնանալու և սկսեց մեղադրականը.

— Ձեզ բռնել են ջրաղացի վերևը, մեր թիկունքում։ Ո՞ր կողմ էիք գնում։ Լսո՞ւմ եք...

Ուզում էր խիստ տոնով մի բան ասել, բայց բարվոք համարեց դեռ զսպել։

— Բայց ա՛յ, եթե խոսեք, մի բան պատմեք՝ կասեմ, որ կարիճ տղերք եք։

Ու հարբածի ժպիտով բերանը ծռեց։

— Պատմեցե՛ք,— կրկնեց խմբապետը։

— Իհարկե, կպատմեն։ Նո՛ւ... աշխուժացավ գնդապետը,— ո՞րտեղացի եք։

Գրդըլը հազաց և շատ սառը պատասխանեց.

— Ի՞նչ օգուտ ունի ասելը,— մին չի՞...

Եվ դառը ժպտաց։

— Օգուտ ունի— կազատվեք,— ասաց գործնական եղանակով գնդապետը և դարձավ Գրդըլին.

— Դու ո՞րտեղացի ես։

— Էլ բան չունենք ասելու,— պատասխանեց Գրդըլը նույն եղանակով։

Լռություն տիրեց։ Այն լռությունը, որին անմիջապես հետևում են բավական դաժան բաներ։ Կապիտանը, որ չհմողանը խառնելուց չէր զազրում, թողեց գործը և հետաքրքրված վեր նայեց։ Խմբապետը ևս նայեց գնդապետին։ Բայց սա ըստ երևույթին դեռ չէր «վճռում»։ Ընդհակառակը՝ ավելի մեղմացրեց ձայնը.

— Ո՛չ։ Այդպես չի կարելի պատասխանել։ Ասացեք մանրամասն, այ, ո՞ր գյուղացի եք, ո՞ր կողմն էիք գնում, ի՞նչ կապ ունեք բոլշևիկների հետ... մեկ-մեկ լավ կպատմեք, կասեք, բանի հոգի էիք։ Մի՛ վախենաք, մենք նրանց վնաս չենք տա։ Այ, խմբապետը կխոստանա, որ նրանց բոլորին վերցնի իր խումբը, դուք բոլորդ կկռվեք մեր հայրենիքի թշնամիների դեմ։

— Խոսք կուտամ, որ բոլորիդ կընդունեմ խմբիս մեջ,—կցեց խմբապետը։—Ձեզի պես կորիճ տղաքը ափսոս են, որ տուներնին մնան։ Ես գիտեմ, ձեզի մոլորեցրել են, խաբեր են, թե խըմբեր գյուղերում վնաս կուտան, գազան են։—Այ տեսեք, ինչպես քաղցր կխոսենք հետներդ։ Կուզեք՝ բաց կթողնենք, ուր կամենաք կգնաք։ Դե՛, տղաքս...

Լռությունը եղավ պատասխանը։

Գնդապետը կրկին մեղմաձայն խոսեց.

— Ես հայ ազգի կադրային զինվոր եմ։ Ես շատ եմ կռվել գերմանացիների, ավստրիացիների, թուրքերի դեմ, շատ բան եմ տեսել։ Թշնամին—ճիշտ է, բարեկամ է դառնում։ Մենք բարեկամ կդառնանք, դուք շատ լավ կծառայեք մեր բանակում։ Միայն մի ծածկեք, ամեն բան մանրամասն պատմեցեք։ Ի՞նչ օգուտ, որ ձեզ սպանենք։ Գործը տանուլ եք տվել։ Եվ այն էլ կա, որ վաղը մյուս օրը ամբողջ Հայաստանը կմաքրենք բոլշևիկներից։ Դա ամենագլխավորն է։ Նո՛ւ, պատմեցե՛ք։

Գրգըլի և Ղոնդու լռությունը, որ արհամարհանքի արդյունք էր՝ արդեն սկսում էր համբերությունից հանել գնդապետին։ Եվ սա, որ չնայած հարբած վիճակին՝ դեռ պահել էր իրեն հատուկ զգաստությունը՝ արդեն մի րոպե կատարյալ լուրջ եղանակով դիմեց նրանց։

— Դուք, գիտե՞ք, սուտ էշ մի՛ ձևանաք։ Շատ լավ հասկանում եմ, որ ամեն բան հասկանում եք։ Գիտեմ շատ բան եք տեսել գյուղում, զորքի մեջ, շատ լուրեր եք հավաքել, որ տանեք բոլշևիկներին։ Գուցե ձեզ համար լավ էր, որ տեղ հասցնեիք այդ լուրերը։ Բայց ի՞նչ արած, բախտներդ չբերեց, և լավն էլ այդ-

էր: Հիմա օգուտ չունի պահելը: Հետո՝ չեմ կարծում թե մեռնել ուզենաք:

— Այո, այո, երիտասարդ եք և պետք եք ազգին,— կցեց խմբապետը:

Գնդապետը հազաց և տեղում դոփվելով սպասեց.

— Լսում եմ: Սկսեցե՛ք:

Կրկին լռություն:

Գնդապետը վեր կացավ, գնաց մյուս սենյակը: Կապիտանը չարախինդ աչքերով հետևեց նրան, մռայլ նայեց երիտասարդներին խմբապետը, և լռության մեջ, որ այլևս ծանր էր՝ սկսեցին ականջ դնել մյուս սենյակից լսվող թույլ շրշյուններին: Գնդապետը բաժակը դիպցրեց գինու շշին. դա պարզ էր: Ուրեմն նա այնտեղ խմեց: Դա կապիտանի համար նշան էր, որ «պատմությունը» շուտով կվերջանա: Նա ժպտաց քթի տակ: Գնդապետը ներս եկավ մյուս սենյակից և բերանը թթվեցրած, դեմքը ուռած, օրորվելով կանգնեց դռան մոտ, հետո դանդաղ եկավ նստեց սեղանի մոտ, վառեց մի պապիրոս: Ծխեց: Հետո խոժոռ, բայց զուսպ նայեց կալանավորներին:

— Լեզուներդ պապանձվե՞լ է:

Հետո հռհռաց:

Ու արհամարհանքով դարձավ կալանավորներին.

— Հո՞ւհ, վախկո՛տ նապաստակներ: Հանեց նագանը և դրեց սեղանի վրա:

Լռությունը, որ մի անգամ կարկամեցրել էր ամեն ինչ՝ շարունակվեց:

— Չե՞ք խոսում... հասկանո՞ւմ եմ: Շների պես վախեցած եք:

Հետո վեր կացավ, մոտեցավ Ղոնդուն և քիթը մոտեցնելով նրա դեմքին՝ բերանը ծամածռեց.

— Է՜յ... հի՞ւհ... լեզուդ հանիր, տեսնեմ:

Նույնը արեց նաև Գըդըլին.

— Հը, լեզուդ...

— Իշացել են, դարձավ խմբապետին և հռհռաց:

Նրան ձայնակցեց խմբապետը, որին հետևեց և կապիտանը:

— Նու, ճշմարի՛տն ասացեք. դուրս էիք եկել թալանի՞, թե՞ բոլշևիկների կողմն էիք անցնում,— սուր նայեց նրանց գնդապետը:

Դրան հետևեց ինչ-որ խլրտոց: Դուրսը ինչպես երևում է մարդիկ սպասում էին հետաքրքիր տեսարանին:

— Սրանք խուժաններ են, ո՞րտեղից հանեցիք, թե կռվողներ են: Խուժաններ են, դուրս են եկել թալանի, գողության:

— Այո, և եթե ճշմարիտը խոստովանիմ ես՝ իրենց կառնեմ խմբիս մեջ,—ասաց խմբապետը:

— Այդ կարելի է,—հավանություն տվեց գնդապետը:

Բայց բռնվածները լռում էին:

— Ձե՞ք խոսում,—հանկարծ կատաղեց գնդապետը և բռունցքը սեղանին խփեց,—ես ձեզ խոսել կտամ, շան լակոտներ: Ձեզպեսներին չէ՛ մենակ, որ խոսեցրել եմ:

Վերցրեց նագանը և դարձավ խմբապետին ու կապիտանին.

— Մի կո՛ղմ:

Նրանք քաշվեցին մի կողմ: Գնդապետը նագանը բռնեց Գըդըլի ճակատին.

— Քո հերն եմ անիծել... դե, որ չես խոսում...

Կարծես պիտի կրակեր: Բայց չկրակեց. այլ սկսեց ատրճանակը պտտեցնել մերթ Գըդըլի, մերթ Ղոնդու ճակատի վրա: Հետո ցած բերեց ատրճանակը և գլուխն օրորեց.

— Դողա՞ց խարդախ հոգիներդ: Շների պես վախեցած եք: Մի՛ վախենաք,—գոռաց նա հրամանի ձայնով,—կռիվ եք դուրս եկել՝ շան որդիք, կռվեցեք, մեռեք, ինչպես վայել է զինվորին: Ապա ի՞նչ, կարծում եք կատա՞կ բան է կռիվ դուրս գալը, փլա՞վ է՝ ուտեք: Դե շո՛ւտ, ասացեք թե ձեզանից ո՞րն է ղեկավարը: Թող մեկդ մյուսին մատնի: Մատնողին կազատեմ: Դարձյալ լռում ե՞ք: Իհ՜, վախկո՛տ շներ: Տեսնում եմ՝ ինչ եք դառել: Ու ատրճանակը սեղանին դրեց:

— Դե, որ այդպես է՝ չեմ խփում ձեզ: Ձեզ հիմա փակել կտամ գոմում, այս նագանն էլ կտամ ձեզ: Գնացեք ու որ մեկդ որ մյուսիդ խփեցիք սրանով՝ նրան կազատեմ: Պատվավոր զինվորականի խոսք: Կազատեմ, ուր կուզի թող գնա, շան տեղ էլ չեմ դցի, ու այդպիսի վախկոտ շանից վնաս չկա: Իսկի ափսոս էլ է, որ այստեղ մարդ ձեռը կեղտոտի ձեզնից մեկն ու մեկին սպանելով:

Հետո նստեց աթոռին.

— Իսկ եթե իրար չեք խփի՝ քարափից վայր գցել կտամ ձեզ: Պատվավորի խոսք: Դե՛, մա՛րշ:

Եվ կապիտանին, որ կես շփոթված, կես ժպտալով նայում էր իրեն և հետո զվարճացավ այս տեսարանով, հանել էր ատրճանակը և պատրաստվում էր տանել կալանավորներին գնդակահարելու՝ գնդապետը զսպեց.

— Չհամարձակվել։ Իրենք պիտի իրար խփեն։ Ասացի, այդպես էլ կլինի։ Մի՛ փամփուշտ միայն դրեք, ավելի ոչ։ Դե, հիմա տարեք։

Խմբապետը ծիծաղեց։ Ծիծաղեց և կապիտանը, սրամիտ գտնելով գնդապետի «կատակը», մանավանդ որ տեսնելով նրա գինովությունը՝ նա կարծում էր, որ միայն մինչև լույս կտևի այս «կատակը»։

— Գնանք,—դաժան ժպտով դիմեց կալանավորներին և վերցրեց սեղանի վրայից նագանը, որի մեջ թողեց մի փամփուշտ միայն։

Կալանավորները դուրս գնացին. դռան մոտ նրանց շրջապատեցին զինվորները և տարան։

Խմբապետը ծխամորճը լցրեց։

— Զուր ուշացրիք, պարոն գնդապետ, վերջացնելու էիք։

— Հույս ունեք, թե իրար վրա կկրակե՞ն,—թերահավատ շեշտով հեգնեց խմբապետը։

Գնդապետը խեթ նայեց խմբապետին.

— Կկրակեն ու կգան կմատնեն ամենքին։

Մի փոքր մտածեց և ասաց.

— Եթե մեկն ու մեկը այդ քայլը ընե՝ կգտնա մեր մարդը, հե՞։ Կառնեմ խումբիս մեջ։ Եվ վեր կենալով տեղից դուրս գնաց։

Գնդապետը սեղանի տակից հանելով օղու շիշը դրեց բերանին, հետո դառնությամբ թքեց.

— Թյու, սատանան տանի բոլորին էլ։

Ներս մտավ կապիտանը՝ շարաճճի ժպիտը սուր շրթունքներին։ Գնդապետը նայեց նրան, և նկատեց նրա ձեռին նագանը։

— Տարար փակեցի՞ր։

— Գնդակահարե՞մ,—հարցրեց իր հերթին կապիտանը։

— Ո՛չ, հարկավոր չէ. խուժաններ են, հասարակ թալանողներ։

— Լրտեսներ են։

— Թող իրար կոտորեն՝ հետո կերևա թե ինչ են։

— Ձեռ քաշեցեք, ձերդ գերազանցություն, կարծում եք բան դուրս կգա՞ դրանի՞ց— կխփե՞ն իրար:

— Դուրս կգա,— հարբած համառությամբ պնդեց գնդապետը,— ճանաչում եմ այդ վախկոտներին: Մեկը մյուսին կվերջացնի ու կգա դեռ մյուսներին էլ կծախի:

Գնդապետը վեր կացավ, գնաց ներսի սենյակը և վերադարձավ մի մեծ շշով օղի և երկու գավաթ ձեռին, կանգնեց սեղանի մոտ, փորը ուռցրեց և կուրծքը դեմ անելով օղի մեջ՝ արտասանության պես դիմեց կապիտանին.

— Բաբախա՛նովիչ:

— Լսում եմ, ձերդ գերազանցություն:

Գնդապետը նստեց, լցրեց գավաթները և կարգադրեց.

— Նստի՛ր: Վերցրո՛ւ:

Կապիտանը նստեց և վերցրեց գավաթը:

Գնդապետը մթնեց և դեմքը իրանից ժպտով ծամռեց.

— Да; «Հայրենիք»... «Հայրենիք» ենք պաշտպանում... То-то «Հայրենիք»: К чорту полетели ռուսական իմպերիան, Դենիկին, единая неделимая եկել ենք այս քնդոտ Հայաստանը և վախկոտ նապաստակների հետ կռվում ենք վախկոտ նապաստակների դեմ:

Խմեց: Նրան հետևեց և կապիտանը: Օղին սկսեց ազդել իր հատուկ խաբուսիկ տրամաբանությամբ, որին դիմում են հուսահատ մարդիկ:

Գնդապետը սուր նայեց կապիտանին:

— Ասում ես չե՞ն սպանի իրար: Կսպանե՞ն: Ճանաչո՞ւմ եմ այդ ժողովրդին,—և կրկին լցրեց օղին,—Բաբախա՛նովիչ:

— Լսում եմ,—ձերդ գերազանցություն:

— Ասո՛ւմ ես չե՞ն սպանի իրար: Կսպանե՞ն: Իրենց սեփական հորը, մորը, քրոջը, կծախեն, կսպանեն: Խուժաննե՞ր են,— գնդապետը գոռում էր արդեն,—խուժաններ են նրանք, մերոնք բոլորը, чорт возьми, բաց թող դրանց վաղը: Դաժանորեն ծիծաղեց, հետո հանկարծ դառնությամբ՝ — թո՛ղ ամեն բան, Բաբախա՛նովիչ—սկսեց սեղանին թակել—ճղե՛նք Կոնստանտինոպոլ, լսում ես: Կոնստան-տինոպոլ: Առաջ Կարս, Տրապիզոն ու ուղիղ Կոնստանտինոպոլ, Գալիպոլի, к дрездовцам· գնանք Եվրոպա, լակեյություն անենք: Ու ձեռը կատաղի զարկեց սեղա-

նին։—Կչորտո՛ւ այս փոշոտ Հայաստանը։ Ոչինչ չի դուրս գա այս կավարդակից։

— Այո՛,— հառաչեց կապիտանը հարբած լրջությամբ, խըմբալն՛ա ենք դառել։ Պետք է մի ավելի մաքուր գործ։

— Լակեյությո՛ւն։ Թքա՛ծ այս խուժանների վրա։ Կչո՛րտու վանեն իր, այս խմբապետներին։ Բա՛ց թող այն խուժաններին, թող գնան իրար կոտորեն ու թալանեն։ Նրանց էլ հերն անիծած, մերոնց էլ, Անգլիա, Ամերիկա, Հայաստան, խալտո՛ւրա։

— Ծվե՛նք Կոնստանտինոպոլ, Բաքախա՛նովիչ... վերցրո՛ւ...

Նորից լցրեց գավաթները։

Ու դառնությամբ խմեցին։

Խմբապետը կրկին ներս մտավ ու լուռ նստեց սեղանի մոտ։

Գնդապետը հղփացած ու չար նայեց նրան, հետո լցրեց գավաթը, քթով նշան արեց, որ խմի։ Խմբապետը վերցրեց գավաթը, ծանր տարավ շրթունքներին, խմեց ու քնատ աչքերը գըցեց գետին։ Գնդապետը մրթմրթում էր հատուկենտ բառեր, որոնց իմաստը կապիտանն էր միայն հասկանում։

Գնդապետը նայեց կապիտանի աչքերին.

— Ջհամարձակվես։

Կապիտանը հասկացավ, թե ինչի մասին էր խոսքը։

— Ոչ, ոչ, Գավրիլ Մայխենեվիչ։

— Տես, հա, նրանք պետք է իրար խփեն։

— Այո, այո, ես կհսկեմ անձամբ,— հանգստացրեց կապիտանը՝ քմծիծաղ նայելով ինքնասած գնդապետին, որի օրիգինալ խաղը նա համարում էր նրա տրյուկներից մեկը, որոնց սա·դիմում էր երբեմն հուսահատ մոմենտներին։

Կապիտանը դուրս գնաց։ Նրան հետևեց խմբապետը։ Միջանցքում խմբապետը կանգնեցրեց կապիտանին։

— Ինձ նայե, պարոն կապիտան, ճշմարի՞տ պիտի ազատեք զարկողին։

Կապիտանը սառը նայեց խմբապետին։

— Ո՞ւմ, կարմիր սատանայի՞ն։ Իմ ձեռից որ ճանճն է պըրծել, որ սրանք պրծնեն։

— Գիտե՞ս ինչու կըսեմ։ Ես իմ խմբերուս մեջ այդ տեսակ տղաներեն մեկ քանի հատ ունեցել եմ։ Ատոնցմե մեկն ումեկը շատ պետք է ինձի հետախուզության համար։ Կուզեմ քովըս տանեմ, համոզեմ։

— Ո՞ւմ համոզես,—դաժանորեն ժպտաց կապիտանը,—բոլշևիկների՞ն: Բոլշևիկին չես համոզի: Դառն չարությամբ նայեց խմբապետին:— Եվ դու էլ ես կարծում թե կխփեն իրար: Բոլշևիկը չի անի:—Ասաց շատ գործնական եղանակով.—Կուզի խփեն, կուզի ոչ: Երկուսին էլ գնդակահարելու եմ:

— Վախեցած են,—ասաց նույնպես գործնական եղանակով խմբապետը,—մեկն ու մեկը հոգին ազատելու համար կզարկե մյուսին: Եթե զարկեց՝ ա՛լ թո՛ղ, կտանեմ խումբս, կհամոզեմ:

Կապիտանը թույլ ժպտաց:

— Կարող ես համոզել, բան-ման դուրս քաշել: Այ դա գործ կլինի: Փորձիր, խոսեցրու: Հետո... կխփենք:

— Լավ: Փորձենք:

***

Գոմը բոլորովին խավար կլիներ՝ եթե լրացած լուսնի լույսը չլուսավորեր նրա որոշ մասը, մսուրները, հատակի քարերը և սյունը: Սրա տակին մի քար կար, որի վրա նստած էին կալանավորները:

Նրանք նախ ականջ էին դնում դրսի ձայներին՝ հետևելու համար, թե ինչ է լինելու իրենց վերջը: Գնդապետի տարօրինակ վարմունքը զարմացրել էր նրանց, մանավանդ Ղանդուն:

— Գի՞ժ էր անիծածը, թե՞ փորձել էր ուզում,—խոսում էր նա տարակուսած: Մենք իրար սպանո՞ղ ենք:

Գրդըլը լուրջ էր: Ղանդին հետախույզ հայացքով քննում էր նրա դիմագծերը:

— Կարծում ես լո՞ւրջ ասաց,—հարցրեց Ղանդին:

Գրդըլն իսկույն չպատասխանեց:

Հետո Ղանդին ինքն իրեն պատասխանեց.

— Հարբած էր, շուտով ուշքի կգա ու... «կտանեն»: Միևնույն է: Դռան հետև թեթև աղմուկ լսվեց: Նրանք վեր թռան:

— Չէ կարծես...—մռմռաց Գրդըլը՝ շարունակելով ականջ դնելը,—կտուրը բարձրացան: Չե՞ս տեսնում ճեղքը—պիտի հրակեն:

Վերև նայեց, առաստաղին մի տեղ փոքրիկ անցք կար:

— Մի բան անենք,—ասաց Ղանդին:

— Ի՞նչ:

— Ճղենք։

— Ո՞րտեղից։

— Վերևից։

— Չե՞ս տեսնում՝ կտրանք նստած են։

Ղոնդին նայեց կտրան ճեղքին, որտեղից երբեմն առվեր-ներ էին ընկնում լուսնի շղլի վրա, որ սկսեց նաև այն կողմից ընկնել։

— Ճղելը այս բոպեին մտքիցդ հանի՛,— ասաց Գրդըլը։

— Լսիր, ինչո՞ւ ես հակառակում,— պնդեց Ղոնդին,— դուռը չե՞նք կարող կոտրել ու կրակելով ճղել։

— Կարող է չհաջողվել։

— Է, այսպես հաստատ կփչենք։ Միևնույն չէ՞։

— Միևնույն չէ,— լուրջ ու խորհրդավոր պատասխանեց Գրդըլը. ռիսկ է։

— Ռիսկ՝ ռիսկ։ Ե՛կ, նրանք դուռը բաց անելիս ճղենք։ Նա-գանը դու վերցրու, առաջ ընկիր, ես հետևիցդ կգամ։

— Երկուսիս էլ ձեռաց կպառկեցնեն։ Կամուրջը կմնա։

Ղոնդին անհանգստացավ.

— Այն է՛լ ես ասում, այն է՛լ։

Գրդըլը նույն զուսպ եղանակով ասաց.

— Շատ վատ բան եղավ։

— Է, ի՞նչ ես միտք անում։— Մեռնել՝ մեռնել։ Մի օր եղել ենք, մի օր պիտի մեռնենք։

Գրդըլը ինչ որ բան էր մտածում։

— Ոչ,— ասաց նա շեշտված ձևով,— մի ասի։ Մահը ուրիշ է, մահը խոր բան է։ Երբեմն մարդիկ խորն են տպրում, բայց լի-նում էլ է, որ խորն են մեռնում։ Պետք է երկուսն էլ իմանալ։

— Դատարկ բան է։ Մահը մահ է,— սրտնեղեց Ղոնդին,— հետո մտածմունքի մեջ ընկնելով սկսեց բարձր փիլիսոփայել— Հա՞յ գիտի հա՞... ի՞նչ բան է կյանքը։ Մի՞տդ է, որ երինա ժա-մանակներս ես ու դու գնացինք անտառ պանտա բերելու։

— Ը՞մմ.. ցրված ձայն հանեց Գրդըլը։

— Ջիկում,— աշխուժացավ Ղոնդին,— բան եմ պատմում, լսի՛ր։ Մի՞տդ է, որ մնացինք անձրևի տակ, թրջվեցինք։ Հետո եկանք մի ծառի տակ, ուզում էինք կրակ անել՝ լուցկի չկար։ Նստեցինք ու իրար պինդ գրկեցինք։ Մի՞տդ է, ասացինք, որ միասին ենք մեռնելու։ Հը՞։

Գրդըլը ժպտաց.

— Հա... միտս է...

Ու խորասուզվեց մտքերի մեջ։ Մանկությո՜ւն...

— Տեսա՞ր ինչպես ասածներս կատարվեց,— ասաց Ղոնդին։

Գրդըլը լռեց, ու հետո մեղմ ձայնով և երազող աչքերը գետին գցած մի տեսակ խորհրդածեց.

— Է՛, տնաշե՛ն, միասին մեծացանք, միասին ապրեցինք, միասին ընկանք կրակների մեջ ու հիմի էլ պարզ է... միասին պիտի գլորվենք։

— Վախենո՞ւմ ես։

— Ճա՛տ,— կատակեց Գրդըլը։

— Թե վախենում ես՝ ծոցդ քա՛ր դիր։ Մեռնելուց դենը էլ գյուղ չկա։ Դենը դժողքն է ու դրախտը։ Այ տղա, ջոկ-ջոկ տեղեր չգցե՞ն մեզ։ Մեկ թոկով կապվենք։ Այ, այստեղ մի խշի պարան կա։

Վերցրեց մի թոկի կտոր, որ աղբի մեջ էր ընկած ու մոտեցավ Գրդըլին.

— Բե՛ր վիզդ կապեմ։

Գրդըլը փափախով խփեց նրա դեմքին—գնա։

— Գլո՛ւխդ թաղեմ, Գրդըլ, ի՞նչ օրի ես,— ծիծաղեց Ղոնդին։ Հետո լրջացավ.

— Լսիր, բան եմ պատմում։

— Թո՛ղ պատմությունները։ Արի լա՛վ մտածիր։ Քեզ բա՛ն եմ ասում։ Միևնու՞յն է մենք այստեղից ազատվողը չենք։ Երկուսիս էլ շանսատակ կանեն։

— Ջհանդա՞մ։

— Կամուրջը մնաց։

— Կամուրջը մտքիցդ հանի՛ր։

— Կամուրջը ի՞նչպես մտքից հանեմ։ Մեզ սպասո՞ւմ են...

— Դե մի՛ հանիր—ի՞նչպես ես պայթեցնում։

Գրդըլը բռնեց Ղոնդու ուսը.

— Դինամիտի տեղը հո իմանում ես։

— Իմանում եմ։

— Այ կգնաս ու գործը կկատարես։

Ղոնդին զարմացած նայեց Գրդըլին.

— Խելքդ թռցրի՞ր։ Եկ աղոթեմ։

— Ես լրջում եմ ասում։ Կգնաս, գործը կկատարես։ Դե, Վերցրո՛ւ։ Եվ լսիր թե ինչպես պիտի անես։

Ու նազանը մեկնեց Ղոնդուն։

— Հա՜, ա՛յդ ես ասում։ Բեր,— կատակեց Ղոնդին ու արագ վերցնելով ատրճանակը կատակով նշան բռնեց Գրգըլի ճակատին։

— Տրա՛խկ։ Դե՛, ընկի՛ր դերասանի պես։

Հետո ցած բերեց ատրճանակը։

— Ա՛յ տղա, էդ հարբած շանն ասենք՝ բաց թողնի մեզ, գընանք դերասանություն անենք։ Հավա՛տա։

Գրգըլը անհաճ կերպով դեմքը կնճռոտեց.

— Հիմարությունները թո՛ղ։ Բանի՛։

Ղոնդին ծուռ նայեց և կես կատակ կես լուրջ հարցրեց.

— Հը՞ հարբել ես վախից, թե՞ այն գնդապետից բան սովորեցիր։ Հետո՝ դու հավատո՞ւմ ես այդ հարբած գազանին։

— Նա կատվի-մկան խաղ է անում։ Հաճույք է նրա համար տեսնելը թե ինչ կանենք։ Հարբած կոնտրռևոլյուցիոները կատակ արեց՝ դու էլ հավատո՞ւմ ես։

Գրգըլն ինքն էլ այդպիսի մտքեր ուներ, բայց նրան գայթակղում էր այդ կատակը։ Ո՞վ գիտե, գուցե այդ կատակից մի ուրիշ բան դուրս գա...

— Կոնտրռևոլյուցիոներ է նա, և մեր թշնամին։ Նա կարծում էր թե մենք շատ վախեցած ենք։ Նա մեզ արհամարհում էր։ Դե լա՛վ է։

— Դատա՛րկ բան է։

— Ամենավերջին հնարն էլ որ մնա՝ կոմերիտականը պետք է գործադրի՝ պրոլետարական գաղափարի համար։ Լսի՛ր, այդ կոնտրռևոլյուցիոները միայն մի լավ բան է անում — մեզ ժամանակ է տալիս մի բան անելու։ Նա հարբած է, ինքնասաց մարդ, խաղ է անում, զվարճանում։ Նա մեր «խաղին» է սպասում։ Թե չէ, նա մեզ շան սատակ կաներ իսկույն։ Վաղը կխփեն մեզ։ Ե՛կ փորձենք։

— Ախր ի՞նչ կարող է լինել, որ փորձենք, բավական է,— բարկացավ Ղոնդին։

— Չգիտեմ, մի բան պետք է անենք,— գործը կմնա,— մի աղմուկ, շփոթ, կամ նա պիտի հիմարանա, մեկն ու մեկիս բաց թողնի, կամ չգիտեմ, մեկս ու մեկիս տանեն խոսեցնելու, ձգձըգվի գործը, մի բան լինի մեկս փախչենք։

Մի պահ լռեց՝ լարված.

— Խմբապետը թույլ կողմեր ունի, նա հուսով է, թե մեզ կը-ծախի, իրեն պետք կգանք, այդպես էլ համոզում էր գնդապետին:

Դարձյալ լռեց.

— Վերջապես չգիտե՞մ, պե՞տք է դուրս պրծնենք, կամուրջը պետք է պայթեցվի, հասկանո՞ւմ ես... ու տանկները կծեն կա-տաղի մոլուցքով:—Դե՛, սկսե՛նք: Գնդապետը սրա՞ն է սպասում:

Ղոնդին զայրացավ.

— Սրա՞ն է սպասում: Դե թող չսպասի: Ահա այս զինհրու-մարը գրի լուսնի շողքում, թող վերևից նայեն ու սպասեն կոնտր-ռևոլյուցիոներները, թե ռևոլյուցիոներները իրար են սպանելու:

Եվ ատրճանակը դրեց լուսնի շողքի ընկած տեղի վրա:

— Թող գան իրենք խփեն: Այստեղ մարդասպան չկա:

— Բայց կամուրջը կմնա:

— Կամուրջը կմնա՛:

Գըդըլը զայրացավ:

— Ո՛չ, կամուրջը չպիտի՛ մնա:

— Հիմար-հիմար մի՛ դուրս տա:

— Ես հիմար դուրս չեմ տալիս: Ես քեզ հաստատ բան եմ ասում: Կամուրջը պետք է պայթեցնենք:

Ղոնդին սուր նայեց Գըդըլին:

— Դու լո՞ւրջ ես ասում:

— Լո՛ւրջ:

— Չե՞ս ամաչում:

— Ո՛չ:

Ղոնդին իբրև կատակ էր ուզում ընդունել, բայց Գըդըլի թե շարժումը և թե դեմքի խիստ արտահայտությունը նրան գծից հանեց: Նա սաստիկ կոտրվեց: Գըդը՞լը, այն Գըդը՞լը, որի հետ նրանք միայն ու միայն կյանքն էին ճանաչել ու զգացել, այս անգամ մահվան կերպարանքով կանգնել իր դեմ մահ էր առա-ջարկում:

Ի՞նչ պատահեց Գըդըլին... Փոխվե՞ց մի գիշերվա մեջ, թե՞ նրա հոգու միջից դուրս նայեց մի ուրիշ մարդ, օտար, անընկե-րասեր և դաժան մարդ: Շատ անախորժ, սառը մի բան զգաց Ղոնդին: Այսքան տարվա մանկության ընկերը այդպես ուրիշ մարդ լինի՞, և նա, Ղոնդին չճանաչեր նրա՞ն... Եվ Ղոնդին ցան-կացավ նրան ուշաբեր վիճակի հասցնել.

— Տո, դու առացիր ու ես էլ վերցրի ատրճանակն ու քեզ խփեցի էլի՞... և հուզված գլուխն օրորեց— Հը՞մ... գլո՞ւխդ մեռնի, տես թե ինչե՞ր են անցնում մտքով:

— Ինչ կա որ,— հասարակ եղանակով ասաց Գըզըլը,— միևնույն չէ՞, նրանք են խփելու:

— Նրանք ինչ որ կուզեն թող անեն: Նրանց արածը հաշիվ չէ:

Եվ Ղոնդին սկսեց քթի տակ մի երգ մռմռալ՝ վանելու համար անախորժ տպավորությունը: Հետո հետզհետե ձայնը բարձրացրեց և վերջը բացականչեց.

— Է՜յ, կոնտրռևոլյուցիոներնե՛ր, ձեր հե՛րն եմ անիծել:

Ու ծիծաղելով հանդիմանորեն դարձավ Գըզըլին.

— Տո՛, դու կարծում ես այս հնարքները քեզ կպրծացնե՞ն:

— Ես չգիտեմ, մի բան պետք է անեմ:

Ղոնդին շարժվեց տեղից.

— Է, հիմի ի՞նչ ես ուզում... որ մենք իրար խփե՞նք: Ես քեզ խփողը չեմ:

— Ուրիշ ճար չկա: Միևնույն է մեզ սպանելու են:

— Ես քեզ խփողը չեմ: Թող նրանք սպանեն: Միասին կլինենք:

— Չէ՛, տեղ կա, պետք է ապրել, տեղ կա՝ պետք է մեռնել: Մի՛ կարծիր թե ամեն ապրել ապրել է: Այնպես կապրես, որ մահի նման կլինի: Քեզ բան եմ ասում: Ես կխփեմ ինձ: Ասա, որ դու ես խփել:

— Դու որ քեզ խփես, ես էլ ինձ կխփեմ: Դա մտքիցդ հանի՛: Ես ընկեր սպանող չեմ: Գուցե դո՞ւ ես ուզում ինձ սպանել:

— Ոչ... ես չեմ ուզում սպանել: Ոչ էլ ուզում եմ, որ դու սպանես ինձ: Մենք ընկերներ ենք, ի՞նչպես կարող էր ուրիշ ժամանակ այսպիսի միտք գալ ուղեղիս մեջ: Միևնույն է ինձ համար, թե ով ում կսպանի և ո՛վ կսպանվի մեզանից: Ինձ այստեղ մտահոգում է գործը: Ես ամաչում եմ, սարսափում եմ հրամանատարի առաջ, հետևանքների առաջ: Եթե ոչ, իմ կոմերիտական խիղճը հանգիստ է:

Լռությունը շարունակեց մի րոպե նրա մտքերը:

— Լսի՛ր, բան եմ ասում. կարող ենք մեկս ու մեկս կամուր-

չին հասնել, նամակը տանել։ Բան եմ ասում։ Եկ անասունի պես չմեռնենք, եկ մեռնենք պրոլետարական գործի համար։

Ղոնդին սկսում էր հետզհետե հասկանալ, որ Գրգըլը լուրջ է առաջարկում։ Նա մտածեց այդպես կարելի է անել, բայց, որ ինքը չի անի։

— Շատ լավ. ահա ես եմ ու քեզ խփեցի կամ դու ինձ խփեցիր։ Եթե կհաջողվի գործը, անպատճառ, հաստատ կհաջողվի՝ ես համաձայն եմ։ Իսկ եթե չհաջողվի՝ ի՞նչ խղճով կապրես նրանից հետո։ Դու կանե՞ս։ Ես չեմ անի։

Գրգըլը թուլացավ մի պահ։

— Եթե չհաջողվի՞... Այո, եթե չհաջողվի՝ սարսափելի բան կլինի...— ասաց նա և ընկավ մտատանջության մեջ. բայց հետո թափահարեց իրեն.— ուրեմն այսպես պիտի մեռնե՞նք։ Սատկած շների պես տանեն գցեն աղբանո՞ցը։ Այն հարբած շունը մեզ ծաղրի՞, արհամարհի՞...

Նա սկսեց անցուդարձ անել գոմում։ Լուսնի շողը գոմի հատակի վրա մթնեց։ Վերևից նայում էին։ Այնտեղից քրքիջի ձայն էր գալիս։

Հանկարծ Գրգըլը հարձակվեց Ղոնդու վրա և բռնելով նրա ուսը՝ պինդ ցնցեց ցավեցնելու չափ.

— Դու խելք չունես, դու չես մտածում։ Դու շան պես պիտի սատկես անօգուտ։

Ու մի հարված հասցրեց նրան։

Ղոնդին, որի նյարդերը ծայր աստիճանի թուլացել էին՝ լացակումեց.

— Ի՞նչ ես ուզում ինձանից, անխի՛ղճ, ինչո՞ւ ես խփում ինձ, թո՛ղ հանգիստ մեռնեմ։

Գրգըլը կանգ առավ։ Ծանր էր նրա համար իր վարմունքը։ Նա իր մտքերի և վճռի տաքության մեջ չկարողանալով սկզբում անդրադառնալ իր գործողություններին՝ Ղոնդու ներվային թուլության մեջ ասած խոսքերից սթափվեց։ Ղոնդին խիստ հանդիմանորեն նայեց նրա աչքերին և ասաց.

— Ուզո՞ւմ ես, սպանի՛ր ինձ։ Եթե միտքդ այդ է՝ դո՛ւ խփի ինձ, ես քեզ չեմ խփի։ Վերջին գիշերն է, ընկերություն չես անում, կռվում ես հետս... ես մեռնելուց չեմ վախենում... բայց քո արածն արած չի...

Գրգըլն հենվեց մսուրին և սաստիկ մտատանջված նայեց

Ղոնդուն։ Ուրեմն ի՞նչ... Ղոնդին ի՞նչպես է հասկանում իր միտքը։ Գուցե նա ենթադրում է մի ստոր բան, թե Գըդըլը ուզում է գուցե իր գլուխն ազատել։ Շատ դառնացավ և կարծես ինքն իրեն դիմելով՝ ասաց.

— Էհ. այստեղ հա՛րց է թե ո՛վ է ում խփում։ Խփելը մի տեսակ չէ։ Հետո մոտեցավ Ղոնդուն, փաթաթվեց և առաջին անգամ իրենց երիտասարդական կյանքում՝ համբուրեց նրան և շոյեց գլուխը.

— Ղոնդի՛ ջան, լա՛վ, թո՛ղ։—Ախր լսի՛ր, սիրելիս, փահլևանության տեղ չէ. երկրում արյուն է կաթում։ Գործի համար ենք եկել, ոչ թե քաջություն ցույց տալու։ Ախր մտածի՛ր, սա ում գործն է, ինչի՞ ենք եկել։ Սա աշխատավոր ժողովրդի գործն է, ոչ թե իմ ու քո, որ գանք մահվան հետ դժգոհություններ անենք։ Դժվարը գործն է, այստեղ գիտություն, խելք է պետք, դիմացկունություն։ Քաջությունն ի՞նչ։

— Լավ չէ՞ր ֆրոնտում ընկնեինք,—մռմռաց Ղոնդին։

Գըդըլը զսպեց իրեն և հանգիստ, քաղցր տոնով ասաց.

— Վնաս չունի, Ղոնդի ջան, սա էլ ֆրոնտ է։ Էլի դու իմ Ղոնդին ես, ես քո Գըդըլը։ Ի՞նչ անենք, այսպես պատահեց։ Միասին ծնվեցինք, միասին էլ մեռնում ենք մի գործի մեջ։ Ես քեզ կներեմ, դու ինձ։— Դե՝ վերցրու նագանը։ Եթե չվերցնես՝ տես,ահա ես ինքս կխփեմ ինձ։

Այս ասելով Գըդըլը հետ քաշվեց ու ատրճանակը դրեց ճակատին։

— Դե, կանե՛ս ինչ որ խնդրեցի։

Ղոնդին հարձակվեց Գըդըլի վրա և ճիգ արեց ատրճանակը խլելու նրա ձեռից։ Սկսեցին մաքառել։ Նրանք մեկ մտնում էին լուսնի մեջ, մերթ հեռանում անկյունների խավարը։

Գոմի կտուրից ներքև նայեցին՝ երևի կալանավորների քաշքըշուկի ձայնը լսելով։ Եվ մաքառողներն իրար հետ պայքարելուց չլսեցին նրանց քըքիջը։

Գըդըլը կանգ առավ։

— Հաստա՞տ չես խփի ինձ...

— Մեր ընկերությունը վկա։

— Ազնի՞վ խոսք...

— Ինձ հո ճանաչում ես։

— Իսկ եթե ես ինքս խփեմ ի՞նձ...

— Ես էլ ինքս կխփեմ ինձ:

— Հաստա՛տ խոսք,— կրկնեց Գըդըլը:

— Հաստա՛տ: Դու քո կյանքն ես ուզում ազատել: Ամո՛թ քեզ…

— Դե ա՛ռ, անիծվա՛ծ,— մռնչաց Գըդըլը կատաղի ու խեղդված ձայնով և այնպես կծկվեց ու կնճռոտվեց, որ Ղոնդին զգաց նրա վճռական միտքը: Ձեռը բնազդաբար դեմ արեց նրա կողմը և կայծակնորեն արագ մտածեց, որ Գըդըլն ուզում է կրակել: Գերագույն արագ այդ վայրկյանում, ուր կարելի էր մի ամբողջ աշխարհ տեղավորել՝ նա մտածեց, որ Գըդըլն ուզում է իր վրա կրակել: Մի ինչ որ կենդանական, մութ, վատ բան զգաց, բայց հաշիվ չտվեց: Ու մինչ մշուշոտ նայեց Գըդըլին՝ երազում կարծես լսեց մի շատ ուժեղ չոր հազոցի նման թնդյուն: Ու էլի մինչ կմտածեր, թե ինքը վայր է ընկնում՝ օդի մեջ երերաց Գըդըլը, հետ շրջվեց ինքն իր վրա, ցնցվեց ու մնաց: Կատա՜կ էր… Ո՛չ, ի՜նչ կատակ: Արյունը, իրական արյունը մթության մեջ թելի պես կախվեց Գըդըլի քունքից: Ղոնդին վրա ընկավ, գրկեց նրա գլուխը և շրթունքները հպեց նրա ճակատին:

— Գըդը՜լ… խեղդված մի ձայն հազիվ հանեց նա և մնաց այդ վիճակում:

Դրսից աղմուկ լսվեց: Ղոնդին հետ քաշվեց դիակից: Ոտնաձայները մոտեցան դռան: Դուռը բացվեց և ներս մտավ պահակը: Նրանից հետո կանգնեցին ուրիշ զինվորներ՝ հրացաններն ուղղած Ղոնդուն:

— Ձեռքերդ վե՛ր, թե չէ կրակում եմ,— հրամայեց պահակը և հրացանը ուղղեց դեպի Ղոնդին:

Այս գործողությունները տեղի էին ունենում ինչ-որ մի շփոթ վիճակում, որովհետև ոչ Ղոնդին էր ուշքի եկել, ոչ էլ պահակն էր գլխի ընկել, թե ինչ աներ այսպիսի մի դեպքում— նախապես գիտեր գնդապետի խաղը:

Ու մինչ այս վարանման մեջ էին պահակները՝ ներս եկան խմբապետն ու կապիտանը:

— Ծո՛, իրա՜վ զարկեց…—զարմացավ խմբապետը մթան մեջ տեսնելով Գըդըլի դիակը,— այ գազան տղա…

Կապիտանը մոտեցավ Ղոնդուն և սառը խոսեց.

— Ի՞ր համաձայնությամբ կրակեցիր:

— Թող գնդապետը ներս գա՝ հետո:

Այն ժամանակ ներս մտավ գնդապետը։ Նա զվարճացած նայեց Ղոնդուն։

— Ահա՜, կարմի՛ր բոլշևիկ... Բա՛վ։ Որ ասում եմ վախկոտ են բոլշևիկները։ Հետո Ղոնդուն մոտենալով՝ օձի պես ֆշշաց. վախկո՞տ նապաստակ։

— Չեմ դողում,— ասաց Ղոնդին մռայլ։

— Так և դարձավ կապիտանին,— բերեք ձեր ատրճանակը։

Կապիտանը տվեց։

— Հիմա ես քեզ ցո՛ւյց կտամ ընկերին սպանել։ Ասա՛, այդ տղան քո մո՞տ ընկերն էր...

— Մոտ ընկերս էր,— պատասխանեց Ղոնդին։

— Ապա ինչո՞ւ սպանեցիր։— Մի՛ դողա...

— Չեմ դողում։

—Ասա, ինչո՞ւ սպանեցիր ընկերիդ։ Կյանքդ ազատելու համա՞ր։

— Այո, պարոն գնդապետ։

— Ինչո՞ւ չթողիր, որ նա քեզ սպանի։

Ղոնդին չպատասխանեց։

— Հը՜, ինչպե՞ս կթողնեիր, կյանքը քա՜ղցր է։

Հանկարծ գնդապետը ցնցվեց մի նոր մտքից.

— Սպասի՛ր, գուցե նա ինքն իրեն սպանեց։

Լռություն։

— Հը՜, սպառնալի մոտեցավ գնդապետը և դաժան մտիկ տվեց Ղոնդու աչքերի մեջ,—ինչո՞ւ դու էլ քեզ չսպանեցիր... Չէ՜, կյանքը քաղցր է։

Հանկարծ ատրճանակը բռնեց Ղոնդու ճակատին։

— Դե հիմա տես թե կյանքը ո՛րքան է քաղցր,— բռնեց երկար միջոց և ապա իջեցրեց ու զզվանքով նայեց Ղոնդուն.— ապրի՛ր, գնդակն ափսոս է։ Ու դարձավ մյուսներին։

Ну, к чорту! ոչ ոք ձեռք չտա սրան։ Դուրս գցեցեք այս կեղտոտ անասունին, թող ազատ գնա գյուղ։ Կոպեկի օգուտ չկա սրանից։

Աչքով արեց կապիտանին։ Սա հասկացավ գնդապետին և մոտեցավ նրա դեմքին։

— Տար խմբապետի մոտ, խոսեցրեք ու հետո... աչքով արեց։

— Հը՛մ... այո՛,—շշնջաց կապիտանը սառը նայելով նրա

աչքերի մեջ և դարձավ Ղոնդուն,— գնա խմբապետի մոտ, քեզ հետ ուզում է խոսել մի քիչ։ Գնա, մի՛ վախենա։

Խմբապետը բռնեց Ղոնդու ուսը.

— Դե, տղաս, կտեսնե՞ս, որ կյանքն անուշ է, արի՛ երթանք ինծի, ես քեզ կընդունեմ խմբիս մեջ, լավ զինվոր կդառնաս։

Գնդապետը հարբած ծիծաղելով մատը թափ տվեց Ղոնդու վրա.

— Մյուս անգամ զգո՞ւյշ։ Դե՛, մա՛րշ, վախկո՛տ նապաստակ։

Ղոնդին հեռացավ գոնից դուրս։ Գնդապետը նայեց նրա հետևից և ասաց իր շրջապատողներին։

— Տեսա՞ք թատրոնը։

Հռհռաց։ Մյուսները նույնպես ծիծաղեցին։

— Դիակը տարե՛ք, գնա՛նք։

— Ափսոս չէ՞ կյանքը, խե՛նթ։ Երիտասարդ ես, խելացի տղա։ Ապրես, այնպես ալ մյուս դավաճաններուն մեջտեղեն վերցուր, կյանքդ ա՛լ ազատե, հոգիդ ա՛լ։ Երթանք, տեսնենք ի՞նչպես ընկար աս փորձանքներուն մեջ, ո՞վ խելքե հանեց։ Ես գիտեի, որ ասանկ պիտի վերջանար։

Այսպիսի հայրական եղանակով խոսում էր խմբապետ Սեյրանը իր տան ճանապարհին՝ կողքով գնացող Ղոնդու հետ։ Քրնկոտ էր սակայն նրա խրատը։ Գինին օրորում էր խմբապետին։ Սակայն նա երբեմն գինով գլուխը հետ էր շրջում և ստուգում հետևից ու հեռվից իրեն հետևող զինվորին, որին հրամայել էր «թույլ թողնել սանձը» և գալ «հենց այնպես»։

— Շա՛տ լավ եղավ, շա՛տ լավ եղավ,— շարունակեց Սեյրանը, շատ ուրախացա, որ ազատվեցար։ Շատ կմեղքնայի... պատմե, ջա՛նս, պատմե։

—Կպատմեմ,—ասաց Ղոնդին խլաձայն և սաստիկ լարումից թուքը կպավ քմքին։ Նա ծոծրակով հսկում էր հետևից եկող զինվորին, լռության մեջ չափելով նրա քայլերի ձայնն ու հեռավորությունը։

— Կպատմեմ, շատ բան կա պատմելու... խոսեց կրկին Ղոնդին մի ձայնով, որ նրան թվում էր, թե դուրս է գալիս ոչ իր, այլ ուրիշի բերանից։

Ու հանկարծ աչքով նշան դրեց զառիվայրի թփուտը, նեղ կածանը, Ձեռքի սարը։ Հասարակ ու հեշտ թվաց իրեն այն միտ-

քը, որ կայծակեց նրա գլխում։ Նա արդեն «սպանված» էր, ո՛չ միայն բռնված և բանտարկված։ Նա անտարբեր էր դեպի ամեն տեսակ մահ։ Երկյուղն անգամ, որ միշտ մշուշում, մեծացնում է վտանգը, գլուխը կորցնել տալիս՝ երկյուղը չքացել էր իսպառ։ Ահա թե ինչու նա ամենահասարակ սառնասրտությամբ— այդպես էր թվում նրան, լարված էր— եղնիկի պես կծկեց իր մարմինը և զսպանակի պես թռավ դեպի թփուտը։

— Ծո՛, ծո՛...

Խմբապետը բերանաբաց նայեց ու ձեռը տարավ դեպի ատրճանակը։ Զինվորը վազեց Դոնգու հետևից։ Թփուտից լսվեց նրա հրացանի կրակոցը։

— Զարկի՞ր,—հարցրեց խմբապետը՝ սպասելով ուրախալի վստահացման։

Պատասխան չեղավ։ Միայն ավելի հեռվից լսվեցին մի քանի կրակոցներ ևս։

Հուսահատ էին այդ ձայները։ Նրանք ամենից ավելի պարզ ցույց էին տալիս, որ գործը տանուլ տրվեց...

***

Դոնգին սաստիկ հոգնած փախավ, հեռացավ գյուղից։ Նա անց էր կացրել մի սարսափելի երկար և խորը գիշեր։ Նրան թվում էր, թե մի տարի քաշեց այդ գիշերը։ Եվ մարմնի հոգնածությունը, որ բխացել էր հոգեկան տագնապալի հուզումներից՝ զգալ տվեց նրան իր գոյությունը։ Դոնգին հեռացավ գյուղից և արևելյան լույսը բացվել էր, անհնարին էր մի բան ձեռնարկել՝ նա մտավ անտառը և խորանալով մի ապահով տեղ պառկեց։ Արբեցի պես ծանր քունը նրան ընկղմեցրեց անէության մեջ։ Ծանր էր սակայն այդ քունը։ Շուտ-շուտ վեր էր թռչում մի որևէ խեղդող մղձավանջից։ Կեսօրին մոտ նա հանկարծ զարթնեց, կարծես մեկը նրան դրդեց։

Ժամանակ էր։ Նա վեր կացավ և աչքերը տրորելով ճանապարհ ընկավ։ Շտապում էր, ուստի սկսեց արագ ընթանալ։ Բայց ի՞նչպես պետք էր անել՝ չգիտեր, թեև գիտեր, թե ինչ պետք է աներ... Արդեն սկսում էր գործն ուշանալ։ Նա զրկվեց օգնականից։ Հեշտ չէր դինամիտ դնելը։ Պետք էր ամեն բանի հսկել, թե արդյոք մարդ չի՛ մոտենում կամուրջին, նշաններ տալ, սկսել գործը, դադարեցնել, թաքնվել... Ի՞նչպես աներ մեն-մենակ։

Սակայն կամուրջի պայթեցնելու գործը հիմա արդեն բարդվեց ավելի սոսկալի մի հոգեկան բեռով։ Ընկերոջ մահը, որ մղձավանջի պես գիշերն եկավ ու խեղդեց նրա զգացումները՝ այժմ արդեն սկսում էր լիովին պատկերանալ նրա երևակայության մեջ իր սարսափելի պատկերով։ Նա շատ ավելի հեշտ էր պատկերացնում այդ գործը։ Եվ հիմա, երբ արդեն դա կատարված փաստ էր՝ նոր միայն նրա համար պարզվեցին բաներ, որ առաջ չէր կարող զգալ։

Հանկարծ ցնցվեց։ Հիշեց մի մանրամասնություն այն վայրկյանից, երբ Գրզըլը ընկավ։ Հիշեց,— և ի՞նչպես նոր հիշեց նա,— հիշեց, որ երբ Գրզըլը գոչեց՝ «ա՛ռ անիծվա՛ծ» ու հենց այն է՝ կրակում էր՝ ինքը՝ Ղոնդին մտածեց, որ Գրզըլն իր սեփական կյանքն է ազատում, որ նա՝ այդ քայլը, միայն գործի հաջողության համար քայլ չէր, որ դա վերջին հաշվով եսականություն էր և թուլամորթություն։ Այո, մի վայրկյան էր ժամանակը, բայց հույժ լարված վիճակի մի վայրկյանում չէ՞ որ մարդ հավիտենականություն է ապրում։ Ահա դա էր այն կենդանական մութ, վատ բանը, որ անցավ նրա մտքով այն րոպեին։ Հիշեց հիմա, հիմա գիտակցեց։ Ղոնդին սուր խայթ զգաց սրտի մեջ։ Ընկերը, իր սիրելի ընկերը հանդիմանական տխուր աչքերով նայեց իրեն։ Հիմա հիշեց, որ Գրզըլի հայացքը այն վայրկյանին դաժան չէր, որ նրա մեջ մի անսահման ցավ կար։

Եվ հիմա ընկերը, սիրելի ընկերն իբրև մի ուրիշ մարդ, խորը մարդ, բոլորովին այլ հոգով ու մտքով նայում էր նրան։ Այդ հայացքը երևում էր ծառերի բներում, թփերի, քարերի վրա։ Ուր գնում էր Ղոնդին, ուր դարձնում էր աչքերը՝ այդ աչքերը նայում էին իրեն։ Եվ նա, որ կարծում էր թե եթե ընկերն իրեն սպանի՝ այն վայրկյանին գերագույն ծանր բաներ պիտի զգար ինքը՝ նոր հասկացավ, որ հիմա սկսվեց մի նոր դժվարություն, որ պետք էր հաղթահարել։ Արդյոք ինքը Ղոնդին չէ՞ր պատճառը, որ Գրզըլն սպանվեց։ Իհարկե ոչ։ Բայց արտաքուստ այդ այդպես էր։ Ղոնդին կարող էր ինքն առաջ ընկնել, բայց չընկավ, իրեն կանխեց ընկերը և խղճի խայթերը լցրեց իր հոգու մեջ։ Օ՜, հավիտյան կմնան այդ խայթերը։ Ի՞նչ անել, ի՞նչ անել... Հոգեկան խռովահույզ վիճակում նա փախած եղնիկի պես ապավեն էր միայն որոնում։ Ի՞նչ էր այդ ապավենը։

Նա զգում էր, որ եթե իր պարտքը կատարի լիովին՝ հոգե-

կան տանջանքները կթեթևանան։ Այո՛, այո՛, պարտքը կատարե՛լ, թեկուզ մեռնե՛լ իսկույն։ Դա է ելքը։ Չէ՞ որ այդ պարտականության համար էր, որ ձեռ բարձրացրեց ընկերն իր կյանքի վրա։

Այս նոր խնդիրը, խղճի տանջանքներից ազատվելու խնդիրը, բռնեց նախկին խնդրի տեղը— այն, որ ձգտում էր կալանքից ազատվել։ Հիշեց, որ այն գիշեր նա հոգեկան մշուշի մեջ էր։ Ապրել-մեռնելու։ Չգիտեր ո՛րն ընտրեր, որի՛ն կառչեր։ Անտարբերության մեղկարար մի թույն թմրեցնում էր նրա ուղեղը, և նա անձնատուր էր դրան այն գիշեր։ Մինչ՝ պետք էր վճիռ կայացնել և շտապ, ինչպես իր հերոս ընկերը։ Ընկերը վճռեց մեռնել, միևնույն է թե ով,— և նա մեռավ ինքը։ Երկար չմտածեց։ Իսկ հիմա ինքը մտածում է, և մտածում է երկար և չի կամենում մեռնել։ Գիտակցաբար չի կամենում։ Իր ընկերոջ պես գիտակցաբար, որ այդպես էլ մեռավ։ Ընկերը պետք է մեռներ, այդպես էր այնժամ րոպեն։ Հիմա ինքը պիտի ապրի— այդպես է րոպեն հիմա։

Պետք է ապրե՛լ, ամեն կերպ ապրել և գործը կատարել։ Կատարել ընկերոջ նվիրական գործը։ Ի՞նչ պիտի անի նա իր ընկերոջ հիշատակի առջև՝ եթե նրա այդ ավանդը տեղ չհասցնի սրբությամբ։ Դա մի նպատակ է, որին պետք է հասնել՝ խղճի կծու խայթերը մեղմացնելու համար։

Եվ նա սկսեց մոլեգնաբար դիմել այդ նպատակին։

Նա գնում էր ծանոթ անտառով։ Դա իրենց գյուղի անտառն էր։ Նույնն էր ծառերը, արահետները, կարծես չի եկել և անցել համաշխարհային մեծ աղետը— պատերազմը, կարծես այժմ մոտակա լեռներում ու ձորերում իրար դեմ չեն կանգնած երկու բանակ, չեն ձգտում ոչնչացնել իրար։ Ահա այն ծառը, որի տակ ինքն ու Գըդըլը պատանի օրերին պատսպարվեցին անձրևից. նա ցնցվեց։ Ահա առարկան ավելի շոշափելի հետ շրջեց ժամանակի անիվը և վերադարձրեց անցած օրերի կյանքը, մտքերը, խաղերը, իրեն՝ Գըդըլին երազկոտ ու անձնվեր։

Ահա խոշոր չեչաքարը, որի փոսի անձրևաջրից խմել են ինքն ու Գըդըլը։

Ահա և փոքր քարայրը, ուր նրանք գողացած կարտոֆիլ էին խորովում։

Արահետին խաչաձևեց մի շավիղ, որ դեպի սարերն էր գնում։

Դա խսկապես բարակ ճամփա էր, որի եզրերով մարդիկ քայլել էին և դրել իրենց ոտների կնիքը։

Վերևից մի տղա էր իջնում։ Դա անշուշտ իրենց գյուղի արգաներից է։

— Ո՞րտեղից ես գալիս,— հարցրեց Ղոնդին մեղմաձայն։

— Սարից։

— Արտակին ճանաչո՞ւմ ես։

— Արտակի՞ն,— հարցրեց տղան աչքերը խելացի կերպով չռած,— չեմ ճանաչում։

— Սաքանենց Արտակին չե՞ս ճանաչում, որ ականջն էլ կտրած է։

— Հա, հա, Արտակին, ճանաչում եմ։

— Այ, երբ կգնաս գյուղ, նրան գտիր և ասա, որ իրենց հորթը ձորաբերանին մոլորվել է, թող գա տանի։

Տղան քննող հայացքով նայեց Ղոնդուն և ասաց.

— Լա՛վ։

Բայց էլի նայեց նրան.

— Դու ո՞ւր ես գնում։

— Ես գնում եմ իմ գործին, մորուք։

Տղան կրկին կասկածով նայեց Ղոնդուն ու լուռ գնաց։

— Կասես, հը՞։

— Կասեմ, ինչի՞ չեմ ասի։

Ղոնդին մի փոքր դանդաղեցնելով իր քայլերը՝ գնաց տղայի հեռացած կածանով։ Հասնելով մի բացատի, նա մտավ թփերի մեջ ու պառկեց։ Նա մտատանջվում էր թե արդյոք տղան կկատարի՞ հանձնարարությունը։

Հոսում էր ժամանակը։ Հեղվում էր ժամանակը, ինչպես արյունը թանկագին... Բայց նա ուրիշ հնար չուներ—ստիպված էր պատահական ու կասկածելի միջոցներով գործել։ Այն էլ մի գործում, որ այս բոպեիս Գըդըլի ինքնապաշտպանությունից հետո պահանջում էր ամենահաստատ ձեռնարկումներ...

Օրը թեքվում էր, և Արտակը չկար։ Արդյոք հայտնե՞լ է, արդյոք Արտակը հավատացե՞լ է, արդյոք ուրիշները չե՞ն իմացել և այժմ ընկել անտառները որոնելու և բռնելու այդ կասկածելի օտարականին։

Անտառի կածանի ուղղությամբ, որով գնացել էր տղան՝ մի ստվեր սկսեց մերթ խառնվել ծառերի բներին և մերթ հայտնվել։

Ղոնդին նայեց այն կողմ և լարվեց։ Կարող էր Արտակի տեղ հայտնվել վտանգավոր մեկ ուրիշը, կարող էր և Արտակը լինել։

Այո, Արտակն էր, այն տղայի հետ։ Նրանք գալիս էին շտապով։ Արտակի շարժումները, հուզումնալի աչքերը և խուճապկոտ հայացքը ուրիշ բան էր գուշակել տալիս։ Նա ուրեմն մի բան հասկացել էր... Բայց ինչո՞ւ էր տղային հետը բերել։ Համոզվելով բացատը նա արագ անցավ նրա միջով։ Ի՞նչպես իմաց տալ։ Նրանք խոսում էին, բայց ոչինչ չէր լսվում։ Բայց և մի բան պարզ է, որ նրանք գնում էին ձորի կողմը։

Ղոնդին վեր կացավ և սկսեց հետևել նրանց։ Երկար ժամանակ նա գնում էր նրանց հետևից։ Մի տեղ Արտակն ու տղան կանգ առան և սկսեցին խոսել և նայել չորս կողմ։ Ղոնդին շատ էր ցանկանում, որ տղան հեռանար, բայց հակառակի պես նա կպել էր Արտակին։ Ղոնդին մոտեցավ նրանց՝ թաքնվելով թփերի մեջ։ Արտակը պարզապես սպասում էր, և այդ ցույց էր տալիս։ Մի անգամ միայն սարից էր թե անտառից մարդիկ էին մոտենում՝ Ղոնդին նկատեց, որ Արտակը տղային մղեց դեպի թփերը՝ հասկացնելով որ թաքնվեն։ Եվ իրոք՝ նրանք թաքնվեցին։ Գյուղացիներն անցան։ Նրանք կրկին դուրս եկան թփերից։ Ղոնդու համար պարզվեց մի բան, որ տղան վստահելի է և Արտակը նրա հետ գաղտնապահություն է անում։ Սակայն զգուշացավ և սպասեց։ Այդ ժամանակ Արտակը սուլեց։ Պարզ էր՝ կանչում էր...

Ղոնդին ռիսկ չարեց դուրս գալ։ Նա զայրույթից ուտում էր իրեն և զգում էր, որ եթե հրացանը մոտը լիներ՝ երևի կկրակեր տղայի վրա։ Շատ էլ վստահելի էր, բայց ո՞վ գիտեր... Ղոնդին հիվանդագին զգույշ էր։ Եվ դա մի կողմից տանջում էր նրան, մյուս կողմից ուշացնում, հանգավոր կերպով ուշացնում էր գործը։ Ժամանակն անցնում էր... իսկ Արտակը կարող էր հեռանալ։ Մի փոքր հույս կար միայն, և դա այն էր, որ Արտակը հասկացել էր։ Բայց նա կարող էր այնպես հասկանալ, թե գործը շտապով չի և առհասարակ կարող է կասկածել թե գուցե և ոչ մի խորհրդավոր մարդ էլ չի եղել իրենց հորթի մասին հոգացող պատահական մարդը։ Կարող էր Արտակն ընկերանալ անցորդների հետ և գյուղ վերադառնալ։ Այն ժամանակ անհնար կլիներ նրան մեկուսացնել։ Ղոնդին շատ էր հանդգնել իր կյանքում և այս անգամ էլ նրա համար դժվար չէր ռիսկ անել և մոտենալ Արտակին։ Բայց նա մտադրվելով անպատճառ հաջող գլուխ բե-

րել գործը, ուզում էր միանգամայն լրիվ զգուշություն բանեցնել։

Հանկարծ խնդիրը շատ հեշտ լուծվեց։ Արտակը կամ գլխի ընկավ, որ Ղոնդին չի ուզում հայտնվել կամ այդտեղ չի, տղային ուղարկեց ձորի ուղղությամբ։ Տղան հեռացավ։ Այն ժամանակ Ղոնդին զգույշ սողալով թփերի միջով մոտեցավ Արտակին և օձի պես գլուխն հանեց տերևների միջից, նայեց չորս կողմ։ Վստահելով որ ոչ ոք չի գալիս՝ դուրս վազեց թփերից և գնաց դեպի Արտակը։

Արտակը, որ տասնինները տարեկան կոմերիտական էր, թե ինչպես էր ձեռք բերել որոշ զգուշավորություն և գործնականություն՝ դա հասկանալի չէր Ղոնդուն, բայց նա դուր եկավ նրան։ Նա գիտեր միայն մի բան, երբ վճռեց կանչել նրան, որ նա Գըդըլի եղբայրն է։ Բայց նա չգիտեր նրա կոմերիտական լինելը։

Մոտենալով Արտակին՝ նա ուզում էր նախ հարցնել թե ո՞վ է այն տղան, բայց Արտակը ավելի շուտ զգաց այդ հանգամանքը և ասաց.

— Սա Մանուկի տղան է։

— Շատ էլ Մանուկի տղան է, ո՞ւր ես բերել հետդ։

— Որ հեշտ լինի քեզ որոնելը։

Ղոնդին մտածեց, որ խելքի մոտիկ բան էր նաև այդ, բայց ժամանակ չկար, ուստի և սկսեց գլխավոր գործից խոսել.

— Մանուկը ո՞րտեղ է։

— Գյուղում։

— Անմիջապես գնա և կանչիր, ասա թող հրացաններ վերցնի։

— Մեկը նա կվերցնի, մյուսը՝ ես։

— Դու է՞լ ես գալիս...— մտածեց Ղոնդին։

— Անպատճառ։

— Դե, լավ, հրացանը բեր, հետո կվերադառնաս։ Այդ տղային կորցրու։

— Լավ։

— Դե, գնա, շուտ։

Արտակը վարանեց.

— Բայց չասիր թե Գըդըլը...

Ղոնդին դաժանորեն ընդհատեց.

— Գնա՛, դրա ժամանակը չէ։

Արտակն հնազանդվեց։ Ղոնդին հեռացավ և ձեռքով ցույց տվեց տեղը.

— Ահա այստեղ կլինեմ։

— Լավ։

Ղոնդին թաքնվեց։ Արտակը գնաց տղայի ուղղությամբ նրան տռնելու և վերադառնալու գյուղ։

***

Խավարի մեջ երեք ստվերներ սողոսկում էին։ Նրանք սահում էին շտապ և անհանգիստ։ Աստղալույս երկինքը արևելքում կարծես գունատվում էր։ Հորիզոնը հզի էր լուսնով։ Մի ժամ հետո թերևս լիալիր դեմքը պիտի հաներ նա լեռան անտառի կապարճի միջից։

— Էս լուսնյակն ո՞վ շինեց, քանդվի դրա շինողի տունը,— մռմռաց ստվերներից մեկը մյուսին, որ հավասարվեց նրան ձորափի տափակ սեղանի վրա։

— Հնար չկա, պիտի վերջացնենք,—ասաց մյուս ստվերը և սպասեց երրորդին, որ գա միանա իրենց։ Սա մոտեցավ։

— Լսի՛ր, Արտա՛կ։ Դու լավ ծանոթ ես մռերին։ Դու կնայես աջ կողմից կամուրջին մոտեցողներին, իսկ Մանուկը՝ ձախ, անտառի կողմից։ Ես մի դինամիտը դնեմ։ Նրանք մոտեցան մի քարքարուտի և կանգ առան։

— Ահա, այստեղ է,— ասաց Ղոնդին և ուշադիր կերպով անոսղեց դինամիտի տեղը։ Կասկածելի ոչինչ չգտավ։ Ապա նայեց չորս կողմը և ասաց,— ես դինամիտը կտանեմ, իսկ դուք հսկեցեք։ Բոլոր նշանները — ինչպես ցույց տվի։ Ինչքան կարելի է՝ մի՛ կրակեք։

Մանուկը նստեց։ Նա քառասունի մոտ, մազերով երեսը ծածկած տղամարդ էր։ Հին որսորդ էր և վերջերս բոլշևիկյան կազմակերպության անդամ։ Նա դրատեց իր տրեխի կապիճները, նայեց փամփուշտակալին, քաշեց փականակը, պահունակը դրեց մեջը և փակեց։

— Տեսնամ քոնը .ոնց ա,—դարձավ Արտակին։

Արտակը լցրել էր իր հրացանը, բայց անխոս հնազանդվեց Մանուկին, որը մինչև անձամբ չստուգեր՝ չէր սկսի գործը։

Ղոնդին, որ այդ գիտեր՝ նույնպես ձայն չհանեց, թեև Մանուկը նրա հրամանատարության տակ էր։ Երբ Ղոնդին կրկնեց իր հրամանը չկրակելու մասին՝ Մանուկը մայլ պատասխանեց.

— Գիտում եմ:

Մանուկն ու Արտակը իջան ձորը: Իսկ Ղոնդին դինամիտը տարավ նրանց հետևից: Նրանք զգույշ իջնում էին, երբեմն կանգնելով և ականջ դնելով: Լուռ էր. ըստ երևույթին մարդ չէր շարժվում ներքև ճանապարհին, որը շատ թույլ երևում էր: Կամուրջը ևս ազատ էր: Նրանք իջան մինչև ճանապարհը և մեծ քարի հետև թաքնված սպասեցին: Ղոնդին տեղ որոնեց դինամիտը թաքցնելու համար՝ եթե դրա հանկարծակի կարիքը չզգացվեր:

Մանուկը գնաց դեպի աջ, իսկ Արտակը դեպի ձախ: Ղոնդին սպասեց, գնաց ձորի պռունկը նայեց կամուրջին: Դժվարությունը նրանումն էր, որ կամուրջը գտնվում էր ճամփի կեռմանի վրա և լայն տեսադաշտ չուներ: Միշտ պետք է թե աջից և թե ձախից լուր բերեին թե մարդ է մոտենում: Ղոնդին կարող էր միայն այն ժամանակ իջնել կամուրջը և աշխատել, երբ այս ու այն կողմից մոտեցողները շատ հեռու էին: Նա պետք է աշխատեր մեջեմեջ, որսալով ազատ մոմենտները և շարունակ վերև բարձրանալով, միանգամայն ապահով լինելու համար, որովհետև ճամփորդներից որևէ մեկը կարող էր ո՞վ գիտե՝ իջնել կամուրջի տակը: Կամ կարող էր րոպե առ րոպե վրա հասնել որևէ պահակախումբ կամուրջին հսկելու: Կռիվ էր, օր-օրի, ժամ-ժամի. մարդիկ նոր զգուշական միջոցներ են մտածում...

Հանկարծ աջ կողմից եկավ Արտակը: Ղոնդին նայեց.

— Մա՞րդ կա...

— Ճամփորդներ են:

— Ի՞նչ գիտես: Զինվա՞ծ են:

— Ոչ:

— Լավ, սպասեք՝ տեղը հանդարտվի: Հիմի ես քեզ ասեմ: Եթե անհաջող վերջացավ՝ քեզ մի բան կասեմ գուցե... մի տեղեկություն... կտանես մերոնց: Բայց եթե հաջողվի, պայթյունը լսես՝ իսկույն անհետացիր դեպի գյուղ:

Արտակը նայեց Ղոնդու մտախոհ դեմքին.

— Դու գյուղ չե՞ս գալու:

— Ոչ: Ուրիշ տեղ:

— Գ՛ըդըլի մո՞տ:

Ղոնդին չպատասխանեց:

— Դու էլի չասիր թե ո՞րտեղ է Գըդըլը:

Ղոնդին չպատասխանեց:

— Հը՞... սպանել են...

Եվ Արտակը սրտատրոփ նայեց Ղոնդու տխուր դեմքին։ Ղոնդին բերանից թափեց ակամա և անշեշտ.

— Ոչ...

Արտակին դուր չէր գալիս այդ ծածկամտությունը։

— Գըդըլն իմ ախպերն է, ի՞նչ, զինվորական գաղտնիք էր, որ չի կարելի իմանալ թե որտեղ է։

— Կիմանաս, դրա ժամանակը կգա։

— Լսիր, Ղոնդի, ես կգամ հետդ։

— Ոչ, դու ինձ հետ չես գա. կգնաս գյո՛ւղ...— և հառաչեց թեթև,— իմ ճամփան ուրիշ է։

Եվ սկսեց ականջ դնել։ Անհանգստացավ։ Արտակը մի բան հիշելով քթի տակին ծիծաղեց։

— Գյուղում ծիծաղում են։

— Ո՞վ, ինչո՞ւ,— մեքենայաբար հարցրեց Ղոնդին։

— Գյուղացիները։ Էլ էնքան բաներ են պատմում քո և Գըդըլի արարքներից։ Պատմում են ու ծիծաղում։

— Լավ՞ են անում, որ ծիծաղում են։

Արտակը նայեց կրկին նրա տխուր դեմքին։

— Քեֆդ ինչո՞ւ է կոտրած։

— Կոտրած չի...

— Ես իմանում եմ— Գըդըլը հետդ չի։ Առանց նրան տխուր ես։ Գիտե՞ս ինչ, Ղոնդի, ես միշտ ասել եմ, որ երկուսդ կամ միասին պիտի ապրեք մինչև ծերությունը կամ միասին մեռնեք։ Դուք մեկդ առանց մյուսի չեք կարող ապրել։

Ղոնդին խոցվեց.

— Լսիր, այդ բաները թող։ Իմացա՞ր, ինչ ասացի քեզ։ Դու կատարիր՝ ինչ որ քեզ կարգադրեցի։

— Դե որ չես ուզում, ի՞նչ անեմ։

Ձախից երևաց Մանուկը.

— Հա, հրետանի՞ է... վախեցած շշնջաց Ղոնդին։

— Հրետանի չի երևում անիծածը։ Սայլեր են։ Բան չի հասկացվում։

— Դատա՞րկ են։

— Բեռնած են՝ զահրումարը։

— Պարզ է, ֆրոնտ են քշում։ Իմացիր՝ ինչ բեռ է։

— Գան հասնեն անտառ։ Դեռ երկար կքաշի։

— Դու ասա պահակ չբերեն կամուրջի վրա: Հը՞, ինչպես անենք, ուշանո՞ւմ ենք...

— Էսպես՛ հա՛ կգան ու կգնան: Գնանք դնենք դինամիտը:

— Մեծ ռիսկ է: Պետք է լավ մտածենք: Կամուրջը պետք է անպայման պայթեցնել,—հետո դարձավ Արտակին...—Արտակ, դու գնա պոստդ: Զգույշ, Արտակ, շա՛տ, շա՛տ զգույշ, կրկնում եմ:

— Զգույշ որ լինեի՝ չէի ծնվի,—ծիծաղելով ասաց Արտակը,— տնաշեն, մի կյանք չի՞: Երկու հո չի:

— Հիմարություններ դուրս մի տա: Սա այն տեղն է, որ կյանքը շատ թանկ է և քոնը չէ:

Արտակը անհոգ թափ տվեց ձեռը.

— Կռիվ է, կխփեն, թանկ չեն հարցնի:

Ղոնդին գազազեց անսպասելի թե Արտակի և թե Մանուկի համար.

— Զգույշ, ասում եմ քեզ, լակո՛տ... թե չէ՝ հետ դառիր, գնա տուն:

Արտակն անխոս հեռացավ իր պոստի կողմը. Մանուկը նըստեց.

— Փոխվել ես, մեր տղա: Ա՛յ, ինչ բան է պատերազմը: Քանի Գըդըլի հետ էիր՝ օրը հազար մահի հետ գլուխ էիր ջարդում: Հիմի՝ ինչպես եմ տեսնում՝ շատ ես զգույշ:

— Վախենում եմ,—ժպտաց Ղոնդին:

— Սուտ չի: Աչքդ մի բանում վախեցած կլի: Մի զինվոր էնպես բան էր տեսել կռվում, որ չէր կարում պատմի: Էն է՞ ակսում էր թե չէ, մենակ դողում էր ու ափրթնում: «Այ տղա, կամ սպանել են կամ տանջել, պատմի՛, ի՞նչ կա»: Չէ: Լեզուն կապվում էր: Երևի կռվում մարդու հետ գործ ունենալը դժար է:

Ղոնդին քմծիծաղ տվեց.

— Հը՞, դժվա՞ր... գործի մեծությունը որ չլիներ՝ ո՞վ կդիմանար—... դեպքեր են պատահում...

Սկսեց ականջ դնել.

— Հը՞, տեսնես ի՞նչ եղավ Արտակը...

— Բան եմ ասում, խոխին ո՞ւր բերիր, ասաց Մանուկը ծանր նստելով:

— Գործը պահանջում էր... ուրիշ ի՞նչ մարդ կարող էի վեր-

ցրնել գյուղից: Ա՛յ տղա,—խոսքը փոխեց,—ի՞նչպես պիտի լինի հիմա... ի՞նչպես պիտի անենք:

— Կանենք, վախիլ մի,— հանգիստ ու հաստատ եղանակով ասաց Մանուկը: Շատ ես քեզ ուտում: Տնաշեն, հո ամբողջ կռիվը մի կամուրջի գլխին չի:

— Իմ գլխին է:

— Ինչո՞ւ:

Լռեց: Զգաց որ խոսքերով ավելի է հուրհրում ներքին կըրակը, բայց չէր կարողանում զսպել իրեն:

Ու հրացանը թափով նետեց գետին:

Մանուկն էլ չէր հասկանում Ղունդու հոգեկան վիճակը:

Խնդրի մարտական և տեխնիկական կողմը Մանուկի համար պարզ էր և հեշտ: Նա սարի մարդ էր և վտանգի սովոր. ուստի և զարմանում էր, թե ինչո՞ւ են այսքան անհանգիստ մարդուն ուղարկել այս գործը կատարելու:

— Քեզ հետ եմ, գնանք դինամիտը դնենք: Թե չէ՝ հրես լուսնակը դուրս է գալիս:

Արտակն արագ վազեց ձորի կողմից:

— Հա՞...

— Զինվորներ եկան կամուրջի վրա:

— Պահակներ կլինեն,—հուսահատ շեշտով ասաց Ղունդին:

— Ախր քեզ ասում էի,— հանդիմանեց մեղմ ու հանգիստ Մանուկը,—ինչի՛ հակառակեցիր: Ուշացանք:

Ղունդին գլուխը բռնեց.

— Պահակնե՛ր կլինեն: Տեսար ինչ եղավ: Լսեցե՛ք,— դարձավ նա Արտակին ու Մանուկին,— ժամանակ չկա... հիմա ամեն ինչ կարող է պատահել... բայց էլի... ի՞նչ եմ ասում, Արտակ, գնա... չէ, սպասիր, ես գնամ:

Ու վազեց դեպի ձորը:

— Մինչև գործը գլուխ գա՝ սա իրեն կկորցնի: Ի՞նչ է պատահել սրան:

— Գործ են հանձնել... երեխա ես,— ասաց Մանուկը և գըրպանից թութունի քիսան հանեց, սկսեց չիբուխը լցնել: Սակայն հիշեց, որ չի կարելի ծխել, հետո դրեց գրպանը:

Ղունդին հետ դարձավ: Նա այլայլված էր:

— Չորս հոգի են,— ասաց նա,— կարող են հետո ավելա-

նալ: Լսեցեք, գուցե կարելի է հենց... Մեծ ռիսկ է, բայց պատրաստվեցեք:

— Ռիսկը ո՞րն է,—ասաց Արտակը,—մեռանք՝ մեռանք:

— Ի՞նչ անեմ մեռնելու... մեռնել կա, որ մեռնելն էլ քիչ է: Խփի՛ր, Արտակ... Գիտե՞ս... Գըդըլն սպանված է...

Արտակը մոտ ցատկեց ուղիղ նրա աչքերի դեմ:

— Ի՞նչ, Գըդըլը՞... ո՞վ է սպանել...

— Մեկը նրան սպանեց:

— Մաուզերի՞ստ:

— Ոչ... մերոնցից:

— Ինչո՞ւ:

— Գործի համար... խոսք էր տվել կատարել...

Արտակը բռնեց Ղոնդու օձիքից.

— Ասա, ո՞վ էր... ասա, ո՞վ էր:

Ղոնդին հետ մղեց նրան.

— Սպասիր, դրա ժամանակը չէ, և ականջ դնելով ձորի կողմից լսվող չխկոցներին՝ ասաց,— սպասեցե՛ք մի րոպե, էլի մի անգամ նայեմ ու սկսենք:

Ու թռավ դեպի ձորի կողմը:

Արտակը նայեց և գլուխը ձեռների մեջ առած սկսեց մըղկըտալ.

— Ախր տեսնում եմ, աչքերից երևում էր...

Բայց նրան սթափեցրեց Մանուկի չոր ձայնը.

— Վեր կա՛ց, վերցրու հրացանը:

Արագ նշաններ անելով վերադարձավ Ղոնդին.

— Գնացին...

— Ահա՛, հա՞... լա՛վ է,— խուլ մռնչաց Մանուկը և վեր թռավ հրացանը խլելով:

Ղոնդին արագ կարգադրեց.

— Դե, էլ հնար չկա: Լուսինը դուրս է գալու: Դուք դիրքերից պահեցեք ճանապարհը— ես կդնեմ դինամիտը: Ամեն անցորդի մի կրակեք: Դե...

Ու արագ վերցրեց դինամիտը: Մանուկն ու Արտակը օգնեցին նրան, տանելով գործիքները: Նրանք հրացանները կոնատակերին և գործիքները ձեռներին շտապով իջան ձորը:

Հասնելով կամուրջին, Ղոնդին ու Արտակը սկսեցին դինամիտը դնելու աշխատանքը, իսկ Մանուկը հսկում էր: Ժամանակ

չկար, պետք էր շտապել: Բայց երկար տևեց աշխատանքը, քարը դիմադրում էր: Ղոնդին երազի մեջ էր. նա ամբողջովին դառել էր բնազդ, որը լսում է հազարավոր քայլերի ձայն թեկուզ հինգ վերստից և տեսնում է մարդկանց՝ ժայռի հետև:

— Չը՞...

— Հիմա, Մանո՛ւկ, հիմա...

Ու Ղոնդին ծակում էր քարը: Մեկը վերջացրեց, անցավ մյուսին: Հիմա արդեն Մանուկն էլ էր անհանգստանում: Գործը գլուխ էր գալիս, բայց ո՞վ է իմանում: Հանկարծ վերջին մոմենտին...

— Դրի, պատրաստ է: Վառում եմ, հեռացեք: Մանուկն ու Արտակը վազեցին ձորափը, եկած ճանապարհով:

Ղոնդին պատրույգները վառեց ու մի անգամ նայեց: Լավ վառվում էին: Այլևս չէր կարելի սպասել, կարող էր պայթել: Բայց նա զգում էր մի քաղցր անտարբերություն: Հիմա միևնույն է, թող ինքն էլ կործանվի կամուրջի հետ:

Գործը կատարված է, հազարավոր կյանքերի գործը, և գըլխավորն է՝ Գըդըլի կյանքը զուր չանցավ:

Նա դանդաղ բարձրանում էր ձորից և շուտ-շուտ հետ նայում: Ահա՛, հիմա՛... հիմա՛...

Նա անշուշտ կպայթի... Արդեն ձորափին էր, որ բոցն ու ծուխը ցայտեցին և ահռելի թնդյունը պոռթկաց կամուրջի վրա: Ձորն արձագանքեց ու կրկնեց հեռուն ու հեռուն: Հետո տիրեց հաճելի խաղաղություն:

— Հիմա պետք է լուրը տանե՛լ,— ասաց Մանուկին ու Արտակին սաստիկ անհանգիստ:

Նրանք չհասկացան, թե ինչո՞ւ անհանգստացավ Ղոնդին:

— Դե՛, դեպի սա՞րը,— ուրախ հրամայեց Ղոնդին ու թռավ առաջ:

— Դե հիմա նամա՛կը, շո՛ւտ...— ասաց Ղոնդին մի նոր, ավելի տագնապալի մտատանջությամբ: Նրան հիմա պաշարեց ավելի մեծ երկյուղ, որ պայթյունից առաջ լավ չէր զգում— հանկարծ իրեն բան պատահի և լուրը չհասցնի հրամանատարին: Բայց միաժամանակ նա հոգու խորքում շշափում էր մի այլ բան... Դա ընկերոջ ուրվականն էր.— ի՞նչ պիտի աներ Ղոնդին

իր ընկերոջ հիշատակի առջև՝ եթե նրա գործը չավարտեր սրբությամբ։

— Դեպի սարը,— հրամայեց նա և թռավ առաջ։

***

Լեռնային կածաններով կրակ կտրած գնում է Ղոնդին Մանուկի և Արտակի հետ։ Նա չէր կարողանում մտքերը կարգի բերել։ Կյանքի անիվը դուրս էր թռել ու սլացքով գլորվում առաջ։

Լուսինը փայլատակում էր երկնքում։ Նրա աչքերը ուռել էին և այտերը պայթում և գունատ ու մեռած նայում էր ներքև։

Լեռնալանջը, որով գնում էին երեքը՝ քարքարոտ էր ու դաժան։ Բայց ամայի էր, կարելի էր անտես անցկենալ։ Չէին խոսում։ Մտքերը փոթորկում էին նրանց գլխում։ Նրանք մոտենում էին Վերնաշեն գյուղին, որի ներքև լեռնադաշտում սևին էր տալիս անտառի պես։ Շուտով նրանք պիտի իջնեին մի ձոր, որից այն կողմ լեռնադաշտն էր։

Դարձյալ նույն տագնապալի հապճեպը, դարձյալ նույն ժամանակի սղությունը։ Ղոնդին պետք է մտներ գյուղ, գտներ հրամանատարի անվանած Վարդանին և հանձներ նամակը։

Եվ հիմա նրա միտքն այրում էր այդ գործի մասը։ Կամուրջի հետ կար նաև կարևոր նամակ, որ պետք է հասցներ Վարդանին։ Ի՞նչ էր նշանակում այս։ Անշուշտ մի շատ կարևոր քայլ, մի անհրաժեշտ օղակ կամուրջի պայթեցման գործի հետ։

Գըդըլի ուրվականը կարծես վազում էր նրա կողքին։ Չէ՞ որ Ղոնդին սովոր էր ամբողջ կյանքում նրան այդպես տեսնել, իր կողքին, իր հետ։ Գըդըլը չէի՞, Գըդըլը իր հետ չէի՞, սա անհնարօրինակ, անբնական բանն էր Ղոնդիի համար։

Բայց Ղոնդին չէր կարողանում խորանալ այդ խոհերության մեջ— ժամանակ չկար։ Ուժն ու եռանդը պետք էր լարել մի ուղղությամբ— գործը կատարել մինչև վերջը։

Բայց նա անձկում էր, շտապում ավարտելու այն գործը, որ մի նստի և իրեն հաշիվ տա, թե ի՞նչ էր կատարվածը Գըդըլի հետ։

Եվ նա շտապում էր, շտապում։

Իջնում էր ձորը։ Այստեղ մի նեղ ճանապարհ կա, որով գյուղացիները գնում էին սար։ Կարող է և հանդիպում տեղի ու-

նենալ։ Կրկին երկյուղ այն երիտասարդի համար, որ երկյուղ չէր իմացել իր կյանքում։

Եվ այդ երկյուղը ամենից շատ ի՛ր վերաբերյալ էր։ Հանկարծ բռնվի... Ի՞նչպես պետք է նամակը հասցնել Վարդանին։ Իհարկե նա կարող էր այդ նամակը հանձնել Մանուկին կամ անգամ Արտակին։ Բայց ի՞նչով էր ապահով, որ նրանք էլ չէին բռնվի և տեղ չհասցրած չէին սպանվի։ Եվ ո՞վ էր ապահով այդ երեքից, ո՞րի մոտ պահվեր նամակը, որ վստահ լիներ թե անպատճառ տեղ կհասցնի։ Թերևս ամենից ապահովն ինքն էր, կամ ամենից անապահովը...

Սակայն հիմա Ղոնդուն պաշարեց մի ավելի մեծ երկյուղ, որ կամուրջի պայթյունից առաջ լավ չէր զգում — հանկարծ իրենց բան պատահի և լուրը չհասցնի հրամանատարին։ Հիմա հոգու խորքում շոշափում էր մի ավելի մեծ խռովքի սկիզբը, որ ծավալվում էր, արձարձվում հրդեհի պես, լուսավորում ավելի տանջալի մտքեր, քան ընկերոջ խնդիրը։ Հիշեց ընկերոջ խոսքերը՝ «դժվար է աշխատավոր ժողովրդի գործը... այստեղ խելք է պետք, գիտություն»։ Բայց Գրդըլը, ինքը՝ Ղոնդին ժողովրդի համար դուրս եկան զոհվելու։ Ահա այստեղ է, որ հազար ու մի ասեղի ծակով անց ես կենում՝ մինչև գործը գլուխ բերելը։

Այսպես մտածելով նա ինչպես երազում գնում էր և չէր կարողանում կանգ առնել մի մտքի վրա։

Այս մտքերով նա ինչպես երազում Մանուկի և Արտակի հետ անցավ ձորը, գնաց դաշտով և ահա վերջապես գյուղը։ Նրանք սահելով փողոցներով ու ստվերների պես հալվեցին տներից մեկի դռանը։

***

Կիսախավար սենյակի լռության մեջ Վարդանը, չոր ու ցամաք ու մռայլ մի քսանամյա երիտասարդ դանդաղ ու զգույշ բաց արեց հացի միջուկից նամակը, կարդաց, դրեց գրպանը և սկսեց մտածել։

Ղոնդին արդեն հայտնել էր նրան կամուրջի պայթյունը։ Բայց ոչ մի տպավորություն ըստ երևույթին։

Մռայլ Վարդանը ոչինչ չասեց Ղոնդուն ու Մանուկին։ Միայն երբ մտածմունքի ու լռության չափն անցավ՝ նա նայեց Ղոնդուն

և կարծես ուզում էր հայտնել թե հիմա ինչ է մտադիր անելու։ Բայց նա միայն հարցրեց.

— Ո՞ր ժամին պայթեցրիր կամուրջը։

— Ժամը չեմ հիշում։

— Իսկ հաստա՞տ գիտես թե հրետանին չանցավ։ Թե՞ այնպես...

— Հաստատ։

Վարդանը լռեց երկար ժամանակ, և հետո վեր կացավ։

— Լավ,— ասաց նա խորը մտածմունքի մեջ ընկած, կարծես դժվար էր հասկանալը, որ կամուրջը պայթել է, որ հրետանին անցել։ Մանուկը լուռ նայեց Վարդանին և ըստ երևույթին հասկանալով նրան՝ ոչ մի հարց չտվեց։ Հետո Վարդանը դարձավ դեպի Ղոնդին և այս անգամ, առաջին անգամ, նայեց աչքերի մեջ և ասաց.

— Դու կսպասես այստեղ։ Պատասխանը կգրենք կտանք քեզ, որ տանես։ Մանո՛ւկ,— դարձավ նա Մանուկին կարգադրողի հայացքով և մտացի— արան....

— Հա՛, կտանեմ,—ասաց Մանուկը։

Վարդանը գնաց։ Ղոնդին վիրավորված նայեց Վարդանի հետևից։ Ի՞նչ է լռում, ի՞նչ է թաքցնում իր անելիքը։ Եվ վերջապես ի՞նչ ասել է իրեն «կթաքցնեն, կտան պատասխանը...»։

Կարծես հասարակ պոստի նամակաբեր լինի ինքը։ Իսկ եթե այդ չոր Վարդանը իմանար թե ինչե՞ր է քաշել Ղոնդին այս երկու գիշեր...

Ուրեմն Ղոնդին չի էլ կարող իմանալ թե ինչ էր պարունակում միտքը և ինչ են վճռելու այստեղ։ Իհարկե չէր կարող և ներկա լինել այն ժողովին կամ խորհրդակցության, ուր պիտի մշակվեր պատասխանը։

Նա այդ մտքերի հետ էր, որ իր առջև դրվեց սև հացի լավաշը։

Խոտի դեզը, ահա նրա անկողինը մարագի հետև։ Ու թեև դա շատ ապահով տեղ էր՝ մի կողմից մարագը, մյուս կողմից անմիջապես այգին՝ բայց Ղոնդին մեծ տհաճությամբ մտավ մեջը և երկար ժամանակ չէր քնում։ Միաժամանակ նա գիտեր, որ մարտական կյանքն այդպես է։ Նա զգում էր, որ Վարդանից չի կարելի պահանջել մտերմական զրույցներ։ Բայց նրա լարված

նյարդերը և այս երկու օրվա ապրումներն այնքան էին նրան թափ տվել, որ նա դառել էր գյուղազգաց։

Վերջապես բնությունը փակեց նրա աչքերն ու մտածմունքների հոսանքը։ Նա ընկավ անէության սփոփիչ գիրկը։

***

Ավելի անտանելի էր ցերեկը, երբ Ղոնդին հարկադրված էր թաքնվել խոտի դեզի մեջ ամբողջովին թաղված։ Տոգը, անշարժությունը, անգործությունը տանջում էին նրան։ Երկարեց, դանդաղեց օրը։ Ղոնդին իր «բանտում» խաշվում էր քրտնքից ու միջատներից։ Բայց ամենից շատ անորոշ կացությունից։ Ի՞նչ են որոշում այնտեղ, ե՞րբ են վերջացնելու, ե՞րբ պիտի ազատվի այդ տեղից...

Կերակուր բերին իրեն։ Դա նույն սև հացն էր, միայն մի քիչ լոռով։ Երևում էր, որ գյուղում սով էր։ Եվ նա նկատեց, որ շարժում չկար և ոչ էլ աղմուկ։ Խոտի արանքից նայեց հեռավոր տների կտուրներին։ Մի մոմեղեն պառավ դողդողալով իջնում էր կտուրից։ Նա կմախք էր, կենդանի մեռել։ Գոմի կողքով օրորվելով մի շուն անցավ։ Նա կանգ էր առնում, հարբածի պես նայում և երբ որոշում էր շարժվել, տատանվում էր և քիչ էր մնում վայր ընկներ։ Հետո երկու երեխա եկան գոմի պատի տակ կանգնեցին։ Նրանք խաղում էին, ծիծաղում։ Բայց Ղոնդին նկատեց, որ նրանք ծիծաղում էին դիմակի պես, դանդաղ և խոսելիս էլ բառերը կախ էին գցում։ Նրանք հոգնեցին կանգնելուց, նստեցին, բայց էդ էլ հոգնեցրեց։ Նրանք պառկեցին և քնեցին։

Ահա թե ինչեր կային գյուղում։

Վերջապես մութը հանդարտ բազուկներն արձակեց գյուղի վրա։ Մանուկը եկավ և Ղոնդուն ներս տարավ։ Սենյակում Վարդանն էր և մի քանի երիտասարդներ, որ ըստ երևույթին գյուղում չէին անցկացնում իրենց օրը և գիշերաշրջիկ կյանք էին վարում մոտակա լեռներում։

Երիտասարդների ներկայությունը զարմացրեց Ղոնդիին։

Այդ ի՞նչպես էր այդքան լռակյաց ու գաղտնապահ Վարդանը նրանց բերել Մանուկի սենյակը իր տեսակցության։ Նրանք

ոգևորված երիտասարդներ էին և արևառ ու կմախքացած դեմքերը պատկերացում էին տալիս նրանց չարքաշ դաժան կյանքին։

Բայց Ղոնդին մի փոքր անց հասկացավ Վարդանի մանյովրը։ Սա երիտասարդներին բերել էր ցույց տալու ֆրոնտից եկած մարդուն, նրանց ոգին բարձրացնելու համար։

Վարդանը հանգիստ և մռայլ լռությամբ ընդունեց Ղոնդուն և երբ սա ներս մտավ՝ դարձյալ երկար ժամանակ լուռ էր։

— Հիմա այսպես է,—ասաց Վարդանը,—ընկերները քեզ կըտանեն բոլորովին անծանոթ ճանապարհով և երբ կհասնեք որոշ տեղ,— նրանք գիտեն այդ տեղը—դու մենակ կգնաս։ Ընդհանրապես մեր դրությունը—ավելացրեց Վարդանը և ժպիտի պես մի բան խաղաց նրա աչքերում,— լարված է։ Սպասում ենք անհամբեր։

Ղոնդին սպասում էր մանրամասն զրույցի, սպասում էր, որ Վարդանը հայտնի իրենց անելիքի մասին։

Բայց նա իր մռայլ ու կարծես տխուր շարժումներով վեր կացավ տեղից և կարգադրեց.

— Դե, հիմի ճանապարհ ընկեք։

Այսքանը միայն։

— Ի՞նչպես է գյուղերի վիճակը,— հարցրեց Ղոնդին։

— Ոչինչ, ոչինչ, կանե՛նք, լա՛վ է,— վրա տվեց Վարդանը և դարձավ երիտասարդներին.

— Դե, դուք առաջ ընկեք։

Երիտասարդները մեկ-մեկ հեռացան։ Մնաց մեկը նրանցից, որ պիտի գնար Ղոնդու հետ։ Վարդանը նրա մոտ հանեց մի խմորի կտոր և տվեց Ղոնդուն.

— Ահա՛, սա էլ... նամակը։ Կտանես նույն ձևով ընկեր Դավթյանին։ Պետք է շուտ հասցնել, ժամանակ չկա, գյուղերում կարող են անախորժ դեպքեր տեղի ունենալ։ Վտանգ, «բան» պատահելիս նամակը կտաք մեկ-մեկու և տեղ կհասցնեք։ Դե, դուք էլ ճանապարհ ընկեք։ Գնաք բարով։

— Մնաք բարով,— ասաց Ղոնդին և ձեռքը մեկնեց Վարդանին։

Սա սեղմեց Ղոնդու ձեռքը և թափահարեց ուժեղ ու սրտալի.

— Դե, քեզ տեսնեմ, ընկե՛ր ջան, զգո՛ւյշ և արա՛գ...

Վարդանի մռայլ աչքերի մեջ մի ջերմ շող վառվեց։ Նրա դեմքի վրա խաղաց հոգսերի, մտատանջության և գործի կամքի

այնպիսի մի հյուսվածք, որով ավելի շատ բան պարզվեց Ղոնդուն համար, թե գյուղերում ինչ վիճակ էր, քան եթե Վարդանը պատմեր։

Ղոնդին դուրս գնաց երիտասարդի հետ։

— Այգու միջով, Պետրոս,— կամաց հրահանգեց Վարդանը և ինքը հեռացավ։

Ղոնդին դուրս եկավ Պետրոսի հետ։ Այգու ծայրին սպասում էր Մանուկը։ Նրանք գնացին դեպի լեռները, որ կողմով և գնացել էին մյուսները։

— Ի՞նչ կա գյուղում,— հարցրեց Ղոնդին Պետրոսին։

— Գյուղում ի՞նչ կա, տնաշե՜ն,— ի՞նչ չկա...— հառաչեց Պետրոսը և քթինքը սրբեց։ Նա նիհարած էր և ըստ երևույթին զրկանքներից ուժասպառ։

Գիշերային խավարի մեջ հետղհետե միացան մյուսները և խումբը գնաց դեպի լեռնային առապարները։

Ամբողջ գիշեր գնում էին և լռանիստ լեռան լանջերը կլանում էին երիտասարդների հևոցները։ Նոր էր լուսաստղը հալած ոսկու պես պլպլում, որ խումբը կանգ առավ։

Առաջ եկավ Մանուկը և ձեռքը մեկնելով մի մռայլ ձոր, Ղոնդուն ցույց տվեց նրա հետագա ճանապարհը.

— Ահա էն ձորից, որ դուրս գաս քերծի գլուխը՝ էնտեղից կմտնես քո եկած ճամփան։

Ղոնդին գլխարկն հանեց և թափահարեց օդի մեջ։

— Մնաք բարո՛վ, ընկերնե՛ր։

— Բարի ճանապա՛րհ,— պատասխանեցին նրանք,— շուտ եկեք։

— Շո՛ւտ կգանք,—ասաց Ղոնդին և ուժով իրեն գցեց քարաշեղջի վրա։ Քարերը աղմկով թափվեցին, նրա ոտը խրվեց նրանց մեջ ու սահեց վայր։

Շուտով նա ստվերի պես կորավ գիշերվա մեծ ստվերի մեջ։

***

— Շատ գեղեցիկ։

Եվ Դավթյանը, կարմիր հրամանատարը, վայր դրեց սեղանին ճմրթած նամակը։ Կարծես չէր նկատում Ղոնդուն, որ կանգնած էր սեղանի մոտ և լուռ ու խռովահույզ նայում էր Դավթյանին։

— Շատ գեղեցիկ:

Լռությունը կլանեց այդ խոսքը ևս: Դավթյանն սկսեց մտախոհ նայել պղտոր պատուհանից դուրս, ուր գիշերը լցվել էր սև մրի պես: Ի՞նչ էր մտածում նա... Շրթունքները սուլելու նման կծկեց նա և առանց սուլելու անձայն փչեց շրթունքներով, նայեց դես ու դեն, նամակին, քարտեզին: Մի պահ հայացքն ուղղեց Ղոնդուն:

Երկուսի հայացքները հանդիպեցին իրար: Դավթյանը չափեց Ղոնդուն ոտից գլուխ, կարծես առաջին անգամն էր տեսնում նրան: Ղոնդին այլայլված սպասեց, որ Դավթյանը խոսի: Ցնցվեց: Բայց Դավթյանը սաստիկ լարված էր իր մտքերով: Նա միայն մեքենաբար դարձյալ կրկնեց առանց կապելու իր միտքը Ղոնդու, նրա բերած նամակի հետ:

— Շատ գեղեցիկ:

Հետո կիսաձայն.

— Հիմնովի՞ն պայթեց կամուրջը:

— Ամբողջ կամուրջը թափվեց ձորը, ընկեր հրամանատար:

— Հրետանին անցե՞լ է այս կողմ:

— Ոչ, ընկեր հրամանատար:

— Ստո՞ւյգ գիտես, թե ենթադրում ես:

— Ստուգեցի տեղում:

— Լա՛վ, դա կստուգենք:

Ու կրկին վերցրեց նամակը: Չէր կարդում, պարզ էր, մտածում էր: Հանկարծ վեր նայեց, նայեց Ղոնդուն և արթնացածի պես՝

— Հա, ընկե՞րդ ուր է:

Ղոնդին գլուխը կախեց:

— Սպանվե՞ց:

— Սպանվեց...

Դավթյանը չխոսեց: Մի փոքր անց միայն, կարծես ինքն իրեն՝ շշնջաց.

— Ամեն բան կպատահի: Հետո՝ բարձր.—Որտե՞ղ սպանվեց:

Ղոնդին դժվարությամբ շունչ քաշեց և սկսեց.

— Դեպքն այսպես պատահեց, ընկեր հրամանատար... սկսեց հուզմունքից ծանր հևալով Ղոնդին:

Ներս մտան Ավետն ու Ռուբենը:

Նրանք բարձր տրամադրության մեջ էին։

— Ահա և նա,— ուրախ բացականչեց Ավետը՝ նայելով Ղոնդուին,— պատմեցի՞ր ընկեր հրամանատարին։— Մոտեցավ Դավթյանին և մոտ նստեց նրան։ Լավ նեղն եք ընկած եղել, մե՛ր տղա։ Է, ի՞նչ, ուրիշ հնար չկար երևի։

Հանկարծ շուռ եկավ դեպի Դավթյանը և կռանալով նրա դեմքին հարցրեց.

— Հետաքրքի՞ր նամակ է։ Ի՞նչ է գրում Վարդանը։

Նրանք սկսեցին անլսելի ձայնով փսփսալ։ Խոսեցին մի պահ և հանկարծ երկուսն էլ շեշտ նայեցին Ղոնդուն։

— Այսպես է եղել,— մռայլվեց Դավթյանը և լարվեց,— հետո՞, ձեզանից ո՞րը կամեցավ առաջինը իրեն զոհել։

— Նա... ծանր և ցածր ձայնով ասաց Ղոնդին և զգաց, որ ամենածանր վայրկյանը հասավ։

— Դու չառաջարկեցի՞ր, որ նա քեզ խփի...

— Ոչ...

Լռությունը բռնեց Ղոնդիի կոկորդից և սեղմեց։ Դավթյանը, Ավետը և Ռուբենը ծանր նայեցին Ղոնդուն, որ դատապարտվածի պես նայում էր գետնին։

— Հա՞, շա՞տ ես տխրում,— հարցրեց Ավետը ժպտալով մեղմ։

Ղոնդին հազաց, կամենալով մաքրել կոկորդի ջղաձգությունը.

— Ընկեր կոմիսար... ես շատ դժբախտ եմ... որ ես չեղա զոհը, և թույլ տվի, որ ընկերս զոհվեր... Ես նրան ծանր խոսք ասացի... Չէի սպասում թե նա...

Չվերջացրեց, դժվար էր։

— Ոչինչ, ասաց Ավետը, երբեմն կյանքն է պետք, երբեմն մահը, և այդ ամենը վերջիվերջո գնում լցվում է այն մեծ գործի մեջ, որի համար պայքարում ենք մենք։ Հարգենք ընկերոջը։ Հետո գործնականը։

— Շա՛տ լավ, ապա՛ ես,— ասաց Դավթյանը և նստեց վառելով ծխախոտը։

Ղոնդին դուրս եկավ և գնաց այն տունը, որի սենյակներից մեկում նա և Գըդըլը ապրել էին երկու շաբաթ։ Երբ ներս մըտավ աչքը ընկեց այն մահճակալին, որի վրա քնում էր Գըդըլը։ Նրա վրա փոքրիկ կապոց էր դրած, որի մեջ կապած էր Գը-

Դըլի զինվորական բլուզը, խակի բլուզը, որ նա ձեռք էր գցել ով գիտե որտեղից։

Ղոնդին քանդեց կապոցը, վերցրեց բլուզը, հոտ քաշեց, բաց արեց և բլուզի թևերը պարզած, բռնեց օդում։ Գըդըլը, իր սիրելի Գըդըլը կանգնած իր դեմ, թևերը պարզած, կաթվածահար թևերը։ Այդպես կաթվածահարի պես Գըդըլը թևերը պարզեց օդում և ընկավ գետին այն սարսափելի գիշերը։

Ղոնդին գրկեց բլուզը, փաթաթեց նրա թևերը իր դեմքին և այդպես տխուր մնաց մինչև լույս։

Փողերը հնչեցին։ Գունդը գնում է...

ԷՇԵԼՈՆԸ

Նրա որդին՝ Նիկոլը՝ 1920 թվից դեսը չկար, չէր երևում։

— Կգա, մենակ ճամփաները որ կտրված են, դրա համար լուր չկա։

Ուրիշ ի՞նչ կարելի էր ասել մի խեղճ մոր, որի միակ որդին գնացել է պատերազմ, հինգ տարի է չի երևում։

Մայրը հանգիստ չունի այն օրից, երբ իր Նիկոլին տարան, այդ խեղճ ու կրակ ատաղձագործին, որ մինչև վերջին օրը ուրագը ձեռին, ոտի վրա գործ էր անում՝ կարկատելով պատլիկ խանութներ, նեղլիկ դռներ, աթոռ, սեղան...

Նրա կերպարանքը դեռ երևակայության մեջ տպված է. նիհար, նրբակազմ մի տղա, թախծալի, մտերիմ ժպիտն աչքերի մեջ։ Ով անխո՜ս։ Միայն կժպտար։ Բան ասելիս է՛լ մեղմ, անլսելի։

Նրանից ոչ մի գանգատավոր չի եղել քաղաքում։ Այդ գավառական քաղաքի չքավոր ծայրամասերը շատ լավ էին ճանաչում բարի Նիկոլին։ Տուն չի եղել, որին մի բանով օգնած չլինի. դուռ էր կոտրած լինում, պատուհանի փեղկ, օրորոցի ոտ՝ եթե չքավոր տեղ էր՝ Նիկոլը մի արանք կգտներ, կգար ձրի կշիներ։

— Նիկո՛լ, արի՛, հացը գցեցի։

Վեր կկենար ու ներսը մոր հետ կնստեր համեստ ընթրիքի։

Մայրը կխոսեր, կպատմեր, կբացատրեր՝ Նիկոլն ականջ կդներ։

Ձէր խոսի։ Միայն մեղմ կժպտար։

Ահա այդ Նիկոլին էր, որ տարան պատերազմ, ու կորավ։

Մնաց մայրն ու պատլիկ տնակը—դատարկ լուցկու մի տուփ՝ մի դուռ, մի պատուհան, երկաթուղու կայարանի մոտ։

Մայրը չէր իմանում թե ում դիմի, ումնից տեղեկություն

ստանա իր որդուց: Հարցրել էր քաղհանային, ծանոթ խանութպաններին, կայարանում մեքենավարներին, դպրոցի ուսուցչին: Ասել, բացատրել էին անորոշ բաներ—միտքը չի մնացել: Չի հասկացել: Եվ հիմա ի՞նչ պիտի անի, այդ էլ չգիտե: Իհարկե ամենքին խոսեցնում է, որ մի նշան, մի հնար երևա:

— Հիմի, տիկին,—ասաց մի գրագիր,—դրա պռավիլան էս է: Դու պիտի գտնես տղայիդ շասը, թե որ դիվիզիան, որ պոլկըն է եղել: Մի զայավլենի կտաս ոյենաշալնիկին...

Շատ բարդ է...

Եվ մայրը տխուր նայում է գետնին և գլուխը ցնցում:

Մի միլիցիոներ էլ այսպես բացատրեց.

— Էսպես է, մե՛րս: Էդ զորամասը Ղարսից քաշվել եկել է Լենինական, ու էնտեղից կամ Ղարաքիլիսա է անցել կամ Երևան: Քո տղեդ էլ հետները եկած կլինի:

— Հա՞, եկա՞ծ կլինի:

Ու մայրը հրահրվում է մի գաղտնի հույսով:

— Հա, թե որ եկած լինի, էդտեղերք եկած կլինի:

Հարևան կանայք էլ վրա են բերում.

— Ուր է, ուր չէ՝ վե՛րջը-վե՛րջը կերևա: Երևի ճամփա չկա:

Ու գաղտնի իրար են նայում աչքի տակով:

Բայց անցնում են օրեր, իրար վրա դարսվում, դառնում ամիսներ, ամիսները դառնում տարի...

Միշտ միևնույն բանը—ոչինչ չի փոխվում այն բանից, որ Նիկոլը չկա:

Ու հարևան կանայք դադարում են նրա մասին խոսելուց:

Նա էլ չի խոսում:

Հասկանալի բաներ կան, որ եթե խոսվեն, դառնում են անհասկանալի:

Ու տեսնելով խեղճ կնոջ իրարանցումը, կայարան գնալ-գալը, հարց ու փորձը, հարևանուհիներից մինը մի օր նկատեց.

— Մե՛րս, էդպես գնալով գնալով մի բան դուրս կգա՞ որ:

— Հա՜... Համա ո՞վ գիտե...

Ցույց է տալիս, որ հույսը կորցրել է, բայց իր մեջ չի կոտրում, ընդհակառակը շոյում, մեծացնում է այդ հույսը:

Ու երբ կայարանից կամ ուրիշ փողոցներից վերադառնում է տուն՝ կրակ է անում, կերակուր դնում վրան, նստում կողքին, գուլպա գործում. և սպասում Նիկոլին:

Այդպես լավ է։ Ա՛յ, ամեն ինչ պատրաստ է։ Ուրիշ էլ ի՞նչ է մնում, որ իր տղան գա տուն։

Իհարկե ոչինչ։

Գնացքները գիշեր-ցերեկ դղրդալով գալիս անցնում են փոքրիկ տնակի առջևով։ Ամեն ազգի, սեռի ճամբորդներ վժժում են վագոնների պատուհանների մոտ։

Մայրը նստում է դռանը, պաղ քարին ու մտիկ է տալիս գնացքներին՝ աչքերը լի մշուշով ու թախիծով։

Վագոններից մարդիկ են դուրս գալիս։

— Հը՞, էն մեկը, Նիկոլը չէ՞...

Սիրտը թրթռում է, գունատ վայր է դնում ուշադրությամբ կայարան։

Ճամփորդների աղմկահույզ ամբոխը մի կարճ ժամանակ իրար է անցնում, գոռում, վազվզում ու նորից շոգեմեքենան սուլում է, նորից կայարանը դատարկվում...

Մայրը հառաչում է, մի քիչ էլ կանգնում, նայում գնացքի ետևից, ապա դառնում տուն։ Նա չի հուսահատվում։ Ճամփին քաղցրացնում է երևակայությունը—և դա արդեն սովորություն է դառել—երազում է, որ իր որդին քաղաքի ուրիշ ճամփով է եկել տուն։

Հեռվից նայում է՝ արդյոք դռան մոտ մեկը չէ՞ կանգնել՝ իրեն սպասում։

— Ներս մտած լինե՞ր...

Բաց է անում դուռը.

— Նիկո՞լ...

Ոչ ոք։ Սենյակը դատարկ է, ինչպես միշտ։

Դե նա գիտե՞ այդ։ Բայց այդ ամենը նրա ամենօրյա զբաղմունքն է, գործն է, որով լցնում է նա իր գոյությունը։

Մայիսի վերջերքն էր։ Դաշտերը ժպտում էին իրենց կանաչ աչքերով։

Ինչ որ ձայներ հեռվից կանչում էին ո՛ւմ որ, չես իմանում ինչո՛ւ։

Մի կարմրեբանակային էշելոն էր եկել կայարան և հանգստանո՞ւմ, թե հերթի էր սպասում, որ ճամփան շարունակի դեպի լագերը։

Նիկոլի մայրը՝ հնազանդ իր սովորության՝ քայլերն ուղղեց դեպի կայարան, դեպի անսովոր աղմուկը։

Էշելոնն իր ձիերով, խոտերով, երիտասարդ ձայներով կայարանից քիչ հեռու տարածության մեջ ժամանակավոր կյանք էր սկսել։ Հարյուրավոր շինաներ ու սյավ գլուխներ էին վխտում վագոնների շուրջը։ Մատաղահաս կարմիրբանակայինները ծիծաղում, իրար բոթում, իրար գլխի թամփում, հռհռում էին։ Ոմանք գործ էին անում։

Ահա մի սևաչյա կարմիրբանակային քրտինքը թուխ այտերից կաթեցնելով, դույլը ձեռին գնում էր ջրմուղից ջուր տանելու։

Նիկոլի մայրը կանգնեցրեց նրան.

— Տղա՛ ջան, կեցի քեզի բանըմ հարցնեմ։

Կարմիր զինվորը կանգ առավ, բայց անհամբեր ու շտապով հարցրեց.

— Ի՞նչ կա։

— Ստա՜ցդ մեռնիմ, ախր մեր Նիկոլը... Նիկոլն էստեղ չէ՞։

— Նիկո՞լը, ազգն ի՞նչ է։

Կինը լարվեց.

— Ա՞զգը։ Ազգը Խաչատուրյանց է։

Կարմիր՝ զինվորը մտածեց մի քիչ.

— Խաչատուրյա՞նց։ Ո՞ր վաշտն է։

— Չիտեմ։

— Խաչատուրյա՞նց։

Ու դարձավ դեմից եկող մի ուրիշ կարմիր զինվորի.

— Սեթո՛։ Խաչատրյանց ո՞վ կա գնդում։

Ուրիշները վրա եկան.

— Ո՞ւմ է հարցնում։ Խաչատրյա՞նց։ Նիկո՞լ։

Կարմիրբանակայինները եկան շրջապատեցին։ Ու մտածում են։

— Ո՞վ պիտի լինի։

Սեթոն հարցրեց.

— Վաշտը չգիտե՞ս։

— Ի՞նչ գիտնամ, ո՛չ ճար գիտեմ, ո՛չ ճամփա։ Անունը Նիկոլ է, Խաչատուրյանց, կոնսխատորի թղթի մեջ Ղարիբյանց—Խաչատուրյանց է։

— Տղե՛րք,—դարձավ Սեթոն դեպի վագոնները,—Նիկոլ Խաչատուրյանց ո՞ր վաշտում կլինի։

Մի լուրջ, գունատ դեմք դուրս նայեց վագոնից.

— Խաչատուրյանց ես եմ, ո՞վ է հարցնողը:

Կինն աչքը սևեռեց այն կողմը և վախեցած նայեց.

— Չէ, այն չէ,—խոսեց ինքն իրեն կոտրված: Առաջուց գիտեր թեև, բայց էլի հույս ուներ: Ո՞վ գիտե, գուցե...

— Գնդի մեջ ուրիշ Խաչատրյանց չկա,—ասաց Սեթոն սիրտը կոտրած մորը: Էդպես է չէ՞, տղե՛րք:

Կարմիրբանակայինները գլուխները կասկածով թե բացասաբար շարժեցին.

— Չէ՛, չկա:

Ու լռեցին:

Գունատ կարմիրբանակայինը վայր իջավ վագոնից ու մոտեցավ կնոջը.

— Ե՞րբ է ծառայության մտել:

— Հինգ տարի կա:

— Հինգ տարի՜... էդ ասել է՝ հին բանակումն է եղել: Ո՞ւր է գնացել:

— Ղարսա կողմերը:

Կարմիրբանակայինները հազիվ զսպելով իրենց ծիծաղը՝ ժպտացին:

— Է, ի՞նչ էնեմ, հինգ տարի է կսպասեմ, կսպասեմ թե կերևա հա կերևա, հե՛չ չի երևա:

— Թիֆլիս, Բաքու, Երևան հարցրե՞լ ես,—ասաց գունատ կարմիրբանակայինը:

— Է՜հ:

— Ու հինգ տարի է սպասում ես թե որդիդ գա տո՞ւն...

Մայրը շրթունքները ծամեց ու սկսեց հեկեկալ:

Կարմիրբանակայինները ժպտալով մտիկ տվին և չէին իմանում ի՞նչ անեն:

Մի ուրիշ կարմիրբանակային մոտեցավ ու կլոր երեսն ընկերների ուսերի արանքով կաս-կարմիր գնդի պես ներս խոթելով խզեց լռությունը:

— Հա՜, ի՞նչ կա:

Բացատրեցին:

— Ի՜ի... Տղեդ մեռած կըլի, մե՜րս, զուր մի՛ սպասիր: Տղեդ էլ վերջացավ, էն բանակն էլ, էն հին բանակ էր... Հիմի նոր բանակ է:

— Կարո՜,—աչքով արին մյուսները։

— Ջա՛նըմ, թող լա, սիրտը իջնի։ Հապա ի՞նչ։ Մեռա՞վ՝ մեռավ։ Սաղ ըլիմ ե՜ս։

Սեթոն հռհռաց ու բռունցքով խփեց Կարոյի մեջքին.

— Հա՛յ սատկիս դու։

— Խա՜չ։ Սաղ ըլինք ես, դու, մենք։

Կարմիրբանակայինները բարձր ծիծաղեցին։

Իսկ կինը լաց էր լինում։

Մի ծանր քար, որ ահա հինգ տարի է նստած էր նրա սրտի վրա՝ շուռ եկավ հիմա։ Եվ երբ նա բաց արեց իր որդու գերեզմանը, բայց մյուս կողմից էլ «նա» ընկավ նրա սրտից, հեռացավ։ Աշխարհքը դառավ մի դատարկ բան, չքացավ ինքն էլ, ու թեթևացավ.

— Էլ ի՞նչս մնաց...

— Ի՞նչը, մնաց աշխարհքը։

Կարմիրբանակայինները բարձր ծիծաղեցին։

Գունատ կարմիրբանակայինը, որ կարեկցությամբ նայում էր կնոջը՝ մեղմեց մի փոքր.

— Մի՛ նեղանա, մայրիկ, հանաք է անում։ Քո որդին գնաց, մենք էլ քո որդիքն ենք։

— Էդ էլ դրուստ է,—ծիծաղեց Կարոն,—մեկը չըլի—հազարը ըլի։ Այ տես—ու Կարոն գդակը հանելով բամփեց բոլորի գլխին—սրանց գլուխը թաղեմ, սրանք բոլորն էլ քո որդիքն են։

Կինը աչքերը սրբեց ու հառաչեց.

— Հըլպը՞թ որ... սաղ ըլիք դուք։

— Հեչ դարդ մի՛ անի, մե՛րս,—կատակեց Կարոն,—մի բան որ պատահի՝ այ էսպես հուպ կտանք։ Եվ հուպ տվեց Սեթոյի վիզը։

— Վա՛յ, վա՜յ, վա՜յ, տո՛, կամա՜ց,—ծվաց Սեթոն ու վիզն ազատելով ընկավ փախչող Կարոյի հետևից։

Կարմիրբանակայինները ծիծաղելով նայեցին նրանց կողմը։ Սեթոն հասավ ու բռնեց Կարոյին։ Սա շուռ եկավ ու սկսեց պաշտպանվել։ Սկսվեց կռիվը։ Բոլորը շրջապատեցին նրանց և կնոջից հեռացան։

Սա նայեց նրանց և մի անասելի հաճույք զգաց, մոր հաճույքը խայտացող երեխաների առջև։ Եվ մի անգամ էլ գորովանքով դիտեց նրանց ու հառաչեց։

Ապա վերադարձավ տուն։ Մոտենալով տանը, բաց չարեց դուռը, ներս չմտավ։

Այնտեղ այլևս ոչ ոք չկար։ Նիկոլն այնտեղ չէր այլևս։

Մութն ընկնում էր։ Ձայները լռեցին։ Միայն դեռ լսվում էր կարմիրբանակայինների անհոգ, երիտասարդ աղմուկն ու երգը։

ՄԵՐԿԵ

Երբ կենտրոնից առաջին ներկայացուցիչներն եկան գյուղ այնտեղ սակավաթիվ բոլշևիկների հետ կազմելու գյուղի ռևկոմը՝ նրանց գլխավորող երիտասարդների մեջ՝ ամենից առաջ կանգնած էր նա՝ ծերուկ Մերկեն։

Մերկեն չքավոր, անզավակ գյուղացի էր, ապրում էր իր պառավի հետ։ Նիհար, ճիլս մարդ էր, փորը մեջքին կպած, բայց նիզակի պես պինդ, ճկուն։ Մի բանում միայն աչքի էր ընկնում՝ շատ—արտակարգ ուրախ էր ու ժիր։

Ինչի՞ գնաց գլխավորելու, արդյոք ի՞նչ էր սպասում նա բոլշևիկներից—ինքն էլ չգիտեր։

Եվ մտքովն էլ չէր անցնում պատկերացնելու, թե ի՞նչ պիտի լիներ այն նոր կյանքը, որ բերում էին նրան։

Թե՛ քաղաքից եկածները և թե՛ գլխավորող գյուղացիները ուշ չդարձրին Մերկեի վրա։ Դե, գլուխը խառն ժամանակ՝ ո՞վ պիտի զբաղվեր մի ծերուկով, որին երիտասարդները տարօրինակ մարդ էին համարում, իսկ ծերերն ասում էին.

— Ցնդած ա։

Ու բանի տեղ չդրին նրան, ոչ էլ նրա արթնացած հետաքրքրության, որով նա առաջին օրերը աչքերը լայն բացած գնում էր ռևկոմի շենքի կողմը և կռմիկ ժպիտով դիտում, թե ինչ են անում, կամ երբ գնում նստում էր առաջին ժողովներում ու միտինգներում ու ականջները սրած ունկնդրում խոսողներին։

Մերկեն շատ էր գնացել քաղաք իր հավերից մի երկուսին ծախելու, բան-ման առնելու տան կարիքների համար։ Հազար անգամ անցել էր քաղաքի շենքերի մոտով, ակումբի, դպրոցների, ցիրկի, թատրոնի պատուհանների տակից, տեսել էր բուլվարում լրագիր կարդացողների, նայել էր աֆիշաներին, տեսել

հազար ու մի քեֆ, զվարճություն, տեսել է մագազինների վիտրիններին դրած տարօրինակ իրերը: Բայց այդքան ժամանակ—իր ամբողջ կյանքը—մտնելով քաղաք, երբե՛ք,—բայց երբե՛ք—մի օր, մի ժամ նրա մտքով չի անցել, թե դրանից մի փոքրիկ մաս, թատրոնի, կինոյի մի տեսարան, լրագրից մի լուր, ակումբից մի որևէ զվարճալի բան և վերջապես դպրոցից մի տառ իրեն կարող է հասնել:

Զարմանալի բան: Մի րոպե չի հարցրել, թե ի՞նչ են դրանք, մտքովն անգամ չի անցել, որ դրանցից ինքն էլ կարող է բաժին ունենալ:

Կատարյա՛լ անգիտություն:

Ո՛չ իրենց գյուղում դպրոց է եղել, ո՛չ էլ ուսումնական մարդ է նայել այն կողմը: Գյուղ էր իր համար—ինչ որ դրած էր վայրի դաշտում՝ այնպես էլ մնացել վայրի, կորած, իր բախտին: Մարդիկ ծնվում, ապրում, մեռնում—ահա երեք դեպք, որով բազմազանվում էր այդ գյուղի կյանքը:

Մերկեն շատ էր սիրում հեքիաթասողներին: Օդայի, կոմի ջերմեռանդ այցելու՝ սիրում էր լսել օխտը գլխանի դևերի, ջոջի պառավների, մութ ու լույս աշխարհների հեքիաթները: Բայց և սիրում էր հարցնել գիտակ ծերունիներին, թե ինչ է աշխարհը, լուսինը, աստղերը: Արդյոք կանաչը որ բսնում է՝ երկրի քաշը պակասում է, թե՞ ավելանում...

Բայց այդ կոմերից ու օդաներից դուրս՝ ինքն էր ու իր կյանքը՝ մենակ, անուրախ, մոխրագույն, չքավոր:

Եվ Մերկեն չէր մտածում թե արդյոք կա՞ մի այլ կյանք, կլինի՞ իր համար նոր կյանք, կտեսնի՞ որևէ նոր բան, թե այնպես էլ կմեռնի, ինչպես իր պապերը, պապուպապերը, ինչպես իր շրջապատի գյուղացիք:

Ահա թե ինչո՛ւ, երբ նա լսեց, որ քաղաքից մարդիկ պիտի գան ունկոմ կազմելու՝ դուրս թռավ տանից դիմավորելու:

Նրան եկողներից ոչ ոք չնկատեց, բայց նա նկատեց բոլորին և սկսեց անվրեպ հետևել թե ինչ են անելու նոր մարդիկ:

Նոր մարդիկ չքավոր գյուղացի երիտասարդներին առաջ քաշեցին և սկսեցին նոր կյանքի հիմը դնել:

Մերկեն հետևեց, հետևեց և հանկարծ զարթնեց: Թունդ կպավ Սովետական իշխանության: Հասարակական որևէ ժողով լիներ՝ առաջին ժողովականը նա էր: Ներկայացում գրվեր՝ դեռ մի ժամ

առաջ Մերկեն կանգնվեր օդայի դռան: Ընտրական պայքարներին Մերկեն մինչև բուկը խրված՝ լողում էր միջին:

Եվ ուրախ էր, ծիծաղում: Մարդ կմեռներ գյուղում, կպատահեր որ լուրը կբերեին Մերկեին.

— Մերկե, ախր Սոսոյը մեռավ է՞, խեղճը:

— Ի՞նչ անեմ. սաղ ըլեմ ես, դու, խալխը: Մեռավ՝ կթաղենք:

Բայց ամենից շատ սիրում էր, որ գյուղում մի նոր բան էին սկսում: Ինչ կուզի՝ լինի. թեկուզ ծառատունկի օր: Կգնար իր բահով պիոներների հետ կփորեր, տնկիները կտնկեր, կերգեր, անեկդոտներ կպատմեր: Պիոներները կծիծաղեին: Պատահում էր նրանցից ոմանք էլ ձեռ կառնեին Մերկեին: Չէր նեղանա:

— Է, ի՞նչ անենք. ջահել են, վնաս չունի: Ի՞նչս պակասեց:

Խրճիթ ընթերցարանի անխուսափելի հաճախորդն էր: Երբ կարդում էին՝ խորին ուշադրությամբ կապույտ, պստպստան աչքերը կտնկեր ընթերցողի աչքերին և այնպես կենդանի, զմայլանքով կլսեր չինական, հնդկական, ավստրալիական բանվորների գործադուլների, քաղաքացիական կռիվների մասին, այնպես վառ տպավորությամբ կհամակվեր այդ ամենով՝ կարծես այդ բոլորը կատարվում է իրենց գյուղում:

— Ի՞նչ ա ասում... Ջան-Ցո-Լինը... Վա՛յ, շուն-շա՛ն որդի: Հետո՞...

Հետո ուրիշ մի լուր կգար կինոյի արագությամբ բաց կաներ մի ուրիշ պատկեր.—անգլիական ածխահատների գործադուլը: Միևնույն է, դա էլ հետաքրքիր է, կենսալից, զարմանալի: Եվ Մերկեն.

— Կհաղթեն, չէ՞—հարցնում էր սրտատրոփ խրճիթվար Մադոյանին, որը բարվոք էր համարում հանգստացնել նրան:

— Հա՛, իհարկե:

Մերկեի դրդմամբ շատ բան էր կարդացվում խրճիթում. նրա պատճառով գյուղացիք հաճախ ստիպված էին իրենց գյուղի շարքացանի, տրակտորի և այլ խնդիրներից դուրս գալ և լսել նաև աշխարհիս երեսին պատահած շատ դեպքերի մասին:

Մերկեն գյուղի անհանգիստ տարրն էր:

Տեսնես ի՞նչ էր երևակայում աշխարհի մասին, ի՞նչպես էր աշխարհը և հիմա ինչ էր զգում, որ այդքան ագահությամբ վրա էր ընկել իմանալու, անվերջ տեսնելու, հասկանալու: Կարծես

ուղղակի գանձ էր բացվել նրա առաջ, և նա շլացած, ագահ նայում էր ու քանդում, քանդում:

Նա հարց էր տալիս լուսնի խավարման, երկրագնդի շարժումների, գարնան, ձմեռվա, բույսերի, ուրիշ երկրների մարդկանց մասին: Եվ խրճիթվար Մաղոյանն ինքն էլ վարակվեց այդ ծարավի մարդու խուզարկու մտքով, սկսեց հաճույք զգալ բացատրելում, խոսելում:

Գյուղացիք, որ առաջ հորանջում էին, երբեմն էլ տրտնջում՝ հիմա իրենք էլ մի առանձին ճաշակ առան գիտելիքներից:

Մի օր էլ Լիկկայան գնաց տեսնելու, թե ինչ են պարապում:

— Հը՞, Մերկե, կուզե՞ս գրագետ դառնաս,—հարցրեց Մաղոյանը կատակով:

— Հե՞շտ ա, կըլի՞:

— Դժվար չի: Ուզո՞ւմ ես նստի տե՛ս: Նստեց, դիտեց՝ ինչպես են հասակավորները գիրկապ անում: Հարցրեց ինչ են կարդում, իմացավ, որ բավական շատ տառեր պիտի ճանաչի, որ կարդա:

— Լավ, ասաց,—մի էնպես քյասա ձև չկա՞, երկու-երեք տառով կարդանք:

Չէ, չկար դժբախտաբար «քյասա» ձևը: Հետ կացավ մեծ ափսոսանքով:

Անձնական կյանք չուներ Մերկեն:

Տունը, իր պառավը, իր արտը, որ կիսարարով ցանում էր մի լծկանատերի հետ—նրան չէր գրավում:

Նա դրսի մարդ էր: Գեղամիջի, հասարակության: Այրվում էր ցանկությամբ՝ գործ անել, օգնել—բայց ոչ ուսում ուներ, ոչ հասակ... Նա էլ ուժ էր տալիս ուրիշներին խրախուսելու, առաջ մղելու: Դա էր նրա գործը: Եվ քիչ բան չէր: Քա՞նիսներին նա համոզեց բերեց Լիկկայան, գրագետ դարձնել տվեց, համոզեց ժողովներին հաճախել, լսել, իմանալ, սովորել:

— Թող բան սովորեն, մեզ պես մութ չմնան:

Իսկ երբ մի հրահանգիչ, մի ուսուցիչ, մի կոմերիտ ճառ էր ասում, երկար բարակ ունկնդիրներին ման ածում և չէր գտնում բացատրության խոսքը, բանաձևը,—ասենք՝ մի վնասի մասին՝ Մերկեն թրի պես կտրում էր.

— Մինչև սևը չերչի՝ ճամփեն չի դրստվի:

Կամ երբ մեկը զեղծում էր արել և գյուղացիք խոսք էին

անում կոոպերատիվը փակել՝ Մերկին բանաձևում էր.

— Մի լվի համար կարպետը չեն վառի։

Ժողովը կենդանանում էր, և վեճը կայացվում։

Երբեմն էլ ձանձրալի էր նա—իր անվերջ հարցասիրությամբ, իր միամիտ ցանկությամբ ամեն բան իմանալ։ Այնպես որ Մաղոյանը շատ անգամ էլ կարճ էր կապում, անգամ ջղայնանում։

Եվ շատ քչերն էին մտնում նրա հոգին—տգետ, դարերով չորացրած հոգին, որ անապատի պես ծարավի էր մտավոր ցողի։ Խավար գբի մեջ փակված այդ կենդանի միտքն այսօր տեսել էր պատռվածքը մի նոր առավոտի և մղվում էր դո՛ւրս, դուրս, արևերես։

Եվ նրան կոպտաբար երբեմն կշտամբում էին.

— Է՛, դե զահլա՛ տարար։

Լռում էր։ Եվ ժպտում։ Ոչինչ, կասեն՝ կանցնի։

Մի անգամ նստած էր քարին և մտիկ էր տալիս մարգագետնի վրա մարզանքներ անող պիոներներին։ Մոտ եկան մի քանի գյուղացիներ, նստեցին։

Մերկին թախծալի ձայնով հանկարծ հառաչեց.

— Լա՜վ բաներ կան, է՛, լա՜վ բաներ։

Գյուղացիք նայեցին նրան մի քիչ հեգնությամբ։

— Դու էլ ի՞նչ ես գլուխդ կորցրել, տնաշեն,—հանդիմանեց մի երիտասարդ գյուղացի,—էդ լավ բաները հո նոր չեն։ Վարժապետին հարցրու. ասում ա՝ Ամերիկա մի ամսում քաղաք են շինում, միջին ապրում, հետո քանդում տանում ուրիշ տեղ։ Էդ լավ բաները վաղուց են եղել։

Մերկին գլուխը տխուր օրորեց.

— Ի՞նչ ես ասում… էղել են… շատ է՜լ։ Բայց այշի՛, մեզնից ո՞վ էր տեսել խրճիթ, գիր, ուսում, թատրոն, շարքացան, տրակտոր… էս ռադիոն, էս հրաշքները։ Մեզնից ո՞ւմ են ցույց տվել, երբ են մարդատեղ դրել։

Ու հառաչում է՝ աչքերը տխուր հեռուն գցելով։

— Գնում ես խալխի մեջ՝ բան են ասում, բան են անում։ Աշխարհք չրաղացանի պես վառել են, ու է՜է՜, միջին հազար հրաշքներ են շանց տալիս։ Երազում չտեսածնե՛րս տեսանք։

Մերկեի աչքերը վառվում են երազով լի։

Հետո նորից կրակվելով՝ գլուխը թափ տվեց.

— Է՜, ափսո՜ս... լա՜վ բաներ արին. շա՜տ լավ բաներ արին, մենակ մի բանում սխալվեցին։

— Սխալվեցի՞ն,—հետաքրքիր մտիկ տվին կոմերիտները...

— Բա՜, մի բանում սխալվեցին, որ ուշ արին։

— Ի՞նչն ա ուշ, ի՞նչ ես ասում։

— Բա ի՞նչ ա ուշ չի...

Ու էլ չի նայում խոսակիցներին, որ տեսնի թե ինչպես են ժպտում իր այդ խոսքերի վրա։ Առարկում են, բայց հուզված է, չի լսում։ Այդ միտքը մեխի պես ցցված է գլխի մեջ։

Ու տխուր մահոտ աչքերը հեռուները գցած՝ կրկնեց.

— Շա՜տ ուշացան, շա՜տ ուշացան, շա՜տ, է՜... Շո՛ւտ պտի սկսեին։

Մի աշնան երեկո Մերկեն մեռավ։ Մեռավ ամենահասարակ կերպով։ Միայն մի զարմանալի բան պատահեց. նրան թաղելու եկան պիոներներն ու կոմերիտները։ Թաղեցին քաղաքացիական կարգով։

Բավական էլ ծիծաղեցին՝ կրկնելով իր խոսքերը.

— Մեռավ՝ մեռավ, ես սաղ ըլեմ, դուք սաղ ըլեք։

Հետո հիշեցին նրա խոսքը՝ «Ուշացան, շա՜տ ուշացան»։ Ծիծաղեցին բավական։

Այո, Մերկեն չէր նկատել, որ աշխարհը լցվում է նոր կյանքերով, որոնց համար բնավ՛ էլ ուշ չէր, ու դեռ շատ ծիլեր կան, որոնց համար դեռ շատ վաղ է...

ՀԱՆԳՍՏԻ ՏԱՆԸ

Ամառը՝ փայլեցուն մի գետ՝ ստինքներն ուռցրած հոսում է, ծավալվում տիրականորեն։ Հողը պտղաբերում է, ու կատաղել է, խանդում է, խելագարվում։ Օդի մեջ հասունանում է արևի կենարար հյութը—մի բուրալից ջերմություն, որ շնչառության հետ ըմպվում է, երակներն ուռցնում, տանջում կյանքի ուրախությամբ։

Ծանր հևում է բերանաբաց ձորը։ Մինչ հեռվում թևատարած արծիվների պես ճախրում են լեռները։ Շոգ է։ Ու անտառը աչքը կպցնում է ծուլորեն։

Անտառի կանաչ դռների մոտ մի ճերմակ տուն—բանվորների հանգստի տունը—ինքն իսկ հանգստանում է պարտեզով գրկված։

Խոհանոցից հանգիստ չխկոցներ են գալիս միայն դափնետերևի բուրմունքի և մսի ճենճահոտի հետ։ Ու ուրիշ ոչինչ—ամենքը քաշվել են ուր որ։

Տարօրինակ սավերներ են անտառում։ Հագեցած մթություններ։

Ահա մի բացատ՝ արևի ոսկի լիճը մեջը։ Լուռ է այնտեղ ևս։ Մեղուներն են միայն—պստլիկ այերոպլաններ—որ բզզալով ծաղերի արանքում՝ օդից հետախուզում են ծաղիկները։

Այդտեղ, հենց այդ քնքուշ ծաղիկների ու խոտերի մեջ են հաճախ գալիս վեր թափվում բանվորները՝ մետաղի թագավորությունից դուրս եկած կոպիտ, ծուռ ու մուռ էակներ և սկսում են ծխել ու ցածր խոսել։ Բրոնզի թափվածքների պես հանգիստ ու մռայլ են նրանք։ Թողել են աշխատանքի ռազմաճակատը առ ժամ, եկել կրակի երկրորդ գիծը։

Կհանգստանան, ու էլի՜—հարձակում։

Նրանց հետ Սարգիսն էլ է եկել։ Եկել է քաղաքից—այսինքն

տպարանից, որովհետև նրա քաղաքը տպարանն է, այնտեղ է անցել իր ողջ կյանքը։

Եվ հիմա եկել է ամառանոց հանգստանալու։

Անսովոր նորություն։

Վարպետ գրաշար է։ Լավ է «քշում ձիու պես»։

Ծանր էր շարժվում միայն նրա ընտանիքի գործերը։

Հայր, մայր, քույր, եղբայրներ, սրանց երեխաներից բավականին,—ինքը մեջը 55 տարեկան՝ ամուրի։ Գեղեցիկ տղամարդ էր։ Հիմի ներկը տված պատկեր է, տեղ-տեղ նախշուն, տեղ-տեղ խունացած։ Ասենք գեղեցկության հետ հաշիվը վաղուց է փակել, այսինքն՝ հաշիվ չի ունեցել։ Հա սրան պահի, նրան հագցրու, մեկին թաղի, մյուսին պսակի։ Նորոգելով հորը, կարկատելով մորը—խարխո՞ւլ շինություններ—մինչև քույրերին ամուսնացրեց, ճամփեց—մտիկ տվեց, որ աշխարհը ուրիշ բան դառավ։ Հետո էլ պարտիական կազմակերպությունը, բանտ, բան։ Ռևոլուցիան էլ եկավ թեփից քաշեց գցեց կատաղի շուրջպարի մեջ։ Եվ ահա աչքը բացեց որ՝ տարիները չկան։ Ծերացավ, այնպես, ոտի վրա, ի միջի այլոց։

Հիմի լավ է։

— Հը՞, Սարգիս, «շարում» ե՞ս,—կատակում են երիտասարդ ընկերները։

— «Քանդում եմ» դեռ,—ասում է Սարգիսն ու աչքով անում, «հին կարգերի» կողմն իբր թե…

Ու այս «շարում ես, քանդում ես»-ը կատակի խոսք էր դառել նաև հանգստյան տան բանվորների համար։

Հիմի Սարգիսը բնության հյուրն է։

Ահա նստել է անտառի բացատում, մեջքը հաստարմատ ծառին՝ շուրջն է դիտում։ Բնությունն աշխատում է զարմանալի հոգածու հաշվով։ Տո՞ւնդ չքանդվի, ա՜յ քեզ տնտես։ Ի՞նչ էլ հարուստ է անիծածը։ Բաց է արել պահեստները, լցնում է հազար ու մի բարիքով։ Մառանները տնքում են. երկրամեջի նկուղներում դրած է մետաղեղենը, քիմիական բաղադրությունները, լույսը, նրա մակերևույթի վրա աճում է հացը, պտուղը, նյութվում հագուստը…

Իսկ վե՞րը։ Ի՞նչ անսպառ լույս ու ջերմություն։ Ա՜յ լամպ։ Սրա նավթը ե՞րբ կհատնի որ…

Սարգիսը նոր է նայում այս ամենին։ Տպարանից առաջին

անգամ եկել է բնության տունը: Հիմի նայում և հասկանում է, որ սա իր տունն է: Բայց լավ չի զգում: Ինչ որ շշմածի պես է: Ինչպես նոր շոր հագած մարդ, որ ինչ որ անհարմար է նըստում—վեր կենում: Մի քիչ խանդաղատված է իրեն այստեղ ուղարկողների հանդեպ: Հասկանում է, որ լավ բան է «ընկերներ» ասածը: Ջհանդա՛մը, քե՛ֆ արա: Ո՞վ է խանգարում հիմա բարիքներ աշխատել, բարիքներ վայելել: Գիտե, իհարկե: Բայց մի ծանր հոգնություն, քարի պես նստած է նրա ուսերին:

Իր անցյա՞լը... Ո՞ւր կփախչես նրանից...

Եվ ի՞նչ էր իսկապես այդ անցյալը:

Քառասուն տարի—առջևը տառերի կասսա, կողքին մի պատուհան՝ կեսը գետնի մեջ: Եվ նա շարում էր ու կողքանց նայում պատուհանից դուրս : Ահա այդ պատուհանն է յեղել շարունակ իր և կյանքի միջև: Այնտեղ, դրսի աշխարհքից—մայթից միայն մարդկանց ոտներ էին երևում: Քայլում էին այդ ոտները, քայլում արագ, դանդաղ: Քայլում ամեն տեսակի ոտներ: Երբեմն էլ հրաշալի կոշիկներ նազելի ոտներով: Ի՞նչ կյանքեր կային այդ գեղեցիկ ոտների մեջ: Եվ այդ բոլորը գալիս-անցնում-գնում էին: Ու էլի գալիս, անցնում, գնում:

Ինչպես որ իր ձեռին էլ տառերը՝ գալիս, շարվում, գնում էին:

Դրսևում կյանք կար, բնություն, ամառանոց, արև: Բայց ինքը միայն շարում էր: Շարում էր տառեր, և մեքենայաբար, առանց ուշ դարձնելու իմաստի վրա:

Ի՞նչ էին ասում այդ տառերը...

Իսկապե՞ս որ... Ի՞նչ էր իմաստն այն ամենի, որ նա շարում էր քառասուն տարի: Միտը չի: Ո՞վ է իմանում: Ինչ որ պատկերներ, վեպեր, ոտանավորներ: Մինը սիրում էր, մյուսը ձանձրանում և որոնում, և երրորդը կարոտում էր, չորրորդը երջանիկ էր: Բնություն, գարուն, սեր. սեր, բնություն, գարուն... Ուզե՞ց ինքն էլ սիրել: Միտը չի: Ժամանակ չկար:

Նա շարում էր, շարում, շարում:

Իր կողքով էլ պատուհանի մոտով, անցնում էր աշխարհքը: Անցնում էր գեղեցիկ աշխարհքը: Եվ ինքը նայում էր կողքանց, այնպես, աչքի տակով:

Ու շարում, շարում...

Եվ ահա հիմա, անտառի բացատում, ընկուզենու տակ ինչ-

որ հեռավոր բան է հիշում։ Հեռվում, շատ հեռվում հիշողության մեջ մի բան է խլրտում։ Կամաց-կամաց հիշում է թե ինչ։

Ինքն աշխատում էր։ Պատուհանի մոտ կանգնեց աղջիկների մի խումբ, և որպեսզի լավ տեսնեն ներսը, հետ-հետ գնացին դեպի փողոց։ Բոլորն էլ հասարակ՝ ինչպես ծաղիկներ։ Զքավոր թաղերից էին։ Տպարանում ոչ ոք չկար այդ պահին։ Աղջիկները չարաճճի հետաքրքրությամբ ներս նայեցին։ Սարգիսը կողքանց մտիկ տվեց նրանց։ Մեքենական հայացք։ Աշխատանքը կլանել էր նրան։ Պետք է «մեքենայի տակ գցեին»։ Րոպե ժամանակ չըկար։ Մոմռում էր, բարձրաձայն հեգում ու շարում էր։ Բայց աղջիկները կանգնած էին դեռ։ Ծիծաղում էին։

— Վա՜յ, գիրք են տպում։

Սարգիսը նայեց նրանց և մի վայրկյան աչքը կանգ առավ նրանցից մեկի աչքերին։ Սևորակ, շեղ աչքեր էին, պարսկական նկարների մեջ պատահող, այծյամի աչքեր։

Աղջիկները նայում էին տպարանի առարկաներին ու կատակում։

— Ի՜նչ գեղեցիկ մեքենա է։

— ԻՆՐՆ է՛լ։

Մինչ Սարգիսը կնայեր՝ աղջիկները քրքջացին ու հեռացան չարաճճի առուների պես։ Միայն «այծեմնիկը» մի անգամ էլ հետ դառավ, ատամներով ծիծաղեց ու «ծիկ» անելով փախավ։

Ի՜նչ եղավ այդ աղջիկը։ Միտը չի։ Ժամանակ չեղավ այդ մասին մտածելու, սկսելու սիրե՛լ մի քիչ. իր շարած տառերի տակին կյանք կար—գլխի չընկավ։ Քառասուն տարի այդ կյանքը ներս էր նայում պատուհանից—այն աղջկա պես։ Բայց ինքը կողքանց նայեց ու կորցրեց։

Թա՜վ կյանքը ծտի պես...

Եվ հիմա աչքերը խոտերի մեջ՝ նայում է։ Սիրտը լցված է։ Ահա տարօրինակ միջատներ մագլցում են ցողունների վրա և հասնելով ծայրին՝ հանկարծ թրթռում են ու նետիկների պես սըլանում օդի մեջ։ Հազար պստիկ մեղուներ ու հսկա բզեզներ ձըգում են իրենց ջութակները։ Մրջյունները կրում են հա կրում։ Ի՞նչ հապճեպ, ի՞նչ շտապանք՝ ապրել, ապրել։ Եվ աշխատո՞ւմ են, թե՞ ապրում։—Երկուսն էլ։ Արևը թափում է նրանց վրա իր նարնջագինին, հարբեցնում մինչև գժություն։

Գինով է Սարգիսը... Երազում է։

Ի՞նչ կլինի, ինչ կասես՝ եթե կարելի լիներ հետ կանչել նրան—այն ծիծաղով լի աղջկան: Եվ ի՜նչպես ուշ չդարձրեց նրան:

Տեսնես որտեղ է հիմա…

Հագի՛ր հիմա երկաթե տրեխներ, ա՛ռ ձեռդ երկաթե գավազան, գնա ընկի՛ր աշխարհքե աշխարհք, փնտրի՛ր որ գտնես նրան: Լո՛ւր ուղարկիր, թող գա: Այսօրվա պես, այն օրն էլ հետը բերի:

Մի՜ վայրկյանում կորցրեց նրան աստղի պես:

Տառերի պես շարեց ու քանդեց կյանքը ուրիշների համար և կյանքից միայն տառերն ընկան ձեռը:

Եվ կոշտեր մատների վրա…

Սարգիսը հառաչեց:

Արդեն ճաշի զանգը տվել էին: Չէր լսել: Նստած էր նա ծառի տակին, հիսունհինգ տարվա կուզը ուսին և աչքերը չռած, կարծես ուզում էր դուրս պրծնել այդ բեռի տակից:

Անցյալի՜ բեռի:

Եվ ի՜նչպես ապրել է ուզում նա իր երիտասարդ ընկերների նման: Հիմա կարող է, հիմա ո՛ւնի իրավունք:

Ո՞ւշ հասավ «Անիրավը»:

— Սա՛րգիս, Սա՛րգիս,—ձայն տվին նրան,—ճա՛շ է, արի՛:

— Հը՞, ի՞նչ կա,—զարթնեց նա:

— Արի է՜, ճաշ է:

Մի ձայն կատակեց հեռվից.

— Հը՜, «շարում ե՞ս»:

— «Քանդում եմ»,—մռմռաց նա ու վեր կացավ:

ՍԱԹՈՆ

Սաթոն Կոտայքի գյուղերից Երևան գալով վարձվեց մի սովետական ծառայողի ընտանիքում տան աշխատակից։ Ջահել աղջիկ էր, մազերը գզգզված, շորերից ծլանգները կախ։ Խիստ հայացք ուներ, բայց ներքուստ հանդարտ էր, բարի։

Ծառայողի ընտանիքը բավականին խստապահանջ մարդիկ էին։ Բավական էլ շատվոր։ Ինքը՝ տեխնիկ Սմբատյանը, կինը՝ «տիկին Աննան», աղջիկները մեծ ու կրտսեր և փոքրիկ Կոլյան։

Հյուրեր շատ էին լինում և հաճախ. այնպես որ՝ Սաթոն հենց սկզբից գործից աչք չէր բաց անում։ Երբ դուրսն իր նման բան անող աղջիկները նրան հարցնում էին.

— Գործդ ո՞նց ա, աղջի։

— Շատ ա,— պատասխանում էր Սաթոն, և ավելացնում— դե՛, տուն ա, ո՞նց կարա գործը շատ չլինի։ Գեղո՞ւմ քի՞չ ա։

Սաթոն այդպես էլ նայում էր գործի վրա, որ գործը կա, կա՜ ու կա— գետի պես գալիս է, լցվում, իսկ դու պիտի կանգնես ափին, անդադար ջուրը քաշես։ Գործը վերջ չունի։

Առավոտը վաղ կոշիկներ սրբել, թեյ պատրաստել, գնալ հացի հերթի, գնալ Գյուղկոոպ պանրի, յուղի, մեղրի, շուկա՝ մթերքի։ Ապա սենյակներ մաքրել, ճաշին հսկել, աման լվալ, հետո էլի թեյ, ընթրիք... Հյուրեր եկած ժամանակ էլ մինչև կես գիշեր սպասել, որ ընթրիքը վերջանա, հյուրերը գնան...

Սա անտանելի էր Սաթոյի համար։ Նա, որ սովոր էր գյուղում հավերի հետ քնել, աքլորի հետ զարթնել՝ նստում էր խոհանոցում և գլխով «տանձ կշռում»։ Քնում էր և իսկույն երազ տեսնում— իրենց գյուղն է, գետափը, ուռիների ստվերներում հավաքված են իր ընկերուհիները։ Ինքը նստած է գետափի քարին, ջուրը վշշում է, թշթշում։ Ընկերուհիներն իրեն շրջապա-

նել՝ ծիծաղում են. «Աղջի Սաթո, ջուրը թափվեց, իջեցրու, իջեցրու»։ Սաթոն ժպտում է միայն. «գետի ջուրը ո՞նց կիջեցնեն»։

— Աղջի, քեզ հետ եմ, է՛, թափվեց, իջեցրու։

Սաթոն աչքերը բաց է անում։

Ոչ գետ, ոչ աղջիկներ։ Զարմացած տիկին Աննան է, կողքին կերոսինկի վրա թափվող թեյամանը։ Կրակը բարձրացել է։

— Քնո՞ւմ ես, ինչպե՞ս կարելի է, աչքդ վրան պահի,— գոռում է տիկինը։

Սաթոն վեր է թռչում, ամոթխած ժպտում և աչքերը տրորելով իջեցնում կերոսինկան։ Թեյ է պատրաստում, որ պիտի խմեն ընթրիքի վրա։

Կես գիշերն անց է, հավերը խոսում են արդեն։

«Տնաշենները ե՞րբ են քնում»— մրթմրթում է քնաթաթախ Սաթոն և կռնատակը քորում։ Իսկ ներսից լսվում է սովետական ծառայող Ժորժի աքլորային ձայնը.

—«Ռոաա-կա-միտե վի-յեեյ...»։

Սաթոն ձեռը կռնատակին քնում է և գլուխը կշռում, վեր թռչում, կրկին քնում։

Այսպես ծանր է գիշերը։ Իսկ ցերեկները ոչինչ, տանում է։ Սիրում է գործ անել։ Առողջ է, եռանդուն, բարեխիղճ։

— Թշերից արյուն է կաթում,—ասում է տիկին Աննան՝ կարծես հանդիմանորեն։

Սաթոն առավոտից մինչև գիշեր տանն է, տան գործում. նա ոչ մի տեղ չի գնում։

Դուրսն ո՞վ էլ ունի որ։ Իրենց գյուղից մեկը հազիվ պատահի, որին խնդրի շատ բարև տանել նանին։

Մի անգամ, փողոց գնացած ժամանակ, ուշացավ։ Տիկին Աննան խիստ հանդիմանեց.

— Փողոցներում ի՞նչ բան ունես։ Գործդ տանն է, ե՛կ տուն։

Եվ Սաթոն մնում էր տանը՝ անգամ այն ժամանակ, երբ մի ժամ պարապ էր։

Այն ժամանակ էլ զբաղեցնում էր փոքրիկ Կոլյային, որ նրան ձի արած, նստում էր վզին, ստիպում իրեն ման ածել պատշգամբում։

Մի ուրիշ անգամ էլ Սաթոն հրաման ուզեց կինո գնալու։

— Ո՞վ է տանում,— անհանգստացավ տիկին Աննան։

— Ես, բիլեթ առա։

— Ո՞վ սովորեցրեց տեղը,—գոչեց տիկին Աննան, կարծես հանցանք էր գործված:

— Ծանոթ աղջիկները:

— Ծանոթ աղջիկները թող իրենք գնան: Դու փող ունիս՝ պահի քեզ համար, գյուղ կուղարկես: Հարկավոր չէ, էլ չգնաս:

Սաթոն խոստացավ և գնաց կինո:

Երբ Սմբատյանը եկավ տուն և ուզեց ծխախոտ բերել տալ՝ ասացին, որ Սաթոն կինո է գնացել:

— Աչքներս լո՜ւյս,—մրթմրթաց Սմբատյանը,—հը՜մ, հը՜մ...

Մենք նստենք տանը, քոծը գնա կինո,—նկատեց մեծ աղջիկը և քմծիծաղ տվեց:

— Կինոն դեռ ոչինչ, եթե դուրսն իրավունքներ-բաներ չսովորի:

Այնուհետև Սաթոն փողոց գնալ գալով՝ բերում էր ականջն ընկած ամեն տեսակ խառն խուռն տեղեկություններ, լավ էլ չհասկացած:

— Կին-բաժնի հրահանգչուհի է:

— Ո՞վ է «հրահանգչուհի...»—դեմքը կոկիկ ծամածռում է տիկին Աննան և աչքով անում մեծ աղջկան:

— Ընկեր Ասլանյանը: Էրթում է մեր գեղարենքը կազմակերպելու,—ասում է Սաթոն միամիտ գյուղցի ձայնով:

Նրա անսպասելի բառարանը զվարճացնում է տանեցիներին:

Նրանք իրար են նայում կամիկ լրջությամբ և քթների տակին ծիծաղում:

— Ասում ես հրա-հանգ-չուհի է, էլի՜,—աննկատելի հեգնում է տիկին Աննան,—լավ, ի՞նչ է անում գյուղում:

— Կանանց անգրագիտությունը վերացնում ա,—պատասխանում է Սաթոն կոտրած ժպիտով:

Բոլորը ծիծաղում են: Ծիծաղում է և ինքը՝ Սաթոն՝ մասամբ իր անսովորության, մասամբ էլ հենց իր գործածած բառերի վրա, որ իր էլ ծիծաղը բերում են: Խորթ է նոր բաների մասին խոսելը:

Մի օր էլ հացի գնալով ուշացավ:

— Ո՞րտեղ էիր,—խեթեց տիկին Աննան:

— Պրոֆմիություն էի գնացել: Ասում են՝ պիտի մտնես պրոֆմիությունը:

— Ըհը՜—կծեց լեզուն տիկին Աննան և հազիվ լսելի մոմռաց.

— Էդ էր պակաս։

Սաթոն կողքանց մտիկ տվեց տիկնոջն ու վրա ընկավ իր ամաններին, սկսեց արագ-արագ լվալ։

— Է՜ լավ, ինչի՞ դ է պետք պրոֆմիությունը,—փորձեց տիկին Աննան։

— Ի՞նչ իմանամ, ասում են՝ հմի ամեն աշխատանք անող պիտի գրվի։

— Միսալ են ասել. կուզես կգրվես, կուզես ոչ։

— Չեմ իմանում, ընկերուհիներս տարան։

Տիկին Աննան անհանգստացավ։ Ճաշին հայտնեց Սմբատյանին։ Լուրը մեծ անախորժությամբ ընդունվեց աղջիկների կողմից։

— Հիմի կնստի մեր շլնքին։ Ժամով կաշխատի, հանգստյան օր կուզի, ժողով, կոլեկտիվ, նորմա, լիկվիդացիա։ Գտանք գըլխացավանքը։

— Բա՞ս, մենք կդառնանք քոծ, նա՝ տանտիկին,—ասաց տիկին Աննան։

Մի քանի օր հետո Սաթոն բոլոր ձևականություններով մտավ պրոֆմիություն։

Այդ օրը ճաշը վերջացավ տխուր լռությամբ։ Սմբատյանը «հը՜մ, հը՜մ» արավ և ծխախոտը վառեց։

— Ի՞նչ կհրամայես անել,—ձեռները չռելով եզրակացրեց նա.—«աշխատանքի կոմիսարիատ», «պրոֆեսիոնալ շահեր», «բանվոր ուժի կազմակերպում»...

— Նվ... գեղացի Սաթո՜,—ծիծաղեց կրտսեր աղջիկը։

— Սո՜ւս,—արեց տիկին Աննան,—«եկավ»։ Ներս մտավ «կազմակերպված» Սաթոն ափսեները տանելու։ Բոլորը լուռ նայեցին նրան և նոթերը կիտած տվին իրենց ափսեները։

Դեպքն անախորժ էր։ Չեռաց ամեն ինչ փոխվեց։ Սաթոն դառավ դեմք, ֆիգուրա, որակ։ Կարծես երկաթը փոխվեց պողպատի՝ կորցնելով հին հատկությունը։ Սաթոյի դիմագծերն անգամ արտահայտություն ստացան։ Կոպիտ հոնքերի արանքում կամքի մի շեշտ գծագրվեց՝ տանեցիների համար խիստ անդուրեկան։ Եվ այդ նախկին բարեխիղճ, աշխատող և աշխարհից անտեղյակ Սաթոն, որ իր առույգ, գյուղական բազուկներով սրբում, լվանում, եփում, խոհանոցից ներս էր բերում ախորժ, հաճույք,

հարմարություն, որը չէր հիվանդանում, չէր տնքում, միշտ պատրաստ էր վազելու բժշկի, դեղի, մթերքի, լուրի, անգիտակ իր արժեքին, իրավունքներին, ահա այդ Սաթոն հիմի քաղաքացի է, կազմակերպված մարդ...

Բայց վերջիվերջո հաշտվեցին «աղետի» հետ: Նոր հարմար աղջիկ չկար, եղածներն էլ կամ «գող» էին, կամ «ծույլ»:

Սաթոն օրինակելի էր, ժիր, բարի: Եվ, վերջապես, լիկվիդացիոնի հարց կար...

Նրան թողին իրենց մոտ և սկսեցին զգույշ լինել: Ծանր էր այդ «զգույշ»-ը, բայց էլի լավագույնն այդ էր:

Շուտով դրությունը լրջից փոխվեց նաև կոմիկականի. Սաթոն սկսեց տերմինների անխնա կոտրատուք:

«Քաղաքի մաշտաբով հաց ա եկել»:

«Կանանց օրն այս տարի նոր տեմպով պտի անենք»: «Հարյուր տոկոսով ասում եմ, որ ճիշտ ա»:

Ծիծաղու մեռնում էին...

Երբեմն էլ, թեյին կամ ճաշին, Սաթոն մնում էր սեղանատանը կանգնած և սկսում պատմել պրոֆմիության գծով տարած աշխատանքների մասին: Լավ չէր մարսել կազմակերպության արտաքին ձևերը, բայց ներքին էությունը բնազդով ըմբռնել էր:

Խոսում էր այլևս ազատ, խտիր չդնելով իր 'և տանեցիների մեջ: Շուտով սկսեց խառնվել նաև Սմբատյանի և հյուրերի խոսակցությանը: Ընդհատում էր նրանց և, չնայած որ հյուրերը նրան չէին հարցնում, սիրում էր իր սեփական բացատրությունները տալ: Բացատրում էր երկար, դժվար էր նրան ընդհատել: Սաթոն հարկադրում էր իրեն լսել՝ թեկուզ արտաքին քաղաքավարությամբ:

Մի անգամ էլ կարծիք հայտնեց.

— Ուսումնականների գործն, իհարկե, դժվար ա, ամա բանվորի ու գյուղացու գործին չի հասնի. սրանք որ չլեն՝ աշխարհք չի ապրի:

— Ուրեմն ուսումը ոչի՞նչ, իշի գլխի պե՞ս ապրենք, ուսումնականներին ջո՞ւրն ածենք,—տաքացավ Սմբատյանը, ինչ որ ներքին կուտակված թույներ ժայթքելով:

— Ինչի՞ համար,—խոսեց հանդարտ Սաթոն,—ուսումը լավ բան ա: Այ էն էլ ձեռք կբերենք ու ամեն բան կթամամի:

— Ձե՞ռք կբերեք էդպես շուտ, ա՞յ, չե՞մ գիտում:

Սաթոն անխոս ամանները դուրս տարավ։ Նա լավ էլ չէր հասկանում տնեցիների չարության պատճառը։

— Այ, էդպես է. գլուխները լցնում են ու բաց թողնում։ Ի՞նչ կարող ես խոսել սրա դեմ,— ասաց Սմբատյանը ծխելով։

Մի երեկո Սաթոն շատ ուշացավ։ Գնացել էր ժողով։ Տիկին Աննան պատվիրել էր, որ չուշանա։ Բայց ուշացավ և ուշացավ այն ժամանակ, երբ լվացքը կիտված էր կիսալվա, ջրմուղի ջուրը կտրվել, հացի մեծ հերթ կար։ Միաժամանակ երեխան էլ նոր էր առողջանում, պետք էր դեղի գնալ։

Սա արդեն հանդգնություն էր։ Տիկին Աննայի տան հիմքերը խախտվում էին։

— Քոծ չի, այլ իշխանուհի։ Քանի գնաց՝ լրբացավ,— գոչեց տիկին Աննան զայրացած,— ես անկարող եմ այսպես ապրել։ Թող գա՝ ցույց կտամ ժողովը։

— Ծառան ծառա չի,— նկատեց մեծ աղջիկը,— ապերախտ խող, հին վերարկուս էլ տվի՝ թե խելոքանա։

— Թող գա տուն՝ դուրս կանեմ, կասեմ՝ ջհանդամվիր ուր ուզում ես,— վճռեց տիկին Աննան։

— Հը՜մ, հը՜մ,— արեց Սմբատյանը և սկսեց շվացնել։

Երեկոյան թեյն ուշանում էր, հաց չկար, դեղ էր պետք երեխայի համար, լվացքն անախորժ բուրմունքով սպասում էր լվացարար ձեռքի։ Հարևաններն էլ ջուր չունեին։ Սարսափը տիրեց ընտանիքին։

Տիկին Աննայի կրտսեր աղջիկը վերցրեց փոքր վեդրոն և բարձրակրունկ քայլերով վեդրոն շրջազգեստից հեռու բռնած՝ գնաց ջուր բերելու, բայց իսկույն հետ դարձավ։ Զարգացած կանայք այնպիսի ղժվժոց էին բարձրացրել, որ ֆիզիկական ուժ էր պետք նրանց միջից ջուր հանելու համար։

— Հիմի ո՞վ ջուր բերի, ո՞վ հաց բերի, ի՞նչ կրակ ու պատիժ էր,— սկսեց կատաղել տիկին Աննան,— մարդ գնա էդ ժողովը, մազերը պոկելով տուն բերի, է՜։

— Հը՜մ, հը՜մ,— արեց Սմբատյանը և ժպտաց դառնագին,— էդ ո՞ւր գնացիր...

Վերջապես Սաթոն եկավ։ Նա լուրջ էր, կենտրոնացած։ Պատշգամբից բարձրացավ թե չէ՝ տիկին Աննան հարձակվեց վրան.

— Ինչո՞ւ ուշացար։

— Զեկուցում կար։

— Բա մեր ջո՞ւրը, հա՞ցը, լվա՞ցքը։

— Ես ի՞նչ անեմ, սպասիր՝ կըլի։ Բա ժողով չգնա՞մ։

— Ի՞նչ անեմ ժողովդ՝ ես էստեղ սոված, ծարավ։

— Էդ ա. ուզում ես՝ ուզի, ուզում ես՝ չէ։

— Չեմ ուզում. էգուց գնա՛ իմ տանից։

— Շա՛տ լավ,—ասաց Սաթոն հանդարտ և սկսեց իր գործը, կարծես բանի տեղ չդնելով սպառնալիքը։

Խլեց խոշոր վեդրոները և պատշգամբը դմբդմբացնելով վազեց ջրի։ Շուտով կարմրած, առույգ, հևալով ետ դառավ, ջուրը կաթկըթացնելով։ Ապա վազեց հացի և մի տասը րոպեից բերեց լավ թխած անուշահոտ հացի բոքոնը։ Մեռած տունը լցվեց ախորժ աշխուժով, դադարած կյանքը եկավ լցվեց տունը։ Մի փոքր անց՝ երեկոն արդեն քաղցր սկսում էր հալվել դուրսը, բակում, սենյակում։

Ամեն ինչ խաղաղեց։ Էլեկտրական լույսը ոսկեզօծեց թեյամանը ու շուրջը շարված Սմբատյանի ընտանիքը։ Թեյի թարմ բուրմունքը մլլում էր օդի մեջ՝ հացի հոտի հետ։ Տրամադրությունները բացվեց։ Մոռացան Սաթոյի արարմունքը և ատելության փուշը կոտրվեց մի առ ժամ։

— Հը՞, հիմի դո՞ւրս ես անում,—հարցրեց Սմբատյանը կնոջը՝ ետ նստելով աթոռին։

— Ախր ո՞նց եմ դուրս անում,—գանգատվել սկսեց տիկինը,—ո՞նց գտնեմ նորը, ո՞նց չոկեմ։ Մենք սրա ձեռքին գերի ենք։

— Հը՛մ, բա ո՞նց գիտեիր... ի՞նչ ենք մենք...

Սմբատյանը վեր կացավ, մոտեցավ նարդուն և փոքր աղջկա հետ սկսեց խաղալ։ Մեծը նստեց դաշնամուրի մոտ և մատները սահեցնելով ծայր տվեց Շոպենի սոնատին։ Տիկին Աննան գնաց խոհանոց։

Հենց ներս մտավ՝ լվացքի թանձր գոլորշին անախորժ համբուրեց նրա այտերը։

Սաթոն լվացք էր անում։ Բարկացած էր, բայց զուսպ։ Միայն շլապինդ մատները խլելով սպիտակեղենը ուժով խեղդում էին տաշտի մեջ։

Քաղքենի «տիկինը» կանգնեց, մտիկ տվեց «երեկվա» գյուղացի աղջկան, որ գյուղից եկավ, աճեց, բարձրացավ, և այսօր սկսել է հուպ տալ իրեն։

Ատելությամբ դիտեց նրան և լռեց։ Սաթոն առողջ էր ինչպես կյանքը և իր աշխատանքով կյանքից բաժին էր շնորհում քաղքենի տիկնոջ։

Նա ճնշվեց, վախեցավ ծպտուն հանել, զգաց իր անպետքությունը և զգույշ, գող կատվի պես դուրս եկավ խոհանոցից։

ՀՈՂԸ

Խորի՜ն, իսկական Հայաստան։

Նրա քաղաքներից մինը։ Քաղաք՝ ձեռաց շինած։

Խրճիթների, մարագների ու ախոռների արանքում՝ ապարան, կոոպերատիվ, էլեկտրոկայան։

Եվ երդիկների ծուխը բարդ-բարդ ծառանում է դեպի վեր։

Մի երկար փողոց գնում է իր համար։ Մերթ անհամոզիչ ծռվում է աջ, երբեմն ձախ ու հետո գնում, գնում, հարու է տալիս և քաղաքից վազում դուրս։

Փողոցի երկու կողմն ինչ-որ արտառոց գոմեր, վայրիվերո բակեր կան հին պոստային վարչություններից մնացած, «ստարոստայական» ռենեսանսի ոճով։ Բակերի ընդարձակություններ, ուր քայքայված ֆուրգոնների տակ, ձիու աղբերի շուրջը հախուռն հավաքույթներ են լինում ճնճղուկների ու հավերի։ Եվ ճանճե՜ր, ճանճե՜ր... բզզում են, պարում օդի մեջ ամենուրեք։

Ցուցանակներ են հորանջում խանութների ճակատին։ Վիթխարի մալականը իր ահագին դեղնամորուքի հետ ման է գալիս խանութե-խանութ։ Մինչ սայլով խոտը ականջդ ճանկելով անց է կենում քունքիդ մոտով։ Ահա և կարմիրբանակային վաշտը. կարմրաթուշ պատանիներ՝ ամուր նյութից շինած գյուղացի տըղերք, կարծես քոշարի բռնած իրար են կպել, պատի պես առաջ են գալիս։ Ալեծածան է նրանց ընթացքը և երգը համավոր. մի քիչ էլ համեստ։ Եվ շիրակեցի կարմիրբանակայինը ատամների սադափը մերկացրած դողացնում է կզակը.

«Մի—ենք ինենք Կարմիր Բանակը»...

Անցնում են։

Շուկան։ Գյուղացիներ, գեղջկուհիներ, պիոներներ, զինվորական խոհանոցի սայլը, խուրջիններ, եղաններ, ավտոմոբիլ, եզ... Կոոպերատիվ խանութում իրար են խառնված։

Բայց հենց ծռվում ես փողոցի մի կողմը աջ կամ ձախ՝ ուրարտական լռություն... Հինօրյա գյուղն է, իր դատարկ փողոցներով։ Հեռուն՝ դաշտերն են արտերի կարկատաններով մինչև լեռների լանջերը։

Իմ տանտիրոջ՝ բիձայի արխալուղի պես։

Եկել եմ հանգստի։ Սենյակս գյուղի ծայրին է։ Նստում եմ պատշգամբում, գիրքը ձեռիս։ Դեմից անտառը իր կանաչ աչքերով մտիկ է տալիս...

Եվ քունս տանում է։

— — —

Տանտերս մի ութսուն տարեկան բիձա մարդ է։ Ամպի մոքուրը դեմքից կախ։

Նոր ենք ծանոթանում իրար հետ։ Կողքովն անցնելիս ասում եմ՝ «բարով, բիձա»։

— Այ բարին արևիիիի-ի՜գ...— ձգում է ետևից մի քանի քայլ։ Գեռ անտղում է ինձ։ Սպասողական դիրք է բռնել։ Մի երկու հառաչեց—բան դուրս չեկավ։ Ուզում է իմանալ, թե ինչ մարդ եմ։

Վերջին տարիների վայրիվերումները մի քիչ շփոթել են բիձային։ Վրիպում է շարունակ. մարդիկ, նրանց վիճակը, գործը, հայացքները այնպես են փոխվել, որ բիձայի աչքերը խառնվում են։

Առայժմ կարծեմ վաճառականի տեղ է դնում ինձ.

Ես էլ դիտմամբ պղտորում եմ ջուրը, տեսնենք ինչ կանի։

Պատշգամբիս առջև տան բակն է, հավերի ներկայությունը։ Աջ կողմը թոնրատունն է. ձախ՝ սենյակներ են վարձու տված։

Օրը շոգ է, փայլում է կարմիր գաթայի պես։ Օրվա քունը տանում է։ Արևի մեղրը հալվում, ծորում է տների, ծառերի, ոթարների բուրգերից գետնի վրա։

Թմրում եմ պատշգամբում։ Կիսափակ աչքերիս դեմ մի վաղածանոթ պատկեր է երևում։ Ջոր աթարների ճարտարապետությունը, թարմ աթարների գաթաները պատերին փակցրած։ Հավերը իրենց բեռագիր կատարներով, աքլորի կանչը՝ ինչ-որ ուրարտական շեշտով, որ ծորում է՝ «ծո՜ւղ-րու-ղո՜ւ-ո՜ւ»։

Մեղուները պտղիկ այերոպլանների պես ճախրում են շուրջը և բզզալով մի տարտամություն են բերում վրադ։

Բակը ամայի է։ Տանտերս է միայն տանը։ Նստել է ջրհորի

բերանի մոտ, գերանի վրա ու գլխով շուտ-շուտ կշռում է ու արթնանում։ Գլխին մի յուղոտ շլյապ ունի, որ անշուշտ մի տյուկի մեջ նավ է նստել Հյուսիսային Միացյալ Նահանգներում և Ատլանտյան օվկիանոսը ճեղքել դուրս է եկել Լենինական քաղաքը։ Եվ ո՞վ իմանա ի՛նչ ժամի՝ երկու վանեցի վաճառական ո՛ր տախտակե խանութի լռության մեջ, երկար շուռ ու մուռ տալով այդ շլյապը՝ խորհրդակցեցին և գինը կտրեցին այսպես.

— Խիյնդ շահի։

Եվ շլյապը նստեց բիձայի գլխին։ Բիձան երկու աշխարհ ունի իր վրան։ Ուսից վեր և ուսից վար։ Ուսից վեր Ամերիկա է։ Անհագնադղորդ չուգունե քաղաք. փողոցներով հոսում է ավտոբուսների, տրամվայների, մարդկանց մի հորդ Միսսիսիպի։ Ամերիկյան եկեղեցի։ Աղոթող բազմության գլխաց կանգնել է վշտից գերացած պաստորը, որ հնդուհավի վզի նման կարմիր երեսը մռայլելով՝ ճենճերային ձայնով սաղմոսում է։ Արևելք, աղքատներ, եղբայրներ ի Քրիստոս։ Ս. հոգին այցելում է բազմությանը, և հետևյալ օրը ամերիկացու գլխից շլյապը ճամփա է ընկնում Արևելք, մինչև բիձայի գլուխը։

Գլխարկից վար ուրիշ աշխարհ է։ Հին օրեր։ Հասան խան, յաթաղան, գնչիլ, ֆարրաշներ։ Խանը խոսեց՝ գլուխը թռավ։ Հետո ուրիշ օրեր։ Երկճյուղ մորուքավոր պրիստավ, յասավուլ՝ ահռելի փափախով։ Մտրակ, ծեծ, հայհոյանք, կաշառք։ Քյոխվան կտրան ծերից ըռխալի հայհոյանքով հրամայում է գզրին. «Տո՛ւր, տո՛ւր էդ շուն շան որդուն, տո՛ւր էդ հառամզադին»։ Գյուղացին ծեծվում է, պատռած բազմակարկատ արխալուղը ծլանգ-ծլանգ փռփռում է քամու առաջ։

Քնած է բիձան։
Կարծեմ ես էլ եմ քնած։
Մեկ էլ հանկարծ.
— Քշաա՛, քշա՛, ձեր քոքը վառի...
(Հասան խա՛նը)։
— Քշա՛,—կրկնում է բիձան ու քարը շպրտում հավերի վրա։

Սրանք խուճապով փախչում են և անհամոզիչ կերպով բարձր ճչալով նահանջում են նախօրոք նշանակված դիրքերը նոր հարձակման մտադրությամբ։

— — —

Բիձան տան մեծն է։ Արամազդը ինքը։ Ընտանիքի մյուս անդամներից են իր պառավը, երկու որդին 40 և 45 տարեկան, մի որբևայրի հարս և հինգ-վեց մանր ու խոշոր տղա-աղջիկ։

Ընտանիքի մեջ է մտնում նաև մի կիսախենթ բիձա։ Նրան չեն սիրում. նախ նրա համար, որ պառավի եղբայրն է, ասել է՝ տանից չէ, և ապա՝ որ խենթ է, կարելի է չսիրել։ Բայց և այնպես նրան պահում են, քանի որ նա մի պստիկ տուն ունի, որ ամառավորներին վարձով են տալիս և վարձը իրենք են ստանում։ Մեկ էլ՝ իրենց բոստանը նա է պահում։

Խենթը տուն չի գալիս։ Նա իր խելքը—եթե ունի, և երևում է, որ ունի ինչ-որ յուրատեսակի մի խելք—այդ խելքը տրվել է բոստանին։

Դոնավոր խոսակցության ժամանակ հարևանները նրան «բիձա» են ասում, իսկ առօրյա գործածության համար որոշված է՝ «գիժը»։ Բարձրահասակ, չոր ու ցամաք մի ծերուկ է բիձան, աչքերը խորն ընկած, ման է գալիս գլուխը բարձր բռնած, երերալով, կարծես հիմի պիտի ընկնի, կանգ է առնում ու մրթմրթում։ Շաբաթը մի հետ երևում է բակում, այն էլ հատկապես գոռգոռալու։ Այդ լինում է այն ժամանակ, երբ տանեցիներից մեկը երեխաների մոտ բան է ասած լինում նրա մասին, և երեխաները խոսքը տեղ են հասցնում։

— Ո՞ւմ շներն եք,—գոռում է բիձան,—սոված շներ, ո՞վ ա ձեզ իրավունք տվել իմ վրեն բերան պատռելու։ Ես որ չըլեմ՝ սովից կսատկեք։

Այդ գոռոցը, ճիշտ ասած, դիվանագիտական բնույթ ունի, ավելի մարկայի համար է, որպեսզի իր պատիվը որոշ մակարդակի վրա պահի։

Բոլորը լռում են։ Միայն երբ բիձան կանոնադրության սահմանից անցնում է և գործ է ածում ոչ պառլամենտական ոճեր, տանտերը ձայնը բարձրացնում է։

— Դե, լավ, հերիք հաչես, ռա՛դ ըլի։

— Ո՞ւմ ես ասում ռադ ըլի՝ պրիստա՞վ ես, թե գուբերնատ...—ու այս ոգով դեռ երկար շարունակվում է բիձայի ամբաստանագիրը։ Բայց նրան լսող չկա, նա էլ բավարարված է։ Ուստի և վերջացնում է ու մռմռալով հեռանում դեպի բոստանները։ Ճանապարհին երերում է ու կանգ առնում։ Ահա բահը վարկեց մի քարի ու շպրտեց ճամփից դուրս։ Ահա և կանգնեց,

նայում է առուների ջրին։ Աշխատանք գտավ, ուրեմն և մոռացել է միջադեպը։

———

Այս առավոտ անկողնում էի, որ լսեցի բիձայի ձայնը և մեկ էլ մի անծանոթ երիտասարդի ձայն։

— Դո՞ւ ես տանտերը։

— Տանտե՞րը, ի՞նչ կա որ,—զգուշացավ բիձան։

— Դու չե՞ս տանտերը։

— Ախր մի ասա տեսնեմ ի՞նչ կա։ Հա, ես եմ։

Գլուխս բարձրացրի, որ տեսնեմ, թե ինչ երիտասարդ էր։ Չէր երևում։ Միայն բիձայի միրուքն էր ամբամբում։

Երիտասարդն ըստ երևույթին գործկոմից էր։

— Քանի՞ հոգի եք։

— Քանի հոգի՞։

— Հա, քանի՞ հոգի եք։

— Ըսե՞ղ,—ու բիձան որջից գլուխը դուրս հանած գայլի պես անողում է երիտասարդին,—ըստեղ երկու աշխատող ենք։

— Մի՞թե այդքանը միայն։

Բիձան գիտե, թե ինչ է անում։ Չհասկանալու է տալիս, ժամանակ շահում, որ իմանա, թե ո՛վ է երիտասարդը, ինչի՛ է հարցնում և ինչ դուրս կգա տակից։ Դրա համար էլ գորտի պես ջուրը պղտորում է տիղմով և տակին տաղ անում։

— Ո՞նց թե երկու հոգի եք, տանը ուրիշ մարդ չկա՞։

— Կա, ամա նրանք ուտող են։

— Դու ինձ բոլորը միասին ասա։

— Ըստեղ երկու հոգի ենք...—ու հանկարծ կրկին նույն հարցը.—յավաշ, էդ ընչի՞ հմար ես հարցնում։

— Պետք է,—կարճ կտրում է անփորձ երիտասարդը և բարկանում։

— Այ ի՞նչ իմանամ։ Միտքս վրաս չի։

Երիտասարդը գրում է ըստ երևույթին.

— Քո անո՞ւնը։

— Գրի՝ Մացաք Օվանեսով, ութանասուն տարեկան։ (Հաշիվը եմ, անպետք)։

— Ձեր կնոջ անո՞ւնը։

— Գրի՝ Թագուհի Օվանեսով։ (Նա էլ վացցուն տարեկան ա, կոները, սաղ ջանը ցավում ա։ Չի կարում թե բան անի)։

Ու տնտղում է երիտասարդին, որ մի կերպ լուծի հանելուկը՝
«Թող չարը խափանի»:

— Ողջաներդ: Քանի՞սն են:

— Մենք Վասիլն ա: Սաղթաթություն արած պրծած ա, կըռվում էլ յարալու յա ըել: Աշխատողը նա յա: Էն մեկելը, Սիմոնը, էն տարին որ սաթըլջամ ընկավ...:

— Քանի՞ տարեկան են:

— Իցցուն, իցցուն հինգ կըլեն:

— Պակաս չե՞ն: Քառասուն:

— Հա՜, քառասուն, ավել էլ կըլեն:

— Քանի՞ տարեկան են վերջը:

— Վասիլը 40 ա, Սիմոնը՝ 45:

— Հարսներդ, թոռներդ:

— Ի՜, անպետք խալխը, դրանց էլ ես գրո՞ւմ:

Երիտասարդը գրում է:

— Է, վերջացա՞վ: Հետո՞:

— Բիձեն մնաց, բիձեն,—ձայն է տալիս հարևանի կնիկը:

— Ուրիշ էլի՞ մարդ մնաց: Ի՞նչ բիձա է:

— Մարդ չկա: Էն գժի համար ա ասում: Դե նա իրա համար կա՛... Պարապ հացակեր ա:

Բայց բիձան հանգիստ չէ: Չգիտե՝ լա՞վ է պատասխանում, թե՞ վատ: Մշուշ է առաջը, չի կարողանում պարզել:

— Ստուգման համար էր,—վերջացնում է երիտասարդը, փակելով իր խորհրդավոր տետրակը:

— Հա, մնաս շունի,—կմկմում է բիձան, էլի չթափանցելով մեծ գաղտնիքը:—Թե դրուստ մեր հալը կուզես իմանաս՝ խեղճ ենք, անջախ մի փոր հաց հանում ենք:

Ու ճամփու է դնում երիտասարդին:

Դեռ ուշքի չի եկել: Անհայտությունը չպարզվեց: Ու անհանգստացած գաղանի պես մտիկ է տալիս հեռացողի ետևից:

Վեր կացա անկողնից: Լվացվում էի ջրհորի մոտ: Բիձան նստած էր հարևանի այգու պատի տակ:

Երեսս սրբելով մոտեցա իրեն:

— Բարի օր, բիձա: Ի՞նչ կա, ի՞նչ չկա:

— Ջանսաղություն: Լավը դու գիտես, դո՛ւ ասա՝ լսենք:

— Բա դու իսկի լավ բան չե՞ս իմանում:

— Իիի՜...—ճռռաց հին ֆուրգոնի պես՝ քաշելով իր մոքերի

ծանր բեռը։—Լավը ո՞րն ա։ Գետինը չանգռելով միջից մի բան հանում ենք, ապրում։ Լավն էն ժամանակն էր, որ Աղբաբա Թուրքերի մեջ յասավուլ էի։ Քառասունը հի՞նգ... հա՛, հա, մի էդքան կլնի հա՞։ Համարյա պրիստավ էի։ Դելոպասմիզատել Պավլե աղեն բաշ-քյաթիբ էր։ Նրա ձ՛ռի տակին էի։ Իմ ճշմարտությունիցը ինձ շատ էր սիրում։ Ես էլ մեկ սատանի գործ էի քոնում Թուրքերի միջին։ «Հը՞, ոնց ես, Մացաք»,—կասեի՝ «Լավ եմ, աղա՛»։ Կհաներ մեկ ճռճռան Թուղթ մանեթ կխփեր ճակտիս. «Գնա քե՞ֆ արա»։ Թուրքերը դողում էին ինձանից։ Թուրս յավ լազաթին կապա՞ծ։ Տախտիս տակին շաքարը, եղն ու պանիրը իրա կարգին։ Կասեի՝ «Պավլե՛ աղա, Թուրքն էկել ա, ուզում ա քեզ տեսնի»։ Կասեր՝ «Ասա իցցուն մանեթ ա»։ Կառնեի իցցուն հինգը։ Հինգը Թուրքից կառնեի, հինգն էլ Պավլե աղեն կտար։ Հեռի քեզանից՝ ավանակի աշխարհք էր։ Հրմի ի՞նչ...

Դա նրա սիրելի նյութն է, և միաժամանակ «չեզոք նյութը», որով զբաղեցնում է ինձ...

Բայց դեռ տնտղում է ինձ, տատամի տակ գցում։ Դրա համար էլ իր «որջի բերանից» չի դուրս գալիս։

Հանկարծ հարձակվում եմ.

— Քա՞նի եզ ունես, բիձա՛։

Բիձան անակնկալի եկավ ու պոչն իրեն քաշեց։

— Քանի ե՞զ։

— Հա՛, քա՞նի եզ ունես,—սեղմում եմ պատին։

— Է՛հ, ո՞վ ա իմանում։ Աստված ինչքան որ տվել ա՝ էն ա իրա համար կա։

— Բայց քա՞նի հատ է։

— Էսպես մի չորսը կըլի,—վարագուրում է բիձան։

— Լավ, քո ապրանքը չե՞ս իմանում ինչքան է։

— Է, ի՞նչ մի բան ա, թե ի՞նչ իմանամ։ Անասունի բանը ո՞վ ա հասկանում։ Էս «դաբաղ» ա, էս սար ու քոլ ա, դող ա, գել ա։ Տուկին բա՞ն ա մնո՞ւմ, որ մարդ իմանա քանիսն ունի, փանիսը չէ՞։

— Քա՞նի կով ունես։

— Կո՞վ.—շունչ է առնում.—մի 4—5-ը կա։

Ուզում եմ «մարս» անել.

— Տասը հատ չի՞։

— Դե որ սաղ տանը վրա դցես, տասը շատ բան չի։ Հա

մի էդրանը—ու լփռտում է։—Թե ասված պահի... տեսնենք...

Անորոշությունը բիձայի տարերքն է։ Դա ինձ զվարճացնում է, և ես հարձակումը ծավալում եմ.

— Ո՞ր կառավարությունն է լավ։ Սա՞ թե Նիկոլայինը։

— Չեմ իմանում։ Մենակ Նիկոլայի ժամանակ խարջը քիչ էր։

— «Սրա՞նք» ոնց են։

— Դե, ջահելի համար լավ ա, մին էլ մարդ մարդու վրա չի կարա ձեռ բարձրացնի։ Մենակ էն ա, որ խարջը շատ ա։

— Բիձա, ախր էն էլ կա, որ սրանք հիմի ձեր գեղը քաղաք են դարձնում։

— Ընչի՞ ա պետք քաղաքը։

— Տներ կշինեն, գործարաններ բաց կանեն, ապրանքը կշատանա, ճամփաներ կշինեն։

— Ինչ ուզում ա շինեն։ Էդ ամենը պտտվում, պտտվում՝ վերջը էլի գալիս ա խարջի վրա։ Իմը գիտե՞ս ոնց ա։ Իմը խարջն ա. բեր էդ բեռը իմ վրիցը վերցրու՝ էն ա ամեն բան լավ ա ու լավ։

— Ապա ո՞ւմնից առնեն խարջը։

— Ով որ ունի։

— Ո՞վ ունի.—հետապնդում եմ ես.—ում մոտ գնաս՝ կասի չունեմ։ Կուզե՞ս կառավարություն էլ թող չլինի։

— Ըլում ա, թող ըլի իրա համար։ Ինձ համար լավ կառավարությունը նա յա, ով ինձանից խարջը չի առնի։

———

Լուսաբացից բիձան ոտի վրա է։ Ման է գալիս բակում, կարան, ներքնատանը ու դաշտամկան պես դուրս է ածում իմպերիալիստական պատերազմը— վայրիվերո, անհարիր, անպետք իրեր—քաղցր կաթի ժանգոտ տուփեր, մեխեր, տաճկական սվին, կարի մեքենայի կոտրած խողովակ, ձիու հին խամութ, շրապնելի դատարկ ռումբ։ Մխրճվում է նրանց մեջ, խառնշխտորում, նորից ածում ներս։ Ինչի՞ է պահել, ի՞նչ է փնտրում նրանց մեջ...

Պառավը ինչ-որ չկա մեջտեղը։ Դա ներքին արարած է. բերան-մերանը գլխի թաշկինակի մեջ թաքցրած՝ սուս ու փուս քչուջ է անում թոնրատանը։ Բայց թեև ձայնը դուրս չի գալիս,

ինչ-որ տակից խեթում, կոցահարում է իր ամուսնացած աղջկան, որ աղքատ մարդու է գնացած, դրա համար այս տանը չեն սիրում ոչ նրան, ոչ էլ ամուսնուն։

Բատրակ է ամուսինը, բայց աներանք նրան գործ չեն տալիս։ Կոմունիստներին դիմավորել է 21 թվին։

Կինը դառն աշխատանքից խոնացած մի էակ, հաճախ է գալիս հորանց, տան գործի մասնակցում ու մի կտոր հաց ճանկում։ Հույս ունի, որ ամառվա վերջը հորանց տան բոլոր ամառավորների իրերը իրենք կտանեն կայարան և հինգ ռուբլու չափ էլ դրանից կստանան։

Պառավի ձայնը լսվում է այն ժամանակ, երբ անիծում է, իսկ անիծում է, երբ բարկանում է իր թոռան՝ Անուշի վրա։ Սա մի կարմրաթշիկ, սևաչյա աղջիկ է, զարհուրելի չարաճճի։ Ամբողջ օրը ճպուռի պես վխտում է ներս ու դուրս—կրակ է անում, ավլում, սրբում ու կչկչում։ Պրծներ է։ Աշխատելիս էլ բերանը չի դադարում. կամ երգում է, կամ ծիծաղում, կամ վիճում։ Ամեն բան վեճի առարկա է։ Մի անգամ պատշգամբից լսվում էր։ Վիճում էին ձմերուկի առիթով, թե ով է ստեղծել ձմերուկը։

— Դու կարծում ես աստված ա ստեղծե՞լ,—ճչում էր Անուշը պառավի երեսնիվար։

— Աղջի, լեզուդ լալկի, սո՛ւս կաց, ասում եմ, է՞,—սաստեց պառավը։

— Հա՛, սո՛ւս կաց, խի՞ եմ սուս կենում։ Դե ասա՞ դո՛ւ ասա. ո՞վ ա ստեղծել։

— Ա՛ղջի, սրտա՛մեռ, աստծու ստեղծած բանին կասեն թե ով ա ստեղծե՞լ։ Բա որ աստված չստեղծի՝ ո՞վ կարա ստեղծի։

— Բնությունը։

— Բնությունը ի՞նչ բան ա, որ ստեղծի։ Բոյըդ թաղեմ, բնությունը կարա՞ ձմերուկի կորիզները էսպես կարգով շարի։

— Ինչո՞ւ չի կարա շարի։ Մարդ է ստեղծում՝ ձմերուկի կորիզները չի կարա շարի՞։

— Սո՛ւս կաց, լեզուդ քե՛զ պահի,—զայրանում է պառավը։ Բայց Անուշը պպին է կանգնել։ Զարացել է ու ավելի գրգռելու համար ճչում է։

— Ասա՞ծդ ինչ ա, աստված չկա՛, չկա։ Դա հոգևորականների ստեղծածն ա։

— Աղջի, աստվածը քեզ թաղի, չես վախո՞ւմ, ձենդ կտրի, է՞։

— Աստված չկա, աստված չկա.— այ, ասում եմ, բա խի՞ չի թաղում,— ճչում է ավելի բարձր Անուշը։

Պառավը ճիպոտը խլեց ու այն է՝ հարվածը իջեցնում էր Անուշի գլխին, սա խաբ տվեց ու փախավ։

— Այ կրակն ընկնի էն ուսումնարանը, հա՞, որ քեզ էդպես ուսում ա տվել,— անիծեց պառավն ու ընկավ Անուշի ետևից։ Մի երկու շրջան գործեցին, բայց պառավը չհասավ, թողեց Անուշին։ Սա ետ դարձավ։

— Ի՞նչ ա, ի՞նչ ես մեր ուսումնարանին բան ասում։ Ապա ի՞նչ, ձեզ նման պրավենք ըլի՞։ Իմ ուսումնարանին մատա՞ղ, իմ ուսումնարանի պես լավ բան կա՞։ Նրան բան մի՛ ասի։

Ու գրկում է ինքն իրեն, կչկչում անհոգ, ուրախ։

Մի տասը րոպե անց Անուշը արդեն թոնրատանն է, պղինձ է լվանում։ Հիմի էլ այնտեղից է կչկչոցը գալիս։ Ծիծաղի ֆաբրիկա։

— Անուշ ջան, էս ամանիքն էլ սրբի, ես գնամ էն դաշնիկից չորս կապեկը բերեմ։

— Շո՛ւտ արի։ Ես գնում եմ ակումբ։

— Աղջի, էսօր է՞լ ակումբ կա։

— Ըստուց ետը շաբաթը երկու օր ակումբ կա։

— Լավ, կգամ։

— Չէ, շուտ արի, շո՛ւտ, շո՛ւտ, ես չեմ կարա սպասի։ Տե՛ս, որ ուշացար՝ չեմ սպասի, կգնամ։

— Ա՛ղջի, կրա՞կ ես,— չարանում է պառավը։

— Չեմ իմանում, չեմ իմանում։ Շո՛ւտ արի, ես գնալու եմ։ Կոլվարը բարկանում ա, չի թողնում ուշանանք։

Պառավը գնում է։ Անուշը արդեն երգում է ու ամանները դզգզում։ Ու մի քանի րոպեում երգը փոխվում է արտահայտության։ Վերնագիր է տալիս.

«Մենք լենինյան սերունդն ենք»։

Հետո ընդոստ-ընդոստ ու արագ վրա է տալիս.

«Մե՛նք լենին-յան
սեր-ո՛ւնդն ե՛նք...»։

Վերջը փոխվում է ճառի։ Տարում է բառեր—համաշխարհային կոնտրռևոլյուցիա՛ն... եվրոպական իմպերիալիզմը, ռևոլյուցիայի կարմիր դրոշը... Բայց ինչպես երևում է, նրա նա-

խաղաղությունները այդպես են կազմված և իրա համար ամփոփ իմաստ ունեն։

Ու հանկարծ գրրը՜նդ—պղինձը գլորվում է գետին, որի ձայնից սարսափած կատուն թոնրատնից փախչում է դուրս։

———

Ասում էին «Վասիլ, Վասիլ»՝ դեռ իրեն չէի տեսել։ Անուշի հայրն է, բիձայի մեծ տղան։ Վերջապես այսօր տեսա։ Ճաշին եկավ տուն սայլով։ Արդեն փողոցից լսվում էր նրա ճիպոտի շառաչը և գոռոցը եզների վրա.

— Եզն ա՛րի։

Այնպես էր ճղավում, կարծես կոկորդի մեջ արշիններով կըտավ է ճոթում։

Ահա բոխալի հայհոյանքով սայլը քշեց բակը ու կանգնեցրեց.

— Օհո՜ո՜ո՜... հո՜։

Ածխապան։ Հիմնական մի կեղտ ծծրակին, երես-մերեսը մազ-միրուքի մեջ կորած, դարմանոտ, փոշոտ։ Ճենճոտ մի կարտուզ ունի աչքերին քաշած, կոզերյոկը ականջի կողմը։

Աչքերը չեն երևում, բերանն է բաց։

Բարկացած է ուրիշի վրա և եզներին է թակում։

— Վասիլ, ի՞նչ կա,—հարցրեց բիձան մոտ գնալով։

Վասիլը չի պատասխանում։

— Սոնին ա քիչ... բան էլել,—կամաց բացատրում է երիտասարդ հարևանը, որ սայլի ետևից գալիս էր։

Վասիլը նոր որ փրփրեց։

— Ես սրան սել եմ բան տալիս, սա տանում սար ու քոլ ա դցում, սոնին կոտրում։

Ու բերանբաց նայում է սայլին։

Բոլորս մոտ ենք գնում։ Մոտենում է նաև վրացի կայարանապետը, որ նրանց մի սենյակում հանգստանում է ամառը։ Նա մանր ժպտով նայում է Վասիլին ու սայլին։

Վասիլը թքում-մրում է հարևանին։ Սա էլ հանցավոր կատվի պես սքլել է։ Չի պատասխանում և եզներն է արձակում։

Վասիլը կարծես հրդեհ հանգցնելու է գնում։ Բայց չունի։ Ու եփվում է։ Ոչինչ չի տեսնում, չի լսում։

— Բոնի, է՜, բոնի՛, բոնի՛,—գոռում է հարևանին և ինքը գրկում է անիվը, որ դուրս քաշի։

— Դե լավ, դու էլ հերի՛ք արա, Վասիլ,—նկատում է երրորդ հարևանը, որտեղից-որ հայտնվելով օգնելու։

Վասիլը կանգ առավ, շփոթվեց ու ճակատին խփեց.

— Ես է՛շ էէէ՜մ... ինձ նման էշը որ չըլի՝ էշի գինը հավար Թուման կըլի։ Մինը ինձ ասի, Թե՝ էէէ՜շ, ո՞նց ես դու էս խոտհարքի վախտը սելդ տալի ուրիշի։ Բոնի, է՜,—ծղրտում է նորից ու անիվը գրկում։

Վերջապես հանեցին։

Ներս վազեց ու դուրս բերեց մի սրիշ՝ լիքը մեխերով ու գործիքներով։ Ուզում է սռնին մեխել։

Կայարանապետը քմծիծաղ է տալիս.

— Բան չի դուրս գա, Վասիլ, սռնին կոտրվել է. պիտի օղակել տաս։ Տար դարբնի մոտ։

Վասիլը բերանը ավելի է բացում և աչքերը չռում կայարանապետի կողմը.

— Հը՞ս՞...—քորում է ծոծրակը։ Ու հանկարծ հարձակվում է սռնու վրա։

— Բոնի, բոնի... ա՜խ, ի՞նչ ասեմ, ախր ինչի՞ համար եմ էշ...

Ակը հանում են և արագ-արագ տանում դարբնի մոտ։

———

Քանի գնում է՝ բիձայենք լարվում են։ Բոլորի ուշքը դաշտի կողմն է, ուր հասնում է հացը։ Եվ կարծես դա հաց չէ հասարակ, այլ մի հզոր, խորհրդավոր էակ, որ բնության ապարանքներից գալիս է։

Ամենքը պատրաստության մեջ են։

Վասիլը երկու անգամ սար գնաց եկավ։ Պատիկ, տաս տարեկան Գևորգը սարից երկու կով բերեց տուն և եզած կովերին տարավ սար մեն-մենակ։ Հետո Վասիլը գնաց խոտհարքի, վերջացրեց, եկավ։ Խոտ կրեց ուրիշի համար։ Բեռ կրեց կոոպերատիվի համար։

Ամբողջ օրը տան բակում Թոնրատանը, կտերը, ներքնատանը անդուլ եռմուռ է։ Գալիս են, գռգռում, հայհոյում, անիծում, որը վերջանում է երեխաների Թակով։ Թակում են ու գընում։

Ամենից շատ դոռում է Վասիլը, նրան ձայն է պահում Սիմոնը: Բայց սա չի կարողանում տանը տիտիկ անել: Մի ոտը սարումն է: Հարմար առիթին ծլկում է այնտեղ:

———

«Պարապ հայակեր» բիձան՝ գիժը, օրնիբուն աշխատում է: Լավ խնամում է բոստանը: Ոտաբոբիկ կխճորում է ցեխերը, առուները դրստում: Նրա շինարարությունը արդեն հասարակական բնույթ է ստացել: Նա առուն մաքրում է քարերից ու ճումբերից, ճամփի քարերը շպրտում մի կողմ:

Ահագին տեղ ճահճի ցեխը հավաքեց տարավ, պատվար շինեց, ջուրը բանդ արեց ու մի ծորակ բաց թողեց, որ լվացքի ջուրը այնտեղից վերցնեն:

Ճահիճը ցամաքեց, էլ այնտեղից նեխած հոտ չի գալիս:

— Բիձա,—հարցնում եմ,—էս ինչո՞ւ ես բոլոր առուները դումաքրում:

Թողնում է գործը, դառնում շեշտ աչքերով նայում ինձ.

— Ինձ հարցրու՝ «դու ո՞վ ես»:

— Դու ո՞վ ես:

Ժպտում է և զինվորի պես արագ-արագ պատասխանում.

— Ինձ արևը կարգել ա, որ առուն ծռեմ, մարգը դրստեմ, ջրերը հավաքեմ, կարտոպը բաժանեմ: Ասա՝ ընչի՞ համար:

— Ընչի՞ համար:

— Ընդուր որ՝ մարդը ծուռն ա, առուն դրուստ, ջրերը բաժան, կարտոպը մի հատիկ: Աշխարհքը իմ բահի տակին ա,—եզրափակում է բիձան ու շարունակում իր գործը:

———

Հարևաններս մի քանի հոգի են: Վրացի կայարանապետը, նրա ռուս կինը: Ինքը հաստ բեղերով, սրամիտ առողջ մարդ է, իսկ կինը սուս ու փուս. արարած է՝ չաղլիկ ու գնդլիկ: Մի երկու անգամ գնաց Թիֆլիս, տանելով հետը ճուտ, ձու, յուղ, պանիր: Ծախեց ու վերադարձավ: Ջրի տո՞մս ունի թե ինչ...

Երկրորդ կենողը մի «բանվորի հայր» է՝ ինչպես ասում են: Հիսունից անց մարդ է: Սուրմալուեցի: Նախկին խանութպան: Փախստական է: Հիմի ձեռքը մեջքին, տերողորմյան հետույքից կախ բոլթա է տալիս բակում, դիմացի այգու պատի տակ: Ան-

գործ է: Տղան երկաթուղու վրա կոնդուկտոր է: Աշխատում է և հոր պահում:

Խաղաղ ապրում են հայր ու որդի: Ընտանիքը ոչնչացած է ճամփին: Տնտեսը հայրն է: Առավոտը վաղ գնում է ճամփին նստում, որ հենց մյուս գյուղերից մթերք բերող գյուղացիները մոտենան գյուղին՝ առաջին գնողը ինքը լինի: Վարպետ է էժան ապրանք առնելու: Բերում լցնում է տունը յուղ, պանիր, ձու, բանջարեղեն: Կատարյալ տան պաշարանք ստեղծելու համար սուրմալուեցին պատի տակին օջախ է սարքել ու ամեն օր ծխի մեջ խեղդում է բակը, չնայած որ տղան առատ նավթ է ստանում, և կարելի է պրիմուս բանեցնել:

Ժամերով անշարժ նստում է սուրմալուեցին պատշգամբում ու աչքերը խփում: Քնած կկարծես, եթե տերողորմիայի հատիկները չըխկոց չհանեն: Մտածում է, մտածում ու հանկարծ վեր է կենում ու բզկածի պես գնում է դեպի դիմացի այգու պատը, այնտեղ է նստում մի երկու ժամ, հետո գալիս մտնում է թոնրատուն, բիձայենց մոտ: Հաճախ կարելի է տեսնել նրան բանձերին, որով հավաքում է կենդանիների թրիքը և տանում ծեփում է պատերին: Հին կենող է, 21 թվից: Արդեն ընտելացած է բակին ու բիձայի ընտանիքին: «Սովետական» կենող է, ուստի և ֆոնդի սենյակ է բռնել:

Նրա կյանքը մի անվերջ ձանձրալի կրկնություն է միևնույն բանի, ինչպես իր տերողորմիայի հատիկները:

Ժամերը, օրերը, իրերը, մարդիկ—ամեն ինչ հատիկ-հատիկ գալիս-գնում են, գնում-գալիս են, բայց ամեն բան մնում է միևնույնը: Նոր բան չկա, ելք չկա...

Ու քնում է մարդը:

Տղան շաբաթը մի անգամ լապտերը ձեռին տուն է գալիս: Շատ անգամ հետը նավթ է բերում:

Այդ ժամանակ «բանվորի հայրը» պատի տակ ավելի մեծ օջախ է անում, պղինձը դնում վրան:

Ու ծուխը բռնում է բակը: Մի երկու անգամ նկատել եմ, թե ինչու պրիմուս չի առնում. հեշտ է և մաքուր: Տղան էլ է շատ անգամ ասել. բայց հայրը համառում է.

— Օջախս մարել է «էնտեղ», էստեղ պիտի վառե՞մ: Օջախը տան բարաքյաթն ա: Առանց դրան տունն ի՞նչ:

Տղան չի ընդդիմում: Նա շատ էլ այս տանեցի չէ: Նրա տունը

շարունակ գնում-գալիս է Թիֆլիս—Լենինական։ Այնտեղ են նրա ընտանիքի անդամները—իր ընկերները։

Ինչո՞ւ է գալիս տուն... Կարծես օտարական լինի։ Չի էլ խոսում այստեղ։

Ու հայր ու որդի լուռ նստում են պատշգամբում՝ ամեն մինը իր մտքով տարված։

— — —

Անուշը օրվա որոշ ժամերի գնում էր պարապմունքի։ Պառավը շատ էր փնթփնթում։

— Այ ո՛տդ կոտրի, ա՛ղջի, էլի՞ յա կորել։

Բայց նա պատրաստություն է տեսնում գնալու հարևան քաղաքը շրջագայելու։ Պիոներական կոլեկտիվի հե՞տ... Պառավը չի ուզում թողնել.

— Հորդ կասեմ։

— Ասա, ես գնում եմ, էնտեղ կարմիր կինոմբ ունենք և հակակրոնական կամպանիա կա։

— Աղջի, էլի բերանդ պատռեցի՞ր։

Մայրը մեջ է ընկնում։ Շատ է սիրում իր աղջկան և ամեն բանում պաշտպանում.

— Ձեռը վեր կալ, գնում ա՝ թող գնա։

Պառավը, սակայն, համառում է.

— Աղջի, հերդ գա ի՞նչ կասի։

— Ինչ ուզում ա ասի, ես գնում եմ։

— Չի թողալ։

— Ո՞նց չի թողալ. իրան հո կպած չե՞մ։ Պիոները որ էդ տեսակ բաներ լսի՝ ո՞ւր կգնա։

Անուշի ընկերուհիները և մի պատանի՝ նեգրի նման սևամորթին և համարյա մերկանդամ—պիոներներ եկան կանգնեցին այգու պատի տակ։ Անուշը վազեց նրանց մոտ, խոսեց ինչ-որ ու եա դարձավ.

— Ցուրգոնով ենք գնում։

— Ժամփին կմրսես, կստկես։

— Ո՞վ, ես սատկողը չեմ։

Մայրը առաջ եկավ.

— Դե, լա՛վ, լա՛վ, գնա՛։

Պառավն էլ համաձայնեց.

— Գնա՛, գնա՛։ Սոսնանց Վասիլին, Նիկոլին, Գիքորին շատ

բարև կանես, կասես՝ նանին ասավ՝ ատամնաբուժնա ասոր կիրակի օրը իրենց սպասում ենք, թող գա՞ա՞ն։ Իմացա՞ր։

— Իմացա, նանի ջան, իմացա,—ընգում է Անուշի արծաթե ձայնը թոնրատնից և պատռած վերարկուն, հացի պաշար ու երկար ձեռնափայտը խլած Անուշը դուրս է վազում, գնում դեպի իր ընկերուհիները։

Իրիկնապահին Վասիլը փոշեթաթախ եկավ տուն։

Թոնրատան շեմքին նստած, ինչ-որ ջրալի կերակուր էր խպշտում, որ հանկարծ գոռաց (նա միշտ գոռում է).

— Բա Անո՞ւշն ուր ա։

Բացատրեցին։ Բերանը մնաց բաց, ու բեղերից կերակուրը կաթկթեց։

— Ո՞նց թողիք որ գնա։

Պառավը արդարացավ.

— Ինչ քու աղջիկն ա ու իր մերը—կարա՞ մարդ խոսք հասկացնի։

— Լավ, լավ, բան չկա, Սոնանց տանն ա վեր գալու։

Բայց Վասիլը շատ է սիրում իր աղջկան։ Թե՞ ժամանակ էլ չունի զբաղվելու այդ հարցով։ Այդքանով փակեց հարցը և շտապեց շուկա։

— — —

Վասիլին ամեն օր պատահում եմ անտառի ճամփին։ Խոսում ենք մեկ-մեկ։

— Աթա՞ր ես կրում, Վասիլ։

— Բա ի՞նչ, մերն էլ էդ ա։

— Ինչո՞ւ։ Փեչինը աթար շինելու տեղ՝ լավ չէ՞ արտը պարարտացնես։

— Շատ դրուստ ես ասում,—լայնորեն համաձայնում է Վասիլը,—փեչինը արտի հոգին ա։

Ես պատմում եմ ինտենսիվ մշակության, ռացիոնալ տնտեսության մասին։ Տրակտորն եմ բացատրում, անտառների ու խոտհարքների մասին։

— Դրուստ ա, բա՞,—ասում է Վասիլը լուրջ կերպարանքով,—ինչքան մի բան լավ անես՝ էնքան լավ։

Հանկարծ ձայնը մեղմացնում է.

— Հըմի հրամանքդ էլ էս կոմունիստական մարդկանցից ե՞ս, թե՞ հին մարդ ես։

— «Հին մարդ եմ».—ասացի իր տերմինով:

Զարս կողմը նայեց ու մտերմաբար.

— Էս ի՞նչ բաներ են, էս անկարգ բաները, որ ասում են՝ ժամ չկա, տերտեր չկա:

— Դե ով հավատում է թե տերտեր կա, թող հավատա,— խոստովանում եմ ես:

— Հա, էդ մեկը դրուստ ասիր: Մեր պապական օրենքը ինչ որ դրված ա, էն էլ կպահենք:

Մշուշապատ դուրս եկավ: Բայց Վասիլը «վերնաշենքից» սկսելով առանց էվոլուցիայի թավալգլոր ընկավ «հիմնաշենքը»:

— Նալոգը շատ ա, նա՞լոգը: Էս նալոգը թողում չի թե աչք բաց անենք: Սաղ նալոգի ենք տալի:

— Դու ի՞նչքան ես տալիս:

— Ո՞վ ա իմանում... կա՛, էլի՞:

— Չէ, այսինքն՝ ի՞նչքան,—սեղմում եմ ես:

— Երեսուն, քառասուն, խցցում. հաշիվը կա՞: Էն ա՝ ինչ ուզում են՝ գրում են:

Գլուխներս կախ՝ գնում ենք:

— Եղն ա՛րի,—ասում է ինքն իրեն Վասիլը, այնպես, մեքենաբար:

— Վասի՛լ, ուզո՞ւմ ես պատերազմ լինի:

— Պատերա՞զմ,—ժպտում է ներողամտաբար,—անաշեն, հո մեջքներս կկոտրվի: Մինն էլավ, հլա տակից դուրս չենք գալի:

— Բա որ մեզ զոռո՞վ կռվել տան:

— Դե էն ա, լափ կքանդվենք, աշխարհք կվերջանա:—

— Ո՞վ պիտի կռվի:

— Ի՞նչ իմանամ: Իմը ռանչպարությունն ա:

— Հա՛, ռանչպարությունը... Բայց այդ էլ մենակ ես անում մի կտոր հողի ու մի քանի կովի, եզան հուսով: Զորային կա, տավարի ցավ կա, հազար ու մի փորձանք:

— Հալա կգնանք, մինչև բարակելը:

— Որ բարակե՞ց:

— Դե էն ա՝ կկտրվի,—ասում է Վասիլը և հանգստանում:

— Ինչո՞ւ անտեսությունդ չես միացնում ուրիշների հետ:

— Ո՞ւմ հետ:

— Քեզպեսների հետ:

— Հա՛, էդ էլ կըլի. ամա ո՞վ առաջ ընկնի:

— Դո՛ւ:

— Ե՞ս... ի՛հ, մերը բսենց պտի գնա՝ ոնց որ եկել ա: Մեզանից բան չի դուրս գա... Եզն ա՛րի:

Վասիլը տանջված երևույթ ունի: Ցախ-ցախ մորուքի, դարմանի, ցեխի մեջ կորած դեմքը կնճռոտ կաշու պես է: Նրա աչքերը պղտոր են, թախծալի: Նա հիմարական հայացքով, բերանբաց ինձ է նայում մի պահ, և նրա ճղրիկ աչքերի միջից դուրս է լողում մի նուրբ կասկածանք և մի շողշողուն արհամարհանք դեպի ինձ: Հողի միջից դուրս եկած այս մրկած, տանջված հանելուկը կողքանց գնալով, հայացքը գցում է գետին և երբեմն միայն աչքի ծայրով մտիկ է տալիս ինձ: Նա իր հողի մեջ թաքնված մտքեր ունի, բաներ է մտածում իմ մասին և սաղը, յուրովի ժպտում...

Ո՞վ իմանա՝ ի՛նչ, ինչո՛ւ....

— — —

Երեկոյան բակը խաղաղվում է: Ամառավորների մի մասը գնում է ակումբի կողմը, մյուսը՝ քնում:

Բիձան մի երկու հայհոյանք թափթփելով դես ու դեն՝ մրտնում է թոնրատուն, ուր նվաղում է թույլ ճրագը:

Մի երկու մռմռոց ևս, և ահա ճրագը ուշաթափվում է, ու բոլորը քնում են:

Ոչինչ չի վրդովում լռությունը:

Բայց բակը միշտ էլ քնած չէ:

Շատ անգամ է պատահում, որ պատերի տակով մի սևինք է երևում, մլուլ տալիս դես ու դեն:

Դա բիձան է. քունը առել է, հիմի վեր է կացել, բահը վերցրել, գնում է բոստանի կողմը ջուր գողանալու:

Առվի գլուխը անտառի մոտն է: Այնտեղից ներև երակնեով ճյուղավորվում է դեպի բոստանները: Հերթով է ջրելը: Գիշեր-ցերեկ գյուղացիք հերթի վրա են: Խարդախում են կարգը, խլում իրար ձեռից:

Մի առավոտ զարթնեցի մի բարձր գոռոցից: Բակն էր եկել մի երիտասարդ և կատաղած հարցապնդում.

— Ջուրը խի՞ եք կտրել:

Բիձան ձեռը կոխել էր կռնատակը և քորում էր միայն:

— Քեզ հետ եմ, ջուրը խի՞ եք կտրել:

— Ի՞նչ ջուր,—հարցրեց բիձան ձայնը իջեցրած:

— Բոստանի ջուրը, «ի՞նչ ջուր»... խի՞ եք կտրել։

— Այ տղա, էդ ինչե՞ր ես ասում, ո՞վ ա ջուրը կտրել։

Երիտասարդը ավելի կատաղեց.

— Այ քեզ ասում եմ, իմ ջուրը կտրել եք տարել ձեր բոստանը։

— Այ տղա, շա՞ռ ես, ի՞նչ ես, ո՞վ ա քու ջրին ձեռ տվել, մենք մեզ համար միամիտ քնած։

— Լա՞վ միամիտ քնած եք։

Բիձան դեռ անվրդով քորում է կռնատակն ու ներս մտնում։

— Այ տղա, ա՛վտաս մեր գիժը ձեռ տված ըլի։ Հենց ա իմացել, թե հերթը մերն ա։ Տնաշե՛ն, դու էլ տեսար՝ կտրի, էլ ետ տար ձեր բոստանը։

— Գժի արած բան չի։ Թե գիժ ա, բա ո՞նց ա մեր ջուրը ձեր բոստանը տանում։ Սա քու արած բանն ա։ Գանգատ կանեմ վրադ։

Բիձան դիմում է բեմադրության։ Հին օրերի սև սարսափն է ուզում տարածել իր շուրջը. ու գլուխը դուրս հանելով պատուհանից՝ գաղանի կերպեր է ընդունում.

— Տո դու ո՞ւմ վրա ես գանգատ տալի։ Ինձ Հանեսանց Մացաք կասեն։ Հալա իմ վրա գանգատ տվողը մորը փորից չի դուրս էկել։ Գնա թե չէ՝ էս ա դուրս եմ գալի մեյիդդ փռեմ, հաաա՜...

Ու գոռում է ծեր գամփռի պես։

Քյոխվայական մանյովրը, սակայն, չի օգնում։ Հին բեմադրություն է։ Եվ երիտասարդը սպառնում է.

— Շան սատակ կանեմ. դուրս արի ու տես։

Դիալոգը փոխվում է գռեհի։ Էլ իրար չեն լսում. միասին են հայհոյում, մինչև որ երիտասարդը հարցը համարելով սպառված՝ մռմռալով հեռանում է։

Բիձան էլ զորացրման է ենթարկվում ու բոլորովին հանգիստ դիմում է թոռանը.

— Գևորգ, գնա էն մեծ քրեղանը բեր։

———

Երկու շաբաթ կա, որ գիժ-բիձան չի երևում ոչ ավլի մոտերքը, ոչ էլ բակում։

Ոչ ոք չէր նկատել այդ։ Ասենք՝ նրա խոսքը երբեք չէր լինում բակում։

Բայց մի անգամ նրա մասին ինչ-որ լսվեց.

— Ասում ա՝ լավը է՛ս էր, հազիր էն ա՝ կմեռնեմ կպըրծնեմ,—բացատրում էր պառավը մի խումբ կնանոց, որ հավաքվել էին Թոնրատանը։—Ասում ա՝ պտի հիվանդանայի, երկար քաշեի։ Ըենց լավ ա։

— Երևում ա, որ ուզում ա մեռնի,—նկատեց մինը։

— Էհ,—հառաչեց պառավը,—լավը էդ ա։ Ընչի համար ա ապրում։

Ուրեմն գիժ-բիձան ինչ-որ մեռնում է։

Սակայն բակում դրանով չեն զբաղվում։ Ուրիշ խրարանցում կա։ Նավթի կռիվը։ Կոոպերատիվը նավթ չունի կամ քիչ է. խանութների առջև աղմկալի պոչեր են։

«Բանվորի հայրը» սպասում է իր նավթին, որ որդին պիտի ուղարկի։ Առանձին կենդանության մեջ է։ Կայարան է գնումգալիս։

Հարևանները խոսեցին հետը։ Խոստանում է ամենքին էլ բաժին հանել նավթից։

Եվ ահա, իրիկնադեմին, երբ նա ստացավ նավթը՝ բոլոր սպասողներս ուրախացանք, ոմանք էլ ասացին, որ վաղը կոոպերատիվը նավթ է ստանում։ Դրանք չեն ուզում «բանվորի հորից» առնել։

Բայց ես և մի քանի հարևան վերցրինք տաս-տաս ֆունտ։ Լա՞վ տեղը սեղմեց մարդը. ֆունտը 40 կոպեկ հաշվեց։ Դու բանին մտիկ՝ եթե կոոպերատիվը վաղը նավթ ստանա։

«Բանվորի հայրը» ինչ-որ սուս ու փուս բաների հետ է։ Սարից եկող Թուրքերից մթերք է առնում, նավթ է ծախում, շորեղեն փոխում, մանր-մունր բաներ է սաղացնում։ Ինչ-որ գործեր ունի, պստիկ, բայց բավական մութ։

Բայց, իհարկե, երբ հետևյալ օրը իջա բակը և գերանի վրա նստած զրույց էինք անում նրա հետ՝ խաղաղ, նահապետական բնույթ էր կրում մեր զրույցը։

Ես էի, բիձան, մի հաշվապահ հարևան, որ երբեմն գալիս էր մեր բակը։

«Բանվորի հայրը» պատմում էր պատերազմի անցքերից.

«Անցանք Ալաշկերտ զորքի հետ։ Մի վախտ էնտեղ առուտուր արինք, վերջը Թուրքը որ զոռեց՝ խանութը փախցրինք Դիադին, էնտեղ էլ որ զոռեց՝ փախցրինք Իգդիր։ Քյուրդը խե-

րով ժողովուրդ ա։ Լավ աղուտուր ունեի, տուն-տեղ, ընտանիք։ Փչացավ գնաց, եկանք դառանք գաղթական։ Հինգ տարի է էս տանն ենք։ Դառել ենք տնեցի։ Աշխատողը տղես ա, ես պարապ։ Առաջվանը ո՞վ ունի»։

— Աղաբեկս ի՞նչը ասես որ լավ չէր։ Հա՛յ գիտի Աղբաբա,—հառաչում է բիձան։

— Լա՞վ կաշառք կար, հը ,—ծիծաղում է «բանվորի հայրը», հրահրելով բիձային, գիտենալով նրա սիրած նյութը։

Բիձան սրտաշարժվում է.

— «Կաշառք կա՞ր»։ Տո՛, աղքատն ո՞վ էր հարցնում, մշակն ո՞վ—ուտող ուտողի էր, տանող տանողի։ Հիմի ի՞նչ. ահա երեք տուն ունեմ—մեջը փուչ, օխտը հատիկ։ Զորս տարի առաջ այ էս մարդը (ցանում է ինձ ու ցույց տալիս «բանվորի հորը») ամիսը մի ֆունտ հաց էր քրեհ տալիս։ Վերջը չինեց ամիսը տաս շահի։ Հիմի տալիս ա մի մանեթ։ Գնա ապրի։

— Աբա՛,—հաստատեց «բանվորի հայրը»,—հիմի ավելացրել ենք։

Բայց ապավորությունը դրատելու համար ներողամյան չխկչխկացնում է և աչքերը մի կողմ դարձրած՝ վեր կենում տեղից։ Ամաչում է։

— Է՛,—հառաչում է բիձան,—թե կավելացնի՝ ինքն ու խիղճը, թե չէ՝ ինքը գիտի։

Ու խեթ նայում է «բանվորի հորը», որը խոցվում է։ Նա էլ հառաչում է և մշուշներ է բաց թողնում.

— Բանը փողը չի,—շեշտում է հատ-հատ, աչքը շարունակ հեռուն,—բանը ճշմարտությունն ա, դրուստությունը։ Թե չէ՝ փողը, տունը, կյանքը, հարստությունը անցվոր, փուչ բաներ են աշխարքիս երեսին։

Ու աչքը հեռուն՝ շվացնում է՝ համրիչը ցուցամատին փաթաթելով և օդի մեջ պտտեցնելով։

Մինչև մութն ընկնելը խոսում են։

Եվ դեռ երկար ժամանակ մթան հետ մերվող նրանց սիլուետների կողմից լսվում է նրանց զրույցը։

— Ասըմ են՝ կոմինեն[1] որ ըլի՝ լավ կըլի.—հորանջում է բիձան քնկոտ ձայնով։—Ա՛յ տղա, ո՞նց լավ կըլի։ Որ բաժան եմ, իմ հացին, իմ ջրին՝ միսս ուտում են. բա որ մի տեղ ըլենք՝ ի՞նչ կանեն։

[1] *Կոմունա։*

— Կոմինեն լավ բան ա՝ թե ամենքն էլ աշխատեն.—պատասխանում է «բանվորի հայրը»,—բայց ավազա՛կ են, չե՛ն աշխատի։ Մինը կաշխատի՝ մյո՛ւսը կուտի։ Ավազա՛կ են։

Եվ ավազակ արտասանում է փափուկ բ-ով, «ավազայբ»...

———

— Հըմի ինքը հանգստացել ա՞։

— Ո՞րտեղից, հլա հոգու հետ ա։

Հարևանի կնիկն է. խոսում է պառավի հետ։ Մեծաքամակ, արմատական մի կնիկ, զարհուրելի առողջ։ Խոսքը գիժ-բիձայի մասին է։ Հարևանի կնիկը գող կատվի պես աչքերը չռած՝ հետաքրքրվում է.

— Ոչխար եք մորթելո՞ւ։

— Ի՞նչ իմանամ, այ բալամ, ի՞նչ փալը տամ գլխիս։ Զմորթած ըլիլ չի, մորթե՞նք... ո՞նց ենք մորթում։

— Ընչի՞ց ա մեռնում։

— Ի՞նչ իմանամ. թե ասեմ ազիզը հլորվեց՝ աստծու բան ա, ո՞նց իմանաս։

Դեռ մինչև ճաշ դրացի կանայք զավռում էին թոնրատանը։

Բիձան սաստիկ կենտրոնացած էր և մտահոգ՝ ներս ու դուրս էր անում։

Գիժը ծախսի դուռ էր բաց անում։

Վասիլն էլ տուն եկավ։ Նա բերանը բաց կանգնեց թոնրատան դռանը,քիթը խպշտեց, թեքով սրբեց երես-մերեսը։ Քրտնած էր և գործով սաստիկ զբաղված։

Ներս գնաց թոնրատուն։ Ղավոսը կտրեց։ Ինչ-որ խոսեցին այնտեղ։

— Տերտերի հոր մեռելն էլ ու նրա օխտը պորտի էլ, ինչ անում եք արեք,—շպրտեց Վասիլը դուրս գալով ու շտապեց դաշտ։

Երևում էր, որ ներսը խոսք կար ոչխար մորթելու գժի հոգեհացին.

———

Վասիլը հակառակ էր։

Ուրեմն բիձան մեռնե՞լ էր։ Դուրս եկա ստուգելու։

— Բիձան մեռնե՞լ է,—հարցրի տանտիրոջս։

— Հալա չէ,—մռայլվեց նա։

— Հետո՞։

— Հետո էլ ի՞նչ։ էն ա մեռնում ա։ Մի շաբաթ պառկեց։

— Բա ճար չարի՞ք։

— Ի՞նչ ճար։ Թե մեռնում ա՝ էն ա կմեռնի։ Մարդ պըտի մեռնի՞ թե չէ։

Բանից դուրս է գալիս, որ իրենց սայլը անկյունում ճամփան ծռել էր և պատին սեղմելով գժին՝ փորը ուժով տրորել էր՝ վնասելով ներսի աղիքները։

— Մարդ որ փթած ըլի, էն ա՝ նրան մի սել ա պակաս,— եզրափակեց բիձան։

Ու հանգիստ հեռացավ իր բանին։ Հիվանդով զբաղվող չկա. նա իր համար այնտեղ պիտի մեռնի։ Այդքանը միայն։

Գնացի բոստանը։ Գիժ-բիձան ապրում է մի քողտիկում, որ շինված է ուրիշի տան պատի տակ։ Դա մի պատիկ տուփ է, որ գիժ-բիձան է շինել։ Ճարտար սարքել է, հարմարեցրել։ Դուռ, պատուհան, տախտ, դարակ։ Միայն փոքր է դագաղի պես։

Դուռը բաց էր։ Եվ գիժը աչքերը առաստաղին՝ հևում էր։

— Բիձա, ո՞նց ես։

Չի պատասխանում։ Կամ ուշքը վրան չէ, կամ անօգուտ բան է համարում խոսելը։

Դեմքը սրված է, աչքերը ապակի։

Երևում է՝ կմեռնի։

Կանչե՞լ բժշկին թե ոչ։

Անօգուտ է, բայց որոշում եմ կանչել։

Եկա տուն։ Բիձային ասացի, որ բժիշկ եմ կանչել տալիս։

— Օրը հասել ա, ի՛նչ բժիշկ։ Պըտի մեռնի։

Տոմս գրեցի, տվի հարևանենց աղջկան, ուղարկեցի բժշկին։

Բիձան զվարճանում է «ուսումնական» մարդու «հավեսի» վրա։ Քմծիծաղ է տալիս։

Երեկոյան բժիշկ եկավ.

— Չի ապրի, ուշ է։

———

Տերտերը քուցին-քուցին անելով ներս ընկավ բակը, աչը ածեց պառավին ու հարսներին, նստեց և բարձր շունչ առավ։

Տրամադրությունը բարձր էր։ Թաղումից հետո, իբրև մի մեծ շահատակությունից հետո, որ նա կատարել էր, հիմի եկել էր հանգստանալու։

Նրա հետ էր և տիրացուն. հնոտի, բայց առողջ մի տղա-

մարդ: Տերտերի ծալած շուրջառը դրեց պատին և հոտոտելով, սկսեց աչքերով խուզարկել չորս կողմը:

Գյուղացիները իրար ետևից շարան-շարան հավերի պես թրըփալով իջան բակը և մեկմեկու քամակ բոթելով՝ առաջ գնացին, պառավին «աստվածանից մխիթարվես» ասացին ու ձեռները լվանալով նստեցին սուփրի շուրջը:

Սկսեցին ուտել: Այնպես լուրջ ու հիմնավոր, կարծես ցեմենտի պատ էին շարում: Առաջ ցած էին խոսում, քիչ հետո ձայները բարձրացրին:

Բակը կենդանացավ: Հարևան երեխաները կիտվեցին կտուրներին և սկսեցին զժվժալ:

Մինչև անգամ ինչ-որ շներ հայտնվեցին և ահռելի սև դընչերը տնկած սկսեցին աչքերը սևեռել դեպի սուփրան:

Հազիվ մի ոսկր թռչում էր նրանց կողմը՝ յասավուլների պես հասնում էին ու հափռում:

Սեղանը աշխուժացավ:

Վառարակ գինին ազդեց: Դեմքերը կաս-կարմիր ձմերուկի պես լցվեցին արյունով: Ու մի ատամոքային մոլուցքով տարված խժռելով ամեն ինչ՝ սկսեցին կատակել, խոսել առօրյա դեպքերից ու իրենց գործից: Վասիլը, սակայն, մռայլ էր և լուռ ուտում էր:

«Բանվորի հայրը» խոսում էր Ջակատայի մասին և համեմատելով բանկոայի հետ՝ գտնում էր, որ Ջակատան «զոռում է»:

— Աղը չկա, աղը՞, դու աղն ասա,—բերանը բացեց Վասիլը,—առանց աղ հրեն ե՞ն տավարը սարում կոտորվում ա:

— Տավարը դրանից չի կոտորվում, է՞, դրանի՞ց,—ձայն է տալիս մի ճենճոտ գյուղացի,—ես ասում եմ՝ էն շան որդի համզաչփմանցին իր տավարի ցավը գցեց մեր մեջ:

— Բա ղոխտո՞ւրն ինչ ա ասում:

Այ էդ ղոխտուրի ֆոտը կարի հա՞, ղոխտուրին ո՞վ ա տեսնում,—ձայն տվեց Վասիլը:

Մինը մյուս կողմից.

— Ա տնածակ տերտեր, խանութդ ե՞րբ ես սարքում, խանութդ:

— Էս ա սարքում եմ, կաց մի տղես գա Թիֆլիզից, որ կաղնացնեմ խանութում:

Վերջապես մեկ-մեկ սկսեցին նկատել, որ կշտացել են, և այլևս ոչ մի հնար չկա ուտելու։ Ականջները տնկվեց։

Եա նստեցին, որ շունչ քաշեն։

Այդ ժամանակ տերտերը վեր կացավ բաժակը ձեռին։ Մյուսները հետևեցին նրան։ Նա սկսեց մրթմրթալ մի աղոթք։

Հետո—«Աստված լուսավորեսցե Սարգսի հոգուն»։ Նոր հայտնըվեց, որ գիժը անուն էլ է ունեցել—Սարգիս։

Ապա բոլորը խմեցին Սարգսի ողորմաթսան ու բնկալով հեռացան իրենց տները։ Վասիլը թուղն առավ ու շտապեց անտառ։

———

Բաքում նոր հյուրեր են եկել։ Բիձայի որբևայրի հարսն է և մի անծանոթ գյուղացի։ Սարից յուղ ու պանիր են բերել ձիով։

Կոճղի պես պնդակազմ կնիկ է, քամուց ու արևից մրկած դեմքով։ Պիրկ ձեռքերով քանդեց թոկը, բեռները արագ գրկեց, վազեցրեց, տարավ տեղավորեց, ձին տարավ ախոռը։ Բաքիկ է ու ման գալիս գետինը դմբդմբացնում է։ Չի խոսում, այլ հրամաններ է արձակում իր հետ բերած գյուղացուն, որը ուզում է օգնել նրան, բայց չի կարողանում ետևից հասնել։ Դա շորագյալցի է, սարում մշակ է մտել նրանց մոտ։

Մի քիչ դես ու դեն արավ ու մոտեցավ ինձ.

— Հրամանքդ կաղշվանցի՞ ես։

(Ինչո՞ւ պիտի կաղշվանցի լինեմ)։

Ասացի որտեղացի լինելս և ապա հարցրի.

— Ի՞նչ կա։

— Հեչ, գիտես թը ճանանչ ես։

Ուսերի վրա տրորվում է։ Հետո նստեց պատշգամբի սանդուղին։

— Ներողություն, եղբայր, քեզի մի բանըմ պիտի հարցնեմ։ Կաթի մաշինան, մեկ էլ մե տրախտորըմ որ ուզենանք բերել տալ, ի՞նչըղ պիտի էնենք։

Ո՞վ է ուզում բերել տալ։

— Ուզող կա սարը։ Ես է մեչն եմ։ Գուզենք կաթի արտել բանանք։ Մենակ մաշինան չիտենք թա՞նկ է, աժա՞ն է։

— Ուզում եք տնտեսությո՞ւն սկսել։

— Հա։ Մաշինի պանիր ու կարագ գուզենք հանե։ Հրամանքդ տեսե՞լ ես կաթի մաշինա։

Բացատրում եմ։ Տորագյալցին ըստ երևույթին մի քիչ ծանոթ է կաթնատնտեսության և հիմի ավելի մանրամասն է ուզում ծանոթանալ սեպարատորին և տրակտորին։ Նա ինձ ուշադրությամբ լսում էր։ Հարցրեց, թե ո՛րտեղից կարելի է ձեռք բերել և ի՛նչ արժե։ Ասացի՝ գները չգիտեմ, բայց եթե դիմեք գյուղկոոպին՝ նա ձեզ կօգնի այդ հարցում։ Հասցեն տվի։

— Էդ տրախտորը որ բերել տանք՝ մենք կընա՞նք բանեցնե։

— Հազիվ թե. պետք է սովորեք։

Եվ բացատրեցի, որ լավ է շատվոր լինեն։

Շատ հետաքրքիր և աչքաբաց մեկն էր երևում։ Ուստի և սկսեցի գյուղատնտեսությունից խոսել։ Բերի օրինակներ Շվեյցարիայից, Դանիայից։

Նա սկսեց հարցեր տալ։ Նրան շատ զարմացրեց դանիական կովերի քաշը, մեծությունը։

— Յա, էդպես է կով էղնի՞։ Ծը, ծը՛, ծը՛, ծը՛, ծը—ծվծվացրեց լեզվով և գլուխը թափ տվեց։

Հետզհետե անցավ նորանոր հարցերի։ Իմ բացատրությունները լսում էր, բայց ինչ-որ միտքը զբաղված էր նաև ուրիշ բաներով և առիթներ էր որոնում կարծես՝ հարցնելու։

Հանկարծ խոսքը շուռ տվեց.

— Վարժապե՛տ, մե բանըմ հարցնեմ։ Քափանակի դեղ գիտե՞ս։

— Քափանակի՞—փորի ճիճվի՞։

— Հա։ Տափակ ճիճվի։

— Դո՞ւ ես հիվանդը։

— Չէ, էնտեղ սարը մի սրտակից ընկեր մ'ունիմ՝ էնիկ ունի. պիտի թափեմ։

— Դրա դեղը սանտոնինն է։

— Հա՜, ըշտը ադ ըսած դեղը։ Ըսեմ՝ քովդ կունենաս։

Ասացի կա—իսկապես էլ կար,—բայց հին էր նախ և ապա ի՞նչպես տայի։ Բացատրեցի, որ դեղատնից կարելի է ձեռք բերել։ Դժվարացավ։ Դեմքը կնճռոտեց։ Հետո լփռտեց.

— Ես օր էրթամ, կուտա՞ն։

— Չէ, պիտի դիմես բժշկին։

— Է՜, վո՞վ գլուխ ունի բժշկին էրթալու, գիշերս պիտի սարն էրթամ: Քուկդ ունիս՝ տուր:

— Շատ լավ, կտամ:

Շատ ուրախացավ.

— Իսկ մայասուլի յա թե չէ՝ սուսանակի դեղ չունի՞ս:

— Չէ: Ինչիդ է պետք:

— Ինձի պետք չէ: Փառք աստծու, խստակ եմ ու գերդաստան ունիմ: Մենակ թե մեր սարը թուրքեր շատ դուքան քովս՝ կխնդրվին: Չե՞ս կրնա բժշկեն ատ դեղերը առնե:

— Չէ, չեմ կարող: Հիվանդը ինքը պիտի գնա բժշկի մոտ:

— Լավ. քափանակի դեղը տուր:

Տվի փոշին, հինգ թե վեց հատ:

— Երկնուց գետին շնորհակալ եմ.—ասավ ու ծոցը դրեց:

— Այդ սեպարատորի ու տրակտորի մասին այս կասեմ,— ասացի ես,—որ եթե կոլեկտիվ դիմում լինի՝ բան դուրս կգա:

— Հա՜, կմտածենք,—պատասխանեց անտարբեր՝ ուշքը ուրիշ տեղ:

Նա փչում էր «իրենց» մտադրության մասին. Ես զգացի, բայց լռեցի: Ինձ զվարճացրեց այդ շորագյալցի հեքիմի տրյուկը:

Իրիկնադեմին, երբ ճամփա էր ընկնում դեպի սար, միամիտ եղանակով հիշեցրի կրկին կոլեկտիվ տնտեսությունը:

Շորագյալցին բաց արեց կարտերը.

— Ջա՜նըմ, ի՞նչ տրախտոր, ի՞նչ բան, ես քաստ օչխարըմ շա՞տ ունիմ՝ կաթի մաշինա առնեմ: Տեսնինք, վրես դրե,—ու խորամանկ ժպտալով՝ աչքով արեց:

———

Լուր եկավ, թե պիոներները ֆուրգոնով վերադառնալիս՝ մի ֆուրգոնի հետ երեսուն հոգի թափվել են ձորը:

Գյուղում իրարանցում է: Գործկոմից ձիավոր գնաց:

Շոսեի երկարությամբ մայրերի ու եղբայրների մի շարան ձգվեց դեպի այն ձորը:

Վասիլը թողեց գործն ու վազեց: Բայց Անուշի մայրը հանգիստ ժպտում է.

— Սուտ կլլի: Միշտ, հենց որ պիոներները ոտը դուրս են դնում գեղից, էդպես բաներ են խոսում:

Ճաշից հետո երկար փողոցի կողմից լսվեց դալար ձայներից հյուսված մի «ուռա»: Պիոներները շարքով-կարգով քաղաք էին մտնում: Ոտով էին գալիս, իսկ ետևից ֆուրգոնները ծաղիկներով ու ճյուղերով զարդարած: Նրանց մեջ փոքրեր էին նստած և մի քանի ծնողներ, որ դեմ էին վազել «աղետի վայրը»:

Փողոցը լցվեց ուրախացած ծնողների ու հանդիսատեսների բազմությամբ:

Պիոներները շիկնած էին ու սևացած և աջ ու ձախ պատ կազմած բազմության միջից լուրջ անցնում էին ու միայն գոչում. «ուռա՜ա՜ա՜...»:

Լուրը սուտ էր դուրս եկել: Պիոներներն իմացել էին «պրովոկացիան», ուստի և բարկացած էին մտնում քաղաք և իբրև հերքումն և հակացույց գոչում.

— Ուռա՜-ա՜-ա՜...

Դեռ չեն ցրվում. գնում են ակումբ, որ այնտեղից ցրվեն տները:

Մի քանի րոպեից հետո Անուշը կարմիր խնձորի պես ներս գլորվեց բակը, ուրախ-ուրախ գրկեց մորն ու հետո կապոցը քանդելով սկսեց բացատրել, որ գյուղի մութ ուժերը պրովոկացիա են սարքել իրենց մասին:

— Մենք ցույց կտանք այդ մութ ուժերին:

— Աղջի՛, գլխամեռ, էդպես կվախեցնե՞ն,—խոսեց պառավը:

— Ո՞վ ա մեղավոր, ընչի՞ եք լսում կոնտրևոլուցիոներներին:

Անուշին հայտնեցին գիժ-բիձայի մահը: Նա վախեցած աչքերը չռեց, և արցունքները ցայտեցին.

— Վա՜յ, բիձե՜ն... իմ խեղճ բիձե՜ն...

Ու գնաց դեպի բոստանը: Ի՞նչ էր ուզում գտնել այնտեղ:

———

Երկու օր հետո մի թոքախտավոր պիոների թաղում կար: Ամբողջ կոլեկտիվը գնում էր դագաղի ետևից:

Հուղարկների մեջ էին նաև տանտիրոջս ամուսնացած աղջիկը և նրա ամուսինը:

— Ազգակա՞ն են,—հարցրի մի պիոների:

— Ոչ, համակրող են,—պատասխանեց կարճ ու լուրջ, կարծես դա մի քաղաքական ցույց լիներ։

Փողոցի ծայրին կանգ առան։ Բազմությունը շրջապատեց դագաղը։

Անսպասելի կերպով Անուշը բարձրացավ մի քարի։ Ի՞նչ, պիտի խոսի՞։ Այո՛։ Խոսում է. «Ընկերնե՛ր։ Մեր ընկեր Սոսին, պիոներական մեր կոլեկտիվի ակտիվ ընկեր Սոսին, այսօր հեռանում է մեզանից։ Բայց մենք չենք հուսահատվում։ Նա մեր մեջը դեռ կենդանի է։ Մենք նոր կյանքի զավակներ ենք։ Մեզ պետք չեն տերտերները, տիրացուները։ Մենք մեր ընկեր պիոներին այսօր թաղում ենք նոր թաղումով։ Այստեղ չկան տերտերներ, այստեղ չկան սգավորներ, այստեղ ներկա են պիոներական ոգին և կարմիր դրոշակը։ Ուրիշ ոչինչ»։

Անուշի դեմքը վառվում էր և ձայնը պայթում կոկորդի մեջ։ Հենց որ վերջացրեց՝ արագ ու լուրջ իջավ քարից։

Չգնացի առաջ։ Օրկեստրը նվագեց մահվան քայլերգը, և հուզարկավոր պիոներները հեռացան։

Վերադարձա շուկա, որ այնտեղից տուն գնամ։

«Ամերիկյան» բազարում ինչ-որ ղովղա կար։ Մի մարդու էին քաշքշում։ Վերարկուի կռիվ էր։

———

Օրերը քանի գնում՝ կատաղում են։ Շոգը կծում է։ Սարերի ատամնավոր բերդերի աշտարակներին ամպեր են ճմկռտում, հորանջում, հետո սևակնած, հսկայական գորտերի պես գորտլող տալով սուրում երկնքի ջրերի մեջ։

Վախ կա, թե կարկուտ կգա։

— Հը՛, բիձա՛, հունձի ժամանակը չի՞ հասել։

Բիձան տարակուսած մտիկ է տալիս ամպերին և կիսաձայն, կարծես վախելով, թե նրանք կլսեն.

— Հասել ա, բա հասել չի՞։ Մշակի բանը դժար ա—թանկ ա, ճարվում չի։

Նստել է քարի շեղջի վրա, բահը դցել առվի շրթին և ցորենի հասկ է փշրում։ Բաց-դեղին հատիկներ են։ Բիձան կենտրոնացած զննում է ու հետո ծեղերը փչում։ Ահա մի հատիկ ընկավ գետին։ Բիձան ուզում է վերցնել, և հաստ մատները հազիվ են բռնում հատիկը։ Նստում եմ ծառի շվաքին, խոտի վրա և թինկը տալիս։ Նայում եմ բիձային։ Նա գունդ ու կծիկ դառած՝ կռացել

է իր բռան վրա, և միրուքը ջրվեժի պես թափվում է այդ կոշտ ու կնճռոտ բռան վրա, որ կաշեպարկի է նման: Հա՛սա: Ի՞նչ է որոնում այդ հատիկների մեջ, որ այնպես զննում է—չգիտեմ:

— Բիձա, ասում ես՝ մշակը թանկ է. բա ինչի՞ տղաներիդ հետ չես հնձում:

— Տղաներիս մինը տավարին ա մտիկ տալիս, մինն էլ, տեսնում ես, անջախ ա հասցնում:

— Այս երկու տղադ ե՞ն:

— Չորսն էին: Երկուսը էս կռվին սպանվեցին:

— Ո՞ր կռվում:

— Ի՞նչ իմանամ, էնքան կռիվներ էլավ:

— Էդպե՞ս: Ուրիշ տղաներ է՛լ ես ունեցել:

— Բա ի՞նչ... (հառաչում է) նրանք որ տեղն ըլեին՝ էն ա մշակին տվածը տանը կմնար: Հիմի արի՛ մշակի օրականը—տուր, հացը—տուր: Որտե՞ղից:

— Է՛, հոնձ է, պիտի արվի:

— Պիտի արվի, բա՞:

— Շատ ես աշխատում, բիձա:

— Շատ եմ աշխատո՞ւմ: Տնա՛շեն, սաս գարուն-ձմեռ ա՞չք ենք բաց անում: Բա որ չաշխատեմ, էս հողը ինձ հա՞ց կտա: Խեղդում ենք ու զոռով հացը միջից հանում:

— Մենակ ես, էնդուր է էդպես:

— Մենակ եմ, բա՞: Մենակ եմ ու ո՞նց մենակ: Քիչվոր եմ: Որ մին ընկա՝ էլ վեր կենալ չեմ: Մին էլ էն կա, որ ուտողս շատ ա, ուտո՞ղը... Դա յա տունս քանդում: Մենակ եմ...—կրկնում է ու կրկին հատիկները խառնում:

— Լավ,—դիմում է նա կտրուկ,—որ չաշխատեմ, հասնո՞ղս ով ա:

— Ո՞վ: Նոր կարգը:

Բիձան մշուշոտ հայացքը գցում է հեռուն ու մտածում.

— Չեմ իմանում: Էդ նոր բան ա: Ամա ինչ էլ որ ա՝ էդ բանը ո՞վ պտի բերի իմ դուռը:

— Ո՞վ: Անուշը: Նա հո քեզանից է:

— Հա, ինձանից ա:

— Հավատո՞ւմ ես, որ քեզանից եղածը քեզ համար նոր կյանք բերի:

— Ո՞վ ա իմանում։ Ժամանակը ամեն բան կանի։ Ասում ա՝ «Հար զադ զամանա բախար, զաման հե՛չ բիր զադա բախմիյիր». ուզում ա ասի՝ «ամեն բան ժամանակին ա մտիկ տալի, ժամանակը խսկի մի բանի մտիկ չի տալի»։

— Էդպես է, բիձա, էդպես է։ Այ իմ բռի միջի հողը։ Ամեն բան սրա միջին է. հացը, խոտը, երկաթը, ես, դու, ամենքը։ Սրա միջին ամեն բան փոխվում է։ Մինը փտում է, մինը ծլում։ Ժամանակն էր, որ հիմի էսպես բերեց։

Բիձան իր սահանքավոր միրուքը դեպի ինձ դարձրած, կասկածամիտ աչքերը վրաս սևեռած՝ ականջ էր դնում։

Դիմացս արտերը դեղնին են տալիս և ոսկու հեղեղի պես լցվել են չորս կողմ ու կանգ առել։ Ճպուռները նրանց մեջ «ճը՜ռ-ճը՜ռ»՝ լարում են իրենց ժամացույցները։ Երկնքում հսկայական ոսկե սարդը խաղում է իր լուսեղեն թելերի հետ։

Հազարավոր մեղուներ, այլանդակ բզեզներ ծաղիկների և ցողունների մեջ ինչ-որ անտեսության հոգսի ետևից են ընկած։ Խուզարկում են, շտապում։ Հողը հարբել է, խանդոտում և մոլույթի մեջ բերում է բարիքը։ Նրա ուժեղ հոտը քաշում է իրեն։ Բռնում եմ, փշրում, զննում։ Ոչինչ չի երևում — մանր թելեր, ավազի հատիկները և սև զանգված, միապաղաղ, կո՜ւյր, մո՜ւթ, որի մեջ փտում-ծլում, փտում-ծլում են հազարավոր էակների դիակներ։

Ինչպես այս բիձան, նույն այդ հողից շինած բիձան։ Ինքը հողը։ Նայում եմ նրա չլուա դեմքին, ձեռքերին։ Այո՛, սա հողից է զանգված. սա հիմի փտում է, որպեսզի ծաղկի Անուշը...

Սարի կողմից անտառն է. ու թեև մի հարյուր քայլ է հեռու, բայց լսում եմ նրա տարերային խոսվածքը — միլիոն տերևների ու բզեզների լեզուն։ Թմբիր է գալիս վրաս, հաճելի՝ ինչպես գինու առաջին ումպից հետո։ Աչքերս կիսափակ նայում եմ բիձային, որ ճենճերվում է արևի քուրայի մեջ։

Ինչ-որ խորհուրդ կա նրա և ցորենի առաջին հատիկների հանդիպման մեջ։ Նախամա՜րդը, որ հանդիպել է իր ձեռքով ցանած առաջին հատիկներին։ Անողոք կռիվը վերջացել է հաղթությամբ։ Հացը, տաժանելի հացը եկել է։

Ներքևից մի երիտասարդ բահն ուսին գալիս էր դեպի մեզ։ Ջնայած շոգին նա արագ էր քայլում։ Բիձան ձեռքը ճակտին

գրեց, նրան նայեց ու բահը ձեռքն առավ։ Երիտասարդը մոտեցավ մեզ ու փնթփնթալով, արագ-արագ սկսեց ճումբերը քանդել առվի գլխից։

Բիձան, որ մինչ այդ շատ հանգիստ երևույթ ուներ, վեր թռավ ու բահով անխնա հարձակվեց քանդված ճումբերի վրա, որ նորից տեղը դնի։

Սկսվեց մի խուլ կռիվ երիտասարդի և բիձայի մեջ։

— Ա, քու շուն շան որդի հերն անիծած.—ղումղաց բիձան, հրելով երիտասարդին։

Բայց սա, որ ավելի ուժեղ էր, ետ հրեց բիձային։

— Թո՛ղ, ասում եմ քեզ։ Հիմի՜ շանսատակ կանեմ, գաղթական շա՛ն որդի, ո՞ւմ ջուրն ես կտրում։

— Վի՞ր ջուր կգողնաս, հառամզադա քոփակ շուն։

Բիձան բահը բարձրացրեց, որ իջեցնի նրա գլխին։ Երիտասարդը փաթաթվեց նրան։ Բռնեցին իրար։

— Բա՛ց թող,—հևաց բիձան։

— Կանի՛,—գոռաց հակառակորդը,—կանի՜ քու դատաստան կարեմ.—հևում է բարկությունից։

Ես վրա հասա և քաշեցի երիտասարդի մեջքից։ Որտեղից որ էր՝ վրա հասավ մի կաղ մարդ ևս և օգնեց, որ բաժանենք կռվողներին։

Երիտասարդը նորից պոկվեց ու ընկավ բիձայի վրա։

Ես սպառնացի․

— Դու սրան ուզում ես սպանե՞լ, խկույն միլիցիա կբերեմ։

Երիտասարդը բաց թողեց, բայց սկսեց գոռգոռալ ավելի բարձր․

— Ջիմ տուն կավրի՞ս․ իդա բահ կըմլիմ գլտա բոկտի։ Մկա զիմ թարս տամարի՞ս ռասթ էկար։

Սկսվեց երկուստեք հայհոյանքը, որ նշան էր «գործողությունները» վերջանալուն։ Հիմա բանակռիվ էր, ուտի և անվնաս։

Հայհոյելով իջան ներքև։ Կարծեմ այնտեղ հաշտվեցին էլ։

— — —

Մի քանի օր է, որ բիձան չի երևում բակում։ Դաշտում էր։ Այնտեղ տեղի է ունենում կատաղի ճակատամարտ, որ աչք չի

թողնում բանալու։ Հնձի եւ ժամանակն է։ Աչք չի թողնում բանալու։ Հայը անձնատուր է լինում։

Բաևում մնացել են ճանճերն ու ամառավորներից նրանք, որոնք լվացք ունեն։ Սրանք էլ վերջացրին, անտառ են գնում։

Հիմի «բանվորի հայրն» է միակ կենդանության հերթապահը։

Ինչ-որ թուրքեր են գալիս մոտը, որոնց մանր-մունր ապրանք է ծախում կամ փոխանակում մթերքի հետ։

———

Կատարյա՛լ շոկոլադ՝ ջրի մեջ բացած։ Վասիլը շալվարը հանել, մտել է կալատեղի ցեխը և քշում է եզներին, որ քաշում են մի մեծ փոցխ։ Կալն են պատրաստում։ Ցեխը պիտի հարթվի, չորանա և կալատեղ դառնա։ Վասիլը խափշիկի կերպարանք ունի։ Երես-մերեսը ցեխի մեջ կորած է։

— Վասի՛լ, կալին հասար, հա՞։

— Հասանք, հա՞։ Էս ա կալը դզում ենք։

———

Երկար փողոցը թնդում է օրկեստրներից։ Դիվիզիան գնում է մանյովրի։ Ահագին բազմություն է կիտվել մայթերին. դիտում են հեռացող զորքին։

Բիձան նստել է խանութի առջև ու բերանը լամլամորելով դիտում է կարմիրբանակայիններին։

Նրանք՝ քը՛ոթ, քը՛ոթ, քը՛ոթ, քը՛ոթ, միաչափ քայլում են՝ տոպրակները ճոճացնելով։

Ահա մեկը իր վաշտից ուշացած՝ հևալով վազում է որ հասնի։

Ահա և հեծելազորը։ Կարկանդ ամպի պես ձիերի ամբակներով։

Գալիս են, գալիս, գալիս, վերջ չկա։

— Ոքը կորե՞ց,—հարցնում է բիձան կողքանց նայելով։ Աչքը չի կտրում։

— Որտեղի՞ց։ Հլա գալիս են։

— Ասել ա շատ կա։

— Բա՞։ Հայաստան ա, շատ կըլի,—սրախոսում է մոտ դարբինը։

Ջահել, քթեղ, կարմիր տղերք... հոսում են գարնան ջրերի պես։

Ու փոշին ծառանում է վեր, դեպի կապույտ երկինքը։

Մի քանի օր անց արդեն անտառի բերանից երևում է բիձայենց կալը։ Երեք հոգի են —բիձան, Վասիլը և մի վարձվոր մշակ։ Երեխաները ճանճերի պես ղժվժում են չուրջը։

Մինչև անտառ գալիս է Վասիլի ծղրտոցը եզների վրա.

—Եզն ա՛րի, եզն ա՛րի։—Հայհոյում է ու ճիպոտում։ Բայց դրա հետ միասին արդեն լսվում է նրա հորովելը.

«Հո՜ արա, եզը՜-ը՜-ը՜...»—ու հանկարծ ճիպոտում է.

— Եզն ա՛րիիիի՜...

Երկու օրը մի կալ է։ Ասպա թեղում են։ Օրվա մեջ ինչքան որ քամում են՝ ջվալներով բերում են տուն։

Այդպես մի տասն օր, և կալը վերջացավ։ Գնացի այնտեղ։ Վերջին ժամն էր։ Պառավը գետնի վրա կռացած՝ մաղում էր կալում մնացած հողախառն ցորենը։

Մի հատիկ անգամ չի ուզում թողնել հողի մեջ։ Հանում է։ Հողը տանջվել, փչրվել է ու տալիս է վերջին հատիկը՝ օձիքն ազատելու համար։

Վերջապես բոլոր ցորենը լցրին ջվալները, բեռնեցին սայլին։

Մնաց դարմանը։ Դա հեշտ է, դա հետո։ Կալը ավլած է, մաքուր։ Միայն մի տեղ կիտած է քամված, մաղած հողը։

Ձայները լռել են։ Բոլորը հոգնած են, լուռ։ Եզները լծված սպասում են հեռանալու։ Որոճում են միայն։

— Է՜հ, աստված բարի վայելում տա,—մրմնջաց բիձան։

Պառավը դեմքը դարձրեց դեպի կալը և ասաց նրան.

— Կա՛, ջան, մնա՛ս բարով։ Շնորհակալ ենք։ Ծեծեցիր, քամեցիր, մեր հացը տվիր։ Աստված, տո՛ւր, որ էլի ուրախությունով, սաղ սալամաթ կալ անենք։ Բարով հասնենք մյուս կալին։

Շարժվեցին, գնում են տուն։ Հացը մեղմացած ու ժպտալով անձնատուր եղած, օրորվում է սայլի տատանումներից։

Նա գնում է այնտեղ, որտեղից եկել էր դաշտ։

Ճամփին չեն խոսում։ Լիացած են։

Առվի ափին Վասիլը մի լավ ծոփ տվեց երեսին սառը ջուրը, թեքով սրբեց թեթև ու գնաց, որ սայլին հասնի։

Երեխաները վժվժալով քշում են սայլը։

———

Երեկո։ Ահա հեռածիգ հնչեց փողը։ Պիոներների ազդանշանն է—կարծես՝ նշանակում է հանգիստ, շշրջել դուրսը։ Մութն է։ Բակը թվում է անդունդ։ Հազիվ նշմարվում են սայլի և եզների սիլուետները։

Սայլը գլուխը դրել է գետնին և ականջ է դնում երկրի ձայներին։ Եզամբերնանները ծանր տնքում են, փնչում։ Երբեմն էլ կարծես ծովն է ճղփում ափին։ Ջաղացքարի ձայներ են գալիս։— Որոճում են եզները։ Կարծես եզներ չեն այնտեղ, այլ երկիրը, հողը, այդ վաստակած, հանելուկային հողը, որ հևում է և ուզում է քնել։

Նա՞յն հանգիստ կա ողջ բնության մեջ։ Քնել են խրճիթները, լեռները։ Միայն չի քնել, թե՞ զառանցում է ճպուռը։ Երկնքից դողդողալով շիթում են աստղերը՝ ինչպես մեղր։

Ահա մեծ արջը արևմուտքում երկու նիզակաչափ հորիզոնից վեր։

Մեծ տնտեսություն կա նաև այնտեղ, երկնքի կապույտ դաշտերում, աստղացորենի, հարդի այդ մարագներում։

Խորդում է բիձան։ Քնած է նա իր ցորենի չվալների մեջ, նրանցից մինը գրկած։ Այնտեղ է քնել, որ չգողանան։ Ամուր ճանկերում պահում է նա իր սեփականությունը, և քնի մեջ անգամ հսկում է նրան։

Ինչպե՞ս ճանկերի մեջ ամուր սեղմել է նա իր փոքրիկ սեփականությունը։

Ես մտածում եմ հողի մասին, և կամաց-կամաց քունս տանում է։

———

Օրերը հասել են նաև այն ամառվա ծղրիդների համար, որ հյուր էին եկել այստեղ։ Ամառավորները գնում են։ Արդե՞ն ա-

ռաջին մեծ անախորժությունը—պառավը պատշգամբից տակին կոցահարում է իր ամուսնացած աղջկան.

— Ընչի՞, ընչի՞ համար: Դաշնիկը մերը չի՞: Մեր Վասիլը չի՞ կարա տանի, որ մարդուդ տամ տանի՞ նրա վեշշը: Ասա մարդիդ՝ ուրիշ դաշնիկ գտնի՝ վեշշը տանի վակզալ:

Աղջիկը լաց էր լինում և փեշով սրբում աչքերը:

— Ընչի՞ ես լաց ըլում. ո՞վ ա մեղավորը, որ մարդդ գործ անել չի իմանում:

— Ես դրա համար չեմ լաց ըլում,—ատամները կրճտացնում է աղջիկը.—մին ա, հեր ըլի, մեր ըլի, աղքատին օչ օվ թողալ չի, թե շունչ քաշի: Իմ հերսը իմ մարդու վրեն ա գալի, որ ինձ ձեր մունաթին ա դցել:

— Ո՞վ ա մեղավոր,—կոցհարում էր պառավը:

— Գիտամ ո՛վ ա մեղավոր:

— Ի՞նչ ես չինում ըստի,—խեթելով առաջ եկավ աղջկա ամուսինը մի ջղուտ, խստադեմ երիտասարդ և աչքերը լուռ ոլորեց նրա վրա:

Կինը ձայն չհանեց:

— Դե, տուն գնա,—գոռաց երիտասարդը և սպասեց, մինչև կինը շարժվի:

Սա աչքերը սրբեց ու գնաց: Ամուսինը լուռ հետևեց նրան: Պառավը անխոս նայեց նրանց ետևից, ինչ-որ փնթփնթաց և մտավ թոնրատուն:

———

Վասիլը կամաց-կամաց է հարդը տուն բերում: Ինչ-որ ծուլացել է:

Իրիկնադեմին լուր եկավ, որ կովերը սարում հիվանդացել են:

— Դաբաղ ա՞:

— Դաբաղ ա:

Եվ ուրիշ ոչինչ: Բիձան թուքը կուլ տվեց ու դողդոջուն բերանը բաց նայեց լուր բերողին, որ մռայլ շտապով եկավ, հայտնեց ու քայլերն ուղղեց դեպի իրենց տունը:

Վասիլը հևաց միայն, լուռ գնաց թոնրատուն և մահակը հանելով՝ դուրս եկավ բակից դեպի սարը: Երեխաները ձայները

կտրեցին ու սքլած ճուտերի նման հավաքվեցին պառավի շուրջը։

Սա անխոս սկսեց ծնկները տրորել։

Անուշը վախեցած մեկ բիձային էր նայում, մեկ պառավին։ Նրանք հիրավի ազդու էին այդ րոպեին։

Ամբողջ ընտանիքը պապանձվեց ու քաշվեց թոնրատունը։ Բիձան փնչացնելով ներս ու դուրս արավ մի քանի անգամ, վերջը, գնաց նստեց ջրհորի գլխին ու աչքերը գցեց գետնին։

Ներսից գալիս էր Անուշի ձայնը.

— Չէ՛, նանի, չէ՛, չենք մեռնի։

— Կտո՞րվեցինք, գնա՞ցինք, կորա՞նք,—վո՞ւշ էր անում պառավը։

Էլի կաշխատենք, էլի կըլի,—ասում էր Անուշը։

— Իհի՞հ, որդի, քանդվեցինք, պրծանք։

Ամառավորները անհոգ իրենց պատրաստության հետ էին և չէին նկատում բիձայենց փորձանքը։ Մի ընտանիք իրերը կապում էր, որ գիշերը պիտի գնար։ Նրանք երգում էին, քրքջում։

Ուշ գիշերով Վասիլը եկավ ու անխոս նստեց թոնրատան շեմքին.

— Երկուսը կատակի։

— Երկո՞ւսը,—հեաց բիձան.—ո՞րն ա։

— Սոնեն ու Միշկեն։

— Դոխտուրն ի՞նչ ա անում։

— Դեղ ա անում, ի՞նչ ա անում։ Ի՞նչ իմանամ։

Երկար մնացին այդպես։ Երեխաները քնեցին։ Միքիչ անց՝ Վասիլը հաց կերավ ու գնաց մարագի կողմը եզները բերելու, որ ամառավորների իրերը տանի կայարան։

Տանողչերն էլ կտրեցին այսպես։

— Վերջնական՝ մի՛ մանեթ։

— Լա՞վ, լա՞վ, ձեզ ու ինձ վրա կարած չի։ Թող ըլի մի մանեթ։

Ու չես իմանում ի՛նչ հուսով, ի՛նչ հաշվով—սևահողը ինքը իր մեջ լավ գիտե այդ—Վասիլը ներս գցեց իր վիշտը և անցավ աշխատանքի։

1924

ՔԱՐՀԱՏՆԵՐ

Լեռը խորդում էր։

Այդ քարհատներն էին, որ կողը մերկացրել քլունգներով ընկել վրան՝ հարվածում էին։

Ժայռի բեկորները, ահագին, անձոռնի գազանի պես բներից դուրս ցցված կռճտում էին իրենց ատամները քլունգների տակ։

— Դե՛, դե՛, մեկն էլ շուռ տվեք ու շաբաշ,—հրահանգեց երիտասարդ բանվորներին և քարի արանքից դուրս եկավ մի ծեր բանվոր և իջավ ներքև։

Վարպետ Սարգիսն էր։ Ճակատի քրտինքը ցուցամատով կուշտ քերեց, թորեց ու հողոտ բաճկոնը մեջքին գցելով նստեց ծխելու։ Աչքը սակայն բանվորների կողմն էր, որ ծիծաղելով ու հայհոյելով քլունգները խրում էին ժայռի ճեղքի մեջ ու մանր քարերը մաքրում։

Սարգիսը, որ եռ. աշխատանքի մեջ էր եղել ամբողջ օրը՝ գոհունակ նայեց օրվա աշխատանքի արդյունքին—քարաբեկորներին, որ անհեթեթ ձևերով բերանքսիվար պառկել էին հողաթմբերի, փոսերի մեջ։

— Էդ է, էդ թևին մի քարը մնաց։ Էգուց էն թևին պիտի քանդենք։

Իրիկնադեմն էր. բանթողի ժամանակ։ Քարհատները հոգնել, քիչ քիչ ձայները փորները գցած՝ քլունգներով հարվածելիս երբեմն փուստ էին անցնում։ Մի մեծ քարի շուրջն էին խմբվել։ Մաքրել էին բոլորքը և ուզում էին գլորել ցած, փոսը։ Պետք էր տեղահան անել։ Բայց դուրս եկավ, որ դա այնքան էլ հեշտ չէր։ Քարը պինդ կպած էր ժայռի բնի մեջ, և սկզբում, որ հեշտ էին կարծում գլորելը, հիմա դեմ առավ, մնաց։

— Հը՛, չեղա՛վ,—ձայն տվեց Սարգիսը՝ ծուխը հաստ բեխերի արանքից փչելով:

Քարհատները չպատասխանեցին, ու նոր ուժով սկսեցին հարվածել քարի հիմքին և քլունգները խրելով հող ու ժայռի արանքը, հրում էին քարը:

Կանգ առան:

Ներսոն, ուժեղ, թևով սրբեց քրտնամխած դեմքը և հետ քաշվեց:

— Բան չի դուրս գա:

— Էգուցվա բան է, թողնենք,—վրա բերին մյուսներն ու հետ կանգնեցին:

Սարգիսը ծուռ ու ծուռ մտիկ տվեց նրանց:

— Թամբալությենն իշուն քեռի՞ կսեք: Էգուցը ո՞րն է: Քարը ժաժ կուգա: Մի զոռըմ բան:

Ու սկսեց շապկի թևերը քշտել:

— Ծո, ես սարեր եմ քանդե՝ չեմ թամբլցե: Մե քարի՛մ առաջ դեմ կառնե՞ն: Ամոթ չէ՞ քարհատին, քարը կիսահան թողնի ու փախչի:

— Շատ ա պինդ, ժաժ չի գալիս,—սրտատացավ մինը:

— Իրեն խա՞սքն է, որ ժաժ չգա: Մաքուր գործ բանեք, այ օղուլ, ամոթ է: Տեսնողն ի՞նչ պիտի ըսե, էստեղ վարպե՞տ է էղե, մա՞րդ է աշխատե՝ թե՞ ինչ... Դե, յալլա՛...

Հինգ հոգին ուժ ու պիրկ թևերով գրկեցին քլունգն ու քարը ու սկսեցին ճիգ թափել:

Բանվորները կարմրել էին ինչպես բաղնիսում, քրտինքը ծըլլում էր վրաներից, շապիկները դառել էին լվացքաշոր: Քարը կրճտում էր ժանիքները, փշրում, լեռը խորդում էր խուլ, համառ, դիմադրելով: Բնությունը չէր ուզում տեղի տալ հարձակման, և տեղի էր ունենում կատաղի պայքար մարդկանց ու նրա մեջ:

— Հըը՛, հըը՛, իշու ինատի՛ն, տես ժաժ կուգա՞,— մռնչաց Սարգիսն ու աչքերն արնով լցված կատաղած հարձակվեց, ինքն էլ գրկեց քարը՝ ինչպես որսորդը արջին: Ծիլ թաքացավ, մազոտ կուրծքը դեմ տվեց ժայռին, սկսեց կռիվ տալ:

Նա չէր խնայում իր չարչարված հողագույն մարմնին ու հազար ու մի այսպիսի տաժանելի աշխատանքների մեջ քերված, կոշտացած մկաններին, որ հիմա պրկել քերվում, արյունոտվում

էին։ Նա արյունը գլուխը տված, սևացած կրծքի միսն ու ոսկորները անգթորեն տրորում էր քարի վրա ու ճզմում, հևում, տընքում։

Քարհատներն էլ մոռացան քանթողը, դժվարությունը։ Մըրցումը գրավեց նաև նրանց և Սարգսի խոսքերից ու շարժումից մղված ուժեղացրին ըմբշամարտը։

— Դե՛, դե՛, դե՛, զոռ տվեք։ Հո՛փ։ Հո՛փ... ու ծղրտում էր դեմքը ծամածռելով։

Հանկարծ քարը ղմռաց ու վարազի պես դուրս պրծնելով լեռան ծոցից՝ բերանքսիվար ընկնելով փուխր հողի վրա սահեց ներքև։

Բանվորներն ուրախ բացականչեցին։

Բայց այդ միջոցին Սարգսի ոտնատակի հողը քանդվեց։ Նա նստեց հողին և ինքն էլ քարի հետ միասին սողաց ներքև, ուր նեղանում էր հողաշերտը։ Մի վայրկյան և ահա Սարգիսն ու քարը սողալով խառնվեցին իրար՝ միացան նեղ փոսի մեջ։

— Վա՜յ, վա՜յ, վա՜յ,—գոռացին քարհատներն ու թափվեցին նրա վրա։

Սարգիսը ուզեց ծղրտալ, բայց ձայնը պահեց հանկարծ։ Քարն ու ինքը խրվել էին նեղ փոսում և կանգ առել։ Բայց վըտանգն անցել էր ըստ երևույթին—Սարգսի դեմքին ոչ մի կըծկում։

— Բան չկա, բան չկա,—հևաց նա,—ոտքս տակը չէ։ Քաշեք դուս։

Բանվորները մոտիկ տվին։ Ոտը մնացել էր քարի և փոսի միջև մի դատարկ տարածության մեջ։ Սարգիսը փրկված էր։

Նրան քաշեցին դուրս։

— Ցա՞վ տվեց,— հարցրին։

— Չէ, ջա՛նըմ,—պատասխանեց հասարակ։ Դուրս եկավ արանքից, թափ տվեց վրան, կանգնեց ու մոտիկ տվեց քարին.—

— Հայվա՛ն։

Հետո գնաց նստեց առաջվա տեղն ու հանեց ծխախոտը.

— Դե, շաբա՛շ։

Բանվորները վեր դրին քլունգներն ու սկսեցին թափ տալ շորերը։

Սարգիսը հանգիստ ու լուրջ ծխում էր, իբրև թե հաշվի մեջ չէր իր մարմնի քերծվածքները և որ պիտի ջախջախվեր քարի

տակ... Բանթողն էլ ուշացել էր։ Բայց նա գոհ էր և ոչինչ չէր նկատում։

— Ամեն քարի բնույթը մեկ չէ։ Քարի բնույթը պիտի իմանաս։ Քար կա՝ տամար ունի,—իր տամարով պիտի էրթաս, հանես դուս։ Քար էլ կա որ՝ ինադ է,—ինադը պիտի կոտրես, հանես։ Սարթ քար էլ որ էղավ՝ կռիվ դուզե—պիտի կռվես։

Աշխատանքը նամուս է, չեն կոտրի։

Քաղաք շինող ենք, աշխատավոր, գործ է, շինարարություն... Ի՞նչպես կարելի է։

— Դրուստ ա, վարպետ ջան, դրուստ ա,—ձայն տվեց Ներսոն՝ թափ տալով պիջակը։

Մյուսները նույնպես քերծված, չարչարված եկան կանգնեցին վարպետի շուրջը, որի արճիճե ձեռքի մեջ դողում էր ծխախոտի ծուխը։

Վերջացնում էր, պիտի վեր կենար։

Դիմացը, ներքև, այգիների մեջ կորած էր հին քաղաքը, որի կմախքների միջից դուրս էին ցցվում նոր խոշոր շենքեր։ Հեռվում ծխում էր գործարանը և խաղաղ օրը հոգնում էր ամենուրեք։

Սարգիսը նետեց ծխախոտի կոթն ու վեր կացավ. նայեց քարհանքին մտերմաբար ու գոհ։

— Է՛, էրթա՛նք։ Էղա՛վ։

———————

ԵՐԵՔԸ

Երկինքն այնպես է լուսավոր ու բարձր, որ կարծես բարձրացել ես աշխարհքի կտուրը և այնտեղից ես մտիկ տալիս նրա անհունությանը։ Արարատյան դաշտի շուրջը լեռները արծվենի թևերը լայն բացած շուրջպար են ճախրում եթերքում։ Մինչ դիմացը երկու Մասիսները արծաթե սաղավարտները գլխներին կանգնել Արևելքի դարբասի առաջ՝ անքթիթ մտիկ են տալիս հեռավոր աշխարհների կողմը։

Հուլիսը կրակում է։

Նստած է Սյոման,—սահմանապահ զորամասի հրամկազմից մի ջլուտ երիտասարդ,—իր հողե տնակի դռան, մեջքը տվել պատին, պղտոր աչքերով մտիկ է տալիս դիմացը։ Այնտեղ փլփլած ափերի հոնքերի տակից պսպղում են Արաքսի դիվական աչքերի ճերմակուցները։

Իրենից քիչ հեռու երկար հողե պարիսպներ են, որոնց մեջ չռում են ցից-տնակներ, այգեպանների գիշերային ապաստանները։ Գյուղի բնակիչները ցրված են այդ այգիների ու բոստանների անկյունները, և մեջտեղ մարդ չի երևում։ Սյոման անծանոթ է նրանց լեզվին, նիստ ու կացին։ Դրանք թուրքեր են և հայեր, որ միայն մի որևէ քաղաքական տոնախմբության ժամանակ երևում են գյուղի փոքրիկ հրապարակում։ Այնտեղ է հավաքվում նաև սահմանապահ զորամասը, օդը լցվում է անհասկանալի բառերի աղմուկով, որ իր իմաստով հասկանալի է ռուս, թուրք և հայ բազմության համար։ Սյոման խանդավառ ճառ է ասում, որի լեզուն շատ էլ չեն հասկանում, բայց բոլորը ծափահարում են, հավանության ուռաներով թնդացնում օդը, այնուհետև զորամասը հավաքվում է ակումբում, ուր Մաքսիմը,

Սյոման և սրանց երրորդ ընկերը՝ Միտյան խոսում են կարմիր-բանակայինների հետ։

Ապա օրն անցնում է և գալիս է լի օրը իր գործնական, բազմազբաղ հարցերով։ Զորամասը, վերևից եկած թղթերը, մաքսանենգները, ակումբային գործերը, պարտիական ժողովները, բըջիջը, կոլեկտիվը—սրանք լցնում են Սյոմայի կյանքը։ Բայց հենց մի րոպե դադար է առնում այս ամենը և նա նստում է Արաքսամերձ անապատի շամբերում, իր տնակի առջև ձանձրույթը մոտենում է և կատվի պես քսվում նրան։

Մյուս կողմից էլ շոգը հարվածում, հաղթում է ամեն աշխատանք, լռում է ակումբը, զորամասը, գյուղը։ Եվ օրերն սկսում են ծանրանալ։ Արևը լուցկու պես պայթում է արևելքում, հրդեհում օրը, օդը բոցավառվում է դաշտի լայն հնոցում, թփերն ու փշերը այրվում, խարկվում են, ապա հրդեհը կղզիանալով արևմուտքում նվազում, դառնում է մի վերջին կայծ և մարում է սպառված մոմի նման։

Այնուհետև ավելի է լռում անապատը և ոռնոցը կիտած ականջ դնում միայն իրեն լսելի ինչ որ ձայների։

Իր ծառայության գործերից ազատ ժամանակը Սյոման գնում է Մաքսիմի մոտ։ Սա նրա հին ընկերն է, քաղաքացիական կռիվների ընկերը, ամուսնացած է։ Մարուսիան, մի շատ գեղեցիկ արարած, մտերիմ է Սյոմայի հետ, սիրով ընդունում է նրան, և նրանք երեքով շատ անգամ նստում են մինչև կես գիշեր, ասումխոսում։

Մաքսիմը Սյոմայից մի տարի առաջ էր եկել Արաքսի ափը ծառայության։ Երբ Սյոման եկավ՝ Մաքսիմը ավելի մտերմացավ նրա հետ։ Մարուսիան իսկույն համակրեց նրան, և ամուսինները նրան դարձրին իրենց տան մարդը։

Առավոտ, երեկո, ուշ գիշեր—Սյոման կմտներ նրանց մոտ թեյի, ճաշի թե զրույցի, և միևնույն է՝ Մաքսիմը տանն է թե ոչ։

Մարուսիայի և Մաքսիմի ընկերությունը մի փոքր մեղմացնող ժպիտ է Սյոմայի համար սահմանապահ կյանքի չոր ու ցամաք անապատում։

— Բարի երեկո՛, Մարուսիա։

Եվ Սյոման կանգնեց Մարուսիայենց տան պատուհանի առջև։

— Բարի՛ երեկո, համեցե՛ք ներս,—զրնգաց Մարուսիայի ձայնը նեղ ու մութ պատուհանից։

— Մաքսիմը տա՞նն է։

— Ո՛չ, դեռ չի եկել։

— Ինչպե՞ս, գնացքով պիտի գար։

— Ո՛չ, ավտոմոբիլով կգա։ Արի ներս։

Սյոման մտավ անձոռնի սենյակը, որի հատակը հող էր և առաստաղի անտախտակ գերանների եղեգներից հաճախ կարիճներ են կաթում և օձեր կախվում։

Անկյունում մռայլվում էր մի հնադարյան մահճակալ, որի վրա հանգստանում էր ամուսինների անկողինը։ Երեք տաբուրետ ձագերի նման կպել էին իրենց մորը—սեղանին։

— Ինչպե՞ս ես, Մարուսիա։

— Շոգ է։

— Լո՞ր։

— Ի՞նչ ես անում։

— Ձանձրանում եմ։

— Գիտես ի՞նչ նորություն,—չարաճճի ծոր տվեց Մարուսիան մանրիկ ժպտալով։

— Ի՞նչ, ցնցվեց Սյոման։

Մարուսիան տարտամորեն զգաց այդ ցնցումը, բայց իրեն հաշիվ չավեց։ Ինչպես և Սյոման։ Բայց բնազդորեն դժկամացեց։

— Մորաքույրս ինձ ձմեռս հրավիրում է Մոսկվա։ Լավ չէ՞։

Ու աչքի տակով նայեց Սյոմային։

— Լավ է ինչո՞ւ չէ,—ասաց Սյոման ներքին դժկամությունը խտացնելով։

— Չէ՞, լավ կլինի մի անցնեմ Մոսկվա։ Այս անապատի լռությունից հետո…

— Այո, գուցե։

— Ախր մի տես ի՞նչ լռություն է։ Կարծես գերեզմանի մեջ ես։

Մարուսիան մանրաժպիտ մոլիկ տվեց Սյոմային և չարաճճի ժպտաց.

— Իսկ դու չե՞ս ուզում Մոսկվա։

— Ոչ, ինչո՞ւ։

— Չե՞ս ձանձրանում։

— Է, ինչ կտա ինձ Մոսկվան՝ եթե ձանձրանամ էլ։

Մարուսիան վառեց պրիմուսը և թեյամանը դրեց վրան։

— Սյոմա՛, լսիր,—ասաց Մարուսիան,—դու ինչ որ ֆլեգմայի մեջ ես վերջերս, ի՞նչ է պատճառը։

— Մի՞թե ֆլեգմայի մեջ եմ,—հարցրեց Սյոման ցրիվ արտահայտությամբ։

— Այո, դու ինչ որ ժանգոտված ես թվում։

— Կարելի է։

Նրանց զրույցը չէր կպչում, բայց իրենց համար անախորժ չէր։ Դա նրանց սովորական ձևն էր։ Այս կցկտուր հարց ու պատասխանները նետած քարերի ընդհատ աղմուկների պես վրդովում էին սենյակի և դաշտի լռությունը։ Ու հենց մեկն ու մեկը դադարում էր խոսելուց կամ երկուսով մի րոպե լռում էին՝ անապատի լռությունը լափում էր, մերվում նրա հետ՝ ճնշելով նրանց երևակայությունը։

Մարուսիան բաժակներն էր սրբում։

— Լսի՛ր, Մարուսյա,—հանկարծ դարձավ Սյոման նրան առանց մտածելու թե ինչու,—դու Մաքսիմին սիրո՞ւմ ես։

— Այո, սիրում եմ, հետո՞ ինչ։

— Շա՞տ ես սիրում, սրտի՞ սիրով, թե հենց այնպես, սովորական։

— Չգիտեմ, չեմ մտածել։ Ես Մաքսիմին... Բայց ինչո՞ւ ես հարցնում։

— Չգիտեմ, հենց այնպես։

— Այո՞, ողորմած տե՛ր,—կատակով ծոր տվեց Մարուսիան,—«խոնարհաբար» սիրում եմ իմ ամուսնուն, «հնազանդ եմ նրան» և այլն։

— Ինչպե՞ս եղավ, որ ամուսնացաք։

— Մեր ամուսնությունը մենք էլ չիմացանք։ Մաքսիմը լավ տղա է, այնքան լավ, որ հետո էլ չիմացանք թե ինչպես սկսեցինք իրար հետ ապրել։ Մենք հետո տեսանք, որ ամուսիններ ենք։ Զագս գնացինք հայտնի ձևականությունների համար, որ մի տեսակ պարտադրում է Մաքսիմի ծառայությունը, պարտիան...

Սյոման անգամ իրեն համար աննկատելի ինչ որ բավականություն էր զգում Մարուսիայի այս բացատրություններից։ Նրան զբաղեցնում էր ուրիշի կյանքի ուրախ, ջերմ անկյունները դիտելու այս փորձերը։ Նա միայն շատ ուրախ էր, որ իր մտերմությունը Մարուսիայի և Մաքսիմի հետ թույլ էր տալիս մտնել

սրանց ներքին աշխարհը և դիտել, զվարճանալ ուրիշի բախտով։ Եվ այս հեռավոր անապատի կարիճների և օձերի հարևանության մեջ, ուր խանձված տարածությունը տխուր նստում է վրադ օրնիբուն, ուր ամեն ինչ դաժան ու չոր հայացք ունի—այս բոլորի մեջ այս սենյակը, այս կնոջ ներկայությունը մի մեղմացնող ժպիտի է նման։ Կյանքի ժպիտը։

— Էյ, դո՛ւք, այս ի՞նչ սիրո բացատրությունների մեջ եք,— լսվեց պատուհանից մի մեղմ ձայն։

Եվ իսկույն ուրախ։

— Մարո՛ւսիա։

— Օհո՛, Մաքսի՛մը արդե՛ն։

Եվ Մարուսիան վեր թռավ, վազեց դուրս։

Մաքսիմը ներս մտավ և աչքը գցելով պրիմուսին ծիծաղեց.

— Հիմարուհի՛, ջուրը եռում է, թափվում, իսկ սա ժամանակ է գտել սիրային հեքիաթներ պատմելու իր հերոսին։

— Օ՜յ, օ՜յ, օ՜յ,—արեց Մարուսիան և վազեց դեպի պրիմուսը։

Մաքսիմը բեռնավորված էր զանազան ուտելեղենով և մի ահագին սեխով։

— Դու ո՞ւր ես կորել, չես երևում,—դիմեց Սյոմային Մաքսիմը՝ ձեռի կապոցները դնելով սեղանին։

— Տանն էի։

— Ինչո՞ւ երեկ չեկար ճաշի։ Սպասեցինք։

— Ո՞վ խոստացավ գալու։

— Բայց շոգ եմ ասո՞ւմ, հա՛, ուղղակի լափում է մարդու։

— Ի՞նչ կա քաղաքում,—հարցրեց Սյոման անտարբեր։

— Հա՛,—թռավ տեղից Մաքսիմը,—դու կարող ես ինձ շնորհավորել։ Հասանի թաքցրած կոնտրաբանդը գտնվել է քաղաքում։ Ախր սատանա՛ն տանի, ես միշտ ասում էի, որ նա իր հետ միայն ածելիներ չի բերել։

Սյոման հըմ արեց ու լռեց։

— Իսկ դու ինչո՞ւ ես թթվել,—կողքանց նայեց Մաքսիմը Սյոմային,—էհե՛, արդեն ճկռում ես ծառայության տակին։ Մի տարի էլ չկա։

— Հիմարություննե՛ր։

— Իհարկե։ Լսի՛ր, Մարուսիան ձմեռ Մոսկվա է ուզում գնալ։

— Հա, ասաց։

— Ասում եմ, չթողնեմ։

Մարուսյան ծիծաղեց միայն։

— Մի օր չենք դիմանալ այս քանդվածում, այնպես չէ՞, Սյոմա։ Ո՞վ կտա մեզ թեյ, ճաշ, նվագ... Եվ հետո տխուր կլինի, սատանան տանի...

«Այո, տխուր կլինի»,—համաձայնեց մտքում Սյոման։

— Եվ տխուր է այստեղ, Սյոմա, նկատո՞ւմ ես,—կրկնեց Մաքսիմը։—Աչքդ գցում ես այս անապատին՝ սիրտդ չարանում է։ Մեկ-մեկ որ դրսից տուն ես գալիս՝ սիրտդ կարծես ծաղկում է։

Սյոման դարձյալ հըմ արեց միայն։

— Ճիշտ է, գործը շատ է, ժամանակ չունես տխրելու, բայց հանգստի ժամերին սիրտդ ճաքում է։

Մաքսիմն սկսեց խոսել մաքսանենգների մասին, այնտեղից անցավ զինվորական վարչության նորություններին, քաղաքի անցուդարձին։

— Գիտե՞ս ինչ հաջողեցրի քաղբաժնում—կինո՝ մեր ակումբի համար. այս կիրակի բերում են,—ասաց Մաքսիմն ու նայեց Սյոմային։

Սյոման նորից հըմ արեց։

Արդեն թեյը պատրաստ էր։ Մարուսյան թարմ թեյը ածեց պլպլան բաժակների մեջ և առաջ բերեց։

Սենյակում բուրեց թեյի ախորժելի բուրմունքը։

Մաքսիմը ձեռները շփեց.

— Մարո՛ւսյա, գիտե՞ս ինչ թխվածքներ եմ բերել։

Մարուսյան դատարկեց տոպրակները և սկսեց ծիծաղելով քննադատել ամուսնու ճաշակը։

Սենյակը լցվեց նրա ծիծաղով։ Տրամադրություններն աշխուժացան։

Մարուսյան նստեց Մաքսիմի կողքին և ծաղրադեմ կողքանց մտիկ տվեց նրան.

— Իսկ թաշկինակներն ո՞ւր, թե փողը միկկիտանում թողիր։

— Փա՞ռք աստծու, դեռ ինձ ձեռների վրա տուն չեն բերել,— ա՛յ թաշկինակներդ։

Եվ գրպանից հանեց բարակ թղթի փաթեթը։

— Հա՛, ապրի՛ իմ «մարդը»,—գոչեց Մարուսյան, վրա պըրծավ թաշկինակներին, բաց արեց և բռնեց օդի մեջ։—Ի՞նչ հրա-

շալի բաներ են։ Դրա փոխարեն կարելի է քեզ մինչև անգամ սիրել։

— Տե՛ս, գուցե իսկապես մի օր էլ սիրահարվես վրաս,— ժպտաց Մաքսիմը։

«Իբր թե չեք սիրում իրար»— ասաց մտքում Սյոման՝ միաժամանակ բարեմիտ և խանդով։

Մութն ընկել էր արդեն։ Բայց նրանք թեյը ձգելով և սկսելով ընթրիքը, ասում կատակում էին, առանց ուշք դարձնելու պատի ավերակ ժամացույցի անշնորհք չխկչխկոցին, որ ամեն րոպե ձանձրալի կրկնում էր, թե կյանքն անցնում է։

Սյոման քիչ-քիչ տաքացավ, սրտի անհասկանալի փշերը հալվեցին, նա դարձավ բարի մարդ և սկսեց անգամ երգել։ Էլ չէր զգում, թե ինքը մի փուշ է երկու վարդենու մեջ կամ մի վարդենի երկու կրակի մեջ։

Դուր եկավ նրան այն զգացումը, որ ինքը չի նախանձում նրանց, չի խանդարում, որ ինքն էլ միանում է ամուսինների ուրախությանը։ Կարծես մի ուրախություն երեք սրտի մեջ։

Մարուսիան նվագող էր։ Վերցրեց գիթառը և սկսեց տընկտընկացնել։ Ակորդները թախծով ղողանջեցին։ Ապա այդ թախծի միջից դուրս թռավ Մարուսիայի երգը, ինչպես զնգուն ճիչով թռչունը՝ վարդի թփերի սոսափից։

Եվ հեռավոր Արաքսի եղեգնուտների մեջ, գիշերային լռության ծոցում Մարուսիայի երգը Սյոմային ու Մաքսիմին հիշեցրին Ռուսական դաշտի կանչող հեռաստանները։

Մաքսիմը ոտը զարկեց գետնին.

— Սատանա՛ն տանի, հիշո՞ւմ ես, Սյո՛մա, այն գիշերը, որ ես ու դու գերի ընկանք սպիտակների ձեռքը։ Հիշո՞ւմ ես՝ վիճում էինք թե քանի ժամ կապրենք. ես ասում էի յոթը, դու՝ թե՝ երեք։ Ինչպե՞ս փախանք, ի՞նչպես պրծանք։ Եվ ահա քանի՞ տարի է ապրում ենք։ Բայց ժամանակներ էին, հա՞...

— Հա՛, ժամանակնե՞ր էին,— բացվեց Սյոման,— ժամանակնե՞ր էին։ Կրա՞կ։ Գինու պես խմեցինք ու հարբեցինք։

— Դառն ու դաժան էր, բայց լա՞վ էր ռևոլուցիան։ Չէ՞։

— Ըհը՞։

Ու լցնում էին կոնյակը։

— Սյո՛մա,— գոչեց Մաքսիմը տաքացած։

— Ասա՛։

— Սյո՛մկա, մեկ ուզում եմ Մարուսյային ուրախացնեմ, ուղարկեմ Մոսկվա, մեկ էլ չեմ ուզում։ Սատանա՛ն տանի, տխուր կլինի, ի՞նչ խորհուրդ ես տալիս։

Մարուսյան խորամանկ ժպտում էր։

— Թո՛ղ, հիմար մի՛ լինի, թող գնա ուրախանա՛։ Հը՞, Մարուսկա,—վեր թռավ դեպի նա Սյոման—գնա՛ Մոսկվա, սրան մի՛ լսիր։ Լավ չեմ ասո՞ւմ։

— Շա՛տ լավ ես ասում,—պատասխանեց Մարուսյան նվագը չկտրելով—դրա համար էլ սիրում եմ քեզ։

Հետո թռավ տեղից, խլեց կոնյակի բաժակը և անսովոր շարժումով վեր բարձրացնելով.

— Քո կենա՛ցը, Սյոմա։

— Նո՛ւ, սատանա՛ն տանի քեզ, Սյո՛մա,— գոչեց Մաքսիմը,—դու իմ կնոջ սիրտը գողացար։ Կենա՛ցդ։

Հետո դարձավ Մարուսյային և թեր փաթաթելով նրա վզին ասաց ոգևորված.

— Թողնո՛ւմ եմ, Մարո՛ւսյա, գնա՜։

— Բրա՛վո, բրա՛վո, իմ Մաքսի՛մ,—ասաց Մարուսյան կատակով—դրա համար կարելի է քեզ համբուրել։

Ու շրթունքները մոտեցնելով թեթևակի փչեց Մաքսիմի երեսին։

Մարուսյան կրկին վերցրեց գիթառը և նոր տարափով թափ տվեց նրա լարերի հնչյունները։ Դա «կազաչկի» էր։ Մաքսիմը թռավ ու սկսեց հողի հատակին զարկել ոտներով։

— Ա՜յ սատկես դու, այդպե՜ս,—որոտաց Սյոման ու ինքն էլ թռավ։ Երկու ընկերների աչքերը պսպղացին դիվական ցոլքերով։ Նրանց մազերի խոպոպները ցնցահարվեցին, ու երկու հեծքընդի գինվորականները կարծես թռան իրենց ձիերի վրա ու սլացան։

Մրցման կերպարանք առավ պարը, երբ նրանք դեմքերը վրձռական, աչքերը պլկած աժելների պես սկսեցին իրար վրա ընդառնալից պսպղացնել ու մրրկել, կարկտահատել գետինը։

Վայրի բնազդը, ինչ որ վերհիշումներ կռիվների, հարձակման, իրար բզկտելու կրակը բոցկլտաց նրանց դեմքին, և երկու երիտասարդները, որոնց մկանները պիրկ օձերի նման փաթաթ-

վել էին նրանց ոսկորներին՝ կարծես պատրաստ էին զարկվելու և մի վայրկյանում ոչնչացնելու իրար։

Ոլորվեցին, փափռացին, ինչպես երկու հնոցներ օդի մեջ ու հանկարծ գիթառի տարափը մի ուժգին հարվածով մտրակեց նրանց, տեղն ու տեղը հանգցրեց, ու ինքն էլ դադարեց։

Կանգ առան սաստված, քրտնաթոր, և հեհեհ նստեցին սեղանի շուրջը։

Մաքսիմը լցրեց կոնյակը։

— Մարո՛ւսկա, կենա՛ցդ։

— Կենա՛ցդ, Մարո՛ւսկա,—գոչեց Սյոման, և երկու ըմպակները արագ նետվեցին կոկորդներից ներս։

Արդեն կես գիշեր էր։

Մարուսիան սկսեց երազել Մոսկվան։ Սկսեց բարձր մտածել, հետո էլ մատներով արթնացնել գիթառի որևէ քնկոտ ակկորդը։

Նրանց զրույցը թևերը կախեց։ Հոգնություն եկավ վրաները։ Քաղցր հոգնություն—ժպտուրախությունից։

Սյոման սկսեց դիտել Մարուսիային։ Նա աճում էր իր գեղեցկության մեջ այդ գաղջ գիշերի, փշատիների զաղտագողի հարբեցման, կոնյակի հոտի և ծղրիդների խանդավառ ճռվողյունի մեջ։

Սյոման անկիրք էր նայում Մարուսիային, ինչպես մարդկնայի խոկական գեղեցկությանը։ Պարը՝ տղամարդու հպարտ խոյանքը, ապետության գեղեցիկ զգացումը թույլ չէր տալիս Սյոմային ուրիշ կերպ նայելու այդ գեղեցիկ կնոջը։ Եվ այդպես նայելը դուր էր գալիս նրան այդ րոպեին։ Այո, Մաքսիմը իր արյան ընկերն է, միասին են կռվել ռևոլուցիայի համար, վիճել մահի հետ, միասին ազատվել մահից և ահա միասին են աշխատում սոցիալիզմի կառուցման մեջ։

Մարուսիան հանդարտ նվագում էր։ Մեղմ ու պարզ էր եղանակը։ Նա տոր տոին, լիքը կուրծքը գիթառի վրա կախած՝ պոկում էր հնչյունները։ Նրա երկար ճկուն հասակը, բարձր սըրունքները, խուզած կարճ մազերի խոպոպները և խաղաղ մատները, որ հպում էին լարերին՝ իսկապես հիացնում էին Սյոմային։ Բայց երգը, պարը, նվագը նրա սիրտը լցրել էին բարձր զգացումներով։

— «Շա՛տ է գեղեցիկ Մարուսիան, բայց և Մաքսի՛մը լավ տղա է»—սկսեց մտածել Սյոման՝ առանց հաշիվ տալու թե ինչո՞ւ

է համեմատում։ Սակայն զգաց, որ այդ համեմատումը իրեն մի հանգիստ մտքով է տոգորում, ներդաշնակում իր զգացումները։

Ուրախացավ, որ՝ այդպես է։

Նա աչքով մի անգամ էլ գրկեց Մարուսիայի բարձր, կառուցիկ հասակը, որ ուռենու պես ճկվել էր գիթառի վրա, և նկատեց նրա կաթնագույն մորթին, որ ցայտել էր նրա ուսագլխին։ Սյոման աչքերը փախցրեց դրանից, հետո նայեց Մարուսիայի վայելուչ ոտներին, գողտրիկ տուֆլիների մեջ։

Ու հանկարծ վեր թռավ։

Մարուսիան զգաց նրա աչքերի պղտորությունը և բնազդով հասկացավ, որ իր ոտներից էին։ Բայց հեռու չգնաց, չմտածեց ավելի, քան կմտածի մի գեղեցիկ կին, որ սովոր է ամենքի հայացքին իր մարմնի վրա, որ և ամեն անգամ էլ «որևէ բան չի նշանակում»։

«Սյոման դիտում է իմ գեղեցկությունը»—անցավ նրա մտքով։ Սովորական հիա՜ցք...

Մարուսիան վեր թռավ, գիթառը նետեց անկողնի վրա և սկսեց քայլել սենյակում։ Նրա սլացիկ երկար հասակը, շնորհալի բարակ ոտները բեկբեկվում էին հպարտ շարժումներով։ Նա գնաց դեպի բաց դուռը և հենվելով նրան՝ սկսեց դիտել դուրսը։ Դուրսը մութն էր։ Երկինքը իր կրակի քրտնքի կայլակները ճակատին ժպտում էր անհասկանալի հավերժության ժպիտով։ Ու Մարուսիայի խոպոպները ու կիսադեմը թաղվելով նրա մուգ-կապույտ ֆոնի մեջ՝ նկատվում էր իբրև պատկեր նրա վրա գծագրված։ Ֆոնի մի կողմում ուրվականի պես մռայլվում էր Մասիսի սիլուետը։

Գիշերը խորանում էր։

Մարուսիան քթի տակ մի երգ մռմռալով եկավ նստեց իր տեղը։

— Նո՛ւ, բարի գիշեր, ես գնացի,—ասաց Սյոման և խլելով իր պստլիկ գդակը՝ ծուռ կպցրեց ծոծրակին և գանգուրները թափեց հանդուգն ճակատին։

— Ինչո՞ւ ես փախչում, դեռ կա՛ց,—վեր թռավ Մարուսիան։

— Ո՛չ, վաղը օրապահ եմ։

— Դատարկ բան է, քի՛չ քնիր,—պնդեց Մարուսիան,—նստի՛ր։

Ու քաշեց թևից նստեցրեց։

— Չէ՛, Մարո՛ւսիա, պիտի գնամ:

— Ինչ ՛անհամն ես: Նստիր էլի՛,—ասաց Մաքսիմը և կոնյակը լցրեց:

— Վերցրո՛ւ,—գոչեց նա, վերցնելով իր ըմպակը:

Նրանք չէին խոսում, այլ արմնկելով սեղանին ականջ էին դնում Մարուսիայի նվագին: Երկար կշարունակվեր այս, եթե վերջապես Սյոման տեղից չշարժվեր:

— Էհ, շնորհակալ եմ, լավ երեկո անցկացրինք: Բարի գիշեր:

— Բարի գիշե՛ր,—հնչեց Մարուսիայի հստակ, ուրախ ձայնը:

— Է՜հ, անհա՛մն ես, բարի գիշե՛ր,—մռմռաց Մաքսիմն ու վեր կացավ ճամփու դնելու Սյոմային:

Սյոման դուրս եկավ Մաքսիմենց սենյակից և մտնելով խոտերի ու մթության մեջ՝ մեքենայորեն շոշափեց տարճանակը:

Անապատը խոժոռեց դեմքը նրա վրա և այրված թփերն ու աղազուն փշերը նոթերը կիտեցին՝ մթնաթաթախ գլուխները ցցելով այստեղից այնտեղից:

Քայլում էր Սյոման և նրա կոշիկները ռիթմով փափառում էրգետինը:

«Լավն է Մախսիմը, Մարուսիան էլ լավն է»—կրկնեց Սյոման մտքում և ախրեց, որ գիշերվա տարածումը բաժանեց իրեն այդ զույգից, որոնցից նա մի ջերմություն էր ստանում այդ անապատի մեջ:

Սյոման մտածում էր Մարուսիայի մասին: Բայց ինկույն Մաքսիմի պատկերը գալիս կցվում էր նրա պատկերին:

Մի անբացատրելի բարություն էր զգում Սյոման Մաքսիմի մեջ: Բարություն ընկերի, մարդու: Զգաց, որ ինքը սիրում է նրան և ուրախացավ դրա համար: Կարծես այդ սերը նրան պետք էր մի ուրիշ խռովք խաղաղացնելու իր մեջ, ուրիշ խռովք, որի պատճառը, ոչ էլ էությունը լավ չէր զգում:

«Հիմի նրանք մենակ են և Մաքսիմը նրան կգրկի, կհամբուրի»—մտածեց Սյոման խուսափելով այդ մտքից:

«Արժե Մաքսիմը դրան, նա լավ կռվող տղա էր: Մարուսիան էլ արժե նրան»—ավելացրեց Սյոման, հեռացնելով առաջին մտածմունքը:

Եվ սրա նման մտքեր սկսեցին պտտվել նրա ուղեղում, ճախրել, հեռանալ, մոտենալ:

Սյոման սկսեց մտքերն ուղղել իր վաղվա անելիքների կողմը։ Թղթեր կան վարչությունից, որոնց պետք է պատասխանել։ Սկսեց կազմել այդ թղթերի բովանդակությունը։

«Այո, Մարուսիան գեղեցիկ է»,—մտածեց նա հանկարծ, ակամա։ Նրանք հիմի գրկախառնվում են, և ինքը չի կարող այնտեղ լինել։

«Նո՛, սատանան տանի»—փսփսաց նա անախորժությամբ և ձայնը բարձրացրեց.

«Ապա ի՞նչ պիտի անեն, հիմա՛ր»...

Եվ ծխախոտ վառելով քայլերն արագացրեց։

«Մարուսիան լավն է և բարի. նրա մասին ոչինչ վատ չպիտի լինի մտքումդ։ Վերջապես ի՞նչ գործ ունես ուրիշի բախտավորության մեջ։ Տղա՛մարդ եղիր»։

Եվ զգաց, որ մի զգացում բարձրացնում է իրեն։ Տղամարդու զգացումը հանդեպ իր ընկերոջ։ Այնտեղ իր ընկերը սիրում է մի կնոջ, ինքը նրանց բարեկամն է ու ընկերը։ Նրանք մինչև գիշերվա կեսի վերջին ջերմ խոսքը, երգն ու հյուրասիրությունը բաժանեցին իր հետ։ Ավելին ի՞նչ կարող էին անել։ Եվ ինչ բաժին որ ինքն ունի Մարուսիայի հարցում—բայց ի՞նչ բաժին...— Նա այդ բաժինը զիջեց ընկերին, ջնջեց այն անախորժ թախիծը, որ սողոսկել էր իր սիրտը։

Առավոտյան, երբ Սյոման զարթնեց՝ առաջին վայրկյանի զգացումն այն էր, որ իրեն ինչ որ անախորժ բան էր պատահել և երկրորդ վայրկյանին՝ հասկացավ։ Մարուսիա՛ն... Եվ տհաճություն զգաց, տհաճություն խաղաղ տղամարդու, որի կյանքը խռովում է մի նորություն։ Ուզեց վեր կենալ—գործի ժամանակ էր, բայց միայն թևերն հանեց դուրս և ծխախոտը վառելով՝ սկսեց մտածել։

Մեղկություն էր գալիս վրան, չէր ուզում վեր կենալ։ Եվ ծխելու գուրեկանության պես քաշում էր նրան երեկվա անցուդարձի հուշը։ Նա երկար կմնար անկողնում՝ եթե ժամանակը չխթաներ նրան։ Վեր թռավ անկողնից և սկսեց արագ հագնվել։ Լվացվելու սառը ջուրը գրգռեց նրա շարժվելու տրամադրությունը։ Եվ նա առանց մի բան ուտելու գնաց պարետային վարչություն։

Ամբողջ կեսօրը նա գլուխը մխրճել էր թղթերի ու գործերի մեջ։ Դա նրան զբաղեցրեց և ուրախացրեց։

«Վերջապես ի՞նչ եմ ուզում... Մարուսիայի՞ն։ Ոչ, իհարկե։ Ի՞նչ հիմարություն է այդպես մտածելն անգամ»...

Եվ նա ձեռքը թափ տալով անցնում էր ուրիշ թղթերի։

Գործերի, զբաղմունքի եռ ուզեռի մեջ նա նկատեց, որ Մարուսիան իր հրապույրով այնքան էլ խոցելի չէ նրա համար, և որ գիշերս նա ուրիշ բան էր։ Դրա պատճառը անշուշտ գիշերային ժամն էր, կոնյակը, երգը, պարը։

«Եվ վերջապես մի՞թե ես կին եմ ուզում»։

Գործի տեմպը, կարմիրբանակայինները իրենց բաղկի պես առողջ դեմքերով, պաշտոնի հոգսերը մի շնչով փչեցին նրա գրգռված երևակայության վրա։ Նա սթափվեց և ինքն իրեն խոստովանեց, որ ինքը անձնատուր է եղել ինչ որ տարտամ, մեղկ զգացումների, որոնք հոգնած ու պարապ ժամերի այցելուներ են։

Թեթևացավ։ Սկսեց սուլել։ Պահակները բերին մի մաքսանենգի, որին բռնել էին Արաքսի շամբուտում։ Պահակը պատմեց թե ինչպես բռնեցին։ Նա ամբողջ գիշերը հսկելիս էր եղել։ Նրա շոգից լղարած դեմքի և խոր ընկած կապույտ աչքերի մեջ մի պողպատե խստություն կար, որ վճռականորեն վանում էր ամեն օրինազանցություն։ Սյոման ախորժանքով մտիկ տվեց նրա կենտրոնացած դեմքին և հաճույքով ընկավ իր պարտականության վրա։ Կյանքի ընդհանուր հոսանքը, նրա ոչ-անձնական հոգսը, ուժեղ հորձանքը ազդու բալասան էին Սյոմայի մեղկացող տրամադրությունների համար։

Բայց դա կարճ տևեց։ Սյոման գործը վերջացրեց, ճաշեց և դարձավ տուն։ Ընկնելով մահճակալի վրա՝ նա կարծես ընկավ իր մեղկության և միայնության օրորոցը, որ հաճելի և վտանգավոր օրորով նրան քաշում էր դեպի մի թունավոր անրջանք։

Մարուսիայի կարապային իրանը հպարտ շարժումով լողաց պատի, լուսամուտի և այլ առարկաների արանքից և թափանցիկ մի Մարուսիա եկավ կանգնեց նրա դիմաց։

«Կինը պե՛տք է, կյանքի մի պետք»—ասաց մտքում Սյոման։—Հենց նրա համար է պետք, որ նրա մասին չմտածես, ինչպես օդի մասին։ Սեր է, սովորություն է թե ինչ՝ կինը պետք է։ Եվ վերջապես չի կարելի այսքան զբաղվել մի կնոջով։ Ա՜յ, եթե ինքն էլ Մաքսիմի պես մի կին ունենար այստեղ—մտքում ոչ մի կին չէր լինի։

Նրան հանգստացրեց իր գործնական դատողությունը։ Նա

հանգստացավ, որ գտավ իր «տրամադրությունների» բուն պատճառը: Բայց մի՞թե իսկապես ինքը տրամադրություններ ունի: Այո, ունի, անհանգիստ է: Նա մտածում է Մարուսիայի մասին: Այո, ճիշտ է:

Բայց մի՞թե նա իրա՛, Մարուսիայի մասին է մտածում: Իհարկե, ոչ: Լիներ մի ուրիշ կին Մարուսիայի նման, նրա կողքին, իր միտքը կգնար նրա կողմը: Կսիրեր նրան կամ հենց այնպես, ժամանակ կանցկացներ հետը, և հարցը կլուծվեր:

Եվ վերջապես ամոթ է իր պես տղամարդուն, ռեալիստներին, որ կնոջ շրջագգեստի համար այդքան միտք է մաշում:

Նա քնեց, և քանի որ գիշերը քիչ էր քնել՝ ընկավ խոր և կազդուրիչ քնի գիրկը:

Սյոման քնած էր բավական: Բաց դռնից ներս մտավ մի սահմանապահ՝ հրամկազմից, սուր հայացքով նայեց տախտի վրա մեկնված Սյոմային և մնաց կանգնած:

«Վաղո՞ւց է քնել սա», ասաց նա կիսաձայն և մոտենալով Սյոմային՝ սկսեց նրան թոթվել:

Սյոման վեր թռավ, բայց և իսկույն հորանջեց.

— Միտյա՞, ո՞ր սատանան քեզ բերեց:

Ու ձեռը տարավ ծխախոտի տուփին:

— Իսկ դո՞ւ որ ջհանդամներն ես կորել: Ինչո՞ւ չեկար բջիջի ժողովին:

— Ճիշտ է, հիմար բան եմ արել, մոռացել եմ: Ե՞րբ էր:

— Հիմարն այդ հարցն է: Օրը հայտնի է: Հը՜, ախպե՛ր ջան, դու այդտեղերք ինչ որ գործեր ես բաց արել: Հիվա՞նդ էիր:

— Ոչ:

— Ապա ինչո՞ւ չեկար ժողովին:

— Ոչ մի արդարացուցիչ պատճառ: Սխալվել եմ, մտից գցել եմ: Էլ չի լինի:

— Այդ գիտե՛նք: Բայց ինչո՞վ ես զբաղված, որ վերջերս պարտականություններդ թուլացրել ես:

— Ոչնչով: Ասում եմ էլի՜, էլ չի լինի:

— Դրանով չես պրծնի: Վաղը կգաս բջիջ և բացատրություն կտաս: Կինոյի հարցն ի՞նչ եղավ, գրե՞լ ես Քաղբաժին:

— Ոչ:

— Նո՛ւ, տեսնո՞ւմ ես: Այդպես չի կարելի: Բանակայինները վայրենի կյանք չեն կարող վարել այստեղ: Ռադիոն լավ չի գոր-

ծում, կինո չկա։ Շոգ է։ «Անկյունը» դատարկ է, պատի թերթը զառանցում է։ Կոլտնտեսությունների մասին զեկուցումը պատրա՞ստ է։

— Ոչ, բայց կպատրաստեմ շուտով։

— Ախր գիտեմ, որ քեզ մի բան պատահել է։

Սյոման վեր թռավ տեղից։

— Միտյա՛, դու ինձ մի բան ասա,— վրա ընկավ նա,— դու ձեկել ես այսօր ինձ պարտիա՞ սովորեցնելու։

— Ի՞նչ,— խեթեց Միտյան փչի պես,— պարտիա սովորեցնելո՞ւ— ապա ի՞նչ ես կարծում։ Այնպիսի պարտիայի վարպետներին, ինչպես որ դու ես՝ կարելի է երբեմն սովորեցնել։ Ի՞նչ ես քեզանով ներկայացնում, որ չսովորեցնեմ։ Եվ այդ ո՞ր օրվանից՝ ես ու դու այլևս կարիք չունենք, որ մեզ սովորեցնեն։ Դու, ախպե՛ր ջան, այդպիսի խոսքերով ինձ չես վախեցնի։ Մանձդ թուլացրել ես՝ պրծավ գնա՞ց։

— Թուլացրել եմ՝ քաշիր։

— Նո՛ւ և քաշում եմ։ Ասենք բշիշը կքաշի, ես՝ ի՞նչ։ Պարտիա է։

Սյոման տաքացավ.

— Լավ է, գնա կա՛թ կեր և գլխիս ավետարան մի՛ կարդա։

— Կկարդամ և լավը կկարդամ— ձայնը բարձրացրեց Միտյան։— Ինչո՞վ ես պարծենում— անցյալո՞վդ։ Ո՞վ չունի անցյալ, սատանիան տանի։ Ամեն մեկը եթե քեզ պես անցյալը շիրմա անի ու հետևը քնի՝ ո՞ւր կգնա։

— Դու հիմարություններ ես ասում— մեղմեց Սյոման— ի՞նչ անցյալ, ի՞նչ ապագա։ Քեզ ասում եմ, միտս չէր. կարճ ու պարզ։

— Դատարկ խոսք է,— համառեց Միտյան,— բշիշում կասեմ։

— Հա՛, այդպես։

— Հա՛ այդպես։ Հիմի ձայնդ կտրիր։

Միտյան լռեց և հանելով ծխախոտը՝ նայեց շուրջը։

— Լուցկի՛ տուր։

Սյոման վառեց լուցկին։ Միտյան սկսեց ծխել։

— Շոգ է, սատանա՛ն տանի,— խոսեց նա մեղմ ձայնով,— չորս նորակոչներ էլի գողացրին։ Եմիլյանին ասացի կոնյակ բերի քաղաքից։

Ասել է՝ ձանձրանո՞ւմ ես,— ժպտաց Սյոման։

— Ինչի՞ պիտի ձանձրանամ,— նորից կծեց իր սուր հայաց-

քով Միտյան,—կնիկմա՞րդ եմ, ի՞նչ եմ։ Ի՞նչ, դու ձանձրանո՞ւմ ես։

Սյոման չէր սպասում, որ հարցը կվերադառնա իրեն։

— Ե՞ս, չեմ ձանձրանում,—ասաց նա տարտամ եղանակով,—բայց կին չկա, ա՛յ բանն ինչումն է։

— Կի՜ն,—ծոր տվեց Միտյան,—տես ի՜նչ ուզեց սիրտը։ Աստվա՞ծ ենք, ի՞նչ ենք, որտեղի՞ց ստեղծենք։

— Չգիտեմ, բայց կնիկմարդը պետք է,—ասաց Սյոման, և զգաց որ այն չի ասում, ինչ որ զգում է։ Եվ նստեց տախտի վրա։

— Ի՜հ,—արեց նա,—հազար կին էլ լինի այստեղ՝ կարծում ես մարդու սիրտը հեշտ կկպչի՞ դրանց... Կարծում ես մարդ կին է ուզում հենց այնպե՞ս։

— Հապա ո՞նց։

— Կի՞նը, կինը պիտի ուրիշ տեսակ լինի։

— Կինը մի տեսակ է լինում, հիմար,—կտրեց նրան Միտյան։

— Կնոջ ոչ մի տեսակը չկա, ինչպես և տղամարդու։ Մեկը որ ձեռք ընկավ՝ մյուսներն էլ արդեն գիտես ինչ են։

— Փիլիսոփա մի դառնա գլխիս։

Ու վեր թռչելով՝ պատուհանից խլեց շախմատը.

— Դե նստի՛, նստի՛, քանի գլուխդ հիմար դրության է՝ մի մատ անեմ քեզ։

Սկսեցին շախմատ խաղալ։

— Թախծալի է այս այրված անապատը, այս շոգը, մոծակը, այս չոր հողն ու ջեռացած քարերը,—խոսեց Սյոման՝ աչքը շախմատի քարերին հառած։

— Թախծալի՜... Է՜հ, ստեպ չես տեսե՞լ։ Քաղաքացիական կռվի ժամանակ հիշո՞ւմ ես Աստրախանի ստեպները։

— Այնտեղ զբաղմունք կար, կռիվը։ Նա չէր թողնում, որ անիծյալ թախիծը թափանցի հոգիդ։

— Իսկ այստեղ կռիվը չկա՞։ Հիմա՛ր, սա պակա՞ս կռիվ է—իմպերիալիզմի դեմ այս խաղաղ խրամատային կռիվը։ Խրամատի մեջ ես, անխե՛լք։ Չե՞ս տեսնում ինչպես է ալիքը բարձրանում։ Ի՞նչ ասել է անապատ։ Արաքսի ափը—սա Միության ափն է։

Նա վեր թռավ, թողնելով շախմատը։

— Ես քեզ ճառ եմ ասում։ Դու գիտես, որ դա ճշմարիտ է, իսկ միևնույն ժամանակ թթվում ես քո հոգու մի անկյունում։

Թափ տուր քեզ. ե՛կ բչիշ, գո՛րծ արա։ Կոմունիստը—թախի՞ծ. հիմար հո չե՞ս։ Միևնո՛ւյնն է, սատանան տանի, Մոսկվա՞ թե Արաքս։

— Նու, նու, լավ, շնորհակալ եմ քաղցրագիտության համար—զվարթացավ Սյոման։ Նա Միտյայի մտքերի կարիքը չուներ, բայց Միտյայի խանդավառ զգացմունքները տաքացնում էին նրան։ Նրան հաճելի թվաց իր հավատացած գործի մասին լսելը մեկ ուրիշի ջերմ խոսքերով։ Դա սրտապնդիչ էր և կենարար։

Ու քանի խոսում էր Միտյան՝ այնքան ավելի նրա ածելանըման պաղ աչքերը լցվում էին ջերմ փայլով։ Նրա դաժան դեմքը մնալով դաժան՝ թվում էր մեղմ։

Բայց Սյոման զգում էր, որ Միտյան ևս բավականությամբ էր նկարագրում իրենց դրությունը, որով այս անապատը կապվում էր ընդհանուր ռևոլուցիոն շարժման հետ, շարժման մեջ էր ընկնում և չէր թվում այնքան մռայլ ու լքված մի վայր։ Ոչ, Արաքսի ափն էլ աղմուկի մեջ է։ Նրանք այստեղ կատարում են մեծ գործի մի փոքրիկ մասը։

Այս զրույցը, Միտյան՝ իր պողպատե հասակով, կտրուկ, համառ մտքերով, խստակյաց այդ կոմունիստը նրան ուրախացնում, զբաղեցնում էր։

Եվ նա համարյա չէր զգում այն, որ նա անվանում էր «թախիծ»։

Նրանք խաղացին և խոսեցին մինչև մութն ընկնելը։ Հետո թեյ խմեցին։ Երկար խոսում էին սահմանի անցուդարձից, Ռուսաստանի հացամթերումից, հետո անցան իրենց զորամասի կարիքներին,—մի զրույց, որ Սյոմային բերեց կապեց իր հասարակ ու առողջ առօրյային։

Բայց երբ Միտյան գնաց և մենակ մնացած Սյոման դուրս եկավ դուռը և աչքը գցեց անապատին՝ անախորժ տարտամությունը եկավ պաշարեց նրան։ Նա սկսեց անցուդարձ անել սենյակում։ Հետո կանգ առավ պատուհանի առաջ և կարծես գյուտ արավ, այնքան հետաքրքրեց նրան այն միտքը, որ թեև շատ վաղուց պարզ էր, բայց պետք է բոլորովին կենդանի հնչեր՝ որ նա թեթևանար.

— Չէ, կին է պետք, ուրիշ տեսակ կին։

Մի քանի օր Սյոման զբաղված էր իր պաշտոնի գործերով և ժամանակ չուներ խորանալու իր ձանձրույթի մեջ։ Օրերը գալիս,

ծառերի նման մոտիկ էին տալիս Սյոմային և անցնում։ Նա զգում էր նրանց խորությունը, ինչպես իրեն շրջապատող դաշտի չորությունը, որ նրա հոգու վրա թախիծ էր ցանում։

Եվ նա կեսօրի արևից տոչորվելով ճամփա ընկավ դեպի Մարուսիայենց տուն։ Դեռ չհասած հողաշեն, տուփի նման տանը, որ հեռվից դեղնին էր տալիս և բաց դռան սև ստվերով շրջապատի մռայլի մեջ մի ժպտացող կետի էր նմանում՝ նրա սիրտն սկսեց բաբախել։ Երբ մոտեցավ տանը և ստվերի միջից զնգաց Մարուսիայի հնչուն ձայնը.

— Սյոմա՞։

Սյոման ներս մտավ, բարևելով Մարուսիային։

— Էլի՞ թրև ես գալիս ինչ որ տեղեր, ո՞րտեղ ես, մեռա՛ծ,— լսվեց Մաքսիմի ձայնը։ Նա գդակը դրել՝ պատրաստվել էր գնալու։

— Ո՞նց ես, ո՞ւր ես,—հարցրեց Մարուսիան ծիծաղկոտ հայացքով գրկելով նրան։

— Ամբողջ երեկո սպասում էինք քեզ, հիմա՛ր—նկատեց Մաքսիմը,—Մարուսիան խորոված էր արել։ Քա՞նի անգամ ասել եմ՝ այս շոգերին մի՛ թթվիր, ե՛կ մեզ մոտ։ Նախամարդու կերպարանք ես առել։—Նո՛ւ, ես գնացի, դուք զրո՛ւյց արեք։ Կգամ։

Մաքսիմը գնաց։ Սյոման նստեց և լուռ նայեց Մարուսիային։ Սա նստեց և չարաճճի աչքերը ճաճանչեց Սյոմայի դեմքին։

— Ինչո՞ւ ես բարկացել։

— Ե՞ս, չեմ բարկացել։ Հոգնած եմ։

Իսկապես բարկացած չէր, բայց և հոգնա՛ծ չէր։ Ինչ որ հոգեկան կարկամություն էր զգում, որ ուրախությունից էր։

Նա թեթևացավ նայելով Մարուսիային։ Եվ իսկապես այդ կինը զարմանալի հեշտ փարատում էր ամեն մռայլ բան կյանքի մեջ։ Նրանից բուրում էր մի ջերմ մտերմություն, ինչպես գարունքից։ Սյոման սկսեց գիտակցել, որ Մարուսիայի տունը միակ վայրն է, ուր նա կարող է իր թախիծը բուժել։

Նրանք սկսեցին զրուցել։ Մեկը այն զրույցներից, որ մտերիմների մեջ է լինում—հաճելի մի նյութից մյուսը։ Այդ մտերիմ զրույցը Սյոմայի մեջ ծնեցրեց այն միտքը, որ ինչպես իր և Մաքսիմի մեջ, նույնպես և իր և Մարուսիայի մեջ անջրպետներ չըկան, որ իրենք երեք մտերիմներ են։

Մարուսիայի մեջ բնազդն սկսեց իր աշխատանքը։ Նա նկա-

տեց, որ Սյոման ինչ որ «տրամադրություն» է սկսել: «Տղամարդը պիտի շուտ տրամադրվել և շուտ էլ մոռանալ»—մտածեց նա և որոշեց նշանակություն չտալ դրան՝ բնական համարելով այդ ամեն տղամարդու մեջ: Մարուսիան համակրանք էր տածում դեպի Սյոման: Եվ այնքան այդ մտերմությունը վստահեցնում էր նրան, որ նա չէր վախենում «ոչ մի բանից»:

«Արդյոք կարո՞ղ է Մարուսիան ինձ ևս սիրել... Մաքսիմի հետ»—ծագեց մի այսպիսի չարաճճի միտք Սյոմայի մեջ, բայց նա իսկույն ևեթ մտրակեց իրեն. «ի՞նչ անհեթեթություն»: Եվ շարունակեց. «Ի՞նչ հիմար բան է այս զույգ ասածը, ինչո՞ւ «զույգ» և ոչ «երեք», «չորս» և այլն:—Դարձյալ հիմար բան ես ասում» —ընդհատեց իրեն Սյոման և միտքը շրջեց ուրիշ կողմ:

Բայց մտքերը անզգալի կերպով տոգորվում էին այդ տրամադրությամբ: Սյոման չէր մտածում, այլ անորոշ ձևերով զգում էր, որ լողում է այդ մտքերի հոսանքում: Ճիշտը՝ այդ հոսանքը նրան տարտամորեն քշում տանում էր դեպի «զույգը»: Եվ նա Մարուսիայի ոսկեօղկույզ գանգուրների, հպարտ գլխի հետևից նշմարում էր Մաքսիմի դուրս լողացող բարի և ազնիվ ճակատը, որ անբաժանելի էության պես նկատվում էր Մարուսիայի հետ:

Դա «զույգն» է, բնական, դարերով հաստատված զույգը: Բայց ինչո՞ւ էր Սյոմային թվում, թե Մարուսիան, որի ամբողջ վերաբերմունքը դեպի իր ամուսինը պիտի լիներ մի «կորեկտ» սեր դեպի իր ամուսինը՝ այդ Մարուսիան նկատվում էր նրա առջև իբրև անվերծանելի հանելուկ: Այդ Մարուսիայից շնչում էր մի անըսպառ ջերմություն, որ տարածվում էր իր շուրջը, տաքացնում, մեղմացնում ամեն իր մոտ կանգնած էակի: Սյոմայի առջև նա մի անհուն աշխարհ էր մտերմության, կյանքի, ուրախության, որին կարող են դիմել ամենքը: Նա այնպես էր զգում, թե Մարուսիան ինչպես մայր, ինչպես քույր, ինչպես մարդ, մեկինը չէ միայն, նա այնքան անհուն է և լի գեղեցկությամբ ու զգացումներով, որ չի ամփոփվի մի հոգու մեջ:

Եվ ինչպե՛ս Մարուսիան հեշտացնում է այսպիսի մտքերը: Ի՞նչ թեթև իրագործելի է թվում ամեն բան, երբ նայում ես Մարուսիայի «երաժշտական» դիմագծերին, որից ամեն սուր, նըվաստ, մեղավոր միտք վեհանում է: Ամե՞ն ինչ կարելի է Մա-

րուսիայի հետ ու այդ ամեն ինչը գեղեցկանում է Մարուսիայի հետ։ Նա հեշտացնում է ամեն երևակայություն։

Ահա թե ինչու Սյոման իրեն չէր համարում խորթ ու ավելորդ՝ Մարուսիայի և Մաքսիմի հետ, այլ ձուլված նրանց հետ։

«Ի՞նչ կլինի, եթե ես Մարուսիային սիրեմ»—հանկարծ մըտածեց Սյոման։—Մաքսի՞մը... Թող չիմանա Մաքսիմը, անգամ Մարուսիան։ Ո՞ւմ եմ խանգարելու»։

Սյոման կարմրեց այդ մտքից և լսելի կերպով հևաց։

Կարծես մութ գբի միջից մի անցք գտավ, որտեղից մի լույս թեթևացնող կերպով ժպտաց նրան։ Նա ագահ վրա ընկավ այդ մտքի վրա։

Հանկարծ նա նկատեց, որ բավական ժամանակ նրանք լռել են։

Լսվեց Մաքսիմի ձայնը։ Սյոման զգաց իր սրտի տրոփյունը։ Եվ երբ Մաքսիմը շառագունած և ժպտալի մտավ ներս՝ Սյոման նայելով նրա թարմ ժպիտին՝ իսկույն ցրիվ տվեց իր մեղք մտքերը։ Ընկերոջ անգիտակ մտերմությունը, նրա միամտությունը դիպավ Սյոմայի երազանքին և լույսի պես վանեց նրան։ Նա թափ տվեց իրեն։

Մաքսիմն սկսեց պատմել իրենց տանից ստացած մի նամակի ծիծաղելի բովանդակությունը, որ լցրեց սենյակը նոր, աշխուժ տրամադրությամբ։ Մարուսիան վեր թռավ և սկսեց անցուդարձ անել սենյակում։

Սյոման սկսեց դիտել նրան։ Մարուսիան զարմանալիորեն աճում, գեղեցկանում էր նրա առջև։ Նա նոր սկսեց նկատել նրա բարձր հասակը, սլացիկ գեղեցկությունը, որ մարդու սիրտը լցնում է աշխուժով։

Սյոման ուզեց թափ տալ իրեն և ուշքը դարձնել ուրիշ կողմ, բայց զգաց, որ այլևս անկարող է չմտածել Մարուսիայի այդ գեղեցկության մասին։

Դարձյալ անախորժ թախիծը եկավ տիրեց նրա հոգուն։ Եվ նա պարզեց իր համար մի բան, որ ինքը այլևս անկարող է դիմադրել իր մտքերին, որ ինքը հենվում է հենց այն մտքերի վրա, որոնք իրեն տանելու են անդունդ։

«Ոչ, Մարուսիայի մասին կմտածի նա, բայց Մաքսիմից ծածուկ, Մարուսիայից ծածուկ»։

Քրտինքը տվեց վրա։ Նա խլեց գդակը։

— Ո՞ւր,—թռավ նրա առաջ Մարուսյան:

— Գնում եմ, գործ ունեմ:

— Թո՛ղ, ի՞նչ գործ, ճաշում ենք:

Սյոման չլսեց, գնաց:

Հասնելով տուն՝ ընկավ տախտի վրա և սկսեց ծխել: Անգամ ֆիզիկապես նա թույլ էր զգում իրեն, այնքան հոգեկան թույնը թուլացրել էր նրան:

Հիմա պարզ է. նա հիվանդ է «Մարուսյայի մտքերով»:

Բայց ինչ արագ բացվեց հիվանդությունը: Սա կարող է կեղտոտել ընկերական հարաբերությունը: Մի այնպիսի ընկերի, որի հետ քաղաքացիական կռիվների կրակների միջից միասին են դուրս եկել, որի հետ հաղթել են և հիմա միասին կառուցանում են:

«Ամոթ է,—շշնջաց Սյոման,—դու տղամարդ չես, այլ փալասի կտոր»:

Բայց պարզ տեսնում էր, որ այդ խոսքերը զուր են, որ ինքը կաշկանդված է, և ինչ-որ մի բան պիտի կատարվի: Եվ այդ բանը, որ նա կարծում էր թե ուշ պիտի կատարվի, ահա կատարվում է հիմա՛, և արագ: Արագ պարզվեց իր համար, որ ինքը սիրում է Մարուսյային:

Որոշեց չգնալ Մարուսյայենց: Հետևյալ օրը կրկին մխրճվեց իր պաշտոնական գործերի մեջ: Աշխատեց համոզել իրեն, որ այսպիսի «վատ» մտքերով չի կարելի մոտենալ Մաքսիմին: Որոշեց թեկուզ ամբողջ մի շաբաթ, մի ամիս չգնալ նրանց կողմը, մինչև որ անցնի «հիմարությունը»:

— Սյոմա՛, դու այն օրը նեղացա՞ր մի բանից, ի՞նչ է պատահել քեզ,—լսվեց Մարուսյայի ձայնը:

Նա ներս մտավ և կանգնեց Սյոմայի դիմաց:

— Հը՞, ի՞նչ է պատահել: Մաքսիմն ասում է հիմարացել ես: Ասա՛, ի՞նչ հիմարություն է:

— Նստի՛ր, Մարուսյա:

— Կնստեմ, դու ասա՛, ինչի՞ փախար հանկարծ նեղացած:

— Ես նեղացած չեմ, Մարուսյա:

— Ապա ի՞նչ է պատահել քեզ:

Սյոման նայեց Մարուսյային, որի աչքերում թեթևակի նըկատվում էր կանացի թափանցումը գաղտնիքների: Մարուսյան ամբողջ էությամբ գրկեց նրան: Ու այն րոպեին այնքան հեշտ

թվաց Սյոմային իր խռովքի պատճառը նրան հայտնելը, որ հենց այն է պիտի հայտներ, բայց հենց փորձեց այդ, իսկույն զգաց, որ դա ամենից դժվար բանն էր աշխարհում:

— Ձանձրալի է այստեղ, Մարո՛ւսիա,— ասաց նա:

— Ձանձրալի է, գիտեմ: Հենց Մաքսիմն էլ այդ է ասում քեզ համար: Ուրեմն ե՛կ մեզ մոտ, հաճախ եկ:

— Չէ՛, Մարուսիա, ես չեմ ուզում իմ ձանձրույթս բերել ձեզ մոտ:

— Գուցե տուն ես ուզում գնալ:

— Տո՞ւն, ի՞նչ կա ինձ համար տանը: Ինձ համար ոչ մի հանգիստ տեղ չկա:

— Ի՞նչ ես փնտրում, որ չես գտնում այստեղ կամ տանը,— հարցրեց Մարուսիան լուրջ դեմքով:

— Ոչինչ,— և Սյոման աչքերը գցեց գետին:

Մարուսիան վեր կացավ:

— Չեմ պնդում, գուցե քեզ համար մեզ մոտ ևս ձանձրալի է: Այդ կարող է պատահել: Բայց ես ու Մաքսիմը միշտ էլ սպասում ենք քեզ—այդ իմացի՛ր: Մեզ համար էլ պետք է ընկերություն: Վերջապես թո՛ղ հիմարությունները, այսօր թեյին եկ մեզ մոտ, կսպասենք:

Եվ ուզում էր հեռանալ, բայց Սյոման ձեռով արեց.

— Լսի՛ր, Մարուսիա: Ճիշտն ուզո՞ւմ ես: Ես միշտ զգում եմ, որ կարող եմ խանգարել ձեզ... ամուսիններիդ:

— Մեզ խանգարե՞ս,— զարմացավ Մարուսիան:

— Պարզը խոսենք. դուք ամուսիններ եք. կուզենաք ձեզ համար ասել-խոսել ա՛յն, ինչ-որ ձեզ է հաճելի: Ի՞նչ գործ ունեմ ես ձեզ մոտ:

Մարուսիան ծիծաղեց:

— Նո՛ւ, գաղտնի խոսակցության համար ժամանակ կգտնվի: Եվ վերջապես ամուսինը չի փախչի:

Սյոմային դուր չեկավ ո՛չ այդ ծիծաղը և ո՛չ էլ այն միտքը, որ գաղտնի խոսակցություններ ունենում են նրանք, կարծես դա նոր բան լիներ նրա համար:

Եվ ինչո՞ւ այդ աշկարա փաստը, որի մասին գիտեր նա, որը ծիծաղեցնելու չափ հայտնի և օրինական բան է՝ նրան այդպես ծանր խոցեց, երբ դրա մասին խոսվեց: Կարծես դա իսկապես փաստ դառավ, երբ Մարուսիան ինքն ասեց այդ:

Այման արտնեղեց։

«Կարող էիր այդ բանն խակի՛ էլ չասել»—ասաց մաքում և նոթնրը կիտեց։

— Մարո՛ւսիա, այնպես ես խոսում, կարծես ամուսին չունենաս և չես սիրում,—ասաց Այման և ասաց հանկարծ, որ-չմտածի չասել,—մի՞թե դու այդքան էլ պահանջ չունես ամուսնուդ հետ երկար մենակ մնալու։

— Ինչո՞ւ չէ, ես սիրում եմ Մաքսիմին։ Բայց հո չեմ կարող ամբողջ օրը քիթ քթի հետր նստել։ Ուրիշ մարդիկ էլ են հետաքրքիր։

Այս խոսքերն հանգստացրին Այմային։

— Մարո՛ւսիա, կարո՞ղ էիր ուրիշին սիրել,—հանկարծ հարցրեց Այման և զգաց, որ ինքը ընկած է մի զառիվայր մակարդակի վրա և գլորվում է ակամա և արագ։

— Ի՞նչ հարց է դա,—զարմացավ Մարուսիան։

— Ոչինչ։ Տեսական հարց։ Կարո՞ղ է մի կին, որ սիրում է իր ամուսնուն՝ այդ րոպեին զգալ, որ հնարավոր է և մի ուրիշին սիրել։

— Հնարավո՞ր. ինչո՞ւ չէ։ Ընդհանրապես կարող է։ Սերը վառվում է, սերը հանգչում է։ Ամեն բան կարող է պատահել։

— Կարո՞ղ էիր դու երևակայել, որ դու մի օր չես սիրի Մաքսիմին, այլ մի ուրիշին։

Մարուսիան մտածեց.

— Մաքսիմի՞ն... ոչ. ես նրան չեմ կարող չսիրել։

— Ամենևի՞ն։

— Ամենևին էլ չէ։ Չեմ մտածել այդ մասին։

— Ապա մտածի՛ր։

Մարուսիան սկսեց մտածել.

— Ո՞վ է իմանում, ինչե՞ր չեն պատահում կյանքում։ Կարող է, իհարկե։ Բայց ես հիմա զգում եմ, որ սիրում եմ Մաքսիմին։

— Իսկ Մաքսի՞մը։

— Մաքսի՞մը. օ՛, նա ինձ շատ է սիրում։

Նրանք լռեցին։

— Այո,—շարունակեց Մարուսիան,—դա ինձ համար մեծ ուրախություն է այս անապատում։ Առանց Մաքսիմի, ի՞նչ մեղքս ծածկեմ, ես այստեղ չէի կարողանա գործ կատարել։

«Մարուսիան շատ է գեղեցիկ—մտածեց Սյոման—և ի՞նչ պիտի անեմ ես»...

Եվ նա մտիկ տվեց նրա ձյունեղեն ուսերին, նեղ իրանին, որ ուռենու պես ճոճվում էր ման գալու ժամանակ և բարակ, երկար ոտներին, որ երաժշտության պես քայլում էին սենյակի երկարությամբ։

«Մարուսիան աղետալի՞ր կերպով գեղեցիկ է»—կրկնեց մտքում Սյոման և ճնշվեց այդ զգացման ծանրության տակ։

Մարուսիան նայեց Սյոմային և մի անախորժ բան զգաց։ Որ արդեն կտրվել է այն սահմանաքարը, մինչև ուր մի տղամարդ կարող էր մոտենալ իրեն։ Եվ իբրև փորձված բժիշկ, որ դնում է ճիշտ դիագնոզը և գիտե որ տվյալ հիվանդությունը թեև թեթև նշաններ ունի, բայց անցնելուց առաջ դեռ մի ծանր շրջան ունի անցնելու և պատրաստվում է երկար խնամքի—այնպես Մարուսիան որոշեց «հիվանդությունը» և լրջորեն իրեն հետ քաշեց։

«Պատմություն է սկսում»—մտածեց Մարուսիան և մոտենալով պատուհանին՝ ձեռքերը ծալեց կրծքին։ Նա դուրս էր նայում, իսկ Սյոման ճնշված դիտում էր Մարուսիայի կանգնվածքը, որի մեջ մի հատուկ բան կար, որ նվաճում էր մարդու—բարձր հասակի հրամայող, սաստող շեշտը, տիրական գեղեցկությունը, հաղթող հպարտանքը։

«Սա ինձ ամեն բան պիտի անել տա»—կայծկլտեց Սյոմայի գլխում։

Անդիմադրելի, բնազդային մի ուժ, հրաբխային հարվածի պես նրա հոգու խորքերի տակից՝ խռովեց Սյոմային։ Եվ առաջին անգամ նա տեսավ, որ անց է կացել սահմանը։ Նա միայն մի բան որոշեց։ Որ նա չի կարող դավաճանել իր ընկերին, և չի կարող մեռցնել աղետալի զգացմունքը դեպի Մարուսիան։ Ուստի և դա կմնա ծածուկ երկուսից էլ։ Թող տևի տարիներ թեկուզ։ Միակ ելքը սա է, քանի որ նա անդարձ «հիմարացել» է արդեն։ Եվ ահա այս ելքը—այս թույլատվությունը, որ դավաճան զգացմունքը գա և ծածուկ բնակվի նրա հոգու մեջ.—հանգստացրեց Սյոմային։

Մարուսիան հրաժեշտ տվեց նրան տուն գնալու համար, բայց Սյոման ընկերացավ նրան մինչև նրանց բնակարանը։

Սյոման մի նոր կենդանություն նկատեց իր մեջ։ Կենդանություն, որ զգում է մարդ՝ խոհերից վճիռների և գործողու-

թյունների անցնելիս։ Նա նկատեց նաև, որ իր մեջ մեկ ուրիշը իրենից անկախ գործում է, կարգադրում, հրամայում, և հիմի հայտնվել է արդեն։ Եվ թելադրում է։

Եվ արդեն պարզ է։ Սյոման սիրում է Մարուսիային։ Ճիշտ է՝ ծածուկ, իր մեջ, բայց դրա մեջ հույս կա, որ ընկերական պարտականությունը հարվածող այս հիվանդագին զգացմունքը մի ելք գտնելով դուրս կգա իր հոգուց և կանհետանա։

Մի քանի օր Սյոման ապրեց այդ հոգեկան վիճակով։ Սակայն այդ մի քանի օրը ոչ թե հանգստյան օրեր եղան, այլ ավելի շուտ պարզեցին նրա խաբուսիկ վիճակը, որին ապավինել էր նա։ Նա իրեն զգաց մի հորձանքի մեջ, որն այլևս տանում էր իրեն, և ինքը դիմադրել չէր կարող։

Նա սկսեց կռվել իր հետ։ Արդյոք չէ՞ր կարելի հեռանալ այս պատմությունից։ Չէ՞ր կարելի երազել մի ուրիշի մասին։ Գըտնել Մարուսիայի նմանին։ Ավելի գեղեցիկը։ Նա սկսեց պատկերացնել ուրիշին, նրա նմանին, նրա քրոջը։ Բայց նրան զարմացրեց սիրո այդ անիմաստ կամ իմաստուն հիպնոզը, որ կաշկանդում, կապում է մարդու սիրտը միա՛յն մի էակի, միա՛յն մի հոգու հետ։ Բայց եթե այդ էակի արտաքին նմանությունն անգամ չէր կարող գոհացնել մարդկային հոգու քմահաճույքներին՝ ուրեմն, ի՞նչն է այն հատուկ էությունը, որ մի արարածի դարձնում է միակը, միա՛կ այդպիսին։ Իսկ եթե Սյոման այնպես սիրի Մարուսիային, որ ընդմիշտ կապվի նրա հետ, անկարող նրան թողնելո՞ւ... Իսկ եթե Մաքսիմը այնպես է սիրում իմ կնոջը, որ նույնպես անկարող է թողնել և զիջել Սյոմայի՞ն... Իսկ եթե Մարուսիան, որ անշունչ առարկա չէ, որ անխոս գնա նրան, ով իրեն տանում է...

——————

Մարուսիան մենակ էր։ Նա հարթուկում էր երեսսրբիչները։ Նրան տեսնելով Սյոման ուշքի եկավ։ Զգաց, որ ճամփին ավելի հեշտ էր մտածել իր անելիքի մասին, քան թե անել։ Բայց ի՞նչ է ուզում անել։

Մարուսիայի լուրջ դեմքը և բացակա Մաքսիմի ներկա պատկերը խայթեցին նրան։

— Նո՛ւ, պատմի՛ր, ի՞նչ կա,— սկսեց հասարակ ձևով Մարուսիան, երբ Սյոման նստեց։

— Ոչինչ։ Եթե ինձ ուղարկեին մի ուրիշ վայր, շատ լավ կլիներ,—ասաց հանկարծ Սյոման, չսպասելով թե այդ պիտի ասի։

— Օհո՞, դու ուզում ես հեռանա՞լ այստեղից—ժպտաց Մարուսիան։

— Եթե հնար լինի՞...

— Ռուսաստա՞ն ես ուզում։

— Միևնույն է թե ուր։

Նրանք լռեցին։

— Մեզ համար տխուր կլինի,—խոսեց Մարուսիան կարծես ինքն իրեն։

— Ինչո՞ւ պիտի տխուր լինի,—հարցրեց Սյոման և զգաց որ սիրտն ուժգին զարկեց։

— Դե՛, սովորել ենք իրար։

— Ուրիշ ընկերներ շատ կան։

— Շատ կան, և նրանց հետ էլ լինում ենք, բայց...

— Բայց...

— Մաքսիմը շատ լավ է զգում իրեն քեզ հետ։ Ընկերություն է՝ ինչքան չլինի։

— Իսկ դո՞ւ ինչպես...

— Ե՞ս,—և Մարուսիան այնպես ճնշեց հարթուկը, որ մերկ ճերմակ ուսը ուռչելով դուրս լողաց զգեստի տակից։

Սյոման նկատեց այդ և շփոթվեց։

— Այո, դու,—ասաց Սյոման և զգաց, որ ձայնը իրենը չէր, այլ մի ուրիշ մարդու, որին ինքը լսում է։ Եվ հազաց հուզմունքից խեղդված։

Այդ նկատեց Մարուսիան և բնազդաբար լռեց։

— Մարո՛ւսյա, գիտե՞ս ինչ,—ասաց Սյոման դարձյալ իր համար օտարոտի ձայնով,—ես սիրում եմ քեզ։

Այս ասելով իսկույն մտածեց. «ի՞նչ շուտ եղավ այս ամենը»։

Եվ սակայն անասելի հաճույք զգաց, ինչպես պատերազմի ժամանակ վաղուց սպասված մարտը սկսելիս։ Այսինքն «վերջապես, ինչ կլինի՝ կլինի»։

Լռություն տիրեց։ Սյոման սպասում էր անսպասելի մի բանի։ Ահա փոթորիկը կսկսվի։

— Ես զգում էի այդ,—պատասխանեց Մարուսիան խուլ և հանգիստ։

Եվ գլուխը կախ շարունակեց հարթուկելը։ Լռեցին, բավական երկար։

— Եվ հետո՞,— դողալով հարցրեց Սյոման և աչքերը մթնած նայեց Մարուսիային։

— Հետո՞... հետո ոչինչ։ Դու կմնաս մեզ բարեկամ և... կմոռանաս։ Կպատահի։ Հասկանում եմ։

Բոլորովին չէր սպասում Սյոման այսպիսի վախճանի։ Նա ինչ որ հիմար ճամփի վրա էր, որից հետ գալ չէր կարող, ինչպես և կանգնել—պետք էր առաջ գնալ։ Ու վեր թռչելով մոտեցավ Մարուսիային։ Սա ոչ մի շարժում չարավ։

— Մարո՛ւսիա։

Պատասխան չեղավ։

— Մարո՛ւսիա,— և թևը տարավ Մարուսիայի ուսին,— թո՛ւյլ տուր, Մարո՛ւսիա։

Մարուսիան հանդարտ շարժումով ուսն ազատեց և շարունակեց հարթուկելը։

Ապա հանգիստ ասավ.

— Նստի՛ր տեղդ։

— Մարո՛ւսիա,— շշնջաց Սյոման,— ես ոչինչ չեմ կարող ասել քեզ բացի այն, որ հիմա լսեցիր։ Գուցե նեղացա՛ր։ Լսի՛ր, բան եմ ասում։ Չե՞ս լսում։ Նո՛ւ, մնաս բարո՛վ։

Սյոման դուրս թռավ դռնից։

— Սպասի՛ր,— հրամայեց հետևից Մարուսիան։

— Ի՞նչ է,— խիստ ձայնով հարցրեց Սյոման, կանգնեց և աչքերը խոժոռած նայեց գետնին։

— Գնա՛ տուն, բոլոր հիմարությունները թո՛ղ այնտեղ և էլի՛ ե՛կ։ Ամոթ է քեզ պես տղամարդին, որ այդպես փալաս ես դառնում։ Վերջապես դու Մաքսիմի ընկերն ես։

Սյոման սպասեց, որ Մարուսիան շարունակի, դա դուր եկավ նրան։ Նա էլի կանգնեց, որ Մարուսիան շարունակի իր խայթոցը, բայց Մարուսիան հարթուկում էր և չէր նայում նրա կողմը։

Սյոման պոկվեց տեղից և արագ քայլերով գնաց տուն։

Ամոթը, խղճի խայթը, իր նվաստացումը և Մարուսիայի բարեկամությունը այնպես խանգարելու զգացումը նրան խարանեց շիկացած երկաթի պես։ Նա բաց արեց կոնյակի շիշը և բռնեց բերանին։

Մինչև ուշ գիշեր բերնքսիվայր ընկած էր տախտին, բայց քունը չէր տանում։

Այնուհետև մի քանի օր կամ պաշտոնատեղին էր կամ տանը։ Չէր վճռում գնալ «նրանց կողմը»։

Միայն մի շաբաթ հետո եկավ Մաքսիմը և սկսեց միամիտ պատմել ընկերներից մեկի թյուրիմացությունները մաքսային վարչության հետ,

— Գնանք մեզ մոտ ճաշի,—հանկարծ ասաց Մաքսիմը։

Սյոման չհամարձակվեց խոսել։

— Այո՛, այո՛, վե՛ր կաց։ Մարուսիան սպասում է քեզ։

«Սպասո՞ւմ»... Սյոման և՛ զարմացավ, և՛ թեթևություն զգաց։ Ուրեմն Մարուսիան ներել է և մոռանում է։ Ինքը և՛ս թեթև ու մոռանալի համարեց իր արածը։

Ի՜նչպես Մարուսիան փարատում է և հեշտացնում ամեն դըժվար բան։

Գնացին։ Ներս մտնելիս Սյոման աչքի տակով փնտրեց Մարուսիային։ Բայց նա տանը չէր։

— Ո՞րտեղ է Մարուսիան։

— Գնացել է գյուղ։ Կարծեմ ընկերները ներկայացում են կազմակերպում երկաթուղու կայարանի բանվորների և սահմանապահների համար։ Մարուսիան չի սիրում խաղալ, բայց պարտականություն է հանձն առել։ Շուտով մեզ գյուղում բնակարան կտան, էլ կարիք չի լինի այդպիսի բաների համար ահագին ճամփա կտրել։ Մարուսիան սիրում է ժխոր։ Հիմար Եգորովն ինձ ասում է մի՛ թողնի Մարուսիային տղերանց մեջ՝ կխլեն։

— Դո՞ւ ինչ ես ասում։

— Հիմարությո՜ւն, ի՞նչ պիտի ասեմ. ո՞վ կարող է խլել Մարուսիային։ Մարուսիան ի՞ր է, ի՞նչ է։ Եվ վերջապես ամեն բանից վախենալով ո՞ւր կգնա։ Լա՞վ սոցիալիզմ կշինենք, եթե կընիկներս դնենք վանդակ։

— Չե՞ս խանդում։

— Իսկի՛։

Մարուսիան եկավ։ Նա հասարակ և ընդհանուր ձևով ասաց.

— Բարի օ՛ր։

— Բարի օ՛ր,—շշնջաց Սյոման և նայեց Մարուսիային։

Սա դարձյալ ընդհանուր ձևով ասաց.

— Մեր կոլեկտիվում զեկուցում կա այս երեկո փոխօգկոմների մասին։

Մարուսիայի ամբողջ էությունից շնչում էր մի հանելուկ։ Վերջապես ի՛նչ է նա. մտերիմ հոգի՞, դավադի՞ր, թե կոկետ։ Նրանից բուրում էր մի ջերմ հարազատություն, որ ուղղակի գրկում էր մարդու։ Զարմանալի հեշտ է թվում ամեն բան նրա հետ,—և՛ կյանքը, և՛ մահը, և՛ վերածնությունը։

Մարուսիայի բարձրուղեշ հասակը և հպարտ գծերը դարձյալ ճնշեցին Սյոմային։ Նրա կարճ շրջազգեստը և թևերի, ուսերի բացվածքները շնորհալի ընկվածքով վիժում էին ցած, մինչ ինքը Մարուսիան սլանում էր դեպի վեր գլխի, ուսերի ու վզի վճռական բանվածքով։ Նա նիհար էր թվում, բայց հասուն մկանները մատնում էին մի գիրգ ու պիրկ մարմին։

Սյոման զգում էր, որ վերջնականապես տեղի է տվել և ընկճվել։ Որ այդ գեղեցկության դիմադրել չի կարող։ Որ նա մի բան կանի։

Ճաշը պատրաստ էր։ Նստեցին սեղանի շուրջը։ Մարուսիան բացեց կոնյակի շիշը։

— Քո կենացը, Սյո՛մա,—ասաց Մարուսիան,—շատ մի՛ տխրի, քեզ կլծենք աշխատանքի։

Խմեցին առաջին ըմպակները։ Խմեց նաև Մարուսիան։

Սյոման քիչ-քիչ բացվեց։ Կարկամությունը, որի պատճառը այն դեպքն էր, կորցրեց իր սրությունը։ Ուրեմն Մարուսիան կամ ներել է իրեն և նշանակություն չի տալիս, կամ կարող է պատահել չի իմանում ինչով ծածկի անցյալի մերկ մարմինը, որ աչքի չերևա։

Մարուսիան վերցրեց գիթառը և սկսեց հանգիստ ու լուրջ նվագել։ Մաքսիմը կրկին ոգևորվեց։

Դուրսը ճամփի ծայրին մի ձիավոր երևաց, որ երգում էր՝ սանձով քաշ տալով մի ուրիշ ձի։ Նա վեր ու վար էր նետվում ձիու վրա՝ գալով դեպի այս կողմը և փոշին քառասմբակ պայթում էր ձիերի սմբակների տակից։

Մոտեցավ. սահմանապահ կարմիրբանակային էր։

Մաքսիմը դուրս եկավ.

— Ի՞նչ կա, Եմելյա՛ն։

— Շտապ գրություն,—ասաց կարմիրբանակայինը և պայուսակից հանեց մի ծրար։

Մաքսիմն առավ ծրարը, ստորագրեց գրքույկը։ Կարդաց։

— Նո՛ւ, լավ,—մռմռաց Մաքսիմն ու ծոծրակը քորեց։

— Ի՞նչ կա,—հարցրեց Մարուսիան։

— Իսկույն գնում եմ պարետային վարչություն։

— Ե՞րբ կգաս։

— Չգիտեմ։ Դուք վերջացրեք ձեր ճաշը։

Գործը սովորական էր, և Սյոման չհարցրեց նրա մասին։

Մաքսիմը նստեց ձին և առաջ ընկավ։ Կարմիրբանակայինը խթեց իր ձիուն և մոտենալով նրան՝ գնաց պահելով մի պատշաճ հեռավորություն։

Մաքսիմի գնալուց հետո Սյոման կարծես ընկավ թակարդը։ Կարծես մի աներևույթ ձեռ նրա համար դավ նյութեց, որից ազատվել չէր կարողանալու։ Կոնյակից և երաժշտությունից տաքացած արյունը քունքերի մոտ զարկեց նրան լսելի ուժով, և նա աչքերի տակով նայեց Մարուսիային, որը անհոգ երևույթով կնտկնտացնում էր գիթառը և զարթեցնում անկապ ակորդներ իր երկարուկ, գողտրիկ մատներով։

Լուռ էին։ Սյոման չէր լսում նվագը, և գոհ էր, որ դա ծածկում էր անհարմար լռությունը։ Նա դուրս էր նայում։

Հանկարծ նրանց հայացքներն իրար հանդիպեցին։

Մարուսիան կատակ-լուրջ դեմք շինեց և սուր նայելով Սյոմային՝ շրթունքները ուռեցրեց.

— Հո՜ւ, երեխա՜...

Ու շարունակեց նվագը։ Սյոման չպատասխանեց։ Մարուսիան ներողամիտ ու կիսաժպիտ նայեց նրան։ Անսահման կանացի մեղմություն կար նրա այդ հայացքի մեջ, շոյող, գուրգուրիչ մի ցոլք։ Եվ ի՞նչպես Մարուսիայի այդ մեղմ, խաղաղ զարմանքը, հանգիստ խոսքերը անբացատրելի ուժով մեղմացնում, հեշտ էր դարձնում ամեն ծանր, մեղսալից միտք, փոխելով անմեղ, հասարակ խաղի ամեն վարմունք, որ կարող էր թույլ տալ Սյոմայի բորբոքված երևակայությունը, կարծես պատրաստ վիջելու ամեն ինչ, որ թելադրում է մարդու քմահաճ սիրտը։ Եվ դա Մարուսիայի գեղեցկությո՞ւնն էր, որ իր ներդաշնակ գծերով ուղղակի երգում, նկարվում էր նրա սլացիկ մարմնի ձևերում, թե՞ նրա մեղմ, քնքշական, գրեթե մայրական խոսքերի, գուրգուրիչ ժպտի հմայքը—բայց դա այդպես էր։ Եվ դա ավելի էր բորբոքում, գրավում Սյոմային։ Մարուսիայի այդ գեղեցկությունն ու խոսքե-

րը գրկում էին Սյոմային, նա ընկղմվում էր այդ անդունդը՝ ըղ-ձալով մի քաղցր գլխապտույտ, և մեղկանում էր պարզապես: Սյոման սկսեց մտածել, որ այդ շոյիչ, գուրգուրիչ կնոջ մեջ ավելի կա սեր ու գգվանք, քան թե պետք է միայն մի էակի: Սերը—մի՞թե մեկինն է միայն: Սերը—մի՞թե սեփականություն է դա: Մեկի՞ սեփականությունը: Օդը, արևը, ջուրը, կրակը—մի՞թե մեկինն է միայն: Ինչո՞վ է սերը տարբեր օդից, արևից, ջրից, կըրակից: Ո՛չ, սերը մութ բան է: Ինչպես և բնությունը: Օդը, արևը, ջուրը, կրակը: Սերը չգիտե, թե ում է գնում: Նա տունկի պես է: Պոկի՛ր տունկը իր հողից.—կարծես նա բողոքում է իր արմատի կտրված թելիկներով: Բայց տնկում ես նրան ուրիշ հողում՝ այնպես է աճում, ծաղկում, կարծես այստեղ էր բուսել: Հիմարությո՜ւն—սերը սեփականություն չէ:

Մարուսիայի ամեն բան թույլատրող, այնքան մտերիմ թվացող գեղեցկությունը Սյոմային հեշտացնում էր այս մտքերն անելիս: Եվ Սյոման առաջին անգամ պարզ տեսավ, որ ինքը ուր որ գնում է հիմա, մղվում մի բանի, որ այլ ժամանակ կամաչեր անգամ մտածելուց: Եվ նա վճռեց, որ դա նույնքան հեշտ ու ախորժ կլինի, որքան և Մարուսիան գեղեցիկ ու մտերիմ է իրեն:

Մարուսիան դադարեց նվագելը և դարձյալ նույն կատակ-ջուրջ ձևով ասաց.

— Չես ամաչո՞ւմ... «սիրահարվե՞լ է».—Ասացե՛ք խնդրեմ: Ի՞նչ ռոմանտիկա: Ոչի՛նչ, ոչի՛նչ, կմոռանա՜ս:

Ապա ընդոստ շարժումով վեր թռչելով մոտեցավ Սյոմային և ձեռը նրա ուսին հպած՝ կռացավ նայեց նրա աչքերի մեջ.

— Երեխա՜...

Սյոման ձեռք տարավ Մարուսիայի իրանը գրկելու:

Մարուսիան թեթևակի հետ պահեց իրեն ու գնաց դեպի գիթառը: Սկսեց մեղմ երգել գիթառի նվագակցությամբ:

Հետո աչքերը խոժոռեց Սյոմայի վրա ու մեղմ ձայնով սաստեց.

— Նո՜ւ, Սյոմկա, բավական է: Թո՛ղ հիմարությունները: Ես քեզ ասացի, որ թողնես: Իսկ դու...

Սյոմայի աչքերին կարծես մի փառ եկավ: Մարուսիան թվաց ինչ որ մշուշի մեջ, շա՜տ հեռու: Նրա սիրտն ուժգին զարկեց, և

նա ծանր հևալով վեր կացավ, մոտեցավ Մարուսիային։ Սա շարունակեց նվագելը։ Բայց այլևս լուրջ էր։

— Հետո՞,— ասաց լուրջ, և կողքանց նայելով շարունակեց ճանկռտել գիթառը։

Սյոման անվճռական, հարբածի պես կանգնել էր նրա մոտ։

— Հետո՞,— կրկնեց Մարուսիան բարձր և նվագը կտրեց։

Սյոման լուռ էր։

— Սյո՛մա, դու հիմար չե՛ս,— ասաց Մարուսիան մտերմական շեշտով,— ես ուրիշի կինն եմ, հասկացի՛ր։

Սյոման դարձյալ լուռ մնաց։

— Գնա տե՛ղդ,— ասաց խիստ տոնով Մարուսիան։

Սյոման պղտոր աչքերով նայեց Մարուսիային։

— Սյոմա՞, դո՞ւ գժվե՞լ ես,— սկսեց Մարուսիան, բայց երբ հանկարծ վեր նայեց Սյոմային, նկատեց մի այնպիսի դեմք և աչքեր, որ իրեն հիշեցրեց իր քեռուն, որին սպիտակները մորթեցին նրա աչքի առջև, և նա տեսավ դաշույնը նրա կոկորդին քսելիս։

Չէր սպասում, բայց հիմա ուշ էր այլևս։ Սյոման կարծես նրա հայացքին էր սպասում. հանկարծ բռնեց նրա ուսերից և քաշտվեց դեպի մահճակալը։

— Սյո՛մա,— սաստեց նրան Մարուսիան ցած ձայնով և հետ մղեց նրան։

Սյոման խուպոտ մի բան ասաց, որ կոկորդում խեղդվեց, և կրկին կպավ Մարուսիայի ուսերին։ Մի տեսակ հեշտ ու քաղցր էր թվում նրան այս քայլը, որ նա անում էր։ Բռնաբարության մասին չէր մտածում, այլ իր արածը համարում էր մի վարմունք, որ Մարուսիան թույլ պիտի տար նրան անշուշտ։ Նրան թվում էր, որ ինչ էլ անելու լիներ, Մարուսիան վերջիվերջո կներեր նրան որպես ընկեր, որպես մտերիմ, որպես գեղեցիկ և բարի կին։ Հետո զգաց մի այնպիսի մղումն, որին դիմադրելու ոչ թե ուժը, այլև ցանկությունը կորավ։ Մնաց տարերային խելագար մոլեգնությունը։ Նրան այնպես էր թվում, թե ինքը չէ այդ անողը, այլ մի էակ, որ կոխկրտելով թե իր և թե Մարուսիայի բոլոր հասկացողությունները՝ գալիս էր անցնելու նրանց վրայով։

Մարուսիան թեթևակի դիմադրեց նրան՝ կարիք չտեսնելով լուրջ, մարմնական ուժի՝ հույս ունենալով այլ կերպ արգելելու։ Բայց Սյոման սկսում էր իրեն մոռանալ։ Նա մինչև անգամ դըժ-

գոհությամբ ծամածռեց դեմքը, որ այդ կինը դիմադրում է, չի զգում այն անհուն քաղցրությունը, որ կա իր վարմունքի մեջ:

— Սյոմա՛, թող,— ճչաց մեղմ Մարուսիան և կատվի պես դուրս ոլորվեց նրա գրկից:

— Թո՛ղ ինձ, ասում եմ, դո՛ւրս գնա,— գոչեց Մարուսիան՝ ջանալով դուրս վազել: Սյոման հարձակվեց նրա վրա և կրկին գրկելով նրան՝ սեղմեց թևերը: Ապա համբուրեց: Մարուսիան փախցրեց դեմքը: Շատ սառն, անախորժ և հասարակ թվաց Սյոմային այդ համբույրը: Կարծես այն վսեմ էակը փախավ Մարուսիայի մարմնից և տեղը թողեց դեմքի անկյանք մորթին: Նա չհամբուրեց «Մարուսիայի՞ն»:

Եվ ինքը բաց թողեց Մարուսիային:

— Բանդի՛տ,— ճչաց Մարուսիան գողահար բարկությամբ և դուրս վազեց սենյակից՝ մազերը խռիվ:

Մի կարմիրբանակային էր անցնում հարևան տան մոտով: Նա նկատեց Մարուսիայի հուզումը, և կանգ առավ մի պահ: Մարուսիան ներս փախավ և մազերը մատներով սանրելով հրամայեց.

— Գնա՛ խսկույն այստեղից:

Սյոման խլեց գդակն ու դուրս գալով՝ արագ քայլեց դեպի տուն:

«Մի՞թե նա այդպես հասարակ է նրան հպելիս»— մտածեց նա և զայրացավ իր արածի վրա:

Ամբողջ գիշեր նա խմում էր ու տախտի վրա ծխում: Բայց չէր կարողանում հարբել: Եվ դռանը նայելով սպասում էր Մաքսիմին: Նա մի տեսակ անտարբերություն էր զգում դեպի Մարուսիան: Շատ կոպիտ դիպավ իր սրտին նրա հանդիմանությունը, անսպասելի, ծանր քարի պես: Իր վարմունքի վրա նա չէր անդրադառնում:

Ամբողջ երկու օր նա շփոթ ու անձուկ տրամադրությամբ անցկացրեց՝ գնալով պարետային վարչություն: Իրեն թվում էր թե իր բոլոր զգացումները մի անգամից փշրվեցին, և նա ոչնչով կապված չէ Մարուսիայի հետ: Եվ ուրախացավ:

Բայց սպասում էր Մաքսիմին: Ինչո՞ւ—ինքն էլ չգիտեր:

Նա Մաքսիմին սպասում էր տանը, բայց պատահեց ճամփին, եկեղեցու մոտ։

Մաքսիմն ուզում էր կողքից անցնել արագ. բայց երբ հավասարվեցին՝ սկսած կանգ առավ և դեմքը շրջեց դեպի Սյոման։

Կանգ առավ և Սյոման։ Մաքսիմի դեմքը ծռվեց։ Երկուսն էլ քնազգաբար ձեռները տարան աորճանակներին, բայց և բատ սովորության խեղուն թողին։

— Նո՞ւ,— արեց Սյոման։

— Նո՞ւ...— կրկնեց Մաքսիմը և ծանր շունչ քաշելով, նայեց Սյոմային, լռեց մի փոքր և ապա իրեն տիրելով՝ ասաց,— ես քեզ շան սատակ կանեի այս րոպեիս, եթե չլիներ պարտիզան դիսցիպլինան։

— Ես էլ նույնը,— կարճ կտրեց Սյոման ցած ձայնով։

— Կգաս պարտիզան դատի, կտեսնվենք,— սպառնաց Մաքսիմը։

— Գիտեմ,— պատասխանեց Սյոման մռայլ։

Մաքսիմը կրկին նայեց Սյոմային, ուզում էր մի բան ասել ավելի ծանր, ավելի ազդու, բայց միայն ասաց.

— Լի՛րբ և հանդուգն մարդ, ա՛յ թե ինչ...

Սյոման շուռ եկավ գնալու։

— Բանդի՛տ,— բռունցքով սպառնաց Մաքսիմը և կարճ կապեց պատմությունը, որովհետև անկյունից գյուղացիներ երևացին։

Ու արագ հեռալով գնաց պարետային վարչություն։

Սյոման գնաց իր ճամփան։ Բայց կարծես նրա մեջքը մեկը դաղեց կրակե մտրակով։ Այդպես զգաց նա մինչև Մաքսիմի անհետանալը։ Հետո նայեց։ Նա անցել էր անկյունը։

Ուրեմն սրա՛ համար էր սպասում Մաքսիմին։ Սպասում էր, որ Մաքսիմը ետ որակի իր արածը։ «Բանդի՜տ...»։ Սա էլ է ասում այդ խոսքը։ Եվ Սյոման հիմա՛ էր պարզ պատկերացնում, որ իր արածը, որ առաջ այնպես թեթև, քաղցր, երազային էր թվում, հիմա մի կոպիտ, իրական բան է այլևս։

Երեկոյան նրա մոտ եկավ Միտյան։

— Պարտիզան դատը տեղի կունենա երեք օրից հետո,— սկսեց նա առանց նախաբանի և կանգնեց սենյակի մեջտեղ։

Սյոման բութ հայացքով նայեց նրան և երեսը շրջեց դեպի պատուհանից դուրս։

— Հը՛մ,—շարունակեց Միտյան,—գո՛րծ բացվեց։ Կարող է դատը շատ լուրջ վերջանալ,—ավելացրեց նա՝ տեսնելով որ Սյոման չի խոսում,—և քեզ կարող են... այո...

— Այդ մեկը ներողություն կանես,—սառը կտրեց Սյոման։

— Ո՞նց թե։ Գիտե՞ս ինչ ես արել,—քննող աչքերով նայեց նրան Միտյան։

— Գիտեմ...—պատասխանեց Սյոման ցած ձայնով, լռեց և ապա հանգիստ հարցրեց.—ի՞նքն է գանգատվել Մաքսիմին, թե Մաքսիմն է հարցրել...

— Դա կարևոր չէ։ Մաքսիմն է գանգատվել բջիջին։

— Ավելի լավ. ով ուժեղ է՝ թող նա էլ բավարարվի։

— Ինչպես թե ով ուժեղ է. կարծում ես միայն Մաքսի՞մն է ուժեղ կամ Մարո՞ւսիան,—և Միտյան մոտեցավ Սյոմային ու բռունցքը հպեց նրա քթին,—այստեղ ուժեղ է պարտիական էթիկան։ Հասկանո՞ւմ ես։ Դու գիտե՞ս թե ինչ ես արել։ Բռնաբարման փորձ։ Խելքդ կորցրե՞լ ես։

Սյոման լռեց։

«Ուրեմն իմ արածը նկատվում է իբրև բռնաբարման փորձ»— մտածեց նա խայթվելով այդ բառից։ Եվ ուրիշ ոչի՞նչ—միայն բռնաբարությո՞ւն»։ Նրան շատ անախորժ թվաց այդ պաղ, դատարանական բառը։ Ինչպես տաք մարմնին սառ երկաթը։ Շատ էր կոպիտ, անխնա և անվերապահ—«բռնաբարությո՞ւն»։

Բջիջը քննություն նշանակեց։ Ջևականությունները քիչ էին, բայց ձևականությունների մեջ շատ բաներ կային, որ մեքենական էին, կարծես իրեն՝ Սյոմային չվերաբերող։ Օտար, կոշտ առարկայի պես ընկնում էր շարունակ նրա զգացումների թելերի մեջ և կտրտում, ցավեցնում—«բռնաբարությո՞ւն»։

Նախագահում էր Միտյան։ Ճիշտ է՝ նրա արճիճե կերպարանքը չէր սարսափեցնում Սյոմային, բայց նրան հիշեցնում էր քաղաքացիական կռիվների Միտյային, որն իր ձեռքով երկու բոպեում գնդակահարեց իր ընկերոջը մի հանցանքի համար։ Միտյայի ձեռքը չէր դողա և Սյոմայի առջև, բայց անցել են այդ օրերը և գործը ուրիշ էր հիմա։

Մյուս ընկերները մռայլ նայում էին հատակին և լռում։

Այնտեղ էին Մաքսիմն ու Մարուսիան։ Սա ավելի հանդիստ էր երևում, քան պետք էր մի նման դատի ժամանակ։

— Ի՞նչպես եք ներկայացնում դեպքը, պատմեցե՛ք,—դիմեց Միտյան Մարուսիային։

Մարուսիան սկսեց պատմել։

— Ես չգանգատվեցի Մաքսիմին։ Ես մի օր Թաքցրի դեպքը, ճիշտն ասած փորձելու համար, թե արդյոք կարելի՞ է մոռանալ... Բայց վերջը վճռեցի հայտնել Մաքսիմին, և դա ո՛չ նրա համար, որ Մաքսիմը կարող էր հարցնել ինձ, թե ինչո՞ւ Սյոման, ընկեր Միրոնովը, չի գալիս մեզ մոտ, ո՛չ նրա համար, որ իմ Թաքցնելը այդ դեպքում կարող էր ավելորդ կասկածների և տանջանքների տեղիք տալ, այլ պարզապես նրա համար, որ իմ և Մաքսիմի, և եթե ուզում եք, նաև ընկեր Միրոնովի ինքնասիրությունից ցած բան կլիներ այդպիսի անարժան գաղտնիքներ պահելը։ Ես կարծում եմ, ընկեր Սյոման էս համաձայն կլինի ինձ հետ, որ ես պարտավոր էի հայտնել այդ դեպքը Մաքսիմին։ Ես հայտնեցի և խոսք առա Մաքսիմից, որ նա իրեն պարտիականին վայել կերպով կպահի։ Նա կատարեց իր խոստումը։ Ես ուրախ եմ։ Բայց նա որ հայտնեց բջիջին—դա իր գործն է... Թերևս ես...

Սյոման սաստիկ ցանկացավ լսել վերջին խոսքերի շարունակությունը, բայց Մարուսիան չվերջացրեց։

— Շատ լա՛վ, պատմեցե՛ք ինչպես եղավ։

Մաքսիմը մռայլվեց և դաժան կերպարանք առավ։ Մարուսիան ծամծմեց շրթունքները։

— Ես կպատմեմ,—միջամտեց Սյոման։

— Ընկե՛ր, մի՛ խանգարեք,—ընդհատեց նախագահը։

Մարուսիան պատմեց դեպքը հասարակ ձևով, առանց ընդգծելու, առանց ծանրացնելու։

Մի քանի հարց ուղղելով Մաքսիմին և Մարուսիային՝ նախագահը դիմեց Սյոմային.

— Ընդունո՞ւմ եք ձեր հանցանքը, ընկե՛ր։

— Այսինքն ինչպե՞ս,—հարցրեց Սյոման,—դուք հարցնում եք ձևականի՞ կողմից... թե...

— Ընդունո՞ւմ եք բոլորը ձևականի և բովանդակության կողմից... որ դուք ցանկացել եք բռնաբարություն գործ դնել,—

Չկարողացավ ավելի մեղմ և հավաք խոսքով արտահայտվել նախագահը:

— Դուք տերմիններո՞վ եք խոսում, թե՞ կարիք կա ձեզ...—զայրացավ Սյոման:

— Խնդրեմ առանց հուզվելու և վիրավորվելու,—կտրական խոսեց նախագահը,—պարզ՝ ընդունո՞ւմ եք ձեր հանցանքը:

— Ես ասում եմ՝ դուք տերմինների մասին հասկացողություն ունե՞ք, թե երեխայի պես եք գործածում բառերը...

— Դուք վիրավորում եք, ընկե՛ր, —ձայն տվին բջիջից լուռ ընկերները:

— Եթե դուք կարծում եք, թե ես եմ ձեզ վիրավորում և ոչ թե դուք ինձ, այն ժամանակ ես հրաժարվում եմ բացատրություն տալուց:

Եվ Սյոման վեր կացավ:

— Այն ժամանակ գործը կհանձնվի ուղղակի ԿՎՀ պարտիական կոլեգիային:

— Ինչպես կուզե՛ք:

— Դա աններելի վերաբերմունք է, ընկե՛ր,—ձայնը բարձրացրեց բջիջի անդամներից մեկը,—դա կոմունիստին վայել չէ: Փոխանակ անկեղծ խոստովանելու հանցանքը, դուք բռնում եք ինչ-որ մեշչանական փքված դիրք և ուզում եք գործը ձգձգելով քնացնել: Դա ռևոլուցիոների վարմունք չէ:

Սյոման կողքանց խեթ մտիկ տվեց նրան:

— Դուք երեխա եք,—ասաց նրան Սյոման,—և լավ կլինի այդ ձևով չխոսեք:

— Ի՞նչ ձևերով է խոսում սա,—գոչեցին բջիջի մյուս անդամները,—ի՞նչ է երևակայում իրեն,—հանձնեցեք գործը պարտկոլեգիային, պրծավ գնաց:

— Ուրեմն առաջարկ կա գործը հանձնել պարտկոլեգիային: Համաձա՞յն եք:

— Այո, այո, համաձայն ենք: Թե չէ, ի՞նչ է սա իսկապես...

Բոլորը վեր թռան և սկսեցին մի անգամից խոսել, բողոքել: Իսկ Միտյան ծխախոտը վառելով հեռացավ սեղանից: Սյոման արագ դուրս գնաց:

Նրա հետևից պայթեց մի տաք վիճաբանություն:

— Նա խենթացել է, հանդուգն է դարձել:

— Վերջապես ի՞նչ է ուզում: Ընդհատակյա աշխատա՞նք է

ասում, քաղաքացիական կռի՞վ,—գիտենք, յոթը կաշի մաշել ենք դրանց մեջ, ի՞նչ է ուզում անել դրանով։ Գլխներիս խա՞ղ է ուզում դառնալ։

— Նո՛ւ, ընկե՛ր, այլևս ավելորդ է մեր խոսելը։ Նա պիտի ենթարկվի բջիջի պահանջին։ Համենայն դեպս մենք մեր դատավճիռը կարձակենք։ Վե՛րջ տվեք։

— Ի՞նչ է,—շարունակեց բողոքողը,—որ ռևոլյուցիոներ է, պարտիական, պետք է աջ ու ձախ բռնաբարի՞ և բացատրություն էլ չտա՞։ Ո՞վ է նա...

— Լա՛վ, լա՛վ, մի՛ տաքանա,—ասաց Միտյան մեղմակի և մռայլ գնաց դուրս։

Սյոման դուրս գալով բաց դաշտը՝ դանդաղ գնում էր։ Նա չէր կարողանում հաշիվ տալ կատարվածի մասին՝ այնքան հախուռն և անսպասելի կոպիտ էր թվում նրան այդ բոլորը։

— Միևնույն է բջիջը իր դատավճիռը կկայացնի և կհանձնի պարտկոլեգիային, չես փախչի, ախպե՛ր ջան,—լսվեց Սյոմայի հետևից Միտյայի ձայնը։

Սյոման կանգնեց և դեմքը շուռ տալով Միտյայի կողմը՝ ասաց թթու ձայնով.

— Դո՞ւ ինչ ես ձեռ առնում մարդու։

Միտյան դեմքը մոտեցրեց նրա դեմքին՝ սուր հայացքը խրեց նրա աչքերի մեջ.

— Է՛յ, սատանի լակոտ. դու կարող ես պարտիայից դուրս թռչել, իմացի՛ր այս։

— Թո՛ղ այդ ձևը,—խոսեց խուլ ձայնով Սյոման և վերևից ներքև մտիկ տվեց Միտյային։

— Իսկի է՛լ չեմ թողնի այս ձևը,—սեղմեց Միտյան,—քեզ ասում եմ դուրս կվռնդեն քեզ պարտիայից, հասկանում ես, չա՛ն որդի, խելքդ գլո՛ւխդ հավաքի։

Սյոման համառ, կողքանց մտիկ տվեց Միտյային և արհամարհանքով լռեց։

Առաջ շարժվեցին։

— Լսի՛ր,—ասաց Միտյան,—դու ինձ մի բա՛ն ասա կարճ ու պարզ, դու ուզե՞լ ես նրան բռնաբարել։

Սյոման նայեց Միտյայի խայթիչ աչքերին և տեղի տվեց.

— Այո։

Միտյան անսպասելի իր համար զարմացավ.

— Չո՛րտ վազմի,—ապա ինչո՞ւ բջիջում չասիր, որ դու ուզում էիր նրան բռնաբարել:

— Ես չէի կարող նրան վիրավորել:

— Ո՞ւմ:

— Մարուսիային: Նա կվիրավորվեր այդ կոպիտ, անասնական բառից:

— Ուրեմն դու ուզո՞ւմ էիր բռնաբարել,—նո՛ւ, այդպես կարճ կապի:

— Այո, միակ կարճ, մեշչանական խոսք, ճիշտ է: Որպեսզի ձեզ նեղություն չպատճառի մտնելու ավելի խորքերը: Դա հեշտ է ձեզ համար...

— Նո՛ւ, նո՛ւ, նո՛ւ, սկսե՞ց լեզու ածելը: Դու, ախպեր ջան, պա՛րզն ասա՝ խրվել եմ կեղտոտ պատմության մեջ, ուզում եմ մաքուր դուրս պրծնել:

Սյոման լուռ մնաց: Նա աչքերը վայրահակ՝ լսելի շնչում էր և ավելի մտածում բջիջում անցուդարձի մասին, քան թե լսում:

— Մեշչանական խո՞սք,—հեգնեց Միտյան և շրթունքը ծամածռեց,—ամեն ծծկեր հիմա գործ է ածում այդ բառը: Ինչ որ ատամիդ տակ չի ընկնում, դժվարդ գալիս է, մեջքդ ճկռում է տակին և ուզում ես խուսափել կեղտոտ դեզերտիրի պես,—մեշչանական խո՞սք է, ասա՛ ու պրծի՛ր... Արդեն աշխարհը բամբասում է մեզ, որ համայնացրել ենք նաև կինը, որ մենք քանդում ենք մարդկային գոյության բոլոր հիմքերը... Կոպիտ բռնաբարություն, խառնակեցություն արա և երբ պարտիական ընկերներդ քեզ պատին են սեղմում,—անվանի՛ր մեշչանականություն: Ահա սա՛ է մեշչանականությունը: Դա հեշտ է քե՛զ համար անելը:

— Դու իմանո՞ւմ ես, թե ինչեր ես խոսում,—հանկարծ հարձակվեց Սյոման Միտյայի վրա:

— Այո, այո,—փակեց նրա ձայնը Միտյան,—իմանում եմ: Դու միայն մի վախեցնի ինձ և լսի՛ր: Կգաս բջիջը և ամեն ինչ կխոստովանես, որ ուզել ես բռնաբարել, բջիջը որոշում կտա, կուղարկենք պարտկոլեգիային: Երկարացնելու միտքը թո՛ղ, չես պրծնի: Սա պարտիա է, հորս տղան չէ:

— Դու չե՛ս սովորեցնելու ինձ այդ բանը:

— Նո՛ւ, ավելի լավ: Վաղը կրկին կհավաքվենք. կգաս բջիջ և կխոստովանես: Իմացա՞ր:

— Առանց իմ խոստովանության պարզ է ամեն բան։ Ես զարմանում եմ, թե ինչպես դու չես հասկանում։ Մաքսիմը հայտնել է, Մարուսյան ասաց բոլորը։ Ուրեմն էլ ի՞նչ փաստեր են պետք։ Գործը պարզ է առանց իմ խոստովանության։ Այո, բռնաբարման փորձ։ Գիտեմ, գործը կհասնի պարտկոլեգիա և նա վճիռը կհանի, պարտիայից դուրս կանեն, թերևս ժամանակով, թերևս և ով գիտե... ընդմիշտ։

— Եվ դա քեզ համար ոչի՞նչ բան է։ Հա՞։

Սյոման համառ նայեց նրան և շարունակեց.

— Հիմարություններ մի՛ ասի։ Լսի՛ր։ Ես նրան ուզեցի բռնաբարել,—եթե այդպես ես ուզում, և ինձ ազա՛տ թող։ Ցտեսություն։

Եվ Սյոման արագ-արագ հեռացավ։

————

Սյոման չգնաց բջիջ, ուր նշանակված էր երկրորդ նիստ նրա գործը քննելու համար։ Բջիջը որոշում հանեց,—վտարել Սյոմային պարտիայից և իր որոշումն ուղարկեց ԿՎՀ պարտկոլեգիա։

Սյոման հարցի քննության ժամանակ երևան է բերել կոմունիստին ոչ վայել վերաբերմունք. փոխանակ անկեղծորեն խոստովանելու իր ոչ կոմունիստական արարքը՝ նա վիրավորում է բջիջի անդամներին, անվանելով երեխա և այլն և հրաժարվում է բացատրություն տալուց։

Պարտկոլեգիան արձանագրելով, որ այդ հանցանքի համար Սյոման արժանի էր պարտիայի շարքերից վտարվելու, սակայն նկատի ունենալով նրա կողմնակի կերպով խոստովանելը իր հանցանքը, երիտասարդ հասակը, կատարած ընդհատակյա աշխատանքը, ռևոլյուցիային մատուցած ծառայությունները և որ նա առաջին անգամ է նման հանցանք կատարում, նաև նկատի առնելով սահմանապահ զորամասի հատուկ պայմանները՝ Սյոմային հայտնել ամենախիստ նկատողություն՝ վերջին նախազգուշացումով։

————

Պարտկոլեգիայի որոշումը հայտնվեց բջիջում, գրվեց լրագրում և դարձավ սահմանամերձ շրջանի խոսակցության առարկա։

Սյոման մի քանի օր խմում էր և անընդհատ ծխում։ Ամեն

ջան, ամեն առարկա, ամեն մարդ մերկացավ կարծես, սկսեց երևալ բոլորովին պարզ, հասարակ գույնով:

Իրականության գույնով...

Ճախուտներ, շամբեր, աղուտներ և այրված թփեր...

Սեպտեմբերի արևը փռել էր իր ոսկեթել սավանը անապատի վրա, ուր Սյոման և Միտյան ձիավորված գնում էին սահմանամերձ ճամփով:

— Հիմարություններ ես ասում,— «Մարուսիան ինձ չհասկացավ»,— ասում էր Միտյան՝ համառ ինչպես միշտ,— Մարուսիան չի կարող ամեն իր դեմը վազողի գիրկն ընկնել: Նա ուրիշի կին է, հասկացի՛ր:

— Սեփականությո՛ւնը ասա:

— Սեփականությո՞ւնը: Այսինքն թեկուզ սեփականություն այնքան ժամանակ, այն չափով, որ ինքը կամովին գնում է մեկին և մեկը՝ նրան: Նո՛ւ, քեզ չի գալիս, չի սիրում, վախում է ամուսնուց, հասարակությունից, սիրում է ամուսնուն, վերջապես քոռը չի մտածում այդ մասին: Կա՛մք չունի,— քի՞չ բան կարող է պատահել: Ազատ չէ՞:

— Ազատ է:

Եվ Սյոման հառաչեց:

— Ազա՛տ է, ազա՛տ, ճիշտ է,— բորբոքվեց հանկարծ Սյոման և գոչեց:— Բայց լսիր, Մի՛տյա.. Ափսո՞ս չէր ռևոլյուցիան... Ափսոս չէ՞ր ռևոլյուցիան, որ և ո՛չ ոքինը չէր, ամենքինն էր և ամենքս էլ ազատ էինք նրան սիրելու: Եվ այնտեղ տղամարդությո՛ւն կար, կրակվե՛լ կար, թռչել, ընկնել կրակի ու փոթորկի բերանը: Այնտեղ ամենքս մի բան գիտեինք, որ մեզնից ով ավելի մեծ սիրով կսլանա նրա գիրկը և կվերցնի ավելին,— կարո՛ղ է, իրավունք ունի: Սիրո՞ւմ ես, տղամա՞րդ ես, թռի՛ր, գնա՛, վերցրո՛ւ: Անձնվիրության, սիրո, քաջության տեղ էր: Իսկ ի՞նչ է սա, այս կինը... Ինչքան շատ ես սիրում, այնքան վատ քեզ համար:

— Նո՞ւ, տեսնո՞ւմ ես:

Սյոմային դուր չեկավ Միտյայի համաձայնելը իրեն: Կարծես միայն ինքն ուներ իրավունք այդպես մտածելու, ինչպես ինքնասպանության դիմողը, որ այդ գործը համարում է միայն ի՛ր կամքին ենթակա բան և համաձայն չէ, որ դա կատարվի ուրիշի ձեռքով: Եվ սկսեց տրանջալ.

—«Ուրիշի սեփականությո՞ւնը»... Սուտ է. սերը սեփականություն չէ. սերը ամենքինն է և ամենից շատ նրանը, ով շատ է սիրում:

— Մաքսիմն ավելի շատ է սիրում,—սկսեց գրգռել Միտյան:

— Մարուսիան չգիտե, որ ինքը ոչ իր ամուսնունն է, ոչ իմը և ոչ էլ ինքն իրենը,—համառում էր Սյոման տանջվելով, որ չի կարողանում իրեն տանջող մտքերին ձև տալ և արտահայտել,—այո՛, հոգին չես չափի, նրա հատակին չես հասնի: Մարուսիան «ուրիշի սեփականություն չէ»: Նրա հոգու դռանը փականք է դրված—մեշչանականության փականքը: Դա նրան թույլ չի տալիս հոգին բանալու և դուրս նայելու ա՜յ այս բարձր, անհուն եթերքը, որտեղից արևի հետ մեզ է գալիս բնական սերը:

Միտյան ուզեց հասկանալ նրան.

— Սպասի՛ր,—և ձիու սանձը քաշեց, կանգ առավ, Սյոման հետևեց նրան,—սպասի՛ր: Դու ուզում ես խառնակեցությո՞ւն ամեն բանի: Պա՛րզ ասա, առանց գեղեցիկ խոսքերի:

— Բնությունը կհավասարակշռի՜,—պատասխանեց Սյոման հասկանալով նրան, ավելի քան նա ասաց,—ոչի՛նչ չի քայքայվի: Ավելի բնական զույգեր կկազմվեն:

— Կինը տվյալ մոմենտին նրա՛նն է, ով ամենից շատ է սիրում նրան, այսպես չասացի՞ր:

— Այո:

— Նո՛, ուրեմն Մաքսիմն ավելի շատ է սիրում Մարուսիային,—դարձյալ գրգռեց Միտյան: Եվ կինը նրանն է ում ամենից շատ սիրում է կի՛նը ինքը—պրծավ գնաց: Ի՞նչ ես խելքից զոռ տալիս:

—Նրա՛ն է սիրում կինն ամենից շատ, ով ամենից շատ սիրում է իրեն կնոջը,—համառեց Սյոման գրգռված:

— Սոփեստությո՜ւն, հիմարությո՜ւն, չարժե մի գրոշ,—ու Միտյան ձին քշեց,—դու խենթացել ես:

Սյոմայի ձին ինքը գնաց հետևից և հավասարվեց: Նրանք երկար ժամանակ լուռ կարկտում էին ճամփան՝ դիպչելով նրան ու վեր-վեր թռչելով: Ձախ կողքին լռում էր շամբուտը: Դաշտը ծըղրտում էր դեղին երանգներով, իսկ օդի մեջ մղվում էր հեռվից հասնող զողանջը ուղտերի, որ չէին երևում: Արևը ուրախության պես լցվում էր հոգու մեջ:

Սյոման մտածում էր Մարուսիայի մասին: Հանկարծ պարզ

պատկերացրեց նրան: Ահա նա՝ ուռենու ճկուն հասակով, խնկագույն մազերի գանգուրներն ինչպես ողկույզներ գլխին դրած, աչքերն առավոտյան լճակների պես ջինջ և հասակի այն հպարտ, հրամայական սլացքը, որ խենթացնում է՛ր իրեն...

Ու հանկարծ մի խայթոց զգաց: Ծանր, ծանոթ խայթոց, որ նրան պատահում էր միայն մի վայրկյան, երբ նրա երևակայության առջև կանգնած մշուշը—զգայությունը բթացնող մշուշը—մի վայրկյան ճեղքվում էր և միջից լույսի պես ցայտում էր սիրած կինը կենդանի, իրական, իբրև մի սևեռյալ հիվանդագին պատկեր:

Աղետալի՜ Մարուսիան:

Սյոման վայրենացավ, աչքերը կրակեցին: Եվ նա դեմքը ցրնցեց, որ թա՛փ տա իր աչքերից այդ պատկերը:

Մի խորին զգացում՝ ճշմարիտ, ինչպես կյանքը, անբացատրելի ինչպես կյանքը՝ զնգում էր խորունկից նրա հոգու մեջ: Նա զգում էր, որ ինքը ճշմարիտ է:

— Լսի՛ր, Միտյա, հո գիտես, ինձ համար ավելի բարձր և տանջալի բան չէ՛ եղել և չկա, քան ռևոլուցիան: Բայց նույն չափ ճշմարիտ է, որ ես սիրում եմ այդ կնոջը: Բայց լսի՛ր...

— Նո՞ւ,—պողպատի պես զարկեց նրան Միտյան:

— Ես գիտեմ, ամեն մի անկարգ քայլ, ամեն մի սխալ հարվածում է մեր վերելքին, ռևոլուցիային, սոցիալիզմին: Ես սիրում եմ ռևոլուցիան, նրա դաժան դիսցիպլինան: Ես մսերս կծելով կհնազանդվեմ նրա բոլոր հրամաններին: Բայց աստվա՛ծ է վկա, նո՛ւ, սատանան տանի, այդ աստծուն, ռեվոլուցիան վկա,—դու հո գիտես, որ նրանից բարձր բան չըկա,—այդ կինը ի՛մն է և ո՛չ ոքինը...

Միտյան չպատասխանեց, այլ քշեց իր ձին: Սյոման գնաց կողքից: Դարձյալ շամբուտը լռում էր, հեռվում պսպղում էր Արաքսի կտրտված դաշույնը, իսկ ավելի հեռուն, ուղղակի երկնքի մեջ հետևի ոտների վրա պառկած և առաջինների վրա հենված անքթիթ նայում էր Մասիսը իբրև մի հսկայական սֆինքս:

———

ՑԱՎԱԾ ՍԵՐ

Տոնական մթնոլորտում պատահեց այդ։

Դա մի թռիչք էր երազում, գարնանային թրթիռ։

Մայիսի երկուսին, շենքը հանձնելու երրորդ օրը, Ռուբենն իր բրիգադի հետ գնաց քաղաքամերձ այգիներից մեկը քեֆ անելու։ Սրանով յոթերորդ շենքն էր, որ հանձնում էր նրա բրիգադը։ Ռուբենը գերազանց վարպետ որմնադիր էր և օրինակելի բրիգադ էր պահում։

Թարմություն էր բուրում այդ բլրի գագաթից։ Բոլորն էլ քանիմաց, ուրախ տղերք, սերտ կապված իրար հետ։

Ռուբենը բարձրահասակ, ջլուտ երիտասարդ էր, մարտական դեմքով։ Ոսկեգույն բեղեր ուներ, պինդ սեղմած շուրթերի վրա, և հոխորտ սրում էր այդ բեղերը։ Շատ համեստ էր և լուրջ, կարգադրում էր հանգիստ բաս ձայնով, խրատում էր ավելի, քան կշտամբում և քանի բարկանում էր, այնքան ավելի էր ցածրացնում ձայնը և դեմքը մոտեցնում խոսակցին։ Ընդհանրապես համառ էր առաջ տանում իր միտքը։ Նա հեղինակություն էր։

Նրան հարգում էին։

Ահա, այսպես, տոնական օր էր, որ նրան պատահեց այդ դեպքը։ Բայց պատահեց մի տեսակ դարանակալ անսպասելիությամբ։ Ռուբենն ու իր ընկերները շրջում էին այգում ծառծառ, կանաչների վրա նստոտում, կատակում։ Հետո ըմբշամարտ եղավ։ Բրիգադից երկու հոգի, որ ծանր ատլետիկայի հերոսներ էին՝ սուտ ըմբշամարտեցին։

Այդ ժամանակ էր, որ Ռուբենը նկատեց այգու տնակի առաջ մի աղջկա, որ խոր նայում էր իրեն։ Հպարտ գլուխ ուներ նա, խրոխտ կապույտ աչքեր։ Նա հրամայող գեղեցիկ էր, բարձրահասակ։

Ռուբենը նայում էր «ըմբիշներին» ժպտում զուսպ, ինքնիրեն: Հետո կրկին աչքը գցեց տնակի կողմը: Աղջիկը ներքին հայացքով իրեն էր նայում:

Ճաշի ժամանակ, երբ բրիգադի հետ հավաքվեց նաև այգետիրոջ ընտանիքը, որ միշտ չես իմանում ովքեր են և ինչպես հայտնվեցին՝ հպարտադեմ աղջիկն անաղմուկ սողոսկեց այնտեղ:

Շատ մտերմական ընթացավ ճաշը և ուրախ, գարնանային թեթևությամբ: Ոչ մի տգեղություն: Երգեցին, հետո պարեցին:

Աստղիկը,—հպարտադեմ աղջիկը,—որ ըստ երևույթին այլևս չէր հետաքրքրվում Ռուբենով և հիմա էլ ուրիշներին էր նայում՝ մի անգամ միայն նիրհուն հայացքն ընկղմեց Ռուբենի հայացքի մեջ և մնաց երկար: Ռուբենն զգաց, որ այդ աղջիկը մտավ իր հոգու մեջ, տիրեց իրեն: Նա այլայլվեց:

Հետո գինի՞ն էր, ծաղիկները՞, թե՞ ընկերները,—Ռուբենը հանկարծ միտք դրեց միանալ այդ աղջկա հետ: Ընկերներն էլ զգացին, որ մի բան կատարվեց Ռուբենի մեջ: Կենացների վրա ակնարկներ արին, կատակեցին՝ հասկացնելու չափ: Բոլորը ժպտացին կես ուրախ, կես լուրջ: Աստղիկը լուրջ ընդունեց այդ ամենը, համարձակ հանգիստ նայեց Ռուբենին, նայեց հպարտ ու հաղթական...

Ռուբենը կորցրեց իրեն:

Մի քաղցր սարսուռ անցավ նրա մեջքով: Նա շնչատեց, կուրծքը ուռեց, և մնացածը շարունակվեց ինչպես երազում:

Ուշացած գարուն էր, ապրիլը փչել էր և նրա շնչից փթթել էին ծառերը: Դեղձենին մի տեսակ վարդագույն լույսով պարուրված՝ գրկում էր սալորենու կաթնագույն լույսը, հետո այդ ծառերի սաղարթից թափվում էին լույսերը կանաչ արտի վրա: Ծոթրինը պատերի տակից ու դաշտից արբեցնող բուրմունքով սողում էր օդի մեջ ու մարդուն քաշում դեպի դաշտերի վայրենությունը:

Ռուբենն այնպես զգաց, որ ընկերների երգերը, կատակները, ճառերը, հարվածայինների հաղթական հայացքները խառնվեցին ինչ որ մտերմական ընտանեկան մի այլ հույզի հետ՝ սիրո հետ: Ուղղակի սիրո: Ռուբենը նոր զգաց, որ ինքը լցված էր սիրով, որ բուռն սիրում էր մեկին—թե ում՝ չգիտեր—բայց

Հիմա այդ մեկը եկել է կանգնել իր դիմաց և հրամայական մըտերիմ պահանջում է իր տենչերի պատասխանը:

Ճիշտ է՝ գինով էին ամենքը, բայց միայն գինին չէր, որ հարբեցրել էր Ռուբենին: Նա զգաց, որ իր աշխատավորական կյանքի մեջ հաղթական բրիգադի հետ միասին իրեն պակասում էր նաև կին-ընկերը: Զգաց և մի այլ բան, կարծես ամենքը՝ բնությունը, իր ընկերները, իր հասարակական գործը և այս կինը միախառնվեցին, դարձան զորավիգ իր կյանքի, մի աշխույժ թռիչք, ներդաշնակ երգ:

«Մի կին է պետք — և ամեն ինչ լրացավ»—մտածեց Ռուբենը: Եվ մի կին՝ այնպես թվաց, որ այդ լուռ ու հպարտ էակը վաղածանոթ է ու մտերիմ: Սուր սիրով լցվեց դեպի նա, գրկեց ողջ էությամբ նրա նազելի հասակը:

Եվ երբ սուփրան քաղեցին ու խումբ-խումբ զբոսնել սկսեցին այգում՝ Ռուբենն առանց մտածելու՝ ինչպես ընկներ գեղեցիկ ու ահավոր մի անդունդ՝ հանկարծ մի շատ հաճելի գլխապտույտ զգաց և առանց այլևայլի առաջարկեց Աստղիկին իր կինը դառնալ:

Աստղիկը համաձայնեց:

Դա արդեն բոլորովին դյութեց Ռուբենին: Կյանքը սլացավ արագ, արագ, նրա սիրտը կրկին ուռեց, լցվեց՝ շնչարգելի չափ և նա սիրեց Աստղիկին այնքան բուռն, որ ուզում էր դուրս փախչել այգուց:

Թե հետո ինչպես թեյի նստեցին, ինչպես գնացին տուն,— այդ ամենը կատարվեց անգիտակ վիճակի մեջ: Թռան հավիտենական վայրկյաններ, Ռուբենն այնպես իմացավ, թե ինքը երեսուն և երկու տարի սիրում էր ու միայն նոր հասկացավ և հասկացավ անսպասելի գյուտի պես, հանկարծ, ինչպես նոր ծնված լիներ:

* * *

Մեղրամիսն անցավ փոթորկալի, աղմկահույզ: Ռուբենն հարբածի պես էր աշխատում նորակառույց պատերի վրա: Եռանդն հորդում էր գարնան գետի պես՝ պղտոր, վայրի, բայց թարմ, կենսալի: Գործը թևացնում էր նրան: Փայլուն ցուցանիշներ էր տալիս նրա բրիգադը: Ռուբենը կայտառացել էր, սկսել էր կատակել, երգել:

Աշխատանքի եռուն ժամանակը, երբ իր կնոջ սլացիկ դեմքն օդի մեջ երերալով գալիս արձանանում էր իր դիմաց՝ խանդաղատանքից մարում էր Ռուբենի սիրտը։ Եվ նա պղտոր ժպտով հառաչում էր։ Նա իր բուռն սիրո բոցերի մեջ չէր տեսնում, չէր զգում ոչինչ ուրիշ բան։ Իր բրիգադով խոսք էր տվել տալ կվարտալում ամենաբարձր ցուցանիշները։ Աչք ածեց չորս կողմը, կարգադրեց իր բրիգադի անդամներին ազնվորեն կատարել խորհրդակցության ժամանակ ընդունած վճիռը և սրբատաշ քարերն սկսեց զարդարանքի պես շարել նորակառույցի հպարտ պատին՝ երբեմն մուրճը վերցնելով և տաշած քարն ավելի գեղեցկացնելով գողտրիկ ու մանրիկ հարվածներով։

Ռուբենը սիրում էր նայել իր շենքին, թե ինչպես էր սա հասակ քաշում գեղեցիկ արձանի պես։ Լաստակների թևերի մեջ գրկված՝ շենքը հպարտ ծառանում էր վեր։ Վարդագույն տուֆն արշալույսի պես ներկում էր նրա ճակատը և հակադրվում հեռվի բլուրների, ժայռերի գորշությանը։ Հեռու, քաղաքի վերևի մասերից ձեռով էին անում իր բրիգադի բարձրացրած շենքերը։ Ռուբենը քաղաք է կառուցում բոլոր կառուցողների հետ—դրանով էլ հպարտ էր նա և վարպետ որմնադրի պատվի զգացումը բարձրացնում էր նրան մինչև ասպետականություն։ Նրա բրիգադը մի տեսակ «օրդեն» է,—օրդեն ընտրովի ասպետների, որոնք իրենց նշանը դրել են բարձր նպատակի վրա։ Ռուբենի «օրդենին» հետևում են մյուսները, և քաղաքում հայտնի է թե ո՛ր շենքերն են բարձրացել այս օրդենի ձեռքով։ Սա պատվի խնդիր է։

Բայց տարօրինակ էր. Ռուբենը մի տեսակ կապ էր տեսնում իր հպարտ շենքերի և իր կնոջ մեջ։ Հետո այդ կապը գնում էր ավելի հեռուն—իր ընկերները։ Այդ ամենը կապված էին մի ընդհանուր կյանքով, որ ներդաշնակ մի երգի պես երգվում էր կառուցող երիտասարդի հոգում։

Աստղիկը ծաղկում էր ու դառնում ավելի տենչալի։ Հետո ժամանակ եկավ՝ նրա աչքերը լցվեցին երազով, դեմքը դառավ խնկագույն, պտուղի պես լցվեց և նա սկսեց արբած ու հոգնած ժպտալ Ռուբենին։

Եվ պտուղի պես էլ կաթեցրեց մի գեղեցիկ աղջնակ։

Եկան Ռուբենի ընկերները և սանձազերծ արին իրենց առանց այն էլ լցված ուրախությունը, երգեցին, պարեցին, լցրին Ռու-

բենի տունը այն թարմ ուրախությամբ, որ հատուկ է ընկերական շրջանին։

Միայն Աստղիկը ներվային էր այդ օրը։ Բայց նրան նայող չկար։ Երեխան աճեց ու կարմրեց խնձորի պես իր գեղեցիկ մոր և ասպետադեմ հոր գրկերում։ Ռուբենի կյանքը հոսել սկսեց լեռնային առվակի պես զվարթ ու խաղացկուն։

Մի բան միայն, մի ստվեր սողոսկում էր աննկատ և նստում Ռուբենի տան անկյունում։ Աստղիկը կոպիտ էր վարվում նրա հետ։ Բնավորությունն էր այդ, թե անցողիկ ներվայնություն, դեռ հայտնի չէր։ Ռուբենը նկատում էր այդ, բայց սիրո բուռն հոսանքում բարեխառնվում էր այդ։ Սերը չէր ուզում նկատել իր շուրջը հավաքվող այդ ստվերները։ Սակայն, երբ կոպտության վարագույրի հետևից նայում էին Աստղիկի աչքերը՝ սառն օտար և ապակի՝ դա մնում էր Ռուբենի հոգում։ Եվ նա գործի ժամանակ հիշելով այդ, մի րոպե կանգ էր առնում ու աչքերը պաղած մտածում։

Եվ այդքանը միայն։ Ռուբենը հետզհետե նկատեց իր և Աստղիկի մեջ մի աններդաշնակ հնչյուն, որ շարունակ լսելիքի մեջ խանգարում էր նրա ընտանեկան երջանիկ երգի եղանակին։ Աստղիկն ինչ որ կղզիանում, մեկուսանում էր ինքն իր մեջ։ Դժգոհ էր ինչ-որ։ Իր վիճակի՞ց, Ռուբենի՞ց, նոր միջավայրի՞ց— չէր հասկացվում։ Ռուբենը ջանում էր նրան խառնել իր ընկերության մեջ՝ բնազդորեն զգուշանալով նրա մեկուսացումից։ Հեշտ էր կարծում այդ, և սկզբում չէր էլ նկատում, որ դա շատ դժվար բան է։

Աստղիկն այգեպան-առևտրական ընտանիքի աղջիկ՝ բնազդաբար զգալով իր աշխարհի չքացումը նոր աշխարհի մեջ՝ գալով Ռուբենի ընտանիքը՝ հույսեր ուներ թե իր համար կբացվեն նոր ուղիներ։ Նա հաճախ երազում էր այդ ուղիների մասին։ Պարզ չէր թե ինչ կյանք էր պատկերացնում այդ ուղիների մեջ և ինչ էր իսկապես այդ ուղիների կոնկրետ կողմը։ Բայց նա կենդանական բնազդով զգում էր, որ պետք է կառչել նոր մարդկանց, գնալ նրանց հետ մի փոքր առաջ՝ հետո տեսնելու համար, թե որտեղ կդադարի այդ երթը, և ինչ կլինի այդ երթի վախճանը։ Եվ նա այդ անորոշ երազներով ու խարխափումներով էլ եկավ Ռուբենի մոտ։ Եկավ հեշտությամբ, նրա մի կանչով։ Եվ երբ եկավ նրա մոտ՝ նոր զարթեցին իր մտքերը, ավելի ճիշտը, նոր

ուշքի եկավ, որ իր մեջ խոսում էր իր ընտանիքի, այգեպան-առևտրական հոր ու շրջապատողների հաշիվը,—կառչել նոր մարդկանց և նրանց միջոցով լողալ գնալ նոր կյանքի ծովով՝ մնալով հինը։ Աստղիկին շատ էլ հաճելի չէր Ռուբենի արհեստը։ Նա երազում էր Ռուբենին ինչ որ իր երևակայած մի տնտեսական հիմնարկում, դրամների ծովում և ավտոների ու գնացքների եռուզեռի մեջ։ Երբ ընկերացավ Ռուբենի հետ, նախ զգաց իր մի սխալը—այգում Ռուբենը թողել էր շատ ինտելիգենտ տպավորություն, ինտելիգենտ մի հիմնարկի ղեկավարի չափ,—իսկ այժմ Աստղիկը տեսնում էր, որ այդ արտաքուստ գեղեցիկ ու կոկ երիտասարդը հասարակ բանվոր էր, թեև բանիմաց և առաջավոր։ Եվ նա հիասթափվեց։ Բայց սկսեց ճիգ գործ դնել Ռուբենին հանելու որմնադիրի վիճակից և տանելու տնտեսական առևտրական գծով։ Ռուբենն, իհարկե, ծիծաղում էր այդ երազների վրա։

— Միևնույնն է, ջանիկս, ես իմ տեղումն եմ ու լավ եմ։

— Ով է ասում,—կոկետ ու թթու ժպտով պատասխանում էր Աստղիկը,—տես ինչպե՞ս է ապրում մեր հարևանը։

Ակնարկում էր մի ուտող-խմող ծառայողի։ Ռուբենը Աստղիկին ավելի սերտ մոտեցրեց իր բանվորական շրջանի ընտանիքներին, Աստղիկը կռվեց նրանց հետ և հարաբերությունը կտրեց։ Նա չէր սիրում բանվորներին։ Եվ ահա եկավ կատարյալ հիասթափումը — Ռուբենը այն նոր լոկոմոտիվը չէր, որ Աստղիկի հին գնացքը տաներ նոր կյանքի ռելսերով։

Մի անգամ քաղսովետի ընտրության ժամանակ, երբ բանվորների ահագին բազմության մեջ դրվում էր Ռուբենի թեկնածությունը՝ Աստղիկը, որ ներկա էր իբրև հանդիսատես՝ սկսեց հակառակել և շրջապատողներին լսելի ձայնով Ռուբենից պահանջել, որ հրաժարվի ընտրվելուց։

Ռուբենը ձեռքը դրեց նրա ծնկան և շոշափելով հասկացրեց, որ իրեն պահի։

Աստղիկը զայրացավ։

— Դու ժամանակ չունես, դու երեխաներ ունես էդ էլ քեզ հերիք է։

— Դա քո բանը չէ,—սաստեց Ռուբենը։

— Աստղիկը զայրացավ։

— Չէ, իմ բանն է: Ես չեմ կարող քո երեխաներին պահել, որ դու գնաս գիշերներ լուսացնես քո քաղսովետում:

— Հիմարություններ մի դուրս տա:

Եվ Ռուբենը համբերությունից դուրս եկած՝ դողաց ու պապիրոսը վառեց:

— Հիմարություններ դու մի դուրս տա,—գլխադարձ կանգնեց Աստղիկը,—նրանք հենց հիմարի են ման գալիս, որ հազար մի գործեր վրան գցեն ու իրենք հանգիստ ման գան:

Ռուբենը շրջապատողների հայացքից այրվեց ու բարվոք համարեց լռել: Նրան ընտրեցին քաղսովետի անդամ: Եվ ծափահարությամբ: Ընկերները, իր բրիգադի անդամները մեծ խանդավառության մեջ էին: Միայն Ռուբենն էր, որ չէր կարողանում ուրախանալ: Նրան թիկունքից դանակ էին զարկել: Այն ոսկի թել կապը, որ ջերմորեն անցնում էր նրա հոգուց դեպի իր ընկերները, հասարակական գործը և այնտեղից էլ իր կինը, ընտանիքը՝ կտրվեց: Աշխարհը, այն ծաղկավառ այգին, ուր նա գտավ իր ընկերների մեջ հոգու մի այլ ընկեր՝ կինը, բաժանեց նրան իր հոգու մյուս կենսալից վայրից, իր շենքերից, ընկերներից, ընդհանուրի գործից, որի մեջ նա զգում էր, որ բարձրանում է:

Աստղիկը չէր սիրում այդ գործը: Նրա համար ատելի էր այդ գործը, որի համար Ռուբենը երբեմն երեկոներն ուշանում էր, որի համար երբեմն ուտելիքն էր պակասում, շքեղ հագուստ չէր լինում: Գործ, որի շուրջը հազարավոր մարդիկ ցնծում, ծափահարում, երջանկանում են, բայց որ անշուք է, ինչպես ակումբի դրասենյակ... Աստղիկին այժմ պարզապես քաշում էր քաղաքի հին ընտանիքների կյանքը՝ լոտոն, թղթախաղը, ճաշկերույթները:

Եվ Ռուբենի մեջ չգտնելով իր ձգտումների իրականացումը նա կամաց կամաց թողեց նրան և սկսեց որոնել... Ի՞նչ.— հազիվ թե լրիվ գիտեր, ինչպես և չգիտեր, թե ո՞րտեղ պետք է այն գտներ: Նման այն որոնողների, որ սկսում են որոնել, մինչև պարզվի թե ինչ են ուզում գտնել՝ Աստղիկն սկսեց դուրս նայել իր ընտանիքից:

Գեղեցիկ, երիտասարդ կինը բնազդով գնում էր դեպի մի կողմ: Այնտեղից մի շնչառություն շոշափում էր նրա կույր

տենչանքները և քաշում դեպի իրեն: Եվ այդ երկու էությունները մթան մեջ իրար էին գալիս՝ ինչպես ծղրիդներ...

Անցավ ժամանակ և ծնվեց մի տղա: Նա բերեց նոր հոգս և կարծես նաև նոր մտերմություն: Ռուբենն ուրախ էր այդ հոգսի համար. դա վանում էր այն վատ ստվերները, որ սահում էին Ռուբենի սիրտ վրայով:

Մի առավոտ միայն, երբ նա թեյն արագ խմելով ու հետո էլ բլուզի կոճակները գցելով խոսում էր Աստղիկի հետ՝ Ռուբենն ինչ-որ հապճեպ նկատեց նրա շարժումների մեջ: Աստղիկը կարծես շտապեցնում էր նրան, որ սա գնա գործի. բայց դա անում էր ոչ խոսքով: Դա չէր երևում նրա թեյ ածելու մեջ, հայացքի մեջ: Այնտեղ նկատելի էր մի տագնապալի շտապ, որ անհանգիստ նայում էր Ռուբենի կողմը: Այդ հայացքը թելադրում էր Ռուբենին շուտ վերջացնել:

Ռուբենը դրան առանձին նշանակություն չտվեց, բայց դա մնաց նրա հիշողության մեջ: Ու երբ տանից դուրս էր ելնում՝ բակից անցնելիս նայեց պատուհանից ներս՝ տեսավ որ Աստղիկը արագ մոտեցավ հայելուն և սկսեց երեսը պուդրի քսել:

«Տուկա է շտապում»—մտածեց Ռուբենը և միամիտ դուրս եկավ բակից: Երբ հասավ շենքի վայրը՝ տան մտքերն ու Աստղիկը ցնդեցին ծխի նման: Առողջ ու կենդանի աշխատանքը գրկեց նրան ու տարավ հզոր բազուկներով:

Երեկոյան վերադարձին Ռուբենը Աստղիկի շարժումներից նկատեց մի տարօրինակ բան: Կարծես սա իրեն չէր տեսնում: Գնում էր գալիս սենյակից սենյակ, վերցնում, վայր դնում աննպատակ մի առարկա: Պարզ էր—Աստղիկի միտքը զբաղված էր մի բանով, որ կապ չուներ այդ ընտանիքի հետ:

— Ի՞նչ կա, Աստղիկ,—հարցրեց Ռուբենը:

— Ոչինչ,—շեշտ պատասխանեց Աստղիկը, ապա սառը նայեց նրան և հարցրեց,—ի՞նչ ես կպել ինձանից:

— Ով է կպել քեզանից...

Աստղիկը լռեց:

Ռուբենն սպասեց որ Աստղիկը խոսի, բայց նկատելով որ Աստղիկը շարունակեց իր մտքի հետն ընկնելը՝ զարմանքով նայեց նրան և լռեց: Հոգնած էր:

Հետզհետե Ռուբենը նկատում էր մի բան, որ Աստղիկն անտեղի կոպիտ պատասխաններ էր տալիս իր անմեղ հարցե-

րին: Նկատեց, որ Աստղիկը տան գործերն էլ երեսի վրա էր թողնում, կռվում էր երեխաների հետ: Սկսեց նաև ծեծել նըրանց:

Դա առիթ տվեց, որ Ռուբենը միջամտի: Դա արդեն վեր էր Ռուբենի ուժերից — նա սաստիկ սիրում էր իր երեխաներին: Շուտով երեխաների լացը, Ռուբենի հանդիմանությունները և Աստղիկի ճիչը դարձան միակ ձայները, որ լսվում էին այդ ընտանիքում: Այդ ձայներից զատ՝ մնացածը լռությունն էր, որ տիրում էր նրանց տանը:

Սակայն մի հանգամանք: Եվ դա սկսեց աչքի ընկնել: Չնայած ներվային խոսակցություններին, վեճերին՝ Աստղիկը առանձին ջանասիրությամբ զարդարվում էր ամեն օր, և դա առավոտից սկսած: Ի՞նչ գործ ուներ այդպես վաղ... Ռուբենին զարմացնում էր այդ, բայց նա գլխի չէր ընկնում: Մի անգամ միայն ինքնիրեն հարցրեց. «Երեկո չէ, թատրոն չի գնում, կինո չի գնում, ինչի՞ է զարդարվում...»

Այդ զարդարանքները բոլորովին չէին բռնում Աստղիկի կռվարար վարմունքներին և մռայլ, ներվային դեմքին, որով նա անհամբեր շրջում էր սենյակում և ներս ու դուրս անում:

Մի ինչ որ լարված խուլ պատմություն էր սկսվում նրանց ընտանեկան կյանքի մեջ, որ խոսում էր անձայն բառերով: Նըրանք դեռ ականջ էին դնում:

Մի անգամ Ռուբենը շենքի գործերով քաղաք էր գալիս տրամվայով: Հանկարծ փողոցի մայթին նրա աչքովն ընկավ Աստղիկը մի երիտասարդի հետ թևանցուկ արած: Երիտասարդի ախտավոր դեմքը կոծկվում էր մի լկտի ժպիտով: Նա շատ ազատ էր կպել Աստղիկի թևին: Ռուբենին խոցեց Աստղիկի ցոլուն, վառվող աչքերը: Նրա հարբած դեմքի վրա խաղում էր անսովոր ուրախություն, հրճվանք: Անգամ Ռուբենին թվաց թե Աստղիկը իրեն նկատեց, բայց էլի շարունակեց մոտեմոտ գնալ, հպվել երիտասարդին: Ռուբենը գլուխը թաքցրեց ուղևորների մեջ: Նա զգաց խանդի թույնի առաջին հաճույքը, որ հետո է գառնանում: Նա ամաչեց և վախեցավ հայտնվել: Վախեցավ իրենից: Բայց դա մի րոպե. հանկարծ նա վեր թռավ, առաջ մղվեց, որ իջնի վագոնից, բայց ճանապարհ չէին տալիս: Ու մինչ նա կթռչեր վայր՝ Աստղիկն ու երիտասարդն անհետացել էին բազմության մեջ: Արդյո՞ք մտան մոտակա խանութ-

ներից մեկը, թե ինչ, բայց հետքերը կորավ: Ռուբենին խիստ
մտահոգեց այդ անհետացումը: Դրա մեջ ինչ որ դավադրական
չար բան կար:

Խանդն ու զայրույթը խեղդեցին Ռուբենին: Նա հապճեպ
նայեց խանութները, խաչաձևող փողոցը, բայց զուր—Աստղիկն ու
երիտասարդը ցնդել էին:

Ռուբենի երևակայությունն սկսեց նկարել թունավոր պատ-
կերներ, որ ինչքան գաղտնի են ու խուսափուկ, այնքան վառ
են ու խանդող սրտի համար: Նա մղվում էր ամեն կողմ, դեպի
բոլոր տները, բռնելու, հետ քաշելու Աստղիկին այդ մռայլ,
չարորակ զգացմունքից: Բայց նրան կաշկանդել էր իր դրու-
թյան անզորությունը: Ո՞վ գիտե ուր մտան, հեռո՞ւն, թե
մոտ,—ահա այս տա՞նը...

Ռուբենը ալեկոծ վիճակի մեջ վերադարձավ, նստեց տր-
ամվայ, անցավ տրեստի վարչությունը: Թե ինչ խոսեց գործի
մասին՝ չիմացավ: Այդ ամենը կատարվեց ինչ որ հարբած վի-
ճակում: Նա խոսում էր, և նրան թվում էր, թե դա իր ձայնը
չէր, որով խոսում էր: Նա արագ վերադարձավ շենք: Այնպես
էր շտապում, այնպես հապճեպ էր պատը շարում, կարծես թե
ամեն բան կախված էր պատի կառուցման վախճանից: Շենքի պա-
տերը, որ առաջ շարժուն էին, կանգ առան, քարերը չէին բարձրաց-
նում շենքը: Գործը մեռավ: Հարվածը տաք էր, Ռուբենը չէր
մտածում այլևս: Նա գերի դառավ իր մեջ ինչ-որ քնած բը-
նազդներին:

Օրվա կեսը դառավ անսպառ ժամանակ, արևը կանգ էր
առել: Նրան թվում էր, թե դեպքը պատահել է մի ամիս առաջ,
այնքան խորացել էր, այնքան երկար էր տևում ժամանակը:
Օրը թվում էր դեպքերով լիքը, չարագուշակ էր փողոցը, մայ-
թը, մարդիկ, վերջապես Աստղիկը այն լկտի երիտասարդի հետ:
Ահա նա հասնում էր տուն: Ահա մի քանի քայլ և կսկսի
տանջալի բացատրությունը:

Երբ Ռուբենը մտավ սենյակ՝ Աստղիկը չկար: Այս չէր մը-
տածել: Դատարկ սենյակը թշնամական լռությամբ նայեց նը-
րան: Երեխաներն եկան հարևանենց տանից:

— Ո՞ւր է մաման...
— Մաման չի եկել:
— Չե՞ք ճաշել:

— Ճաշել ենք, մեզ համար առավոտը կերակուր շինեց ու գնաց,— բացատրեց մեծ աղջիկը, որի աչքերում մատղաշ մտահոգություն կար։

— Ո՞ւր գնաց։

— Չգիտեմ։

Ռուբենը դուրս նետվեց։

Դարձյալ նույն գարնանային փողոցներն ու տները, որ կուլ են տալիս ամեն գաղտնիք։ Անցորդները ամենքն անտարբեր գնում էին իրենց բանին։ Վերադարձավ։ Սպասել սկսեց։ Ոչինչ չի փոխվում։ Երեխաները տարակուսած ու ճնշված իրեն են նայում։ Նրանք էլ բնազդաբար մի բան հասկանում են։

Ռուբենը ծխում էր և հուզմունքից հևում։ Օրը մթնել էր։ Լամպը վառեցին։

— Պապա, բա թեյ չե՞նք խմելու,— լացակումած հարցրեց երեխան, որ ավելի ճնշված էր հոր զայրալի դեմքից, քան թեյի ցանկություն ուներ։

Ռուբենը թեյամանը դրեց մեքենային։

Բակում շրջազգեստի ներվային խշրտուք լսվեց։ Մեկն արագ մոտեցավ դռան շեմքին։ Աստղիկն էր։ Ներս մտավ, աչքի տակով նայեց Ռուբենին, հետո լուռ մոտեցավ երեխաներին, կռացավ նայեց, հետո Ռուբենին դարձավ.

— Թեյամանը վաղո՞ւց ես դրել։

— Վաղուց,— պատասխանեց Ռուբենը կտրուկ և անշեշտ։

Աստղիկը գլխարկը վայր բերեց, սկսեց հանվել։ Երեխաները զգալով ինչ-որ անախորժություն՝ չխոսեցին։ Ռուբենը լարված ծխում էր և նայում հատակին։ Վերջապես ոչ իր ձայնով հարցրեց։

— Ո՞րտեղ էիր։

— Մորս քրոջ մոտ։

— Ամբողջ օրը...

— Ամբողջ օրը։

Աստղիկը թանձր ներկել էր շրթունքները, ներկը տարածվել էր նրա այտերին, կզակին։ Դեմքը դիմակ էր դառել պուդրուց, իսկ վրայից բուրում էր ինչ-որ օծանելիքի անուշ հոտը։ Նրա աչքերը մարել էին գաղտնի կրքային փոթորկից հետո և նրանց տակին եզերվել էին կապույտ գծեր. Աստղիկն ապրել էր...

— Իսկ էն երիտասա՞րդն ով էր,—հանկարծ խայթեց Ռուբենը։

— Ի՞նչ երիտասարդ,—ցածրաձայն ու բռնի հանդարտությամբ հարցրեց Աստղիկը։ Եվ նայեց պատուհանից դուրս։

— Տրամվայից որ տեսա…

Աստղիկը աչքի տակով արագ նայեց Ռուբենին։ Չպատասխանեց իսկույն։ Հոսեց ծանր լռություն։

— Էն երիտասարդը ընկերուհուս եղբայրն էր։

— Ո՞ր ընկերուհուդ։

— Թիֆլիս մի ընկերուհի ունեմ — նրա։

— Իսկ տուն, երեխա… ամուսին ունե՞ս։

Խեթ նայեց Ռուբենը և ձեռը տարավ դեպի Աստղիկի կուրծքը, որ բռնի, բայց ձեռը թափ տվեց հետ դարձավ դեպի պատուհանի գոգը, նստեց և սկսեց կծել պապիրոսը։

Աստղիկը լուռ էր, և այդ լռությունը կատաղեցնում էր Ռուբենին։

— Լավ, վերջը՞։

— Վերջն էն, որ ես գլուխ չունեմ էդ տեսակ հարց ու փորձերից։

— Ես ազատ եմ։

— Ազա՞տ ես։ Փողոցի կի՞ն ես դառնում։

Հետո ցույց տվեց երեխաներին։

— Սրանց նայիր։

— Երեխաներս տեղն են։ Երեխաների պատճառով չեմ կարող փտել քո տանը։ Ես կյանք եմ ուզում։

Ռուբենն արագ դուրս գնաց տանից ու ընկավ փողոցները։

Շարժումը, հոգնությունը թվում էր, թե կբթացներ նրա հուզումնալի սրտի կսկիծը։ Շրջել սկսեց մինչև կես գիշեր։

Այդ գիշեր քաղաքն ու փողոցը դատարկվեցին իր համար։ Դատարկվեց և կյանքը։ Նա կորցրել էր իր առաջին սիրո կինը։

***

Աստղիկն ստեղծեց իր համար դրսի առանձին կյանք։ Նա իր շուրջը բազմացրեց կասկածելի ծանոթներ, որոնց հետ շրջում էր կինոներ, ճաշարաններն ու այգիները։ Ռուբենը հպարտությունից իր մեջ գցեց այդ գաղտնիքը։ Ինչ-որ ատելախառն սիրով այդ կնոջ հետ կապված՝ ելք չէր կարողանում գտնել։

Մյուս կողմից մեջտեղ էին ընկած երեք երեխաները, որոնց խնամել էր պետք։ Նա հույս ուներ, սիրող մարդու հույս — որ Աստղիկը կուղղվի։ Աշխատանքի տղամարդ և բրիգադիր, պատվին չէր ուտեցնում դուրս տալ գաղտնիքը։ Կամենում էր մի կերպ լուծել խնդիրն իր տանը, Աստղիկի հետ մենակ։

Սակայն արտաքին աշխարհը չուշացրեց իր մասնակցությունը։ Շուտով շշուկներով լցվեց տան բակը, հարևաններն սկսեցին խորիմաստ նայել Ռուբենին։

Ընկերները դադարեցին այցելել Ռուբենին։ Գործի ժամանակ նրա ներկայությամբ չէին խոսում Աստղիկի մասին։ Պարզ էր—դատապարտում էին նրանք, ովքեր տարիներ առաջ, այդքան ուրախ շուրջպարով շրջապատել էին Ռուբենի առաջին սիրո թրթիռներին։ Ընկերների և ծանոթների լռությունն ավելի էր ճնշում Ռուբենին։ Գոնե խոսեին, գոնե պահանջ ներկայացնեին։ Նա ևս իրեն մեղավոր էր զգում. բայց ինչո՞ւմ — չէր կարողանում հաշիվ տալ իրեն։

Մի անգամ փորձեց գինու տալ իրեն։ Զզվեց, չէր էլ կարողանում հարբել։ Հանդիմանեց իրեն այդ փոքրոգության համար և դադարեց շուտով։

Փորձեց տարվել գործով։ Վաղ գնում էր գործի և սկսում ներվային եռանդով աշխատել։ Աշխատում էր հարբելու չափ, հարբածի պես։ Սկսեց խստապահանջ դառնալ դեպի իր բրիգադը, անգամ բծախնդիր։

Ընկերները լուռ տանում էին, իբրև հիվանդ մարդու արարքներ, բայց և դժգոհում էին։ Դժգոհում էին և սպասում մի բանի — ինքը նա սպասում էր այդ բանին — և դա իրենից էր կախված։ Նա պետք է որևէ վճիռ կայացներ։ Պետք է վերջ տար կացության։

Նա տեսնում էր, որ այդ վերջն էր իր փրկությունը։ Եվ նա վճռում էր։ Բայց միայն աշխատանքի ժամանակ, երբ իր կնոջ մասին մտածում էր նրա վարքի մտահոգություններով։ Սակայն, երբ գալիս էր տուն և աչքն ընկնում էր իր կնոջ դեղձան մազերը, խրոխտ հասակը և թովչավոր գեղեցկությունը, խանդը բռնկվում էր սիրուց ավելի։ Նա թուլանում էր այդ թույնից և ճնշվում, կծկվում։

Պատահում էին նաև բացատրության երեկոներ։ Ռուբենը խոսում էր երկար, համոզում Աստղիկին, սա ենթարկվում էր

կարծես, զղջում։ Հետևում էին համբույրի կարճ վայրկյաններ։ Ռուբենը դրամ էր տալիս երեխաներին, որ կանֆետ առնեն։ Աստղիկը նոր զգեստ էր կարում։

Բայց այդ վաղանցուկ հաջողությունները չէին հանգստացնում Ռուբենին։ Ավելին՝ երկարացնում էին հիվանդությունը։ Աստղիկը չէր փոխվում, շարունակում էր ավելի ախտավոր դառնալ։ Հետևյալ օրերը դարձյալ սկսում էր կասկածելի ուշացումները։ Տուն էր դառնում այտերի ու վզի կարմրած շերտերով, կրկին սև եզրերը աչքերի տակին...

Մի անգամ Ռուբենը ճաշարան մտնելիս տեսավ Աստղիկին մութ անկյունում մի հարբած երիտասարդի հետ։ Նրանք իրար մոտ նստած խմում էին։ Ռուբենը հանդարտ, բայց լարված մոտեցավ և կանգնեց ուղիղ նրանց առջև։ Հարբած երիտասարդն անտարբեր ու արբշիռ նայեց նրան և գինու բաժակը բարձրացրած սպասեց։ Աստղիկը վեր կացավ։ Հարբածը բռնեց նրա թևը և ուժով նստեցրեց.

— Նստիր։

Ռուբենը սուր նայեց Աստղիկին, նայեց աչքերի մեջ՝ երկաթի պաղ հայացքով՝ և ցածրաձայն հրամայեց.

— Վեր կաց։

Աստղիկը նորից վեր կացավ ու շարժվեց դեպի դուռը։ Հարբածը ընկավ նրա հետևից։

— Թող,—ճչաց Աստղիկը նրան ու վազեց դուրս։

Հարբածը հետևեց նրան, բայց ճաշարանից մարդիկ դուրս եկան և նրան բռնեցին։

Ամուսիններն շտապ տուն հասան։ Աստղիկն սպասում էր մեծ դեպքի։ Բայց Ռուբենը ոչինչ չարեց։ Երկար լռություն տիրեց, որից հետո Աստղիկը մռայլ հարցրեց.

— Հետո՞։

— Հետո՞,—կրկնեց Ռուբենը և մնաց պահ մի։ Հետո, էս րոպեիս կգնաս կամ հորանցդ, կամ ում մոտ կուզես։ Վերջ։

Երեխաներն սկսեցին լաց լինել։

Աստղիկը մնաց այդ գիշեր — վերջին գիշերը և հետևյալ առավոտը կապելով իրեն պատկանած իրերը՝ մշակ կանչեց և երեխաներին անասնական անտարբերությամբ լքելով՝ գնաց։

Ռուբենը չհարցրեց թե ուր։

***

Երեխաների լացը չդիպավ Ռուբենի զգացումներին։ Այնքան քարացել ու խստացել էր նա, այնքան կարոտ էր մի վճռական քայլով դուրս գալու իր հոգեկան անձուկ վիճակից։ Այդ քայլը կատարվեց — և նա ուրախ էր։ Եսականության ուրախությունը նրան այնքան էր հաղթահարել, որ չէր ուզում նկատել երեխաների վիճակն անգամ։

Հարևան մի կնիկ՝ առանց խոսքի՝ եկավ երեխաների մոտ՝ հանգստացրեց, դպրոց ուղարկեց մեծին, փոքրիկներին իր մոտ տարավ։ Նա ևս ուրախ էր։

Բակում ձայներ լսվեցին — թեթևացած մարդկանց զրույց՝ կատարվածի մասին։ Ամենքը ճնշված էին Ռուբենի ընտանիքի տարիներ տևող զուսպ մղձավանջից, որ հիմա վերջացավ։

Երբ Ռուբենը գնաց շենքի վայրը՝ կարծես հիվանդությունից դուրս եկած լիներ։ Իրեն զգաց ամուրի, նախկին երիտասարդը, որ պատ է շարում և սպասում է քաղցր կյանքի։ Դիմացի կանաչ բլուրը, այգիների ծաղկած սալորենիները, նրանց տակին կանաչած գետինը կրկին խոսել սկսեցին և խոստանալ ինչ որ ուրիշ խնդություններ։ Ռուբենը քաղցր շունչ քաշեց և սկսեց աշխատել։ Հետո մտքերն սկսեցին պտտել, խուզարկել այն արահետը, որով հեռացավ Աստղիկը։ Հետո նրա երևակայության մեջ նկատվեց նախընթաց գիշերվա դեպքը։ Նոր զգաց, որ դա իրեն խոր ազդել էր։ Վերքը ցավել սկսեց— նա չէր զգացվում՝ քանի դեռ տաք էր։ Հանկարծ նրան շանթեց այն միտքը, որ Աստղիկը կարող էր գնալ հենց այն հարբածի մոտ։ Օձը զարթնեց մեջը։ Տխրեց,—ուրեմն խանդը չի անցնում՝ սիրո անցնելուց հետո։

Բայց երբ նոպան անցավ, նա զգաց որ ինքն ազատ է։ Ճիգ արեց փարելու այդ նոր զգացմունքին։

Մի քանի օր անցավ հոգեկան տարուբերումների մեջ։

Նոր կյանքը՝ սկզբում դրամատիկ և հանդիսավոր՝ հետագայում սկսեց բերել իր առօրյան — հոգալից ու սրտամաշ։ Երեխաները։ Լուսիկը — մեծ աղջիկը ութ տարեկան, չէր կարողանում պահել իրենց փոքր Պետիկին ու ավելի փոքր Մուշիկին։ Նա դպրոց էր գնում։ Հարևան կնիկն էլ գնում էր իր բա-

նին։ Պետք էր տնօրինել երեխաների կյանքը։ Աստղիկը գնաց այնպես, կարծես երեխաները իրենը չէին։

Հարևանները ձայները բարձրացրին—սկսեցին պարզ խոսել Աստղիկի սանձարձակ վարքի մասին՝ ճաշարաններում ու մասնավոր տներում։ Դա և խոցում էր Ռուբենին, և ուրախացնում։ Ուրեմն վերադարձ չկա։ Աստղիկը կորած է ընդմիշտ։

Ռուբենը հույս ուներ, որ իր վերքն այսպիսով էլ կամաց-կամաց կբուժվի։ Հիմա արդեն երեխաների վիճակն էր սրվում, դա էր խռովում նրան։ Ցերեկները թողնում էր պատշգամբում, բակում, պատվիրում էր որ սպասեն իրեն և երբ հոգնած գալիս էր տուն՝ տեսնում էր պատուհանի տակ փոքրիկները քնած, իսկ Լուսիկը խեղճ-խեղճ մոտները նստած՝ սիրտը մղկտում էր։

Մի օր էլ փոքրիկը լաց էր լինում։ Լուսիկը բացատրեց,— մամային է ուզում, չի իմանում որ էլ մաման չի գալու։

Սա խորը վիրավորեց Ռուբենին։ Ներս մտավ հարևան կընիկը և սկսեց խոսել Ռուբենի հետ նրա երեխաների մասին։

— Էսպես չի լինի, այ որդի։ Երեխաներդ ափսոս են։ Դեն գցած կատվաձագերի պես մնացին խեղճ։

— Լավ, ի՞նչ անեմ, մերս։

— Մի ռուս կնիկ կա հարևան տան բակում։ Բեր պահի, նա էլ երեխանցդ կնայի։

— Ո՞վ է, ի՞նչ կնիկ է։

— Լավ կնիկ է։ Մենակ ոտները ցավում են։

Ռուբենը չմտածեց երկար։ Եվ հուսահատորեն կարճ կտրեց.

— Կանչիր գա։

— Մեզ համար մամա են բերում — ուրախ ուրախ խոսեց միջնակ երեխան՝ Պետիկը։ Իսկ Մուշիկն արցունքոտ աչքերով նայեց հորը.

— Լավ մամա բեր, որ չգնա։

Ռուբենը դառնորեն ծխել սկսեց։ Հարևան կնիկը գնաց։

Նոր «մաման»երկու ոտքով կաղ լնգլնգալով բակից ներս մտավ։ Բաղի էր նման։ Նա ուսին սպիտակ փուշի էր գցել, որ իջնում ծածկում էր ուռած փորն ու հաստ կոնքերը։

Նա լղար էր սակայն։

Նրան ուղեկցում էր հարևան կնիկը։ Պառավն առաջ ընկավ, առանց դուռը ծեծելու ներս մտավ Ռուբենի սենյակը և ձեռով արեց կաղ կնոջը։

— — —

— Կարելի՞ է,—հարցրեց սա հնչուն ու սրտաբաց ձայնով:

— Համեցեք,—ասաց Ռուբենը և վեր կացավ տեղից:

Ռուս կինը ներս մտավ և առանց շուրջը նայելու նստեց տաբուրետի վրա: Նա և Ռուբենը իրար նայեցին: Հարևան կընիկը մոտեցավ Լուսիկին և բռնելով նրա ձեռը՝ նստեց: Փոքրիկը — Մուշիկը քնած էր: Միայն Պետիկը թմրած ու հոգնած աչքերով նայեց նորեկին.

— Սա՞ է նոր մաման:

Բոլորը ժպտացին:

Ռուբենը կրկին նայեց կնոջը և չկարողացավ սկսել: Ծանր, դժվար անհասկանալի էր իր անելիքը: Իսկապես ո՞վ էր, ի՞նչ կին էր դիմացինը:

— Դուք երեխաների համար տանտիրուհի՞ եք որոնում— հարցը պարզ դրեց կինը:

— Այո,—պարզ պատասխանեց Ռուբենը թեթևացած: Ռուբենն զգաց մի ինչ որ թարմ հոսանք իր սենյակների ծանր մթնոլորտում:

— Նու, եթե ուզում եք՝ փորձեցեք: Ես կպահեմ երեխաներին, կնայեմ տանը: Հարմար եղա՝ կմնամ, եթե ոչ՝ դուք ազատ եք, ինչպես և ես:

Ռուբենը մի տեսակ ամաչեց, զգալով, որ ինքն այդ րոպեին ամենից շատ մտահոգված էր հենց այդ վախճանի հոգսով: Նա համաձայնեց, որ կինը մյուս օր գա իր մոտ: Հարևան կընիկը, նշաններով հասկացրեց ռուս կնոջը, որ իրերը բերի:

Ռուս կինը վեր կացավ: Նա կանգնած իսկ՝ օրորվեց իր ոտքերի վրա: Սաստիկ կաղ էր: Հետո թեթև ցտեսություն ասաց և մեղմաժպիտ նայեց երեխաներին:

Դա նուրբ, խոր ժպիտ էր մի մարդու, որի պրոֆեսիան կարծես ինչ-որ ջերմ, ներքին բան է, որ մենակ բարի մարդն է ունենում իբրև տաղանդ՝ մարդկային սերը:

Երբ նա շրջվեց, այսինքն պտտվեց իր մի ոտքի առանցքի շուրջը, և դուրս քայլեց օրորվելով՝ Ռուբենը նկատեց նրա սարսափելի խեղանդամ կոնքերը, ծուռ ոտները: Այն ջերմությունն ու խանդաղատանքը, որ մի փոքր առաջ զգացել էր նա, սուզվեց ուրիշ մի հորձանքի մեջ: Ինչ որ մի դառնություն զգաց Ռուբենը՝ արդյո՞ք դեպի այդ կաղ կինը, թե՞ դեպի իր

վիճակը։ Մի հուսահատ, ատելախառն դառնություն։ Եվ ձեռը գայրալի թափ տվեց։

— Թող, մեջն անիծեմ էսպես կյանքի... միևնույն է...

Ռուբենը թափ տվեց ձեռն իր սեփական կյանքի վրա, արհամարհանքով անձնազոհ եղավ, մտավ մի ինքնամոռաց վիճակ։ Դա ծխի պես դառն էր, այրող, բայց դուր էր գալիս նրան։ Կարծես վրեժ էր լուծում իրենից։ Նաև կնոջից։ Եվ ամենքից։ Կարծես արդարություն էր վերականգնում—ինչ որ մեծ արդարություն։

Խռովեց իր կյանքի ուրախություններից և իրեն տվեց հանրային ուրախությանն ու երջանկությանը։ Սկսեց թաղվել գործի մեջ, նեղել իրեն, չարչարել։ Դա ևս ոգելից խմիչքի պես այրող էր ու ընդարմացող։ Դաժանությունը դառավ նրա մտերիմ զգացումը։ Ոչ ոքի էլ չէր պատմում իր կյանքի մասին։ Արտաքուստ չէր ուզում կասկածել տալ, որ իր մեջ հուզվում է մի գաղտնի վեպ։

***

Սոֆիա Պետրովնան — կաղ կինը — եկավ մտավ Ռուբենի ընտանիքն ու եկավ շատ ծանրակշիռ և լուրջ։

Ռուբենը չէր ապրում հետը։ Սա պարզ էր։ Նա իր գործին էր ամբողջ օրը։ Կինը խնամում էր երեխաներին և Ռուբենին։ Սոֆիա Պետրովնան շատ կարևոր ու հիմնավոր դրեց իր գործը։ Եվ շատ խորքից։ Սրբեց, պլպլացրեց տունը, դուռը, երեխաներին նախշեց խնձորների պես, միջնակին՝ համբերատար ջանադրությամբ՝ կաղալով տարավ տվեց մանկապարտեզ և կարգեց խիստ կանոններ կենցաղի։ Իրեն հասկանալի և իր մեջ արդարացրած ինչ որ ճշգրիտ ու խիստ բարոյախոսություն ուներ, որով վարվում էր։ Եթե մի բան պետք է՝ պետք է ուրեմն— վերջացավ։ Ուրեմն երեխաները ուղիղ ժամը ութին քնում են, վեր են կենում ութին։ Սա օրենք էր։ Լաց լինել չէր կարելի։ Կարելի էր ամեն բան խնդրել և նայած թե խնդրածն ինչ էր՝ ստանալ։ Բայց այնքան չափավոր, որ չհիվանդանար։ Ժլատ, ագահ չէր — բայց խնայող էր։ Երբ տունը լավ կարգի ընկավ՝ սկսեց երեխաներին զբաղեցնել։ Սկսեց հեքիաթներ պատմել։ Հետո սկսեց նաև երգել։ Երգում էր շատ մեղմ ու համավոր։ Այսպես՝ աղվեսն ասաց գայլին — ու երգում էր թե ինչ ասաց

գայլին աղվեսը։ Թուխս հանած հավի պես էր՝ ճտերը, չորս բոլորը։ Միշտ զգուշացնում էր, ամեն րոպե կանչում, ուղղում։

Լավ եղանակներին երեխաներին մաքուր հագցրած տանում էր զբոսնելու՝ երբեմն դեպի բլրի խճուղին, մաքուր օդ շնչելու, տեսարաններ դիտելու։ Երբեմն էլ տանում էր շուկա.

— Թող կյանքն էլ տեսնեն,— բացատրում էր Ռուբենին Սոֆիա Պետրովնան։

Ռուբենին մի փոքր զարմացնում էր՝ թե ինչու էր այդ ցավագար կաղը վճռում կատարել իր ֆիզիկականից վեր գործեր. մանավանդ որ ոչ ոք չէր պահանջում։ Դա Սոֆիա Պետրովնայի կենցաղի խստականոն, յուրահատուկ հասկացողությունն էր։ Կարծես այդ ամենն իր համար էր, ոչ՝ երեխաների։ Նա էլ իր ներքին ինչ որ աշխարհն ուներ, որտեղից այդպիսի տարօրինակ բաներ էին դրսևորվում։

Ռուբենն անտարբեր ու համաձայն լսում էր Սոֆիա Պետրովնայի բացատրությունները, և ոչինչ չէր ասում։ Նրա համար դա ուրիշի գործ էր։ Բայց վերջերս նա կտրվեց իր ընկերական շրջանից։ Կտրվեց այն մտքով, որ զբաղվում էր միայն բրիգադի գործով աշխատանքի ժամերին։ Դրանից դուրս կապ չէր պահպանում ընկերների հետ։ Նրանք իրենց կենսուրախ կենցաղով ճնշում էին իրեն, ինքն էլ չէր ուզում թունավորել նրանց իր դժբախտությամբ։ Գործը վերջանալուն պես գալիս էր տուն և նստում ժամերով։ Ծխում էր մտազբաղ։ Սոֆիա Պետրովնան նկատել էր, որ նա չի սիրում խոսել, ինքն էլ՝ չէր խոսում։ Դրա փոխարեն երեխաներն էին իրենց կաղ «մոր» հետ խոսում, աղմկում։ Դա սկսեց հանգստացնել Ռուբենին։ Վերջերն ինքն էլ սկսեց մասնակցել նրանց զբոսանքներին՝ Սոֆիա Պետրովնային օգնելու համար։ Շատ էր նեղվում սա երեքին զբոսանքի տանելիս։

Մի օր էլ ճանապարհ ընկան դեպի փողոցն ի վեր՝ բլուրը։ Մայթի վրայով մի տեսակ ձգվեց այդ ընտանիքի շարանը, տեսարանի պես։ Առջևում իր փոքրիկին գրկած գնում էր Ռուբենը՝ մտախոհ ու լուռ, նրանից մի փոքր հետո քայլում էր Լուսիկը՝ աչքը խանութների վիտրիններին։ Ամենից վերջը Պետիկի ձեռից բռնած, ընդլնգում բադի պես Սոֆիա Պետրովնան՝ շատ լուրջ և կարևոր դեմքով, իր գործի մեծ գիտակցությամբ։

Գնում է Ռուբենը՝ իբրև դառն հանդիմանություն, իբրև

համակերպված, անձնուրաց մի մարդ, որին անիրավել են, լքել, և որը հպարտորեն կրում է իր լուծը: Նա միայն մի տենչ ուներ — չպատահել ծանոթների, ընկերների, ցույց տա իր գեղեցիկ վիշտը և տգեղ ընտանիքը: Երբեմն արագ քայլելուց շատ առաջ ընկած՝ կանգնում էր, որ Սոֆիա Պետրովնան հասնի: Եվ սրտնեղում էր.

— Հը՞, գալի՞ս ես:

— Գալիս եմ,—հանդարտ ու բարի աչքերով նայում էր Ռուբենին կաղ կինը և հևում:

Գալիս էր, բայց որքան դանդաղ, ինչպես հանգիստ:

Ռուբենը մտքում նեղանում էր նրա այդ հանգստությունից և կաղությունից: Նա հասկանում էր մասամբ նաև ինչու համար: Սոֆիա Պետրովնան շատ էր գոհ իր կյանքից: Գոհ էր, որովհետև իր վրա դրած պարտականությունը կատարում էր սրբությամբ: Ռուբենի երեխաներին խնամում, կրթում էր անձնվիրաբար, ոչ ոք չէր կարող կշտամբել նրան որևէ թերության համար: Բայց Ռուբենն զգում էր այդ կաղ կնոջ հանդարտության նաև ներքին աղբյուրը: Սոֆիա Պետրովնան միանգամայն բավարարված էր իր կյանքի այս ելքով: Նա ապահով էր: Եվ իրոք՝ Սոֆիա Պետրովնան շատ դժբախտ էր ապրել: Կաղությունը նրան ընդմիշտ զրկել էր ավելի բարձր երջանկությունից՝ սիրուց և փայփայանքից: Ավելին: Կաղությունը նրան դուրս էր գցել նաև իր հարազատ քաղքենիական ընտանիքից: Ծնողները մեռել էին վաղուց, եղբայրները չէին օգնում, և ինքը Ռոստովի կիսակիրթ կնիկ՝ ընկել էր կյանքի երախը, սեփական ուժերով պայքարելու ստիպումով: Դա մի տարածտրրած լակ էր, որ կյանքի ալիքների մեջ տարուբերվում էր դյուրաբեկ խոտի նման: Վերջերս էլ ընկնելով Երևան՝ ծառայել էր մի երկու տեղ, բայց ֆիզիկապես ուժեղների մրցման չդիմանալով անգործ, սաստիկ կարիքի մեջ էր, երբ Ռուբենի դժբախտությունը վրա հասավ նրան փրկելու: Արդ, փրկված էր նա և խեղդվելով նոր ազատվածի մոլեգնությամբ ամուր բռնել էր ափի խոտերն ու քարերը: Նա հիմա շատ ու շատ թանկ էր գնահատում իր այս վիճակը և ճիգ էր անում պահել ձեռքում այս առիթը, վերջապես ապրելու... Եվ ահա ապրում էր այնպիսի ուժով, ծարավով... Միաժամանակ գիտակցում էր իր դերի նշանակությունը — նա պետք է մարդկանց, նա գրավում

է մի այնպիսի պոստ, որ ուրիշը չի կարող, չի կամենում: Վերջապես ինքը խաղաղացրել է մի մարդու ընտանիքի փոթորիկը: Սոֆիա Պետրովնան զգում էր, որ ինքն է գերիշխում այդ ընտանիքում: Ահա թե ինչու նա այդպես հանգիստ ու անվրդով քայլում էր Ռուբենի հետևից: Նա հպարտ էր... և երջանիկ: Կաղ կնոջ խաղաղ երջանկությունը, որին մասնակցում էին նաև երեխաները, եկել կարծես թե թառել էր Ռուբենի դժբախտության վրա: Բավական էր, որ դժբախտ երիտասարդը թափահարեր ինքն իրեն՝ այդ երջանկությունը կթափվեր գարնան կեռասենու հասած ծաղիկների պես: Պե՞տք է անել այդ...

Ռուբենը կրկին հետ նայեց և սպասեց, որ կաղը հասնի: Ուզեց հանդիմանել նրան, բայց կնոջ հևքը տեսնելով զսպեց իրեն: Ցավագարն շտապում էր որքան կարող էր, դանդաղում էր, որովհետև անկարող էր ավելին: Նրա աղջկային, թարմ այտերը շառագունել էին քայլելուց և հասնելու ճիգից: Ի՞նչ կարելի էր ասել: Հանդիմանեց Ռուբենն ինքն իրեն, արդարացրեց ցավագար կնոջը և շարունակեց ճամփան:

Բայց այնուամենայնիվ մի բան մնում էր անողոք ճշմարիտ: Որ Ռուբենը դժբախտ էր: Որ այդպես նեղվում, շտապում էր նրա սիրտը, իսկ հետևից քաշ էր գալիս իր հոգսը, լքած ընտանիքը և իր ճակատագիրը — կաղ կինը: Սկսեց խրդճալ իրեն, մտքում հանդիմանել այդ ճակատագրին ուղարկողին: Թերևս ուրիշ կերպ կարող էր տնօրինել իր բախտը: Թերևս սխալվել է այդ կաղ կնոջ իր տուն բերելով... Կարող էր — չէ՞ — մի այլ էակ, գեղեցիկ ու թրթռուն այժմ թևանցուկ արած քայլել իր կողքով: Պատկերացրեց այդ աննյութ էակին, զգաց նրա գիրգ թևերի հպումը իր երկաթամկան թևերին: Սակայն, երբ նայեց իր գրկում ննջած երեխային և հիշեց հետևից քարշ եկող մյուսներին՝ ցնորքը թռավ ճառագայթի թեթևությամբ: Ո՞վ, ո՞ր կինը կբերի իր գեղեցկությունը մաշելու երեք երեխայի խընամքի, հոգսի մեջ... ոչ, զուր են երազները:

Եվ ահա երևակայության արբեցման մեջ, մշուշոտ աչքերի դիմաց սկսեց գծագրվել ու երերալով գնալ իրենից հեռացած էակի կերպարանքը: Այնպես, ինչպես սիրել էր նրան այն ուրախ գարնան ծաղկած այգում, երբ չէր ճանաչում նրան, բայց սիրեց բուռն կերպով:

Նրա հետևից հնչեց իր աղջկա և միջնակի զանգակի ծիծա-

ղը։ Նրանք ինչ որ բան ցույց տվին «մամային», սա՝ «այո, այո» ասաց։ Բայց Ռուբենը իր երազի հետ էր, անգամ հետ չնայեց։ Աչքերը կիսախուփ, մշուշոտ՝ նա հառաչեց ու հայացքը գցեց հեռու հորիզոնները։

Ոչ, այս ընտանիքը, այս կինը իր ճակատագիրն էր, պետք է տաներ, տանջվեր և այդպես էլ չորանար, վերջանար։

Դառն ծխի պես ներս քաշեց այս միտքը իր մեջ. դա արդեն վրեժի ցասման քաղցր դառնությունն էր, որ նրան պետք էր գինու, ծխախոտի պես։

***

Մի հանգիստ օր, երբ Սոֆիա Պետրովնան երեխաներին տարել էր զբոսնելու և Ռուբենը պառկել տախտի վրա նիրհում էր՝ ներս մտան նրա ընկերները։

— Բարի օր, հյուր կընդունե՞ս—կես հեգնական ասաց վարպետ Սերոբը։

Դա հիսունի մոտ մի կոճղ էր, ուրիշ բրիգադի բրիգադիր։ Նա կոշտ բեղերը սրբեց և հիմնավոր նստեց տաբուրետին։ Մյուսները լուռ տեղավորվեցին։

— Հը՞,—արեց վարպետ Սերոբը և կծու նայեց Ռուբենին,—բավական չի՞։

— Ինչ եմ անում,—անշեշտ հարցրեց Ռուբենը։

— Բռնած ծրագիրդ ծրագիր չէ։

Ռուբենը վեր նայեց և բութ հայացքը գցեց վարպետի աչքերին։ Վարպետը սակայն անսասան էր։

— Ես իմ գործն ուրիշին չեմ անել տալիս, պլանները կատարում եմ, ոչ ոքի էլ չեմ խանգարում աշխատելու։

— Հարվածայնությունն էդ չի,—կարեց մյուսներից մեկը, որ մինչ այդ լուռ էր,—հարվածայնությունն էդ որ լիներ՝ մեքենան ամենից լավ հարվածայինն է։ Մաքրիր՝ կգնա։ Հարվածայի՞ն ես՝ հարվածային կաց։

— Կնիկ ունեիր՝ թացրիր, կպատահի։

Խուլ ձայնով խոսեց մի ուրիշը։

— Թքի գնա,—ձայն տվին մյուսները։

Վարպետ Սերոբը սկսեց վարժապետական տոնով.

— Կնիկդ գնա՞ց։ Ուրիշին բերիր՝ ընտանիքդ ապահովեցիր։ Բանը հո մենակ կնիկը չի։ Աշխարհքին մտիկ տուր, տես ուր է

քնում: Արի աշխատանք արա, ափսոս չի՞ աշխատանքը: Ամենակյանքի բանը հենց աշխատանքն է: Դե վե՛ր , դե վե՛ր:

— Ո՞ւր,—վախեցած հարցրեց Ռուբենը:

— Ավիացի օր, գնանք,—ուրախ ձայն տվեց ամենից կարճահասակ մի բանվոր, որ չէր հասկանում ոչ Ռուբենի վիշտը, ոչ էլ այդքան երկար խրատելու կարիքը: Նա սևասաթ աչքերը պսպղացրեց ու դուրս եկավ բադի պես օրորվելով: Ու կանգնելով պատշգամբում, թևի մկաններն ուռեցրեց ու ըմբիշի պես հարձակվեց իր նման մյուսի վրա.

— Ըմ, կնկա հերն եմ անիծել:

Իսկ ներսում Ռուբենը համառում էր: Նրա թևերից քաշեցին, դուրս բերին:

Ռուբենն ակամա դուռը կողպեց, բանալին դրեց նշանացի տեղն ու գնաց:

— Ախր ո՞ւր եք տանում է:

— Ջոկում քեզ, գնա — բռթեցին կոպիտ բռունցքներով ու հռհռալով դուրս եկան բակից:

— Հիմի բանը երեխեքն են,—շարունակեց վարպետ Սերոբը.—դու պիտի աշխատես լավ երեխեք տաս պետությանը: Երեխեքանցդ գործն էլ դրստել ես, էլ ինչ ես ուզում, տնաշեն: Թքիր գնա...

***

Սակայն տանը ծաղկում էր խաղաղ ուրախությունը, չէր նայում ոչ Ռուբենի վիճակին, ոչ նրա դառնության:

Սոֆիա Պետրովնան հիմնարկի պես սարքել էր տունը և նրա կենցաղը: Երեխաներն այնպես էին կապվել նրա հետ, որ չէին ուզում հիշել իրենց մորը, բացի Լուսիկից, որ թեև չէր խոսում, բայց սրտում կրում էր այդ վիշտը: Սոֆիա Պետրովնան Լուսիկի հետ միասին տանը գործերը վերջացնելով՝ երեխաների հետ դուրս էր գալիս տան բակը և նստելով պատշգամբի սանդուղքին՝ ասեղնագործում էր և հետն էլ մասնակցում երեխաների խաղերին: Խաղերն ստեղծում էր ինքը: Բակի առուն կապել էր տալիս երեխաներին և հիդրոկայան էր խաղացնում: Կանչում էր բակի մյուս երեխաներին: Սրանք էլ էին մասնակցում «երկրի շինարարության»—ինչպես կոչում էր խաղը Սոֆիա Պետրովնան:

Երեխաներն արդեն իրենք շարունակում էին ստեղծագործել։ Երբեմն կռվում էին, երբեմն երգում, տոն կատարում։ Հանդիսավոր երթն աղմկում էր բակում։ Տանեցիները դուրս էին գալիս պատշգամբ դիտելու «բանվորների» տոնակատարումը։

«Հիդրոկայանին» հետևում էր որևէ «գործարանի» կառուցում։ Սոֆիա Պետրովնան տալիս էր պլանը՝ երեխաները կառուցում էին։ Հետո նա պարգևատրում էր երեխաներին՝ տալով ամենքին կես-կես կանֆետ։

Բանն այն էր, որ ինքը ևս շատ սիրում էր այդ խաղերը, դրանց մեջ իրականանում էր նաև իր երազը՝ ապրել կենդանի կյանքով, մասնակցել շինարարության, իբր թե ինքն էլ ամենքի պես «նորմալ» մարդ է, պիտանի է և գոյություն ունի։

Նրա կյանքը թունավորվում էր մի բանով միայն։ Լուրեր էին բերում, որ Աստղիկը լսելով նրա մուտքը «իրենց» տուն՝ սրվել է իր դեմ և պիտի գա պատիժ տալու անկոչ հյուրին։ Սոֆիա Պետրովնան սաստիկ վախենում էր նրանից։ Նրա վախը հիմք ունեցավ։ Աստղիկը կատարեց այդ հարձակումը։ Դա պատահեց այն րոպեին, երբ Սոֆիա Պետրովնան խաղում էր երեխաների հետ։ Աստղիկը բակից ներս ընկավ ու վազեց դեպի նա։ Սոֆիա Պետրովնան փոքրիկին գրկած մի կերպ իրեն գցեց հարևան կնկա սենյակը։ Երեխաները ճչացին, բայց կուչ եկան մոր առաջ։ Աստղիկը գրկեց Պետիկին և սկսեց վայրենի համբույրներով սեղմել նրան իր կրծքին՝ հետո էլ հեկեկ հարցնել.

— Մոռացե՞լ ես մամայիդ, հա՞, մոռացե՞լ ես...

Երեխան լաց լինելով կպավ նրա կրծքին, իսկ Լուսիկը մռայլ ու լացակումած հենվեց պատին։

Աստղիկը սկսեց բարձրաձայն հայհոյել Սոֆիա Պետրովնային, որը դողում էր վախից։ Հարևան կինը դուռը կողպելով դուրս եկավ նրա առաջ։

— Ի՞նչ ես ուզում խեղճ կնկանից...

— Դուրս գա, թող դուրս գա, հոգին հանեմ, — ճչաց կատաղած մայրն ու հարձակվեց կողպած դռան վրա, սկսեց թակել։

Երեխաները վայնասուն գցեցին.

— Մամային սպանում են, մամային...

Սա ավելի կատաղեցրեց վիրավորված մորը։ Նա սպառնաց, որ պետք է սպանի «կաղին», ներս նայեց պատուհանից, բռունցքով սպառնաց և հետո գնաց։

Դուռը բացվեց և Սոֆիա Պետրովնան դուրս եկավ:

Երեխաներն ուրախ-ուրախ վազեցին կպան նրա փեշերին:

Ռուբենը իմացավ դեպքը, բայց ձայն չհանեց:

Մի անգամ Ռուբենը փողոցով գնում էր: Հանկարծ անցորդների մեջ նկատեց Լուսիկին, որ իր առջևից գնում էր դպրոց: Նա իր բարակ մատներով խնամքով բռնել էր թանաքամանը և նիհար ուսերը ծռել, որով երևում էր այն ճիգը, որ նա գործում էր զգույշ քայլերու: Աղջիկը կոկիկ հագնված էր և ձախ թևքի տակ գիրքը սեղմած՝ նա ամբողջովին դառել էր ուշադրություն, խնամք և ուրախություն, որ դպրոց է գնում: Մաքուր էին նրա մազերը, զգեստը, կոշիկները, հայացքը:

Ռուբենն ուրախացավ և մոտենալով աղջկան՝ ձեռքը դրեց նրա ուսին.

— Դպրո՞ց ես գնում:

— Հա, պապա, — փաղաքշական ձայնով պատասխանեց Լուսիկը:

Աղջկա աչքերում երջանիկ մի շող էր խաղում:

— Գնա, բալիկ ջան,—գուրգուրեց Ռուբենը և ճանապարհը ծռելուց առաջ ինչ-որ հակառակ պահանջի դրդմամբ հանկարծ հարցրեց աղջկան.

— Մամայիդ հիշո՞ւմ ես:

Աղջիկը ծաղկի պես գլուխը կախեց: Ռուբենը բռնեց նրա գլուխը, բարձրացրեց վեր: Աղջկա աչքերում արցունք կար:

— Լավ, լաց մի լինի, գնա, բալիկ ջան,—շշնջաց Ռուբենն ու ձեռքը բաց թողեց:

Մի փոքր առնվեց աղջկա այդ թաքուն վշտից, բայց կարծրացած սիրտը չէր թողնում ավելի խորը թափանցել փոքրիկի հոգեկան աշխարհը: Ձեռքը թափ տվեց ու գնաց իր գործին:

Երեկոյան տուն վերադարձավ սրտնեղ տրամադրությամբ: Փողոցի ուրախ ձայները նրան հանգստացնում էին: Ծիծաղը մտրակում էր նրա հոգին, ուստի փախչում էր փողոցներից, որ չլսի:

Մտնելով բակը՝ նկատեց, որ իրենց սենյակում ինչ-որ շարժում կա: Երեխաները կչկչում էին: Ի՞նչ կարող էր լինել այնտեղ: Մոտեցավ պատուհանին, նայեց ներս: Հարևան երեք երեխա մեջքով դեպի պատուհանը կանգնել՝ տարված դիտում էին ինչ որ տեսարան: Պատուհանի եզրից Ռուբենը տեսավ Սոֆիա Պետրով-

նային, որը պարում էր, հետո էլ հեալով համեստորեն երգում։ Նա աշխատում էր պարել ավելի իրանով՝ քիչ գործադրել իր կաղ ոտները, որոնք ամեն մի շարժման արգելք կարող էին լինել։ Դա մի տեսակ կաղապար էր, ափիկ-ափիկ, կողք-կողքի։ Նա երգում էր մեղմ, աղջկային ձայնով, թախծալի—ուրախ շեշտով և տարված էր։ Ինչո՞ւ էր վճռել պարել, ի՞նչ էր պատճառը այդքան բարձր տրամադրության։ Ուշի ուշով նայողը կստանար այն տպավորությունը, որ նա երեխա է, մի ջահել աղջիկ։ Եվ իրոք՝ չնայած նրա քսան և ութ տարուն, նրա մեջ դեռ չապրած երեխայություններ կային, որ դուրս էին գալիս, երբ գտնվել էր հարմար միջավայր։ Զունենալով ուրախ մանկություն, խաղընկերներ, չապրելով վաղահաս տարիների ուրախությունը՝ նա մի տեսակ խաղընկեր էր դառել այդ երեխաների մեջ։ Ուրախությունն այնքան էր գրկել նրան, որ նա տարված չնկատեց Ռուբենի ներկայությունը։ Սա ներս մտավ մռայլ ամպերի պես և հանգցրեց ուրախությունը։ Կաղը կանգնեց, սառեց, երեխաները դուրս գնացին։

— Ուրիշ բան չգիտե՞ր,—նկատեց Ռուբենը կոշտ ու սառը։

Կաղը զարմացավ.

— Ի՞նչ եմ անում որ...

— Դա ի՞նչ պար է։

— Երեխաների համար պարեցի—ի՞նչ եղավ, ուրախացան։

Ռուբենը սրտնեղեց.

— Լավ-լավ, սեղանը դցիր։

Կաղը վիրավորված նայեց նրան։

— Սեղանը կգցեմ, բայց դու ինչո՞ւ չես թողնում երեխաներին զբաղեցնեմ։

— Լավ, աստցինք, բավական է, — գոռաց Ռուբենը, — պարելուց առաջ կաղ ոտներիդ նայիր։

Կաղը շանթահար նայեց Ռուբենին և նրա մանկական պարզ աչքերի մեջ ցայտեցին արցունքները։ Նա լնգլնգալով գնաց մյուս սենյակը և ընկնելով անկողնի բարձերին՝ գլուխը թաղեց մեջը։

Երեխաները վախեցած նայեցին հորն ու փախան կնոջ մոտ, ծվարեցին վախեցած ձագերի պես։ Բնազդաբար քաշեցին նրա փեշից՝ կարծես երկյուղ կրելով, որ նա կարող է հեռանալ իրենց տանից։

Ռուբենը նստեց մի պահ, ծխեց և հետո մտնելով մյուս սենյակը՝ կանգնեց մեջտեղը.

— Հետո՞, շա՞տ պիտի սպասեմ:

Կինը ձայն չհանեց:

— Թող, — ասեց Ռուբենը և շարժում գործեց դուրս գնալու տանից:

Հանկարծ հետ դարձավ:

— Ի՞նչ է, կարծում ես նորությո՞ւն ասացի, ինչի՞ ես վիրավորվում:

Կինը ձայն չհանեց: Երեխաներն էլ նրան հետևելով լռեցին ու սկսեցին հանդիմանական հայացքով նայել կոպիտ հորը:

Ռուբենը դուրս գնաց: Կինը վեր նայեց: Երեխաները պինդ կպան Սոֆիա Պետրովնային և սարսափած նայեցին նրան՝ պատրաստ ճչալու: Կինը հասկացավ նրանց, և այն շարժումը, որ պատրաստվել էր անել՝ սառեց նրա մեջ: Նա հանդարտ վեր կացավ, երեխաներին կանչեց սեղանի մոտ, թեյ տվեց, և հրամայեց շուտ խմել և լվացվել: Երեխաները սրբությամբ կատարեցին հրամանը: Կինը դառել էր նրանց ամենաթանկ բանը, որ սարսափում էին կորցնելուց:

Կես ժամ անց նրանք պառկած էին անկողիններում: Լուսիկը չէր քնած, հսկում էր, իսկ Պետիկը սկսեց թնկթնկալ:

— Դու ի՞նչ ես անում, — հարցրեց Սոֆիա Պետրովնան:

Երեխան հեկեկաց: Լուսիկը վեր կացավ և մոտենալով նրա անկողնին՝ կամաց փսփսաց.

— Մի լար, թե չէ՝ մաման կգնա: — Երեխան զսպեց իրեն և սկսեց ճիգ գործել, որ զսպի իրեն, բայց չէր կարողանում: Գլուխը թաքցրեց անկողնի տակ և սկսեց դառնագին ու անձայն հեկեկալ:

Լուսիկը երկար չէր քնում ու թաքուն հսկում էր: Սոֆիա Պետրովնան նկատեց այդ և սառը կարգադրեց.

— Քնիր:

Վախեցած աղջիկը բարակ վիզը երկարացրեց դեպի նա և վախով ու պաղատանքով հարցրեց.

— Մամա, չե՞ս գնա:

— Ոչ, — եղավ պատասխանը: Ձայնը հնչեց Սոֆիա Պետրովնայի հրամայական և հեղինակավոր շեշտով: Լուսիկն հասկացավ ու հանգստացավ:

Երեխաները քնեցին։

Դեպքը պատահեց հետևյալ օրն իսկ։

Ռուբենը գործի էր գնացել։ Սովորական մռայլ տրամադրությամբ շարում էր պատը՝ կիսաձայն կարգադրելով օգնականներին, որ քար ու շաղախ տան։ Հիշեց նախընթաց երեկոյի դեպքը և բարկացավ Սոֆիա Պետրովնայի վրա, որ չի հասկանում իրեն։ Չէ՞ որ նա դժբախտ է, զոհ է մի դուրս ընկած կնոջ, որը երեք երեխայի հոգսը գցելով իր շլինքը՝ լքել գնացել է։ Վերջապես մի՞թե իր հոգսը հերիք չէ, որ ավելին ևս դնում են վրան։ Կշտամբեց մտքում. կինը հաշվի չի առնում այդ բանը։

— Էհ, — շշնջաց բարձր ու քարը սեղմեց պատի շաղախի վրա, սեղմեց դառնորեն, իբրև իր տաժանելի ճակատագրի վրա սեղմեր տանջված ձեռքերով։

— Վարպետ, լսո՞ւմ ես, քեզ են կանչում, — արթնացրեց նրան աշակերտը։

— Ո՞վ, ի՞նչ է, — վրա ընկավ Ռուբենը։

— Ներքևից են կանչում, այ էն պառավը։

Ռուբենը ցած նայեց։ Հարևան կինն էր։ Նրա դեմքը ժպտուն թվաց։ Ռուբենը վար իջավ։ Երբ մոտեցավ կնոջը, սա խնամքով գլխի շալը ուղղեց և մոտ գալով արագ՝ փսփսաց.

— Գնանք տուն, Սոֆին խեղդվել է…

Կարծես վաղուց էին ասել իրեն այդ բանը, այնքան խորը խոցեց նրան այդ լուրը։

Մինչ բանվորները կխմբվեին, հարցուփորձ կանեին՝ Ռուբենը վազեց տուն։

Բակի կենողները խորը նայեցին նրան և ճանապարհ տվին, որ ներս մտնի։ Սենյակում երեխաները լաց էին լինում բարձրաձայն.

— Ո՞ւր է, ի՞նչ է, — վրա ընկավ Ռուբենը։

— Հիվանդանոց են տարել… Ջրումն է պատահել, — ասաց հարևան կնիկը, որը մինչև այդ չէր խոսել։

Ռուբենը վազեց հիվանդանոց՝ երեխաների ճիչն ականջների մեջ։

Երբ մտավ դիարանը՝ սեղանի վրա հանդիսավոր պառկած էր ցավագար կինը։ Նա չէր փոխվել, մի փոքր միայն ուռել էր— շուտ էին հանել ջրից։ Վեհորեն հանգիստ էր նա և դեմքին մի քնքուշ կուսական ժպիտ ուներ, մանկական այն թարմությամբ,

որ միշտ բնորոշ էր այդ բարի հանելուկային էակին։ Դա այն կոտրած ժպիտն էր, որով վերջին անգամ երեխաների շրջանում պարեց։ Որսած թռչունի պաղած աչքերը կիսափակ նայում էին ոչ ոքի և նայում անկշտամբ՝ ինչպես որ նայել գիտեր նա։

* * *

Խեղդվածին թաղեցին պարզ և լարված լռությամբ։ Դագաղի հետևից գնում էին Ռուբենը, հարևան կնիկը և Լուսիկը։ Հետևից շարժվում էին Ռուբենի ընկերները և խաղաղ հայացքներով պատահական մարդիկ, որոնք ինչ-որ անհասկանալի համակրանք են տածում դեպի մեռնողները։

Ահավոր երեկո եղավ այդ օրը։

Փոքրիկը չէր ուզում պառկել քնելու։ Պահանջում էր «մորը»։ Նրան բռնի հանվեցրին և դրին անկողին, բայց նա վեր էր թռչում տեղից և գոռում էր.

— Մաման դա, մաման դա...

Հարևան կնիկը, որ եկել էր օգնելու Ռուբենին՝ գուրգուրում էր և Լուսիկի օգնությամբ համոզում էր փոքրիկին քնել.

— Քնի, բալա ջան, կգա։

Բայց փոքրիկը վախեցած և բնազդով ինչ որ մի չար բան զգալով՝ դողահար ու բարձր ճչում էր.

— Մաման դա, մաման դա...

Ռուբենը դուրս փախավ փողոց։ Քաղաքի աղմուկը սակայն չէր կարողանում խլացնել նրա հոգու մեջ սարսափելի երեխայի կշտամբող ձայնը. «մաման դա»։

Հարցաքննության ժամանակ Ռուբենն առաջին անգամ կյանքում զգաց մարդկային հայացքի ծանրությունը։ Հասարակական հարցաքննողի,—որը Ռուբենից խստորեն պահանջում էր դժբախտ կնոջ արդարությունը։ Ռուբենը խոստովանեց լիովին, որ ինքն էր դժբախտության պատճառը։ Ծանր խոսքեր ասաց իր հասցեին։ Պատմեց ամբողջ դժբախտ դեպքը։ Մեջընդմեջ թելը կորցնում՝ շոշափում էր իր դժբախտ սիրո պատմությունը...

Հայացքը, հարցաքննողի խորաթափանց, կշտամբող հայացքը նայում էր նրա հոգու խորքը։

Ինչ ուժեղ էր եղել կաղ կինն այս հարցաքննողի հայացքում։ Ռուբենը քանի գնում՝ իր առջև տեսնում էր մի ահավոր անդունդ, որ առաջ կարծել էր մի հասարակ փոս։

— Ոչ, ընկեր, դուք՝ այնքա՛ն ե՛ք տարվել ձեր անձնական սիրո խնդրով, որ չեք նկատել... Ձեզ եմ հարցնում՝ քի՞չ էր ձեզ համար այն կնոջ գործը, որ հասարակության համար պիտանի մարդիկ էր կրթում... Դուք հարվածային եք, պետք է հասկանայիք այս...

Երբ Ռուբենը վերադարձավ տուն՝ երեխաները լուռ նստած սպասում էին դատարկված սենյակում։ Անխոս ինքը ևս նստեց։ Եվ ըստ սովորության սկսեց սպասել։ Ո՞ւմ... Նա չէր գալու այլևս։ Երբեք։ Միայն սենյակում դեռ մնացել էր նրա խնամոտ ձեռների դրոշմը։ Դեռ անկյուններում իրեր կային, որ չէին աղարտել իրենց դիրքը։ Այն տեղերը էր, որ մնացել էր նա։ Ռուբենը նայեց շուրջը, նայեց բոլոր առարկաներին և նոր տեսավ, թե նրանք ինչ մանրակրկիտ ձևով էին դարսվել իրենց տեղերում։ Նոր սկսեց տեսնել այդ պատահական, իսկապես անծանոթ էակին և նոր սիրեց նրան։ Եվ սիրահարի խանդաղատանքով նա բաց արեց պահարանը, սկսեց խառնել ցավագարի դարսած սպիտակեղենը։ Ահա Լուսիկի շապիկը, ամենամանր տեղերն անգամ ջանադիր կարկատած։ Ահա Պետիկի թաշկինակը անկյունածալած, հատուկ ձևով հարթուկած։

Անսահման սեր կար այդ ամենի մեջ։ Ահա և նրա անձնական արկղիկը։ Մի քանի իրեր հասարակ, պարզ, աղքատիկ, բայց հիմա նվիրական։ Ռուբենի մոլոր մատների մեջ շրջանակվեց մի համեստ լուսանկար։ Դա նա ինքն էր՝ մի փոքր ավելի վաղ հանված։ Այստեղ նա իսկական աղջիկ էր՝ մանկադեմ՝ պայծառ ժպտով։ Մի փոքրիկ չորացած ծաղիկ սպիտակ թելով կապվել, փակվել էր այդ լուսանկարին։ Ի՞նչ նշան էր այդ և ի՞նչ ծաղիկ։ Անկարելի էր այդ գուշակել, այնքան հասարակ էր նա և անգույն։

Ռուբենը դողդոջուն շուրթերը հպեց լուսանկարին ու ծաղկին։ Լաց եղավ։

Հետո խորտակված վար իջեցրեց ձեռը՝ մատներում լուսանկարը սեղմած։

Մեծ գիշերը հոսել սկսեց։

Երեխաները քնած էին շորերով, բայց։ Ռուբենը մտածել սկսեց։ Նրա հոգու առջևով եկան անցյալ վարպետ Սերոբը, իր

հարվածային ընկերները, քննիչը, հարևան կնիկը, իր երեխանե-րը, հանգուցյալը, միլիոնավոր մարդիկ։

Մի զորեղ սեր, զորեղ ավելի քան ամեն ինչ աշխարհիս երե-սին՝ կանչում էր նրան դեպի նոր կյանքը։

Գնալ, աշխատել նրանց երջանկության համար։

Խոհերում

ՋՈՒԹԱԿ ԵՎ ՍՐԻՆԳ

Ո՞վ հնարեց ջութակը... Ո՞վ հնարեց սրինգը...

Թարմ գարուն էր, օրը պայծառ, կապտավուն, Գանգեսի մթին անտառի պուրակում ճխում էին թռչունները, հովը գալիս թել-թել տանում էր ծառերի թևերն ու քղանցքները, առուն քչփչում և գեղեցիկ Լակըմեն սիրում էր երջանիկ Հայանթուն։

Հայանթին եղեգնուտի մոտ թեք ընկել, աննպատակ եղեգ էր տաշում ու քաղցր միտք անելով նայում Լակըմեին, իսկ Լակըմեն ծաղիկ էր քաղում ու երգում. և այնքան երջանիկ էր նա, որ չէր իմանում, թե ինչ էր երգում։

Խոսում էր հեքիաթական անտառը, բզզում հսկա փեթակի պես լի կյանքով ու երգով։

Նայում էր Հայանթին իր սիրած աղջկան և աննպատակ տաշում. տաշում էր եղեգը, դեն ձգում, նորը վերցնում, էլի տաշում։ Հետո՝ ինչպես եղավ՝ տաշած եղեգը դրավ բերնին ու սկսեց փչել։ Եղեգը մեղմ սուլեց։ Հանկարծ մի չարաճճի միտք ծագեց նրա գլխում... Ժպտաց քթի տակին ու եղեգը առնելով գնաց մտավ թփերի մեջ։ Ու մինչ Լակըմեն միամիտ, իր համար երգում էր առվակի ափին՝ Հայանթին սկսեց սուլել եղեգը ու նմանեցնել նրա երգին։ Սկզբում սուլոցը դժվար ու կոպիտ էր, բայց շուտով այնպես վարժվեց, որ պատրանքը հաջողվեց։ Ու սկսեց բարձր ու համարձակ կրկնել Լակըմեի անգիտակից երգն ու խաղերը։

— Հայանթի՛,— հանկարծ սթափվելով ձայն տվավ աղջիկը,— այդ ո՞վ է ինձ տնազ գալիս։

— Չգիտեմ,— ասավ Հայանթին թփերից դուրս գալով՝ չարաճճի ժպիտը հազիվ պահելով։

Բայց Լակըմեն տեսնելով նրա ձեռքի եղեգը՝ գլխի ընկավ.

— Սատանա՛, էլի մի բան հնարեցի՞ր, լա՛վ էիր տնազս գալիս, էլ չանես։

Բայց Հայանթին ձեռք չվերցրեց իր հանաքներից։ Այնքան նվագեց, այնքան սրան-նրան տնազ եկավ, որ թե՛ գործիքը կատարելագործեց և թե՛ լավ նվագող դառավ։ Նվագում էր ու ամենքին զվարճացնում։

Մի տխուր տղա էլ կար՝ Նալը, որ սիրում էր Լակլմեին։ Տըխուր, հուսահատ կնայեր սրան, կարծես մայր մտնող լուսնյակ լինի՝ գունատ, պղնձագույն։ Լակլմեն գիտեր նրա սերը, բայց էհ, երջանիկ էր, չէր մտածում նրա մասին։ Ասում էին՝ ցնդած է այդ տղան, որովհետև մենակ շրջում էր անտառներում և հորթի աղիքներ կախում ծառի ճյուղերից, չորացնում, ոլորում։ Ծիծաղելով ասում էին, որ նա էլ ինչ որ նվագարան է շինում...

Եվ ահա մի անգամ՝ անտառում Հայանթին ու Լակլմեն ջահել տղաների հետ նստել մի ծառի տակ հանգստանում էին։ Երգում, զվարճանում էին տղաները գարնան սեզի վրա, և նրանց քրքիջն անտառի լռության մեջ՝ զվարճացնում էր նրանց իր առակներով և ինքն էլ զվարճանում՝ լսելով նրանց անհոգ քրքիջը։

Այնտեղ էր և Նալը, որ հեռուն խոտերի վրա նստած նայում էր պատանիներին անժպիտ ու տխուր։

— Հայանթի,— ասավ բանաստեղծ խալդունը,— մի բան նվագի՝ լսենք։ Այ, Նալն էլ, ասում են նվագել գիտե. նա էլ որևէ մի բան կնվագի, կզվարճանանք։ Դե, ձեզ տեսնեմ, ջահելներս։

— Այո, նվագեցեք, նվագեցեք,— ձայն տվին բոլոր տղաները և զվարթացան։

— Նվագեցեք,— կատակեց չարաճճիներից մեկը,— և ով որ հաղթի, թող նա լինի Լակլմեի սիրուն արժանի։

Բոլորը ծիծաղեցին։ Ժպտաց լուսածիծաղ Լակլմեն և ուրախացավ, որ Հայանթին պիտի իր շնորհքը ցույց տա։ Ժպտաց նաև Հայանթին, բայց հեգնորեն, ինքնավստահ և աչքի տակով նայեց Նալին, որն անշարժ նստել էր՝ իր ծիծաղելի գործիքը թևի տակին։

Եվ որ ցույց տա, թե ինքը ահ չունի, հայտնեց, որ առաջ ինքը կնվագի. «Նվագեմ, թող ձայները կտրեն»— մտածեց նա իր ուժը գիտակցելով։

Թեք ընկավ Լակմեն փարթամ ծաղիկների վրա, պատանի-
ների շրջանակի մեջ, կարծես ձյունափայլ լուսին լիներ սև նո-
ճիների միջից նայելիս:
Ամենքը ակամա նայեցին նրա լուսափթիթ դեմքին ու սկսե-
ցին երազել: Ժպտաց գեղեցիկ Հայանթին, ու այդ ժպիտի հետ
ցոլաց նրա ձյունե ատամնաշարը:
Ժպտաց նաև գեղեցիկ Լակմեն, և նրա վայրահակ սև թար-
թիչներից կախ ընկավ սիրուն, մանրիկ ժպիտը:
Ու Հայանթին սրինգը դնելով վարդիթեր շրթունքներին՝
սկսեց նվագել:
Դուրս թռավ նվագը ու գնաց հովի պես շնկշնկաց ու սու-
րաց լանխատ հովտի մեջ: Եվ սուլոցները այնպես առատորեն
շաղ տվավ, որ կարծես աղբրի մարգարտաշար ու կլկլան կա-
թիլներ լինեին քարեքար թափվելիս՝ անտառի հատակ լուսեթյան
մեջ: Բյուրեղի պես մաքուր և արծաթի պես հնչուն էր այդ սու-
լոցը, առատ, զարմացնող, շոյիչ ու հարբեցնող:
Եվ ի՜նչ բազմազան խաղեր, ի՜նչ պատրանք... կարծես սո-
խակներ ու սարյակներ լինեին իրար ձայն տալիս երջանիկ
մայիսին: Եվ ի՜նչ զվարճալի տնազ երկու երջանիկների, որ
ծաղիկների մեջ կարծես թռվռալիս, խաղալիս լինեին և մի սի-
րած ու սիրված աղջիկ քրքջալիս երջանիկ մոռացության մեջ:
Ու այսպես ծլվլաց ու կլկլաց եղանակը, արա՛գ, ինչպես լը-
ճակի կայծկլտուք, և մի վերջին ժխորով ունկնդիրներին շշմեց-
րեց ու նետի՛ պես թռավ, կորվեց:
— Ապրե՛ս, Հայանթի՛, ապրե՜ս,—ձայն տվին ամենքը հիա-
ցած:
— Ապրե՛ս, Հայանթի՛,—ասավ Լակմեն՝ չկարողանալով
ծածկել իր հիացումը և գուրգուրոտ աչքերով նայեց շառագու-
նած գեղեցիկ պատանուն:
— Ի՜նչ ճարպիկ ելևէջներ, չէ՞ր ասի, թե մարդ էր նվա-
գողը,—խոսեց մինը հափշտակված:
— Հը՜մ, ճարտար նվագ էր,—ասավ բանաստեղծ Խալդունը:
— Ապրե՜ս, Հայանթի՛, ապրե՜ս,—կրկնեցին ամենքը միաբե-
րան և ծաղիկներ քաղելով նետեցին նրա գիրկը:
Լուռ էր Նալը... անշա՜րժ՝ ինչպես գիշերվա լռանխատ ու
մռայլ արձան: Ունքերը խոժոռ, զուսպ սառը աչքերում, հի-

վանդ իր խորհրդավոր արվեստով՝ գետին էր նայում, միշտ թևի տակ սեղմած տարօրինակ գործիքը։

Հերթը նրանն էր։

— Է՜հ, հիմի էլ թող Նալը նվագի,— կարգադրեց ծեր բանաստեղծը։

Ու մինչ Նալը կպատրաստվեր՝ մի շշուկ անցավ բոլորի մեջ, երբ նայեցին նրա ծիծաղելի, հողի գույն գործիքին։

— Շերեփ է,— փսփսաց մինը ու քիչ մնաց փռթկար։

— Թիակ է,— ասավ մյուսը,— վերցնես, մարդու մեջքին թակես։

— Սպասեցեք, գուցե մարդն ուզում է իր այդ աղեղով բուրդ գզել,— ծաղրեց երրորդը։

Ժպտաց մինչև անգամ Հայանթին, և չար էր այդ ժպիտը։

Միայն Լակըմեն չխոսեց։ Երբ նայեց Նալի աչքերին, զգաց, որ այդ պատանու մեջ թաքնված է մի մռայլ ու աղետավոր հոգի։ Եվ մի անորոշ ահ մտավ սիրտը։

Նայեց նրան և ծեր բանաստեղծը և գլուխը թեթևակի շարժեց։

Եվ նա, այդ խորհրդավոր Նալը, հանկարծ շուրջը նայեց․ դեմքը այլակերպված էր, ոգևորված ու վճռական։ Հանկարծ գունատվեց, կերպարանափոխվեց, և բոլորը սաստված շունչները պահեցին։ Եվ նա գործիքը ծնկան, ինքը վրան կռացած ինչպես գետնահակ լացող ուռենի՝ հանկարծ չլուտ, նիհար ձեռքով քաշեց աղեղը լարերի վրայով ու սկսեց։

Տարօրինակ ձայն հանեց այդ գործիքը։ Տխուր ու մաղձոտ մարդու ձայն։ Ինչպես սիրտը լցված մարդ, որ հազիվ է զսպում հեկեկոցը՝ այնպես այդ խեղդված ձայնը ծանր ու տխուր սկսեց գողալ և հետզհետե լցվելով ուժեղացավ, ծավալվեց ու գանգատավոր շեշտով մի հարցմունք արավ, հետո զսպելով իր փղձուկը՝ նորից սրտին ընկավ, մարեց։

Հետո—իբրև դրան պատասխան— մի ուրիշ ձայն, ավելի ուժեղ և հնչուն սկսեց որբ ձայնով ոգել, արծարծել մի տխուր պատմություն, այնքան տխուր, որ կարծես տառապած մարդկության վեպը լիներ։ Սկսեց այնպես հեծկլտալ, այնպես հոնգուր-հոնգուր լաց լինել, որ ծառերի բները լցրեց թախիծով, տրտմեցրեց ծաղիկները, սառեցրեց արևի լույսը, հորիզոնում ծավալեց անապատների անհուն տրտմությունը և աշխարհը

դարձրեց տխուր-տխուր վշտերի հովիտ: Լուրջ էր այդ եղանակը, ինչպես մահը և անկեղծ, ինչպես մարդուս մեջ թաքնված սիրտը: Սրտից էր,—ահա թե ինչու այնպես սաստեց ու հափշտակեց ամենքի սիրտը: Ճշմարիտ էր այդ երգը, և ամենքը տրտմած կախեցին գլուխներն ու այդպես գետնահակ մտածել սկսեցին այն մեծ տառապանքի վրա, որը գիտես որ կա, ճշմարիտ է, ամենուրեք, ամենքի համար:

Ու այսպես գնաց եղանակը, տաքացավ: Ու ինչ հուսահատ ռանապատի շուրթերից՝ ինչպես գերեզմանից՝ դուրս գար դալուկ լուսնյակը և անապատին նայեր իր մեռելի դեմքով, այնպես հանկարծ դուրս եկավ չորրորդ լարի տխուր ձայնն ու երգեց ծա՜նր, լիաձա՜յն ու տիրաբար: Ու երբ դրան խառնվեց նաև երրորդ լարը, լսվեցին այնպիսի ռռնոցներ, կարծես այդ անկենդան անապատում լցվել էին դոս տատասկներ, որ պառավ ձեռքերի պես օդում կարկառած գութ էին աղերսում: Բայց չկա՜ր գութ... Հանկարծ զայրացավ եղանակը, անցավ բարակ լարերի վրա ու սկսեց այնպես սողոսկել, հեծել, ինչ որ խորշակը փչելիս լիներ, տարուբերելով այն տատասկները, որ խելացնոր շարժումներով կարծես կոծապար էին բռնել: Եվ երբեմն լսվում էին այնպիսի ճչոցներ ու լացեր, կարծես հուսահատ միայնությունը նստած ավազների վրա փետում էր իր դորշ մազերը:

Այնպես երգե՛ց, երգե՛ց ու հետո մեղմելով, հաշտվեց, հեռացավ, ու տխո՛ւր, թախիծով սրտին ընկնելով լռեց... կարծես նորից մտավ իր գերեզմանը:

Մի ծպտուն իսկ չլսվեց: Ունկնդիրները քարացած էին: Ամենքը ներշնչված այդ խորը նվագով՝ մռայլ հայացքները բարձրացրին դեպի Լակրմեն ու Հայանթին:

Ահա՛ թե որն է նվագը:

Ցած դրավ սրինգը պարտված Հայանթին և նախանձախնդիր նայվածքը ահով ուղղեց Լակրմեին: Մռայլվել էր Լակրմեն: Բայց այդ մռայլը նման էր մի թեթև թուխպի, որ գալիս սքողում է գեղեցիկ մայիսյան օրը: Ճիշտ է, վախով էին լցված նրա որսորդ տեսած եղնիկի աչքերը, բայց նա բարձրացնելով այդ շողշողուն աչքերը դեպի Հայանթին՝ ասավ կարծես նեղացած.

— Գնանք տուն, Հայանթի:

Տղայքը հարցական հայացքով նայեցին Լակրմեին ու չհասկացան նրա երկյուղը: Ու մինչ ամենքը շփոթված աչքերով նա-

յում էին նրան, նա վեր կացավ և Հայանթու հետ հեռացավ։

Երբ քիչ հեռու էին՝ փսփսաց.

— Ես քե՛զ եմ սիրում, Հայանթի, քե՛զ, նա այնպես տխո՜ւր է... նա ինձ վախեցնում է իր գործիքով։ Նրա նվագը օձի պես մտավ սիրտս ու գալարվեց։ Գնանք, նվագի՛ սրինգդ և նորից ուրախացրո՛ւ ինձ։

Գնաց նա, և մռայլ շիրմաքարի պես մնաց Նալը՝ հայացքը դեպի հեռացող անսիրտ ու գեղեցիկ Լակըմեն, դողդոջ ձեռքը գործիքին սեղմած։

Մնացին ունկնդիրները և ծեր բանաստեղծ Խալղունը։

— Ափսո՜ս, Նա՛լ,—ասին նրանք, և այդ ասին մի ձայնով, որով մխիթարում են մեռելատերին։ Տխրեց Նալը և գլուխը կախեց։ Հանկարծ բարձրացրեց իր գործիքը և ուզում էր քարին խփի կոտրի, բայց միայն դանդաղ օդում թափ տալով ցած դրավ և գլուխն ափերի մեջ առած՝ լռեց։

Նայեց նրան ծեր բանաստեղծը, ժպտաց գորովալից աչքերով ու ծանր թափ տալով իր ալեոր գլուխն՝ ասավ.

— Ինչո՞ւ ես ուզում կոտրես այն գործիքը, որ քեզ հետ պիտի մեռնի։ Նալ, դու այն մարդկանցից ես, որ մեծ տառապանքի համար են աշխարհք գալիս։ Եվ քո նվագը երգն էր այն մեծ արվեստագետի, որի ներշնչողը մահն է եղել, և որը լացել է ստեղծելիս։ Նա արդեն բաց է արել աշխարհիս բոլոր խնդությունների ու ցավերի դռները և նայել ներս։ Է՜հ, Նա՛լ, քոնն է իսկական արվեստը, ու էլ ո՛չ մի գործիք չկա հնարելու։ Ինչ է սրինգը սրա մոտ—ականջի զվարճություն և ուրիշ ոչինչ։

Գնա՜, կյանքի մեջ թշվառ և արվեստի մեջ երջանիկ Նալ, գնա՛, կրի՛ր ակնակուռ թագերի թագը, և թող աշխարհիս սարուկներն ու արքաները գլուխ խոնարհեն քո արվեստի առջև։

Ու տանջվի՛ր... Այո՛, Լակըմեն սիրում է սրնգահարին, որը նրան տալիս է համեստներից համեստը, բայց մարդկանց համար թանկերից թանկը — այս կյանքը և նրա ուրախությունը։ Նա քեզ չի սիրում և ինչո՞ւ սիրի... Դու կմաշես այդ թիթեռի կյանքը քո անկշռելի տառապանքների մեջ՝ միշտ լսել տալով քո աշնան կոծերն ու մահվան ձայնը...

Եվ ի՞նչ, դու նրան չես էլ կարող սիրել, ալեսավոր հոգի

որովհետև քո արվեստը սիրողը ուրիշ բան չպիտի սիրի և արժի՞, և մի՞թե կարող է ուրիշ բան սիրել…

Այդ օրվանից Հայանթին ավելի երջանկորեն սուլեց իր սրինգը, իսկ Նալը գնաց տառապանքների մռայլ աշխարհները հեծելու և ստեղծելու:

Այդ օրվանից է, ասում են, որ սրինգը սուլում է սիրո մեջ երջանիկ պատանու նման, այնինչ ջութակը միշտ մի անպատմելի թախիծ ունի իր ձայների մեջ:

ԳԻՐՔ ԾԱՂԿԱՆՑ

Մաշի ձեռս, դառնա ի հող,
Գիրս մնա հիշատակող:

(Միջնադարյան)

Ծաղիկները կրակներ են, պտուղները՝ ազնիվ քարեր, — նա այդպես էր տեսնում, — իսկ թռչուններն ու գազաններն զգեստավորված խեղկատակներ, խաղում են առակներ թագավորների, իշխանների, գյուղացիների կյանքից, այն, որ պատմել է իր տատիկը: Նրա համար քարափները խռոված նայում են, իսկ լեռներն ալիքներ են փոթորկված Վանա ծովի:

— Տեսե՞ք, — մին էլ ասում էր նա, — պատանին առյուծին նստած գնում է:

— Ո՞ւր է... Ո՞ւր է... Հետաքրքիր վրա էին վազում խաղընկերները:

Ցույց էր տալիս Զվարթը դաշտի քարակույտերը և ծիծաղելով վազում էր գնում փողոցը վայր:

Նայում էին և ոչինչ չէին տեսնում դաշտի քարակույտերում: Ու հետևից էին ընկնում, որ ծեծեն Զվարթին՝ խաբելու համար: Բայց նրան հասնում էին բլրի վրա մի ծաղկի գլխի կռացած: Ու մինչ պատրաստվում էին խփել նրան, նա թավիշե ծաղիկը ձեռքը վերցնելով ծիծաղում ու ցույց էր տալիս.

— Վարդապե՞տը, վարդապե՞տը, գլխին վեղար՝ կունձիկ-մունձիկ գնում է վանք:

Ու կոմիկ շարժումներով տիկնիկի խաղ էր սարքում, ամբոմբացնում ծաղկի գլուխը, փայլեցնում ձեռքի վրա: Երեխաները ծեծը մոռացած ծիծաղում էին և հետո էլ զարմանքով նայում նրան.

— Ի՞նչ տեսակ տղա է...

Պատահում էր նստում էին քարափին։ Արդեն Ջվարթը պատմում էր.

— Գնացել էի ձորը, գետի ափը։ Փրփուրների միջին մի աղջիկ ինձ փափաց. «Արի՛, Ջվարթ, արի, արի՛»։ Գնացի, ինձ տարավ հեռու, գետի տակը։ Պալատներ կային, նախշուն քարերով, մարգարիտներով...

— Սուտ ես խոսում, — գոչում էր ընկերներից մինը, բամփում գլխին և երեխաները կրկին հարձակվում էին վրան խփելու, բայց Ջվարթը փախչում էր տուն։ Հետևից քար էին նետում։

Իսկ տանը ծնողներին ու հարևաններին արդեն պատմում էր, որ ձորի միջով ոսկի ուղտեր անցան. մեկ ուղտի վրա կապիկ էր նստած ակնեղեն աքաղաղը ձեռին, իսկ մյուսը՝ նառը հագել էր ոսկեթել շուրջառ, նրա մեջքին էլ վարդն էր նստել, որի դեմքը լուսին էր շրջանակած վարդի կրակե թերթերով։

Ծնողներն ու հարևանները լսում են, իրար նայում նշանակալից և տխուր։ Նրանցից մինը գլուխն օրորում է.

— Աստծո՛ւց գտնես փրկություն, զավակս։

Երեկոն մանիշակ ցանեց գյուղի, դիմացի քարափների ու անդնդի այգիների վրա։ Հետո, երբ Ջվարթը քնած էր, հարևան պառավ Սանդուխտը դեմքը մոտեցրեց Ջվարթի մորը.

— Շե՞ն տիկին, տղադ ցավագա՞ր է, չարոց է։

Իսկ հարևան ծերունի Գագիշոն, խստադեմ, սրբակյաց մի մարդ մարգարեական անհակառակելի խոսքով կտրում է.

— Ընծայեցե՛ք սուրբ Նշանին։

Ջվարթի մայրը տխրեց։ Հայրը՝ մռայլվեց։

Ու հատակ այդ երեկոյին, մի հազարամյակ առաջ, երբ հարազատ ծղրիդը մեղմաբար ծղրում էր պատի ճեղքում, Ջվարթի ծնողները վճռեցին նրան տանել սուրբ Նշան վանքն ընծայելու։

Գարունը հևում է Հայաստանի լեռնաշխարհում։ Օրը ջինջ աղբյուր՝ կոհակում է խաղաղ։ Ջվարթենք, նրանց գյուղացիներն ուխտ են գնում լեռան մի վանք։ Գնում են շարան շարքերով, սայլերի վրա, հետևակ։ Նստել է սայլին Ջվարթը և դիտում է գյուղացիների նոր զգեստները և նրանցից մեկը նրան թվում է վագրենի հագած։ Ու ծիծաղում է վրան. «Ո՞ւր կերթաս, չելեբի, վագր ես դառել, չելեբի»։

Ու շնգում է նրա ծիծաղը։

«Չելեբին» սառը նայում է Ջվարթի հոր և գլուխն օրորում։ Իսկ մայրն աչքերն է սրբում։ Ջվարթը սողաց դեպի լուծը, որ նստի սայլի գլխին, քեռի Մանուկի մոտ։ Քեռի Մանուկը գրկեց Ջվարթին և ճիպոտը տվեց ձեռը։ Ջվարթն սկսեց քշել եզներին։ Հետո հանկարծ մատն ուղղեց եզան աչքի մեջ և ցույց տվեց. քեռի Մանուկին։

— Քեռի՛, քեռի՛, տե՛ս։

—Ի՞նչ է, ձագուկ։

— Տե՛ս, եզան աչքի մեջ գիշեր է։ Քեռի Մանուկը ծիծաղում է։

Սայլն ընկավ մի մարմանդ հովիտ ու սկսեց սուրալ։ Քեռի Մանուկը երգեց.

Աստղիիկ մը երկնուց ի վաաար կու սիրե ձկնակն ի ծովուուն...
Ո՜ ո՜չ աստղիկն է է վա՜ա՜ր գալու, ո՜ ո՜չ ձկնակն ի վե՜ե՜ր գնալու...

Լսում է Ջվարթը և նրա աչքերը գոհարների պես ցոլում են հետաքրքրությունից։

— Քեռի՛, աստղիկը ձկնակին շա՞տ կու սիրե։

— Շա՜ա՜տ, — ձգում է քեռի Մանուկն ու հառաչում։

— Քեռի՛, ապա խակի չպիտի՞ իջնա աստղիկը ձկնակին քով։

— Չէ՛, ձագո՛ւկ, չէ,՛ — հառաչում է քեռի Մանուկը։

— Հեռո՞ւ է երկինքը։

— Հեռո՜ւո՜ւ...

Ջվարթը խորասուզվում է մտքերի ծովը, թե ինչո՞ւ ձկնակն ինքը չի գնում երկինք։ Բայց այդ միջոցին նրա ուշքը գրավում է գետակը, որ հովի վրա իր կոհակները շուլալելով, ասեղնագործում է տասնյակ ժապավեններ։ Իսկ երկու կողմ ժայռերից ծիլ-ծիլ հյուսվում են լուսեղեն աղբյուրներ։

Թերակղզի, երկու կողմն անդունդ։ Սևավոր մի վանք նայում է այնտեղից խիստ ու գեղեցիկ։ Երկինք է միտում նրա գմբեթը նետաղեղի պես լարված։ Նրա շուրջն են խռնվել ուխտավորները։

Հանկարծ Ջվարթը մատը մեկնեց վանքի պատին և դրդեց հորը.

— Հայրի՛, հայրի՛, տե՛ս ծառի տակին ով է կանգնած նուռը ձեռին։

— Ո՞րտեղ...

— Պատի վրա, — և Զվարթը հետաքրքիր նայում է պատին։

Հայրը, ուխտավորները զարմանքով ու ցավով նայում են վանքի պատին։ Այնտեղ ոչինչ չկա։ Վանքն է բարձրաշեն ու սրբատաշ։ Ճեղքվածների գծեր են խաղում պատի վրա։ Զվարթը մարդ է տեսնում այդ գծերում և զվարճացած ծիծաղում.

— Ա՜յ, ա՜յ, աչքերի վրա աղեղակներ...

Բայց շրջապատողները վախեցած են արդեն։ Հավաքվեցին մյուս ուխտավորները և երկյուղած նայեցին Զվարթին, որ աշխուժ մատով օդում կրկնում է գծերը.

— Նուռը տալիս է եղնիկին։ Տեսե՛ք եղջյուրները։

Ուխտավորները երեսները խաչակնքում են։ Զվարթի մայրն արտասվում է, իսկ հայրը խիստ ազդված, դողահար, բռնում է Զվարթի ձեռը։ Վանահայրն է միայն, որ գոհունակ նայում է Զվարթին։

Զվարթենց հարևանը փսփսում է վանահոր ականջին.

— Աչքին միշտ կերևան, հայր սուրբ, հայնց որ երազ։

— Շնորհաց աղբյուրին ապավեն լինենք, — մրմնջում է վանահայրը։

Հարևանները, համագյուղացիները սրտերն առնված նայում են Զվարթին և ափսոսում նրան։ Զվարթը պիտի մնա վանքում, նվիրվի վանքին։ Նա էլ չի տեսնելու իրենց տունը։

Ժամերգությունն սկսվեց։ Խորին անդնդից ասես ուղտերի զանգեր եղանակեցին, որոնց արձագանքը ղողանջեց ներսից։ Ուխտավորները, բացի կանանցից, մտան սրբավայրը։

Սևացած, փոշոտ կամարները թուխ արծիվների պես թևաբաց իջնում են վերևից։ Անկյուններում արդեն մթնում են ստվերները։ Կանթեղը թույլ դողում է բեմի խորքում, մշուշի մեջ լողացող աստղի պես։ Սևազգեստ վանականները կոկորդաձայն կանչում են ինչ-որ աղոթքներ։ Եվ անկյունները տխուր են, տխուր մեռելի փակված աչքերի նման։

Ճնշվում է Զվարթի հոգին։ Նա երկյուղով նայում է հատակին, չի համարձակվում աչքը վեր բարձրացնել։

Ժամերգությունը վերջացավ։ Զվարթին տարան բեմ, մոտեցրին մի ահավոր հանգուցյալի, որի դեմքը կաշվե դիմակ էր, որը մեռելի մեռած մորուք ուներ և ոսկրե ձեռներ։ Նրա այտը

և մի աչքի տակն այրված էր մոմից։ Նա շրջանակի միջից—անռելի նայում էր Ջվարթին։ Ջվարթին մոտ տարան դեպի մեռելը.

— Համբուրե, համբուրե,—շշնջացին հետևից նրան։

...Ջրերի կոհակներ են խշխշում, խշխշում են երկար, հեռվից, խորքից։ Մի մեծ ձուկ լաց է լինում, «Ո՛չ, վույ, Ջվարթս, տղաս, վույ»։

Բաց է անում աչքերը Ջվարթը,—ի՞նչ է, ո՞ւր է... Նրա գլխավերև նստած է հայրը, կողքին մայրը, որ ծնկներին է ծեծում։ Մի կողմ շարված են ուխտավորները, իսկ դռների մոտ նստած է մի մարմարե ծերունի, որն հանգիստ նայում է Ջվարթին և այդ հայացքով նա նման է, այ, հենց այն ծերունի ամպին, որ երկնակապույտի մեջ կորամեջք գնում է ուր որ։

Իրիկնադեմին Ջվարթենք և բոլոր ուխտավորները քաշվեցին։ Ամենքը գնացին, մնաց մթնած տաճարը, խավարած վանքը, սառնածոր պատերը երկնքում։ Անձուկ դառավ վանքի բակը, լռեց գերեզմանաքարի պես և նրա մեջ թաղված աշխուժ թիթեռը—փոքրիկ Ջվարթը։

Հեռուն, հեռուն, որտեղ գնացին Ջվարթենք և գյուղացիները, հովիտն է լցված փիրուզե մշուշով։ Դա հայրենիքի ճանապարհն է։ Ջվարթը տխուր նայեց այն կողմ և սրտաբեկ հառաչեց։ Վանահոր փոքրավորը նրան տարավ վանահոր խուցը, ուր նա կծկվեց մի ոչխարենու վրա։ Վանահայրը նստեց ձիթաճրագի լույսի առջև, վերցրեց մի սևակազմ գիրք և խոշոր աչքերը գրքին հառած, սկսեց կիսաձայն մրմնջալ։ Նա ծովի էր նման, օտար ու մշուշոտ։ Ջվարթը նայում էր նրան և գրքին։ Վանահայրը կախ էր գցել նրա մի էջը, և երևում էր այդ էջի վրա մի ոսկեշող խամութ, կապույտ սյուներ և ծաղիկներ։ Ջվարթը տխրեց, երբ տեսավ ծաղիկները։ Դա հիշեցրեց նրան իրենց դաշտերի ու ձորերի ծաղիկները։ Հանկարծ ճրագի լույսը, ծերունին, գիրքը, բոլորը բեկբեկվեցին արտասուքի կաթիլի մեջ, որ բխեցին Ջվարթի աչքից։ Նա սկսեց հեկեկալ։ Ինչո՞ւ բերին իրեն, թողին այս լռին ու օտար վայրում։ Ե՞րբ պիտի տանեն իրեն։ Այլևս չի՞ տեսնելու ծնողներին, ընկերներին։ Իրեն թողեցին ու գնացին։ Ամբողջ սրտով լաց եղավ։ Գիշերը տաքություն եկավ վրան։ Տենդի մեջ սկսեց այրվել։ Ջրեր սկսեցին խշշալ նրա ականջներում, ծաղիկների մի հեղեղ եկավ խռնվեց

նրա աչքերում։ Ջոր շրթունքները թաղում էր ջրերի մեջ, խմում անհագ ու որքան խմում էր, այնքան ծարավն այրում էր իրեն։ Մի քանի օր ոչինչ չէր գիտակցում։ Միայն մի ճերմակ ձմեռ — վանահայրը լցվում էր խուցն ու ցրվում հետո։ Ծերունին նայում էր նրան հանդարտ ու սպասում։

Եվ մի օր Ջվարթը աչքերը բացեց։ Սառը քրտինքը ճակատին նա հանգիստ շունչ քաշեց։ Նա ապաքինված էր։ Փոքրավորը նրան ապուր բերեց ու աղբյուրի սառնորակ ջուր։

Ջվարթն ապաքինվեց, բայց և սկսեց գաղտնի մաշվել։ Հայրենիքի բույրեր հովի ու ծաղիկների հետ գալիս լցվում էին վանքի գավիթը և նրան քաշում հեռավոր տուն, խաղընկերների մոտ։ Մթնակապույտ հեռանում էին լեռները դեպի այդ տունը, ծիծեռնակները սլանում էին այն կողմ, լողում ամպերը, որ կարապներ էին՝ վրան ճերմակ աղջիկներ հեծած։ Նստում էր պարսպի տակ, անդնդի եզրին Ջվարթը և նայում դեպի իրենց տան կողմը, լեռներն ու դաշտերը։ Մտերմաբար իջնում էր երեկոն, շոյում նրա վառվող աչքերը և Ղունկիանոսը՝ փոքրավորը նրան գտնում էր քնած անդնդի եզրին։ Զարթեցնում էր և տանում խուցը։

Իսկ ձմեռը՝ ձյան փաթիլներն աղավնիների պես ճախրում էին անդնդի վրա և Ջվարթը մտքով նրանց հետ խաղում էր, խաղում ու հետո գալիս մտնում խուցը, ոչխարենու մեջ կծկըվում, քնում։

Փոքրավոր Ղունկիանոսը, մի խեղճ ու կրակ երիտասարդ էր, բայց անսահման բարի, որ շատ խղճաց Ջվարթին և կապվեց նրա հետ։ Վանականների սառը հայացքներից սիրտը պաղած, Ջվարթը նրան էր որոնում։ Ղունկիանոսի մեջ ջերմություն կար, կյանքի նշույլ։ Նա էր միայն, որ սիրտ էր տալիս Ջվարթին։

Նա Ջվարթին սփոփում էր կարծես։ Այնուհետև ոչխարենու վրա պառկած, Ջվարթը հանգիստ էր դիտում ծերունի վանահորը, որ անքուն անդադար գրում էր մագաղաթի վրա։ Ի՞նչ էր գրում նա, ի՞նչ մտքերի մեջ էր խորասուզվում այդ խորին ծերունին։ Ջվարթի մտքերը թափառում էին այդ ծերունու շուրջը, կորչում, կրկին գտնում նրան։ Տարօրինակ մարդ էր վանահայրը։ Նա, այդ ինքնամփոփ, խոր մարդը վերին աստիճան հետաքրքրում էր Ջվարթին։ Ո՞վ էր նա իսկապես։ Ղունկիանոսը լսել էր և պատմում էր Ջվարթին։ Վանահայրը նախկին ճարտարա-

պետ է և փիլիսոփա։ Նա կառուցել է վանքեր, լսարաններ ու պարիսպներ։ Այժմ, երբ մարմնական ուժը պակասել է, մտել է վանք փիլիսոփայությամբ զբաղվելու։ Նրան աբեղաները չեն հարգում, քանի որ նա հոգևոր տենչով չի եկել վանք, նա «հոգևորաց» չէ, այլ «մարմնավորաց» է։

— Ի՞նչ է նշանակում այս։ Ջվարթն ավելի է վառվում հետաքրքրությամբ, որ հասկանա այդ մարդուն։ Եվ ուսուցման ժամերին, երբ նա Ղունկիանոսի հետ ծալապատիկ նստած էին լինում վանահոր դիմաց՝ Ջվարթն աչքերը լայն բացած, ուշակրույս ունկնդրում էր այդ անհուն մարդուն։ Միայն դեռ լավ չէր ըմբռնում նրա նորօրինակ, անլուր մտքերը։ Նա միայն տեսնում էր իր առջև ծովի նման խոր մի էակի, որ խոսում է, խոսում է հենց ծովի պես, որին լսում ես անհագ տենչով, բայց չես հասկանում որի լեզուն։ Ջվարթն զգում էր ինչ որ արբեցնող վերասլացում։

Խցից դուրս, բնության անհուն դահլիճում շքեղ հանդես է։ Վառվում է երկնային ջահը և լեռներն ու անդունդները շքեղանում են հանդիսավոր լուսով։ Թռչունները սրտապատառ ցնծությամբ ճախրում են օդում։ Աշխարհը տոնում է ամենավեհ բանը — կյանքը և նրա ուրախությունը։

Վանահայրը նստած է խցում, համրիչը քաշում փիլիսոփայորեն։ Ջվարթն ու Ղունկիանոսը ծունկ-ծնկի՝ ծալապատիկ նըստած՝ սերտում են ինչ որ հատված։ Մեղուն ազզալով կտրում է լույսի ոսկի սյունը և լցնում խուցը կյանքի ուրախությամբ։

Հանկարծ արևի շողքը մթնեց դռան առջև։ Ղունկիանոսը վեր նայեց և տեսավ դռան առջև մի բարձրահասակ մարդու։ Սա իր սապատավոր մեջքը խոնարհեց դռան կամարի տակ և զանգուր այծամորուքի ծայրը ցցելով ներս, նայեց Ջվարթին արծվի հայացքով և խոնարհություն արեց վանահորը։ Ապա տաղանդի գծերով կրթված ձեռքից նրան մի գիրք հրամցրեց։ Ղունկիանոսն ու Ջվարթը վզները երկարացրին, նայեցին գրքին։ Վանահայրը բացեց գիրքը։ Էջերի վրա բնագրի հետ մեջընդմեջող վանքի ու այլ շենքերի նկարներ կային խստագիծ նկարած, որոնց շուրջը ծաղկած էր։ Արծվաքիթ մարդ, որ, ըստ երևույթին, աշխատել էր այդ գրքի վրա, սկսեց բանալ էջերը և բացատրել։ Ջվարթը հասկացավ, որ նա էր զարդարել գիրքը վանահոր համար։

— Գրել է և շենքերը նկարել է հայր սուրբը, իսկ Թադեն արտագրել, ծաղկել է էջերը,— շշնջաց Զվարթի ականջին Ղունկիանոսն անհասկանալի բաներ։

Վանահայրն անգորր նայեց գրքին, հառաչեց և այս աշխարհից հեռացողի երազով նայեց գիրքը ծաղկողին։

— Այժմիկ պատրաստ եմ երթալ առ հայրս, Թադե, ահավասիկ վաստակք իմ և կտակ իմ։

Ծաղկողը, Թադեն, համբուրեց վանահոր աջը, և դուրս գնաց։

Վանահայրը մեղմաժպիտ նայեց Զվարթին ու Ղունկիանոսին և սկսեց բարձրաձայն կարդալ իր հեղինակությունը։ Նա տարվեց իր մտքերով և սկսեց այնպես կարդալ, որ չէր իմացվում, ի՞ր համար էր ընթերցումը, թե՞ ուսուցանում էր Զվարթին և Ղունկիանոսին։—«Կառուցումն է աշխարհն և աշխատք շինողական» — շրջում է գրքի էջը վանահայրը և ոգում, — «Կառուցումն է քաղաքն, կառուցումն՝ խոսքն, կառուցումն՝ միտք»։

Եվ ցույց է տալիս երկինքը, երկիրը, վանքի շենքը, իր ճակատը, իր «միտքը»։ Բացատրում է տիեզերական շինարարության արվեստը։

Զվարթը բոցավառվում է։ Նրա աչքերում գծագրվում և գունավորվում են շքեղ պատկերներ։ Զնգում են մուրճերը և խստադեմ քարտաշները կտրում են ժայռերը, խոհուն որմնադիրներ կանգնեցնում են հոյակապ քաղաքներ՝ երկնասլաց աշտարակներով։ Փարթամ պարտեզներ կախվում են անդունդների վրա։

— «Աշխատ առնե բնությունն, կառուցանե ծառն, շինարարե մրջյունն։ Եղեք և դուք կառուցողք և շինարարք, որպես մարդիկք երկրի, սիրեցեք աշխատք, զի կառուցումն և աշխատք սուրբ են»...

— «Չքանա բռնություն, փոշիանան գահք և թագավորությունք և մնա շինարարն»...

Խորանում է ծերունին Զվարթի աչքերում։ Այլակերպվում է այդ հրաշքներով լի մարդը։ Նրա մռայլ սքեմը հալվում է և նրա տակից դրսևորվում է «երկրի մարդը», որի միտքն զբաղված է մի մեծ կառուցողական տենչով ու երազով։ Զվարթը խցից դուրս է նայում «աշխարհին»։ Եվ այդ անհուն շենքի մեջ, ուր թռչունները հյուսում են մետաքսե բներ, մրջյունները կառուցում են իրենց

բնակարանները, ամբողջ աշխարհը ներկայացնում է որպես մի հսկայական ճարտարապետական կառուցվածք իր երկնքի աստառակով, նրա վերև կախված արևի ջահով, լեռների սյուներով ու անդունդների նիշերով։

Տանջվում է Զվարթը, գիշերները տապակվում է անքնությունից։ Տանջվում է մի անըմբռնելի տենչից։ Չգիտե որտեղից է գալիս այդ տենչը և ինչ տենչ է դա, ի՞ր մեջ է, թե՞ դուրսը, այլ տեղ— չգիտե։

Ղունկիանոսը նկատում է նրա տանջանքը և ուզում է օգնել նրան.

— Կարդա՛, Զվա՛րթ, կարդա՛,— սիրտ է տալիս, հորդորում։

Զվարթը նայում է Ղունկիանոսին երազով ու տխրությամբ։

— Ես անիմա՞ եմ, Ղունկիանո՞ս, միտքս՝ տկար, ե՞րբ պիտի ես էլ իմանամ թե ի՛նչ եմ։

— Համբե՛ր ունեցիր, Զվա՛րթ, կգա տերը շնորհաց, կընդունես շնորհ և միտքդ կվառվի։

— Ի՛նչ բան է շնորհ ընդունելը։

— Շնորհ ընդունելն այն է, որ նա քեզ կասի թե ի՛նչ ես կամենում և ի՛նչ պիտի անես։

— Ո՞վ է տերը շնորհաց։

Անհասկանալի բաներ է պատմում Ղունկիանոսը, այն, ինչ որ լսել է, բայց ինքն էլ չի հասկացել։ Այդ տերը շնորհաց մի լույս է. այսպես է լսել Ղունկիանոսը վանահորից։

Լո՞ւյս— վախենում է Զվարթը— չլինի՞ թե գա գիշերը, խավարի մեջ, միայնության ժամին։ Տարունակ անհանգիստ մտածում է այդ էակի մասին։

Տրջում է այդ մտքերով Զվարթը անդնդի վրա, գարնանային արևը լուծվում է ժայռերի, ծաղիկների, ջրերի վրա և Զվարթը նրանց արտաքին կերպարանքի տակ, նրանց մեջ բաներ է տեսնում, որ նրանց այլափոխում, դարձնում են շնչավոր բանական էակներ, որոնց հետ ինքն իր մեջ խոսում է գաղտնի իրենից և գաղտնի լեզվով։ Նա նրանց տեսնում է և ամենուրեք,— ամպերում, պատերի վրա, խավարի մեջ։ Նրանք շարժվում են, մարդու ձևեր ընդունում, խոսում իր հետ, ծիծաղում, կանչում իրեն։

Զվարթն ակամա, ձեռքով, օդի մեջ գծում էր նրանց պատկերը։ Բայց հենց մարմնացնում էր նրանց մտովի գծերով, օդի

մեջ, նրանք խուսափում ու արագ անէանում էին և նրանցից մընում էին ուրիշ բառեր.— բառեր, կրակոտ բառեր, որ շշնջում էին նրա ականջին:

Շշնջում, շշնջում և կորչում: Հետո կրկին ու կրկին...

Տանջվում է Զվարթը, տենչում ինչ որ, ուր-որ...

Բարձրագմբեթ, կամարակապ մի օթևան: Նրա տակին միայնակ կանգնած է Զվարթը և ունկնդրում լռության: Գիշերը ծծումբի աչքերով երկնքից նայում է ներս գողտրիկ պատուհանների արանքով:

Խավար է օթևանում և տխուր: Միայն դուրսը, անդնդում անքուն գետն է վշշում, հովտում տնքում գիշերահավը:

Հանկարծ օթևանի պատը, որը թվում էր անհուն, հեռվից շա՛տ հեռվից, ճեղքվեց և ներս հոսեց ո՞վ—ինքը, Զվարթը... Զվարթը չի զարմանում: Չէ որ նրան նա տեսել է շատ անգամ—աղբյուրների ակունքներում, ցողի մեջ: Նա արեգակնափայլ աչքեր ուներ, որ վառվում էին գոհարների պես: Այդ աչքերը այնպես էին նայում, որ Զվարթը զարհուրեց: (Իր մե՛ջ ահա այդպիսի զարհուրելի բան կա եղել...):

Եվ չիշխեց վեր նայել նրան: Բայց մի ուժ դրդում էր Զվարթին նայել նրան: Եվ ահա, երբ նա աչքերը վեր բարձրացրեց, զարհուրած ընկավ հատակին: Երկար մնաց այդպես ընկած, հետո ինչ եղավ— չի հիշում Զվարթը: Միայն զգաց, որ էակը մոտեցավ իրեն և կռանալով ձեռքը դրեց նրա ուսին: Նրա կռանալն զգաց նրանով, որ նա շշնջում էր: Անբացատրելի էր այդ շշունջը, երգաձայն անուշ:

Զվարթը լսում էր ու օրորվում: Երգի եղանակի պես ձըգվում էր այդ շշունջը: Զվարթը երևակայությամբ շրջում էր եղանակը և սա ընդունում էր այդ ընթացքը, և այն բառերը, որ կամենում էր Զվարթը:

Զարթնեց Զվարթը: Դեռ գիշեր էր: Անուշ քունը հետ էր քաշում նրան: Միայն մի անգամ աչքերը բացեց Զվարթը և խցի դռան բացվածքից նայեց երկնքին: Լուսո աստղը հալած ոսկու պես դողում էր լուսացող, հում երկնակապույտի մեջ: Բայց այն հրաշալի շշունջը դեռ հոսում էր նրա ականջում:

Հետո կրկին զարթնեց: Ծիծեռը սաղմոսում էր վանքի քիվերում: Դա նույն այն շշունջն էր, որ քաղցր բարբառում էր:

Զվարթը դուրս ելավ և գնաց անդնդի եզրը և սկսեց շրջել

քարից քար։ Արևի շողերը դեռ նոր էին նկարում ժայռերի մռայլ սյունները։ Գետն անդնդի միջով գնում էր իր օտար ճանապարհը։ Նրա երգի մեջ և լսվում էր երազի այն շշունջը։

Հանկարծ Ջվարթն անդրադարձավ «ո՞վ էր նա»... չէ՞ որ ինքը չէր։ Բայց և ինչպես երազում էր թե նա ինքն է։ Ով էր նա... Եվ նկատեց, որ ինքը շարունակում է այն շշունջը, որ ինքն է շշնջացողը։

Եվ իմացավ, որ երազի էակը ինքն է։ (Ախր երկու էակ չկա միևնույնը...)։

Եվ հանկարծ Ջվարթը զարթնեց արթնության մեջ։ Նա զգաց խոսքը։ Նրա սիրտը մարեց մի անըմբռնելի տենչով։ Նա տենչաց խոսել, խոսել բարձր, երգաձայն, հանդիսավոր, թեկուզ բազմության առաջ։

Եվ սկսեց մի սար մրմնջալ կիսաձայն։ Պատկերներ բազմաբովանդակ։

Վանականները հավաքված էին գարնան արևին պարսպի տակ և դիտում էին ձորը։ Հանկարծ նրանք տեսան Ջվարթին անդնդի վրա երերալիս։

— Գինով է, կգահավիժի անդունդը,— ձայնեց աբեղաներից մինը և վրա վազեց, բռնեց Ջվարթին։

Ջվարթը հրաբորբոք աչքերով նայեց նրանց և դողահար շրթունքները բաց սկսեց հևալ։ Նրան բերին վանահոր խուցի դուռը։ Վանահայրը դուրս եկավ։

— Ի՞նչ ունես, հիվա՞նդ ես, որդյակ։

Բռնեց ճակատը։ Տաք էր։ Ջվարթը հևում էր ինչպես տենդի մեջ և երազով նայում վանահորը։ Սա շոյեց նրա ճակատը և մեղմ հրամայեց։

— Խոսիր, որդյակ, ասա մեզ բան, ի՞նչ է մտածություն քո։

— Խոսիր, խոսիր,— պնդեցին աբեղաները։

Ջվարթը նայեց նրանց, վանահորը և հանկարծ փայլատակեց, սկսեց ոգել։ Ավելի հստակ զգաց, որ ինքը պիտի խոսի այն, որով լիքն է ինքը, սիրտ առավ և կրակվեց աշխուժով։ Նա սկսեց մի վեպ, թե ինչպես ինքը երազ տեսավ, ինչպես շնորհքն եկավ ու լցվեց իր մեջ և որ ինքը կարող է ոգել, ինչ որ կամենա ամեն օր։ Նա ոգում էր հափշտակված, բառերը անարգել հոսում էին, նա ոչինչ չէր տեսնում,— գալիս է գարունը, ձայն տալիս հողին, զարթնում

է հողը, ձայն տալիս բոլոր բույսերին։ Զարթնում է ձնծաղիկը, ձայն տալիս մյուս ծաղիկներին, թե զարթեցեք, զարթեցեք, քանի՞ քնեք հողում, զարթեցեք, լցրեք աշխարհը ուրախությամբ։

Սար ու ձոր լցվում է ծաղիկներով։
Եվ՝
Ծափ է տալիս ծափծափը, ծիծաղում,
Աշխարհը թագ է բոլորում գլխին,
Ղատիֆան հագնում է ծիրանի,
Ծարուրիկը սուրմա քաշում աչքերին։
Եվ՝
Սեր է աշխարհն, սեր են մարդիկ,
Սեր է արևն, սեր՝ ծաղիկն,
Սեր են հավքերն ամեն երկնուց,
Սիրով են ամենքը գեղեցիկ։

Վանականները լսում էին մթին քարերի պես, անարձագանք սառն։ Միայն նրանցից ամենաչարը տխմարագեմ Ազարիան դառն ու նախանձահույզ ձայնով հարցրեց, բողոքեց.

— Որպես խոսի սա զբանս զայն. զի չէ սա վարդապետ։

Վանահայրը սաստեց նրան.

— Մի՛ բանսարկիր։ Միտք նորա ինքնաբուխ են և պայծառ։ Եվ իմաստուն է պատանին այս, քան զվարդապետ։

Վանականները սաստված նայեցին Զվարթին և պապանձվեցին։

Եվ նկատեց Զվարթը,— նախանձահույզ Ազարին, որ դավ էր ուզում նյութել իր դեմ, նախանձից դեղնեց։ Մյուսները մռայլեցին, ոմանք ամաչեցին, իսկ ոմանք էլ շտապեցին խուսափել վանահոր աչքերից, թերևս նաև Զվարթից։

Վանահայրը արձակեց Զվարթին և վանականներին հրամայեց ցրվել իրենց խուցերը։ Նրանք հեռացան ոխով լցված դեպի Զվարթը։ Նրանք ատեցին Զվարթին։ Եվ ամեն պատահելիս հարձակվում էին վրան, կշտամբում, բարկանում։ Զվարթը չէր հասկանում նրանց և ժպտուն նայում էր նրանց և անցնում։

— Նա ծաղրի է մատնում մեզ— փրփրալի ժայթքում են վանականները վանահոր վրա, որ նա իր պաշտպանության տակն է առել մի խելագարի։

Սկսեցին հալածանք բորբոքել նրա դեմ։ Բանսարկեցին նրան՝ «Հերետիկոս է, չարի գործիք. դիվական գիրք է գրում նա, պետք է այրել այն»։

Վանահայրը լսեց այդ և շատ վշտացավ։ Նա զգում էր իր մահը։ — Ում պիտի մնան իր կիսավարտ մտքերն ու գործերը, իր կառուցումների ոգին։ Դունկիանոսն անուսում է դեռ, Զվարթը պատանի։ Ում պիտի ավանդի իր կտակը։ Չորս կողմը խավար, անապատ։

Մի օր վանականները Ազարիայի գլխավորությամբ պաշարեցին վանահոր խցի դուռը։ Եկան պահանջելու, որ արտաքսի Զվարթին, որովհետև նա պղծում է սրբավայրը դիվական մտքերով։

Վանահայրը դուրս եկավ խցից.

— Ո՞ր իրավամբ, անբարիշտներ,—բողոքի և վշտի ձայնով հարցրեց նա,—տեսե՛ք նրա շնորհքը, նրա մտքերը։

— Թող դուրս գա, խոսի կրկին և մենք ցույց կտանք նրա մեղքը։

Վանահայրը դուրս կանչեց Զվարթին.

— Ե՛կ, որդյակ, ե՛կ արդարացիր։

Զվարթը դուրս եկավ և ժպտալով նայեց վանականներին։ Ահա՛ դու առաջի մարդկանց ասա՛ մի բան, թող դատեն քեզ։ Զվարթը մտածեց մի փոքր և ապա կերպարանափոխվեց։ Նա սկսեց ոգել։ Ինչի՞ մասին էր այդ։

Բովանդակությունը այս էր.—

Եկավ գարունը, ծաղիկները հորդեցին,
Մանիշակը ժողովեց բոլոր ծաղիկներին
Եվ դավ սարքեց վարդի հանդիման.
Վճռեցին սպանել վարդին, որ չլինի թե,
Գա զարդարվի վարդն կարմիր,
Ամենքի ուշը գրավի իր վրան,
Ամենքը նայեն վարդին կարմիր
Եվ իրենք աննկատելի մնան։
Հորոտ-մորոտը ձայնեց ձնծաղկին,
Ձնծաղիկը շուշանին,
Շուշանը նունուֆարին,
Սուսամբարին, նարգիսին

Եվ ինչ որ ծաղիկ կար երկրի երեսին,
Որ գնան կտրեն վարդն կարմիր։
Հանկարծ հնչեց ձայնը բլբուլի,
Եվ վարդը զարթնեց մեջն իր կանաչ վրանի,
Հանեց իր կանաչ կապան,
Հագավ իր վառ ծիրանին։
Ծաղիկները փախան, ցրվեցին. ոմանք ամոթից,
Ոմանք շփոթված, ոմանք սուգ մտան կապտեցին,
Ոմանք երկյուղից դարձան դեղին։

Վարդը զարդարեց իր բուրաստանը, եկավ բլբուլը նստեց նրա մոտ, հարբեց նրա անուշ հոտից ու երգեց բարձրաձայն, թե—

Սեր է ծառն, սեր ծաղիկն
Սեր է հավքի ձայնն ի ծառին,
Սեր է վարդն, սեր բլբուլն,
Սիրով է նստել վրա վարդին։
Եթե չլիներ սեր իմ սրտիս,
Չէի կախվի վարդի փշին,
Եթե սերն ինձնից զատվի,
Ինձ կտանեն ցուրտն ու քամին։

Տենչում է վարդն բլբուլին, խնդրում է բլբուլին, որ համբուրի իրեն, և ցույց է տալիս սիրտը, մեջը դեղին։ Դա իր վիշտն է։ Եվ գանգատվում է.

Պետի քաղեն տանեն իրեն
Եվ եփեն դեղ հիվանդներին,—
Դրանից է սիրտը դեղին։

Զվարթը վերջացրեց և նայեց վանականներին. նրանց աչքերի սպիտակուցները փայլուն դանակների նման մերկացել էին իր դեմ։

Առաջ եկավ նախանձափրփուր Ազարիան, բացեց իր դառն բերանը և սկսեց բանսարկել։

— Մարմնավորաց են բանք վարդիս և սեր աշխարհի է։
— Պիղծ են բանք դորա,—մռմռացին մյուս վանականները։
— Մի բանսարկեք, մաքուր են մտածությունք պատանվույն։

Սակայն Ազարիան չհանձնարվեց։ Նա ապերասան և [illegible]ոկոզավից առաջ եկավ.

— Դիվահար է, հարկ է սպանանել զնա և զմն, որ է ինմա,— գոռաց նա դառնաշունչ և կատաղի եզան նման հարու տվեց Զվարթի վրա։

— Հեռու, խավարի ծնունդ,— բարձրացրեց ձեռը վանահայրը,— ո՞ր իրավամբ սպանանես զանմեղն։

Բայց անհանգստացավ վանահայրը։ Խռովություն էր բռնկվում։ Պետք էր փրկել պատանուն կատաղած մոլեռանդներից։ Ինչ աներ... Նա հավատով նայեց Զվարթին։

— Կարո՞ղ ես խոսել բան մեկնության,— խոժոռ հրամայեց վանահայրը։

Զվարթը թափանցեց նրա հոգու տագնապի մեջ, մի վայրկյան թափառեց նրա մտքերի աշխարհը և հետ եկավ լարված ու վստահ։

Ու սկսեց.

Ասե՞մ ով է վարդն կարմիր,
Կամ ով են ծաղկունքն ամեն,
Կամ թե ով է բլբուլը քաջ,
Կամ թե որն է ձայն բլբուլի։

Ծաղկունք քահանայքն են հին օրինի, վարդը Հիսուսը, մանիշակը Հուդան, որ դավեց նրան և բլբուլը Գաբրիելն էր, որ փողը փչեց։ Վարդն, որ հագավ ծիրանին, Քրիստոսն էր, որ հարություն առավ, ծաղկունքը, որ թառամեցին, դեղնեցին, զինվորներն էին, որ փախան նրա գերեզմանից։

Գոհունակ ունկնդրեց վանահայրը, վանականները պապանձվեցին։ Զվարթը հաղթել էր։

Սակայն Ազարիան Զվարթի աչքերում նկատեց մի շող, ճարտար մտքի ճարպիկ խաղ։ Նա զգում էր, որ Զվարթի միտքը «մարմնավորաց» էր։ Բայց իր բութ միտքը չէր ծաղկում այնպես ճարտար, որ կարողանար հակաճառել։ Խավարեց նա ֆարաշի պես և հետ քաշվեց։ Գնացին և մյուսները։

Այնուհետև ամբողջ օրը խցերից լսվում էր անեծքի դառնաշունչ ձայներ։ Վանահայրն անձկության մեջ էր։ Զգում էր այս ամենի վախճանը։

Մի գիշեր երկար գրում էր նա իր գրքի շարունակության մեջ։ Գրում էր իր կտակը։ Նա դառնացած էր վանականների բանսարկու և նախանձահույզ հալածանքից։

Նա իր կտակի մեջ ձաղկում էր մարդկային ագահությունը, գովերգում էր ճշմարտությունը:

«...Անէանա մարմինն իմ որպես ծուխ և մնան միտք իմ ճըշմարտության: Դուք կգողանաք իմ մարմինը, ցրիվ կտաք որպես խոխիվ, բայց իմ միտքը կմնա որպես լույսն արեգական: Մի գիպչեք ինձ, որդիք խավարի, — սպառնում էր նա իր կտակի մեջ, — ճշմարտությունն եմ ես և ես վրեժխնդիր կլինեմ ձեզանից»:

Գրեց մինչև խորին գիշեր: Լուսաբացին զարթեցրեց Ջվարթին և Ղունկիանոսին, մոտ կանչեց, համբուրեց նրանց և ասաց, որ գնում է:

— Ո՞ւր, — հարցրեց Ղունկիանոսը, բայց և իսկույն հասկացավ և դառնորեն լացեց:

Վանահայրն իր նվիրական գիրքը հանձնեց պատանիներին և պատվիրեց լավ պահպանել: Եվ մեռավ:

Վանահորը թաղեցին բռնադատված շուքով, բայց խորին ատելությամբ:

Ղունկիանոսը նրա գիրքը գաղտնի տարավ Թադեի մոտ, և նրանք թաղեցին քարե գաղտնարանում:

Հետևյալ օրը վանականները Ջվարթին փակեցին մի մութ խցիկում և թույլ չավին երգելու ծաղիկների երգը: Նրան այցելում էր միայն Ղունկիանոսը: Ջվարթը թախիծով նայում էր նրան և սկսում խոսել, ոգել իր վեպը: Ղունկիանոսը լսում էր, լսում և երկուսով մոռանում, որ բանտի մեջ էին: Սիրում էր Ղունկիանոսը լսել այդ վեպը:

Բայց մի օր էլ նրան արգելեցին այցելել Ջվարթին: Այնուհետև Ղունկիանոսը գալիս էր բանտի լուսամուտից նայելու, գլուխը ծռած, տրտում: Ժպտում էր Ջվարթը և նայում երազով, կարծես անհոգ:

Եվ մեռավ Ջվարթն այդպես, հոգում ծաղիկներ:

Ավերակ վանքի խարխուլ խցում արևշող կյանք է ծաղկում: Այնտեղ Թադեն հողի հատակին արևի պես սփռում է գույներ, լույսեր, խաղեր: Առաստաղից կաշվե բարակ թելերից տախտակներ են կախ, վրանները մագաղաթ քաշած: Թաթախում է Թադեն սուր գրիչը երանգապնակի մեջ և արծվի աչքերը մագաղաթին՝ անշարժանում է, սպասում և հանկարծ այծամորուքը կախելով մագաղաթի էջին սրբությամբ ծաղկում է էջը: Պատանիներ այծյամի

աչքերով նայում են իրենց վարպետին։ Վախենում են նրանից և սիրում նրան։ Թադեն հրաշքներ է գործում իր գրչով։ Քանի մռայլում է նա, այնքան ժպտում են մագաղաթները։ Այնտեղ է Ղունկիանոսը։ Նրա աչքերը գնում են կորչում այդ ծաղկած մագաղաթների ոսկու, լաջվարդի, նարնջի, հակինթի մեջ։

Հարցնում են՝ ի՞նչ գիրք է այս։

Թադեն վեր նայեց։ Նրա աչքերը խորն են հորիզոնի պես։ Նա նոր տեսավ Ղունկիանոսին և արթնացավ։ Երազի մեջ էր։

Նա կրկին կռացավ մագաղաթի վրա։ Նրա ուշքը մի սիրամարգի կողմն էր, որի սրճագույն գլուխն ու վիզը հոխորտ կարկառել էր վերև և գետնի վրա սփռել իր փետուրների ասեղնագործ գորգը։ Մանվածապատ ծաղիկներ հակինթների ու գոհարների ցոլքով խաղում են լուսանցքին։ Իսկ վերևը աստեղալույս երկնքում այնպիսի մի երկնակապույտ է, որ կարծես մագաղաթը ճեղքել էր և ինքը երկինքն էր նայում այնտեղից։

Աշակերտները լուռ ու հնազանդ լցնում էին ծաղկող վարպետի շրջանակները հետևյալ մանրամասներով։

Երբեմն Թադեն հայացքը շրջեցնում էր դեպի աշակերտները և իր նաղաշական հրահանգներն էր տալիս նրանց.

— Ոսկեձույլ նշաղն ընդ նարնջին... ծաղիկ ընդ ծաղկանց... բոլորակն ոսկեճաճանչ, կամարն երկնահան գույն... Պայծառ լաջվարդույթ, նռճին կանաչագեղ, Թագագլուխ վարդն — ա՛յս է կանոնն...

Գիշեր է։ Թադեի խցում Ղունկիանոսը պատմում է Ջվարթի կյանքը։ Թադեն լսում է։ Մոլի է նա, հարբած՝ իր գույներով. բայց գիշերվա մթնում չի կարող ծաղկել։ Քունը չի տանում, քունը փախցրել են երանգները, որ վառվում են խավարի սև պաստառի վրա։ Բնությունն է միայն, որ նկարում է երկնքի էջի վրա, սփռում ծաղիկների թերթեր։ Թադեն լսում է։

Ղունկիանոսը ոգեց Ջվարթի երգը ծաղիկների մասին։ (Խե՛ղճ Ղունկիանոս, միայն մի հատիկ հիշողություն ունի այս աշխարհում և բարի սիրտ)։

Նա ոգեց գեղջուկ ձայնով և անկեղծ շեշտով։ Թադեն ականջները սրեց։ Լսեց, լսեց և գլուխն օրորեց.

— Երանի՛, երանի՛, երանի՛, անո՜ւշ է սրտին։

— Ծաղկի՛ր Ջվարթի վեպը, վարպե՛տ, — ասաց Ղունկիանոսը արտասվելով։

Վարպետը ցնցվեց։

— Ճշմարի՛տն ասացիր, վաղվա՛ն իսկ կսկսեմ։ Երանի՜ թե կարենամ։

***

Կրքոտված տանջվում է նաղաշը։ Ծաղկում է Ջվարթի վեպը վանահոր գրքի մեջ։ Նայում է Ղունկիանոսը նաղաշին խոնարհ ու ջերմեռանդ։ Սա խառնում է գույնը գույնին, խառնում, թողնում ու կրկին, կրկին։ Կրակներ են վառվում մագաղաթի ճակատին ու լուսանցքներին։ Բոցագույն վագրեր թռել են նարնջենի եղնիկների մեջքին և պատրաստվում են հոշելու նրանց։ Դողահար է նկարում նաղաշը, նա թվում է մոլի, խելագար։ Ինչ որ հիվանդագին ջերմի մեջ, նա հառնում է մոմի պես, նա որոնում է մի շատ դժվար նրբերանգ։ Գույնը չի գտնվում։ Նրա աչքերը մարեցին, կիսախուփ նայել սկսեցին կարծես մի անդունդ, որի հատակին վառվում է մի հազվագյուտ ծաղիկ, աններևակայելի նրբերանգով։ Ու հենց այն է, գրիչը թաթախեց սրնակի մեջ և դրեց մագաղաթի վրա, նրբերանգը փախավ ինչպես չնաշխարհիկ թռչուն։ Նաղաշը հոգոց հանեց և հուսահատ նայեց դռնից դուրս։ Աշակերտները պապանձվեցին, նայեցին իրենց վարպետին և ակնածանքով սպասեցին։ Նրանք ապրեցին վարպետի տանջանքը։

Հանկարծ նաղաշը սրտնեղած վեր կացավ և լուռ լուսնոտի պես գնաց դուրս, անցավ գավիթը և հեռացավ։

— Գնաց նրանգը գտնելու, գնանք հետևից։

Աշակերտները և Ղունկիանոսն էլ նրանց հետ դուրս եկան։ Նաղաշը գնում էր դաշտը։ Ամբողջ օրը թափառեց նա իր աշակերտների հետ։ Մոտեցավ, նայեց նկարին։ Հետո վերցրեց գրիչը։ Պատանիները քարացան։ Սրբազան լռության մեջ ժպտաց մագաղաթը։

Ոսկեհուր մի գիրք, լի լույսերով և իմաստությամբ։ Բոցավառ կենդանաթռչուններ, ձկնագազաններ և ծաղիկներ շրջանակել են երկու վեպ. մեկը՝ որ խոսում է աշխարհի կառուցողական սկզբունքի, շինարարական աշխատանքի սրբության մասին, իսկ մյուսը, որ կրակե ժապավենի նման հոսում է էջե էջ—Ջվարթի վեպը ծաղիկների մասին։

⁂

Ձյուն է թափվում լույսի նման: Բայց սև է վանքը և մութ նկուղը, որի մեջ բանտարկված է ձեռագրերի հետ մի գիրք և ոչնչանում է խոնավից: Ասում են այդպես է լինում միշտ—ոչնչանում են մագաղաթները խոնավից: Այդ գրքում ծաղիկներ կան: Արդյոք քնե՞լ են ծաղիկները գրքի մեջ, թե՞ ոչնչանում են նաև նրանք:

Վանականները պորտաբույծ կյանք են վարում: Նրանք փըքվել են գորտերի պես, ու մոռացել Զվարթին, վանահորը, Թադեին և նրա աշակերտներին: Նրանց բոլորին քշել են վանքից, նրանք ցրված են ով գիտե ուր:

⁂

Գիշեր: Ձմեռը մրրկում է: Մրրկում է Հայաստանի լեռնաշխարհում: Ցուրտ է, երկինքը սառ ապակի: Լեռների լանջերով գնում է Ղունկիանոսը, մեջքին մի պարկ, ձեռին մի մրոտ մետաքսե կապոց: Նրա կարկամած ձեռները կապտել են, բայց նա մատները երկաթի պես գամել է գրքի կազմին, որ մետաքսի տակից սառը կծում է: Կտրեն այդ մատները և նա գիրքը ձեռքից բաց չի թողնի: Նա փախել է մենաստանից: Միայն մի բան գիտե, որ գրքերն է ազատում: Միայն թե ազատվեն նրանք... Ո՞ւր է գնում, ինքն էլ չգիտե: Աշխարհավեր մրրիկ է լեռնաշխարհում: Զորքեր են հոսում հովիտներում: Այրվում են քաղաքներ, գյուղեր, վանքեր, գրադարաններ:

Առավոտյան դեմ բուքը բերանսիվայր ընկավ դաշտերի ու լեռների վրա: Մի խարխուլ լեռնավանքի դռան, որ մի ծեր վանական բաց էր արել, ձյան մեջ մի կիսաթաղ մարդ է երևում, պարկը մեջքին, կողքին մետաքսախառն մի գիրք, որ բացվել է և ժպտում կապույտ երկնքին:

Ծեր վանականը նայեց գրքին և վերցրեց դողահար:

⁂

Խավար մի ամպ շղարշում է գիրքը և նրա պատմությունը: Մի դարու պատմություն: Ոչինչ չի երևում ուրիշ: Մի փոքրիկ բացվածք միայն թույլ է տալիս նշմարելու մի բեկոր.—

Ջնջում են ճանապարհները սուլթան Էլդըրըմի հեծելազորների սմբակներից:

Կարկուտ-ամպի պես է գնում նա սրընթաց: Պապանձվել է երկիրը, Էլդըրըմն է լսվում միայն:

Վանքի մի խցում նստել է մի ծերուկ, գրքեր է քննում խորասույզ: Խուլ է նա դեպի արհավիրքը: Կարդում է: Ներս են գալիս երկու զինվոր: Չի նկատում նրանց: Ձայն են տալիս նրանք: Չի լսում: Զայրանում են զինվորները և նետահարում ծերունուն: Նա ընկնում է:

Մի փոքր անց, կրակն սկսեց լափել գրքերը: Ճենճահոտ՝ ծա՜նր, գա՜ռն: Մագաղաթները կչկռում են: Զինվորները տարանում են, զվարճանում գրքերի ճարճատյունից: Հետո հանդարտացան, կշտացան, նայեցին չորս կողմ, ծերունուն: Նայեցին անշար աչքերով, երկյուղած: Զգում են, զուր սպանեցին նրան:

— Ի՞նչ գրքեր են սրանք:

— Ո՞վ գիտե...

— Ասում են գիրքը զայրանում է, պատժում... Նրանց մեջ ճշմարտություն է գրած: (Խե՜ղճ զինվոր, միայն գրքի՞ մեջ, թե՞ նաև իր մեջ...):

Հանկարծ մի գիրք պայթեց ու թռավ մի կողմ կրակից: Դիպված չէ՞ր — մագաղաթ, յուղ, կրակ... Բայց ցնցվեցին և վրա ընկնելով կրակին՝ հանգցրին: Գրքերը մխալ սկսեցին ծանր, գառն:

Դուրս ընկան ճանապարհ:

— Գիրքը զայրացավ:

— Այո՛, գիրքը չի կարելի վառել:

***

Ձորում սոսափեցին ուռիները, մտածեցին և կրկին սոսափեցին: Հետո պաղ գետի պես ձորավերևից հոսեց աշունը և գնաց ձորնիվայր: Սոսափին խառնվեց և մի ուրիշ սոսափ: Դա ջրաղացի բանդի մամռահոտ ջուրն էր: Բաց թողեց ջրաղացպան Հակոբը բանդի ջուրը:— Էլ կարիք չկա նավերից ջուրը հոսեցնելու:

Սով է համայն երկրում:

Հակոբը ուռենու տակ խորհուրդ արեց իր երիտասարդ որդու հետ.

— Գնա, Հուսի՛կ, Դամասկոս: Աղորիքները կանգնեցին: Գնա ցորե՛ն բեր, ցանենք, կենդանությունը չմարի:

Հուսիկի կապույտ աչքերը թախծալի ժպտացին: Նա կրկնեց.
— Կենդանությո՜ւն:

Ու բերանաբաց ժպտով նայեց հորը:

— Ի՞նչ ես հիմար մտիկ տալիս: Խելքդ գլո՛ւխդ հավաքիր, երկիրը կործանվում է:

Հակոբը մտավ ջրաղաց, հանեց անկյունից մի ծաղկավոր խալաթ, հինգ մետաքս թաշկինակ և հետո կաշվե մատներով շոշափեց ու քսակից հանեց երեսուն դահեկան:

— Տաս բահ եմ չինել— նրա գինն է: Խալաթը ծախելով ճանապարհը կկտրես, մի քիչ էլ կբանես, կբերես, գարնան մի բան գցենք հողին բերանը: Կենդանությունը չմարի:

Հուսիկը նայում է հոր աչքերին: Հայրը ազդում է նրան բնության նման: Նա ինչ որ խոսը, սարսափելի բան է ասում:

Հուսիկը ճանապարհ ընկավ դեպի Դամասկոս:

Գնում է Հուսիկը մի կապույտ արտմալի ժպիտ աչքերում: Հեռավորի կապույտը — հեռավոր հայրենիքի:

Հրաշեկ ճանապարհներ են կտրում երկիրը: Նրանք տանում են բուրալի հակեր՝ արմավի, ցորենի, փատոցի, սուրճի:

Գնում է Հուսիկը, կարծես աշխարհի վրայով և մտածում է: Եվ յուրովի ժպտում է չարաճճիորեն.—

— «Ի՞նչ էր ասում հայրը՝ «Կենդանությունը չմարի»: Ո՞վ, ի՞նչը կփրկի մարդուն: Հո՞ղը, կխլեն: Ամիրա՞ն, իր զորքերով— նրա դեմ կանգնած են սելջուկների, թաթարների իշխանները, հեղեղ հեղեղի միջով գալիս են լափում, ջնջում իրար: Գուցե հարստությո՞ւնը.—բայց տեսա՛վ Հուսիկը թե ինչպես մերկացան հարուստները, ոսկին գնաց, մնացին կմախքները: Ուրեմն ի՞նչը կպահի կենդանությունը, ո՞րն է վեմը կենդանության:

Վե՛մը—ահա թե ինչ է որոնում Հուսիկի միտքը:

Ու երերում է Հուսիկը քառնախաչ, աղաղել տատասկի պես արևի դեղին ծովի մեջ:

— «Ա՜յ եթե մարդ թռչո՜ւն դառնար, փախցներ իր հետ ոսկին, հացը, զգեստը, կյանքը:—Բայց ի՞նչ օգուտ—անգղներն ու արծիվները երկնքում կբզկտեին մարդուն և կհափշտակեին նրա բոլոր ինչքը»:

Ոսկեփոշի քաղաքը հուրհուրատում էր արևի լույսով: Մի հախուռն բազմություն եռում է այնտեղ: Հուսիկի աչքերը խայտացին, շլացան: Ահա մի կրակոտ երիտասարդ՝ բռնել ձեռքերն

օդի մեջ՝ ծռում է մի հրացայտ սուր։ Պողպատը ցնցվում է ու շիտակվում օձի պես։ Նրան շրջապատել են պղնձե երիտասարդները։ Նրանք ծիծաղում են սաղաֆի ատամներով։ Ուղտեր են չոքել չինարների շուրջը, նրանց կողքին ցաք ու ցրիվ հակերն են ցորենի ու բյուր բարիքներով։

Նստեց հոգնած այդ հակերի մոտ, մեջքը տվեց չինարուն։ Արևը կիզում էր նրան, տոթը խեղդում։ Նայում է շուրջն շրջանակած տներին, մարդկանց,— բոլորը խանձված են բարկ արևից։ Կապուտակ ջրերի կոհակներ վետվետացին Հուսիկի աչքերում։ Նա անգամ զգաց նրանց սառցի շիթերը իր պապակ շուրթերին։ Քուն է գալիս աչքերին։ Նայում է մշուշոտ հայացքով։ Երկա՞ր էր նայում, քնե՞լ էր և զարթնել, չէր հիշում— նայեց և ահա տեսավ իր դեմ մի խռնված բազմություն, որ ծիծաղելով իրար ձեռքից առնում և բարկ մատներով կոպիտ բացուխուփ էին անում մի գիրք։ Հուսիկը վեր կացավ, գրավվելով ինչ որ ծանոթ բանով։ Ի՞նչ է դա։ Այո, այդ գրքի տեսքը։ Նա տեսել է դրանցից։ Մոտեցավ։ Անզգույշ կոշտ եղունգներ քերում էին գրքի կողերը։ Մի ուրիշ ձեռք խլեց գիրքը և ինքն սկսեց տնտղել նրա սևակաշի արծաթպատյանը։ Հետո բացեց գիրքը և նայեց էջերին։

Գարուններ բացվեցին և մրգահաս աշուններ, երկինքներ սուտակ, բուրաստաններ, հրեղեն վարդեր, վարդեր ոսկեձույլ, և ծաղիկներ մանվածապատ, ջերմ, հափշտակված, հրճվալից։ Հուսիկի աչքերում նկարվեցին իր լեռների, հովիտների մտերիմ գույները։

Ի՞նչ էր գրած այս գրքում, որ այդպես ջերմագին ծաղկազարդված էր։ Գիրքը ծախում էին։ Ծախողը մի արաբ զինվոր էր, բարեդեմ ու անհոգ։ Նա ձեռք էր բերել այդ իրը արշավանքի ժամանակ և հիմարություն էր արել բերելու մինչև Դամասկոս... «Ինչի՞ն էր պետք»։

— Հը՞, ի՞նչ տամ,— բերանը ծիծաղով ծռում է մի ուրախ մարդ։

— Երեսուն դահեկան։

Գնորդը փրթկաց, և գիրքը թռավ, ընկավ գետին, փոշու մեջ։ Մյուսները ոտներով խփեցին այս ու այն կողմ։ Զինվորը ծիծաղեց և գնաց ծուլորեն վերցրեց գիրքը և բռնեց ձեռին։ Զվարճանում է, որ ինքը ծախում է, նրանք էլ չեն առնում։

Հուսիկը մոտ գնաց և գիրքը շոշափեց։ Տաք էր արծաթը նրա մատների մեջ։ Բացեց գիրքը։ Նայեց նրան թերթև, հանդարտ։ Աչքերը երևացին ծաղիկների միջից։ Մի գարնանային իմաստություն, մի հարատև կենդանություն բուրեց նրանց միջից։ Գիրքը հանգիստ էր մի մարդու նման, որ գիտե կյանքի բոլոր օրենքները և կենդանության գաղտնիքը և չի վախենում մահից, սիրում է կյանքը և հավատով է ճակատագրի դեմ։ Հուսիկը հեգելով կարդաց. «Զի աշխատք սուրբ են»։

Հուսիկը հիշեց— հիմա միայն հիշեց— իր գինեսեր ու զըվարթ Սարգիս ապուպապին, որի մասին ասել էին, որ մի առույգ որմնադիր էր եղել։ Երգում էր եղել «բանելիս», երգում աղետների օրերին և երբեք չէր ծերանում։ Մի անգամ գործից վերադառնալով նա տեսել էր, որ իր տունը կողոպտել էին։ Ցիպ մերկացավ ընտանիքը։ Բայց Սարգիս ապուպապը քահ-քահ ծիծաղել էր.

— Ձեռքս չեն գողացել։

Ամենանեղ օրերին նա միշտ ասելիս էր եղել. «կաշխատենք-կապրենք»։

Այս էր ասել նաև նրա որդին՝ երևելի կառուցող, սրա որդին՝ և վերջինի որդին՝ Հուսիկի հայրը։ Եվ ասել էր հայրը, լսել էր սրա հայրը, և սա էլ լսել էր իր հորից, որ ամենամեծ բանն աշխարհում աշխատանքն է։

— «Աշխատանքը սուրբ է»— այսպես է գրած գրքում — ասելիս են եղել Հուսիկի պապերը— բոլորն աշխատավոր։ Կրկին կարդաց.

— «Զի աշխատք սուրբ են»։

Ուրեմն սա այն գի՞րքն է...

Հուսիկի աչքերը վառվում են և միտքը կորչում հեռուն...

Նա հանեց իր դրամները և տվեց գինվորին։ Սա վերցրեց, գիրքը աշխուժ խոթեց Հուսիկի բուռը և ծիծաղելով գնաց։ Ծիծաղեցին նրա հետևից մյուսները և զարմացած նայեցին Հուսիկին։

Սա երազում էր։

Մոտեցան ուրիշ օտար մարդիկ, նայեցին գրքին, Հուսիկին։ Ու մինչ սա գիրքը դնում էր իր տոպրակը, մի ծանոթ ձայն սթափեցրեց նրան։ Սողոմոնն էր, իր հայրենակիցը։

— Դու խելա՞ռ ես, թե՞ հիմար։ Փողդ տվիր գրքի՞ն։

— Հա,—կտրած ժպիտով, փոքր ինչ հիմար նայում է Հուսիկը Սողոմոնին։

— Ապա գարնան ի՞նչ ես ցանելու։

Հուսիկը ապուշ նայում է և աչքերում առկայծում է թախծալի մի շող։

— Շփոթվա՞ծ է, թե՞ կատակ էր արեց։

— Հիմա գնա տուն, անխելք։

Կգնա տուն և սովը նստած կլինի այնտեղ։ Մոխրագույն մի անդունդ է ընկղմում գիրքը։ Էլ ոչինչ չի երևում։

Ի՞նչ եղավ Հուսիկը, ի՞նչպես վերապրեց սովը։ Այսինքն՝ մահը։ Խե՞նթ, խե՞նթ Հուսիկ...

Գրքի հիշատակարանում գրած է, թե ինչպես նա դրամը տվեց գրքի դիմաց... Երևի կարծելով որ ցորենն անգամ կենդանություն չէ, որ անգամ նա չի փրկի իր կյանքը մահից։

***

Հիվանդ երեխայի բարձի տակից—(աՀռելիորեն ծանր շարժվել, բայց անցել են կրկին դարեր) — կյանքի հուսով նայում է նա, այն գիրքը։ Ի՞նչ գիրք է, ոչ ոք չգիտե անգրագետ հողագործի այս ընտանիքում։ Նրան գտել են մի ավերակի տան մոխրանոցում։ Ասում են բժշկում է ամեն հիվանդություն։ Երեխան հոգու հիվանդություն ունի...

***

— Էս ի՞նչ կարավան է, ո՞ւր էսպես, խոջա՛։

— Վենետիկ, Ճենովա, թե բարին աջողի։

Խոջան կքել է, կարդում է անվերջ, չիկափուկ ճանապարհի եզրին։ Ուղտերի բեռներում՝ որդան-կարմիր, տարոն, մորթիներ, ակնեղեն։

Կարավանն հանգչում է։ Ուղտերը որոճում են։

Կարդում է խոջան և վանում ճանապարհի թախիծը։

***

Սև դարերի խորքից գալիս է մի գիրք։ Խավարի միջեն թափառող լույսի է նման՝ դողդողում է, բայց գալիս է. թե ինչ

վտանգներ է անցնում, չի տեսնում նա։ Ոչ ձմեռ, ոչ խավար։ Ոչ կրակն է այրում նրան, ոչ ջուրը խեղդում։ Հրա՞շքն է պահում նրան, թե՞ պատահմունքը։ Բայց սերունդները խնամում են նրան, թաքցնում, փրկում և ավանդում նրան հետնորդներին, ձեռքե-ձեռք անցկացնում դարերի փորձանքներից, անցկացնում հուր, սուր, ջուր։

Ժպտում է գիրքը։ Միամի՞տ է նա, անհո՞գ է նա, խորամա՞նկ է նա և գիտե իր գործը կարգադրել։ Թե՞ իմաստուն է, հայտնի է իրեն իր ճանապարհի գիրը։

Նման արևի լույսին, որ անհոգ խաղում է փրփրած ծովի կատաղի ալիքների վրա։ Դեղնում են ալիքները, կապտում, փրփրալի ժայթքում, գոչում, բռնցքում արևի դեմ, բայց նա ժպտում է։ Վտանգ չի իմանում նա, ատելությունը չի դիպչում նրան, ալիք չի փշրում նրան։

Հազար ձեռքեր պահել, շոյել, շոշափել են այս ծաղիկները՝ կյանքի գեղեցկությունը, հազար-հազար աչքեր նայել են նրանց հետևից սիրով ու թախիծով։ Մոխրացել են հազար ձեռքեր, տենչալի աչքեր և մնացել է այս ջերմ գիրքը։

***

Բնաջնջվում է մի ամբողջ ժողովուրդ։ Ոչ թե մի գիրք։ Թշնամիները ահեղ վիճակում են, «նա կորա՛ծ է»...—ո՛չ, «նա փրկվա՛ծ է» «...հրա՛շք է թե փրկվի...»

***

Մի կարմիր հողմ փոթորկալի թերթում է ոսկելույս թերթերը գրքի, որ ընկած մի մեծ ճանապարհի վրա նայում է նրանց մտերմորեն։ Նա փրկված է իրեն միշտ փրկող ժողովրդի հետ։

Երկաթե գրադարաններում լռում են դարերը։ Մի ալեհեր գլուխ հակված է պատմության անդունդը և խոր հովտում տեսնում է ծաղիկներ, ծաղիկներ, ծաղիկներ...

ՁԱՐԳՅԱՀ

Կարավանը ոխծմ է տալիս անապատին։ Ուղտերի բեռնած սապատները ալիք-ալիք՝ մակույկներ են ելնում-իջնում։ Իսկ ճանապարհորդները հոգնել են, հարբել են անապատից։

Առջևում նառն է՝ ուղտ-պարագլուխը հպարտագլուխ, վեհ։ Քայլ է առնում զարիվ-զարիվ, վրան մատաղահաս Նինգիլը, վրան բոժոժ ու զանգ՝ նազան, ճոճան, զանգ-զրանգ։

Հետևից ուղտերը հատված-հատված, լեռնաշղթա։

Մեղկ ձայն է տալիս զանգը զանգին։ Խոր հետ է դարձնում զանգին զանգը։

Ու ճոճվում են։

Առջևում Նինգիլը։ Ու մինչ սա նետվում է ծովի ալիքի պես առաջ-առաջ, հետևյալ ուղտի մեջքին ծեր Իբրահիմ խանն է ընկղմում փոսը կիսամրափ։

Հետո բեռներն են վերուվարում՝ հակեր բուրալի, ծալկած գորգեր։ Հետո Ալի Նիզամը, խանի մուլքադարը— փոքրամարմին ապխտած կապիկ։ Սրան ի պատասխան ճոճում է քիրմանշահցի վաճառական Հյուսեինը՝ սև սաթ զանգրամորուս։ Հետո ծերուկ Բուրխանը— զրագիր փիլիսոփան՝ կրակե մորուքը օդում, գլուխը քսում երկնքին։ Նրա շարժումը կրկնում է շվեդացի լեզվաբան պարսկագետը։

Հետո բեռներ, հակեր, մարդիկ, գորգեր, բոժոժ, զանգեր, զանգ-զրանգ։

Նիրհում են խանի զառամ կատվի աչքերը։ Հենց նոր Թեհրան էր գնացել նա աչքերը բժշկելու և միաժամանակ ներկայելու երեք ռեզուցյիններների խեղդելուն կախաղանի վրա։ (Նրանք իր ամբարները կրակել էին)։

---

[1] *Նառ.—կարավանի առջևից գնացող ուղտն է, որին զարդարում են առանձին շքեղությամբ։*

Նրանք խեղդվեցին։ Ասում են զվարճացրեց տեսարանը ծերուկին, նա կյանքի եկավ և երեխայի պես ծիծաղեց։ (Այդպիսի տեսարաններից հետո նա մի քանի օր բարի է դառնում)։ Ասում են՝ նրան էլ խեղդում է իր ամրոց-տան բարիքի կատաղած առատությունը, հարյուրավոր գործերի արյան գույնը, բուրաստանների թունավոր ծաղկաբույրը ու ցորենը— գյուղացիներից քաշած բոլոր ցորենը, որ փտում է նրա ամբարներում։

Ուղտերը ճոճվում են զանգ-զրանգ ու զանգ-զրանգ...

Իսկ նրանց սապատից-սապատ խոսքեր են նետվում։

— Նինգիլը... (Մուլքադարի ձայնն է լսվում, խոսակցինը՝ ոչ), հայրը գյուղացի էր... Չէր տալիս, բայց բռնագրավեց խանը... պարտքի դիմաց... ասում են տղայի համար է տանում, բայց... ով գիտե... Շատ լացեց, բայց ճամփին մնաց լացը... Ծաղկի պես բան է՝ արշալույսին կարտասվի, կծիծաղի արևածագին... Մինեման... հետաքրքիր չէր... Բայց Ցատիհ խանումին հանդիպեցի այնտեղ... Հենց Լալազարումն է կենում... տասներկու տարեկան աղջիկ ունի... լավ մազա է... (ծիծաղում է մուլքադարը)։ Հետո հառաչում.—

Դե՛...

«Ուր հայտնվի սերը սուլթան՝
Տեղ չի մնա պարկեշտության»։

Լռում են։

Ուղտերը զանգ-զրանգ։

...— Երկինքն էլ կախեցին... Հետաքրքիր չէր, բայց ինքը (խանը) հրամայեց, որ գնամ հետը տեսնելու... Փասիանները... ի՞նչպես ասեմ. գեր չէին, բայց ամբողջ երեկո գլուխ կոտրեցինք՝ չկարողացանք հասկանալ, թե խոհարարը ինչ հնարքով... Ովքե՞ր... ֆրանսիացի առևտրական ագենտն էր, նորին գերազանցությունը և Մանսուր խանը... Նորին գերազանցությունը սիրեց պորտվեյնը։ Դա շատ մեծ հաջողություն էր... Ռևոլուցիոների ձեռքը կտրեցին... Ոչ, չկարողացավ մինչև բժիշկը վազել... Հենց մեյդան հասավ՝ կյանքը երակից գնաց... Մյուսը բանտարկյալների մոտ է։ Ընկերոջը կաշառել են, որ «քնացնի»... Ջիա-Եդդին Դուլջեին անհարմար էր ձերբակալելը... Թեև կերածը քիչ չէ— երեսուն հազար թուման... Իրեն (խանին, որ գնում է ուղտով) ասացի ավտոյով վերադառնանք, գերադասեց ուղտը... Մայրը

չի սիրում, որ «սատանի» մեքենան տանը մոտեցնեն... Մորից քաշվում է... Հա՛, շատ է բարեպաշտ, սուրբ մարդ է... Եվ հետո՝ ճամփան էլ բարբարոս է. ինչպես մնացել է հայրերից-պապերից. ուղտով... դե՛, կամա՜ց-կամա՜ց:

Թրթռաց օրվա պատրույգն արևմուտքում: Օրը հանգավ:

Ընթանում են ուղտերը պղնձե, ինչպես դարեր կորաքամակ, զառամ ու նրանց պես հնաթախիծ երգերն են զնգում:

Զանգ—ձայնում է զանգը զանգին: Զանգը դառնում է զանգին զանգը: Բոժոժների առվակներն են օդի մեջ գլում, գլում:

Մտորում է ճամփան,—

Բարակ դա մի գետ է թախծալի, գնում է լցնում քաղաքներ, գյուղեր, իր սրտի մեջ առնում թախիծ ու մտքեր, տանում ցրվում աշխարհե աշխարհ: Աշխարհակալներ են եկել զնգացել կարավաններով այս ճամփաներում ու գնացել ցրվել իբրև խռիվ հեռաստաններում: Կարավաններ են ճռճացել, իրենց հակերում տարել ցորեն, վարդաջուր, արմավ, թիրաք, բեհեզ, թույն, թղթերում ծալած մահավճիռներ, ողջույններ սիրո: Որքան հույս, որքան թախիծ:

Եվ Ռիզան մտորում է՝ հետևակ գնալով Նինգիլի կողքով: Ռիզան գզգզված է, փոշոտ: Ավազն ու խիճը կրծոտում են նրա ոտների հաստակաշի մատները: Լափչիները քրքրված են ինչպես փրփուր:

Փնթփնթում է Նինգիլի հասցեին:

— Տեսնես որ շան համար է: Ափսոս...

Հարցրեց մոտից գնացող կարավանապետին: Կարվանապետը խեթ նայեց.

— Բանիդ կաց:

Ռիզան թափառաշրջիկ է, տպրակը կողքին: Նա եղել է բանվոր «Անգլոպերշին Օյլում», բեռնակիր՝ Բենդեր Բուշիրում, մշակ՝ Գիլանում: Բայց թափառում է ավելի: Հիմա գնում է կարավանի հետ: Ուր. այդ գիտե նրա ճակատագիրը— դեպի լուսավոր մի օր, թերևս կախաղան: Ռիզան մենակ չէ: Նրա պես հազարներ շըրջում են ամբողջ Իրանը: Նրանք հեքիաթներ են պատմում կարվանսարաններում: Հյուսում են այդ հեքիաթները գյուղացիների կյանքից, իսկ երբ նյութը պակասում է, նաև իրենց արկածներից: Բախտավորներն արհամարհում են այդ հեքիաթները, բայց ռամիկներն ու աղքատները սիրով լսում են: Այդ հեքիաթների մեջ

փայլատակում են ցորենի ամբարների ոսկի հրդեհներ, նրանց մեջ կարմրում է արյունը, արցունք կա նրանց մեջ և փոանդ ատողին էլ, լողին էլ:

Կարավանապետը մռայլ մարդ է, փորձված ու տանջված: Նա զգուշանում է Ռիզայից, բայց և չի ատում նրան:

Ռիզան մի քիչ հետ մնաց, սկսեց քայլել Իբրահիմ խանի ուղտի հետ: Խեթ աչքերով, տակից նայում է նրան Ռիզան—խանը սիրել է՝ դառել կնճռոտ վայրի խնձոր: Գնում է Ռիզան նրա կողքով թասակը ծոծրակին, ձեռքերը քամակին, ճակատը բաց, այդ գյուղացիական անհագին, բազմանկյուն ճակատը, որից քրտինքի կայլակներ են կաթում— դառն, այրող:

Հետո Ռիզան փակում է աչքերը: Այնտեղ, աչքերի մեջ տեսարան է բացվում—այրող սակայն: Արևը լափում է դաշտը դեղին շուրթերով: Մի տոշոր աղջիկ, գույնը լիմոնի, քաղհան է անում մուլքադարի բամբակի արտում: Տասնամյա աղջկա աչքերը խոշոր են, նա աչքեր է միայն՝ մնացածը ազազիլ կմախք: Տենդը տզրուկի պես խմել է նրա հյութերը, թողել աչքերն ու թախիծը: Այդ աչքերը կարոտով են նայում կյանքին, բայց մահվան ժպիտը կաթել է արդեն նրանց խավար ցոլքի մեջ: Աղջիկը պառավել է չհրհտասարդացած:

Ռիզայի աղջիկն է: Ռիզան այդպես թողեց նրան դաշտում ու գնաց տուն: Խճուղու եզրին քար ջարդողը աչքով էր արել նրան: Նա մոռացել էր ծխախոտը վառելու պատրվակով:

— Գիլանցիք բանտումն են, «Հեքիաթը» կախված է: «Պատքույգը» չկա:— Կծիկը դիր...

Տանը պառկած էր կինը՝ հիվանդ, ծանրահոտ: Տնքում էր առանց օգնություն խնդրելու: Մի ամիս է չէր դուրս եկել դաշտը: Օրավարձ չուներ, մնում էր մեռնել: Մեռնում էր դանդաղ և դա էր ցավը թե իրեն թե ուրիշներին: Նրա կողքին տենդում տապակվում էր մի ծեր մանուկ:

Ռիզան գնաց հավաբուն, ուր չկար և ոչ մի հավ, հանեց պատի արանքից իր յուղած դանակը, թաքցրեց՝ էլ չես իմանա որտեղ, վերցրեց սև թութուն՝ դառն ու մաղձոտ, ինչպես իր կյանքը, նայեց հացի տաշտին, ուր մի կտոր կար, ձեռը թափ տվեց վրան: Մտածեց— մի ամբողջ կյանք— եկավ նայեց կնոջը, որ չէր նայում իրեն, ուզեց մի բան ասել, չգտավ ոչ մի բառ, այնքան շատ բան էր իր ասելիքը, դուրս եկավ դուռը, թքեց երկ-

տի վրա, որը երբեք չէր բուսցրել նրա համար մի հատ ուրախության ծաղիկ և գնաց կրկին դաշտ քաղհանի:

Իջավ երեկոն: Մոլքադարի մշակները վերադարձան տուն: Ռիզան մնաց առվի մոտ, ոտները լվանալու: Հետո երեկոն ժանգոտեց, սևացավ: Եվ Ռիզան իրեն նետեց գիշերային խավարի մեջ, գնաց դեպի արկածալից հեռուները:

— «Գիլանցիք բանտումն են», «Հեքիաթը» կախված է, «Պատբույգը» չկա:

«Կծիկի» թելը բացվել է: Հետևյալն ինքն է, հետո ուրիշները, որոնք շրջում են այժմ գյուղեր ու քաղաքներ՝ քրքրված, գզգզված ու դառն, ինչպես ծխամորճի ծխի թույն:

Ռիզան գնում է, տանում է իր հետ իր կյանքը, իսկ արյունը լուրջ հեղուկ է: Ռիզան մտածում է այդ մասին:

Զա՞նգ զրա՞նգ.. Արթնանում է Ռիզան:

Սահում է Նինգիլը մթնաթախիծ ուղտի մեջքին, հրաշքի պես փախչում օդի միջով, և նրա հետևն է ընկել Ռիզան՝ քրքրվելով ճամփի խիճերի մեջ:

Ինչն է Նինգիլի մեջ քաշում Ռիզային այրում. արդյոք այն, թե ինչու է Նինգիլը ուրախ կրակի պես ու լցնում է օդը ցնծագին խնդությամբ, թե ուրիշ բան:

Ահա կոհակում է Նինգիլը կարավանի երգի մեջ: Գեղեցիկ է նա, երբ ուղտի մեջքից ինչպես աղեղի միջից՝ լարված նետ՝ սլացող միտում է դեպի հորիզոնը: Նա ամբողջացած է ուղտի հետ, և ամբողջությունն ընթանում է հանդիսավոր՝ ինչպես պոեմ:

Ու մինչ ժպտում է Նինգիլը՝ չարությամբ նայում է նարը: Զարդարել են նրան, բայց զարդերը իրենը չեն, տակին նրա վայրույթն է: Նրան չի ուրախացնում ոչ իր այդ գեղեցիկ բեռը, ոչ էլ զարդարանքները: Ոսկի բոժոժների ու մետաքսի փնջերի մեջ պարուրված՝ նա անմասնակից է իրեն հագցրած այդ գեղեցկությանը: Հպա՞րտ է նարը — մի՛ նայեք նրան: Նա ընթանում է ինչպես ժամանակը, որին ամենքը նայում են, իսկ ինքը չի նայում ոչ ոքի: Ահա բարձրացրեց ու թեքեց գլուխը մեկ աջ, մեկ ահյակ, նայեց հեռաստանին, ինչպես հպարտ մարգարե՝ կարդալու նզովք աշխարհին: Այդ պահին նրա աչքերը ատելություն են ցայտում: Դժգոհ է գնում նա ու տնքում յուրովի: Բեռիցն է, շոգիցն, սոված է, հոգնած... Ահա մի ձայն է արձակում

դեպի հեռաստանները, հնադարյան հազարամյա ձայն՝ դառն, ատելալի նախանձափրփուր:

Մի շեշտ կա սակայն այդ ձայնի մեջ՝ խորին, անհուն մի վիշտ:

Ու էլ ոչնչով իր տրտունջի միտքը չի հայտնի, գաղտնի է տանջվում նառը: Լեզվաբանը ուղտին է նայում. չի կարելի արդյոք վերծանել ուղտին, հասկանալ պատճառը նրա մռայլության: Ու զարթեցնում է «կրակե մորուքին».

— Ինչո՞ւ է ուղտը տխուր այդքան, Միրզա:

«Կրակե մորուքը» չի լսում: Նայում է մշուշ աչքերով: Երազում է արթմնի:

Նրա տեղ արձագանքում է վաճառականը.

— «Ուղտի գործն ի՞նչ է էլ.— Հենց բեռ կրել, տխրել»:

Ուղտերը ճոճվում են, զնգում է նառը, կոհակվում Նինգիլը:

Լեզվաբանն աչքով է անում Նինգիլի կողմը.

— Բայց եթե ուղտն իմանա թե ինչ գեղեցիկ բեռ է կրում...

«Կրակե մորուքը» փիլիսոփայում է.

— Գիշերվա սև մեջքին վարդալույս այգը գնում է ծիծաղով, իսկ գիշերը տխրելով,—մեր կյանքն է դա, բարեկամ...

— Մեր կյանքը... և լեզվաբանը ժպտում է խորհելով:

— «Այգի լույս ուրախ ինչով իմացվեր՝
Եթե սև գիշերվա տխուրը չլիներ»—
Մեր կյանքն է դա, բարեկամ:

Լեզվաբանը հարցրեց.

— Ուրեմն կյանքը տանջվելով է ուրախանում: Դա պարադոքս է, Միրզա:

Միրզան քմծիծաղով.—

«Ով կասի թե ինչու
Տրտունջում քրքջում,
Խինդի մեջ է տանջում
Կյանքը միշտ ինքն իրեն»...

(Իսկ կարավանը՝ զանգ-զրանգ):

Միրզան ոգում է.—

«Նա, ով շինեց կրակե ծաղիկը՝
Նաև նա թույն խառնեց հետը.
Թունավոր է գեղեցիկը,—

Այսպես է ամեն գեղեցիկ։
Ծիծաղի տակին արցունքն է պահված,
Ժպտում արև, արցունքն հետը.
Եվ երկուսով միայն խառնված,—
Այսպես է կյանքը գեղեցիկ»։

(Իսկ կարավանը զանգ-զրանգ)։

Հանկարծ անապատը **ոռնաց**։

Ռիզան էր, դուրս եկել ճանապարհից, հեռացել, որ ձայնն արձակ հնչի։ Նա էր ոռնաց տանջված գայլի ձայնով։

Դա գրոհի երգ էր, մարտական կարավանի, որ ոտ է առնում, շարժվում սպառնագին ու ցիցվելով զարկում՝ զանգ-զրանգ։ Այստեղ ուղտերը ռազմական են, զանգերը հնչում են մարտի կոչելով, իսկ նրանց մեջքին թունավոր հողի պես գալարվում, թափահարվում է հարձակվողների մռնչյոցը և հոսում դեպի թշնամին։

Լսում են՝ չարգյահն է։

Հիմա զանգերը այլ կերպ են հնչում, ուղտերն այլ կերպ են ճոճվում՝ զանգ-զրանգ...

Ռիզան ոռնաց, բողոքեց, լացեց օձի պես, հետո մոռեցավ, վերջացրեց երգը՝ քթի տակ ավելացնելով իր բառերը, ինքն իրեն.—

Գիլանցիք բանտում են,
«Հեքիաթը» կախված է,
«Պատրույգը» չկա—
Այ Նինգիլ...

Ու նայեց Նինգիլին շանթահարող աչքերով։

Վերջին հավելումը երգեց թիվ, հեգնական շեշտով, հետո զայրույթով մռմռաց ու թքեց։

— Այդ ինչե՞ր ես երգում, բարեկամ։

(Մուլքադարն էր)։

— Էսպես մի երգ կա։

— Դա գող ու ավազակի երգ է։

— Գողի, թե ավազակի, բայց ճանապարհի երգ է։ Գնում ես գնում ճանապարհդ չի հատնում, երգում ես՝ հատնում է։

Մուլքադարի ախտավոր քիթը կնճռոտվեց լպիրշ ծիծաղով։

— Հատնելն ինչի՞դ է պետք,—գնա՛, էլի։

— Ուղտի վրա ես՝ պետքդ չի։ Իջիր՝ կիմանաս։

— Ներքև ի՞նչ կա:

— Ոչինչ: Լափչիներդ է քրքրվում, գուլպադ, ոտից կաշին:

— Է, թող քրքրվի— նորը կգա վրան:

— Հոգուտ է հասնում, իսկ հոգին կաշի չունի:

— Հոգին էլ թող քրքրվի, հետո...

Ծիծաղում է մուլքադարը, ծիծաղում է քիրմանշահցի վաճառական Հյուսեինը:

Իսկ կարավանը զանգ-զրանգ:

***

— Է հերիք է, դադար:

Խանը հանգիստ է ուզում— թեև կարավանները գիշերով են գնում առհասարակ: Խանը սուրճ է ուզում վայելել անապատի հովում, նիրհել մի փոքր: Իր պալատը հեռու չէ:

Կարավանապետը նարի բերանի պարանը բռնեց ու կախվեց: Հետևող ուղտերը կուտապ-կուտապ հավաքվեցին, կանգ առան: Ցամաքեց բոժոժների ու զանգերի երգը, հնչյունները հատ-հատ միայն կաթկթեցին ավազի վրա:

— Իջեք:

Չոքեցին ուղտերը բլուր-բլուր:

Ճամփորդներն իջան ավազի վրա՝ երազկոտ՝ հոգնությունից:

Դուրս եկան ճամփից, փռեցին գորգերի ու կարպետների դալարը խիճերի վրա: Ներքև սահեց Նինգիլը նարի վրայից ու գնաց մտավ խանի գրկաբաց վրանի գորգերի վարդաստանը:

Նստեցին ճանապարհորդները կրակների շուրջը.— Կրակե մորուքը, մուլքադարը, վաճառականները:

Մի փոքր հեռու՝ ուղտապանները:

Հետո լռություն: Անապատը ականջները սրեց: Միայն համբիչները՝ չուկ-չուկ: Եվ կրակը՝ հուռռ:

Նարը չի հանդարտվում:

Խփում են պարանով,—որ չոքի —չի զիջում, համառում է, փղղում:

— Այնպես է բղղում, կարծես խիստ վիրավորված է, բողոքում է, չի ներում: Դա ինչ որ տրտունջի ձայն է—վերծանեց լեզվաբանը:

Քերմանշահցի վաճառական Հյուսեինը թիկն է տալիս իր հակերին.—

— Դա տրտունջի ձայն չէ— համրիչի հետ մանր-մանր շարեց նա—ուղտը այդ ձայնը հանում է և անբեռ ժամանակ, և չոքած, և կուշտ։ Այդ ձայնը (ծուխը ներս քաշեց Հյուսեինը) մի ձայն է, հենց այնպես, անիմաստ (արտաշնչեց ծուխը)... Եվ ինքն էլ չի իմանում թե ձայն է հանում։ Չի էլ լսում իր ձայնը։

— Բայց մի բան ուզում է,— փորձում է լեզվաբանը։

— Հազար տարիներ ուզում է։ Հազար տարիներ կարավանում գնում է։ Դիտում ես՝ թվում է թե ուղտը գիտես ինչ բան է։ Բայց ուղտին ոչ ոք չի ճանաչի։ Ուղտը անհասկանալի կենդանի է։

(Համրիչները՝ չակ-չուկ)։

— Ուղտը լուռ կենդանի է, չի տրտնջում։ Դա նրա իսկական ներսի ձայնը չի։ Օրեր, շաբաթներ, ամիսներ կընթանա ոչ կեր կպահանջի, ոչ խմելիք, ոչ հանգիստ— սակավապետ է ու լուռ։ Նա իր ներսինը չի հայտնի։ Տեսեք, ահա քնած է իբր թե։ Բայց թվում է։ Մի կարճ մրափ, և դա է ուղտի քունը։ Նա իր մեռնելն անգամ ցույց չի տալիս։ Չոքում է, վիզը դնում ավազին, մի տնքոց և վերջ— ուղտը չկա։

— Գոռոզ է գուցե։

— Ով գիտե։

— Եվ մի վիշտ ունի անշուշտ։ Ի՞նչ կասես, Միրզա։

Միրզան համրիչն է քաշում, ինչպես իր մտքերի շարանը.—

— Մութն է ուղտի վիշտը— ով իմանա։ Նա վիրավորված է։ Նրան խոր վերք է տվել ճակատագիրը, և նա այդ չի մոռանում։ Ուղտը կյանքն է։

Ու լռում են Միրզայի մտքերը։ Միայն համրիչը՝ չակ-չուկ։

Լեզվաբանը մտորեց երկար ու փակեց իր միտքը.

— Բայց մի ինչ որ տխուր, վերաշուք բան ունի իր ամբողջ կերպարանքի մեջ։

— Անապատից է,—մռմռաց Միրզան։

Մանրում է խարույկի շողշողուն գանգուրները մեղմ հովը։ Պարում են ստվերները անապատի վրա, իսկ վերը երկինքը քնքուշ թավիշով ծածկում են աստղերը։

— Հիմար կենդանի է,—գոչեց մալքադարը։

— Հիմար,— արձագանքեցին խոսակիցները։

— Շատ հիմար։ Հազար տարիներ սերնդից սերունդ աշխատող ուղտը չի ընտելանում, չի հաշտվում իր գործի հետ։ Ուղտի գործն ինչ է՝ բեռ կրել։ Բայց— նկատեցեք բեռնելիս, թե բեռը թափելիս միշտ փնթփնթոց է, միշտ համառություն։ Մի հոգս ունի միայն—ճամփին, շարժման ժամանակ, որքան կարելի է շատ պաշար հավաքել իր բարդ ստամոքսը։ Ոչ սովորությունը, ոչ խնամքը չեն ազդում նրան։ Չի կապված իր տիրոջը, չի էլ զգում ով է նստած իր մեջքին, իր տերը թե օտարը։ Ինքը չի աշխատի քեզ վայր գցել, այդքան խելք ու հնարամտություն չունի։ Բայց որ ընկար չի կանգնի, չի նայի, կգնա, իր համար ուր, ում մոտ՝ ուր պատահի, ով բռնի։ Բայց նկատեցեք,—երբ նստում ես վրան՝ նա մեկ-մեկ ետ է ծռում վիզը, որ եթե կարելի է մի անգամ կծի քեզ և ամեն անգամ մի ուժեղ հարված պիտի հասցնես գլխին, որ գունչն իրեն քաշի։

— Բայց, հախ աստծու՝ զիմացկուն չարքաշ է, հլու անասուն։

— Հլու... Մուլքադարը խնդմնդաց բարենու պես,—եթե ուզում եք զրանով ասել հիմար՝ համաձայն եմ։

Անապատը մտածում է։

Իսկ համբիշները՝ չակ-չուկ։

Վեր նայեց Կրակե մորուքը,—

— «Կյանք է տանում մեջքին, ինքը մի կյանք է, առանց նրան անապատը կճարակեր շեն ու քաղաք»։

— Բայց՝ տարօրինակ կենդանի է,—հարեց լեզվաբանը։

— Ահա այսպիսի մի բնութք է,—կցեց վաճառական Հյուսեինը։

Եվ երկար լռություն։

Որից հետո՝ մյուս վաճառականը.—

— Մարդու նման է, քմայքներ ունի։

Մթան մեջ մեկը խլրտաց.

— Ժողովրդին է նման,—մոմաց խուլ, մթան միջից, կարծես զարանից։

Զրուցողները ետ նայեցին։ Ռիզան էր։ Նրա ձայնը բութ հարվածով զիպավ օդին, կարծես քանդի պատի միջով խոսեց նա։

Կուցկին դեղնեց խաղաղ կրակով: Նրա լույսը ներկեց Ռիզայի մաղձոտ, սև դեմքը՝ խոշոր, դաժան:

— Ուղտը համբերող կենդանի է: Դրա համար էլ պետք է զգույշ լինել նրանից:

— Ինչ կանի:

— Կթքի: Իսկ նրա թքի մեջ թույն կա:

— Թույն չկա, մուրտառություն կա,— նայեց նրա կողմը մուլքադարը: Եվ մատը մեկնեց նառի կողմը.

— Այ, տեսեք. սրան մի անգամ այնպես եմ թակել, որ ձեռքերս երկու օր ցավում էին:

— Ինչու:

— Բեռ դրին վրան: Խանի բեռն էր: Չի ուզում վեր կենա: Մշակի պես բան է: Պիտի գլխին մի լավ տաս: Ու խեթ նայեց Ռիզայի կողմը:

Ռիզան ծխել սկսեց: Խուսափուկ, ճկուն ծուխը դանդորեն դուրս էր լողում նրա բերանից, փախչում դես ու դեն ու թաքնվում օդի մեջ:

Մի սև սպի շեշտակի թրատում էր Ռիզայի դեմքը վերից վար:

— Վերջին երաշտ տարին էր,— խոսեց Ռիզան, կարծես ինքն իրեն,— էն որ շատ շատերը հարստացան: Հիշո՞ւմ եք, որ խանը փտեցրեց հորերում երկու հազար խալվար ցորենը: Զարմանալի առատություն էր նրա ամբարներում: Տեղ չուներ պահելու: Ժողովուրդը ճանճի պես կոտորվում էր: Եվ—տեսեք—ցորեն առնող չկար: Հիմար է ժողովուրդը:

Ու լռեց:

— Դու հեքիաթ ասող ես,— խեթեց մուլքադարը չարաժպիտ նայելով դեպի խավարը՝ Ռիզային:

— Եղել է, պատմել ենք:

— «Կրակի հեքիաթներ» էլ պատմել ես:

— Դա ինչ բան է—չեմ լսել:

— Թեհրանում «կլսես»...

Ու ծիծաղեց, աչքով անելով վաճառականներին: Սրանք էլ ծիծաղեցին:

— Որն է կրակի հեքիաթը—հասկանալ է ուզում լեզվաբանը:

Մուլքադարը թունավեց.

— Սկսվում է ցորենի ամբարներից, վերջանում է սապնած պարանի օղակում։ Ավազակներն են այդ, որ շրջում են ամբողջ Իրանում, նստում գյուղացիների հետ խանի ամբարների մոտ ու հեքիաթներ պատմում։ Այդ հեքիաթներից կրակ է դուրս գալիս՝ վառում ամբարները։ Մուրտատներ...

Ու ծամածռեց մի քանի հայհոյանք իր կապկային բերանում։

Լռում էր Ռիզան, լռում էր անապատը։
Համրիչները՝ չակ-չակ։

***

Կարավանը քնած է։

Մութն է անապատում, հեքիաթներ են շրջում անապատում։ Խավարի մեջ ստվերների պես, անհասկանալի, ինչպես ուղտերը՝ լցնելով ամենուրեք ուղտային տխրությամբ։ Մութն է անապատում։ Հենց նա ինքը մի մեծ ուղտ է՝ չոքել սև ու տխուր սապատները մխրճել հորիզոնի գծի հետ երկինքը։

Իսկ վերը, տիեզերական կապույտ գրքի մեջ կրակե տառեր են վառվում, և այդ տառերն են՝ կյանք։ Ծծմբային գրերով այնտեղ գրած է՝ հավերժություն։

Գիշերը շրջեցնում է իր ճախարակը։ Անապատը սկսեց փըսփըսալ։

Դեղնազարհուր լուսինը գլուխը հանեց գետնի տակից՝ ինչպես գերեզմանից։

Հորիզոնի գծի վրա, երկնքի ֆոնի մեջ գծագրվեց նարը։ Նա չէր չոքել, որ նիրհի։ Նա կանգնել էր ինչպես մարգարե և զննում էր դարերի ընթացքը, այնքան խորասույզ էր նրա կերպարանքը։

Մուլքադարը գնաց դեպի գորգե մեծ վրանը, ուր քնած էր խանը Նինգիլի հետ։ Մոտեցավ նայելու վրանի դռան, ուր գամփռի պես պառկել էր խանի ծառան՝ Մահմեդը։ Մուլքադարը կանգնեց և աչքը վրանի կողմը՝ ականջ դրեց հո արթուն չի խանը։ Ոչ, ըստ երևույթին։ Բայց նա սուր ցանկություն զգաց, որ իրեն թվա թե վրանում շնչառության հետ մի բան է փսփսում։ Շարունակեց ականջ դնել։ Խանդ զգաց՝ տանջալի, հաճելի, անզուսպ հետաքրքրություն և փախչելու դրդում։

Մեղկ լուսանլույսի մեջ հալվում էր ամեն շնչառություն։ Մուլքադարը հիշեց Թեհրանի վերջին մի քեֆ մի երիտասարդ կնոջ հետ, զգաց նրա գաղջ մարմինը և...

Մի բութ աքցան բռնեց մուլքադարի ծոծրակը և սեղմեց։ Նարի ատամներն էին։ Մուլքադարը գոռաց ու հետո... հեռացավ անապատից, երկինքը պատվեց, աստղերն իջան ոտներից ներքև, երկիրը բարձրացավ վեր։ Նրա կապկային թեթև մարմինը կծկվեց, մի փոքրիկ ոստյուն գործեց ու կախվեց ուղտի ատամներից, որոնք սկսեցին ցայել նրան ավազի վրա։

Ուղտը մի ուժգին շարժումով թափահարեց նրան, ցած գըցեց և կանգնեց բութ անասնական անշարժությամբ։

Կարավանը զարթնեց։ Մարդիկ վեր թռան։ Ուղտապանները և խանի ծառաները հարձակվեցին Նարի վրա։ Ուղտը բութ ու անշարժ նայեց նրանց, երբ անգամ գավազաններն իջան իր գըլխին։

Կարավանապետը վրա վազեց ու կախվելով ուղտի պարանոցից, սկսեց կատաղի անիծել զարկողներին։ Սկսվեց մի մոլեգին կռիվ նրա և ծառաների մեջ։ Նա գազանի պես մռնչում էր, հեվում, ոռնում և ընդունում հարվածները, որ տեղում էին մեկ նրա մեկ ուղտի գլխին։

Վախեցած դուրս նայեց Նինգիլը և չէր հասկանում, թե ինչի են ծեծում ուղտին։

Վեր թռավ խանի գլխավոր ծառան, կացինը խլեց։ Նրա դեմքի այտերը եռում էին, խլթխլթում։ Կարավանապետին մի կողմ քշեցին։ Ծառան գորիլլայի պես կողքե-կողք առաջ եկավ ու կացնի մի ուժեղ հարված իջեցրեց ուղտի ճակատին։ Ուղտը չոքեց անմռունչ։ Ծառան սկսեց հարվածել ուղտին ինչ-որ մի կուտակված ներքին զայրույթով ու մոլեգնությամբ։ Ուղտը լուռ էր, սառել էր արդեն, և դա էր կարծես կատաղեցնում հարվածողին։ Ու որքան իջնում էր հարվածները, այնքան ավելի լռում էր ուղտը և տգեղանում, որքան լռում էր ու տգեղանում, այնքան ավելի էին հարվածները զայրանում։ Ուղտը դուրս թքեց իր բոլոր տգեղությունն արյան, ուղեղի, ոսկրի մի զզվելի խըմորով։ Զարկողը չհաղթեց։ Ուղտը չհաղթվեց, իր այդօրինակ դիմադրության մնաց։ Մնաց տխուր, լուռ, տգեղ ու առողջ։

Եվ գաղտնապահ։

Փշրվեցին նավի բոժոժները, զանգի մեջ խեղդվեցին երգերը, հնչյունները թափվեցին գետին:

Փռվեց ուղտը անշարժ ու այլանդակ՝ բուրելով խոնավ մի հոտ ավազի հոտի հետ խառն:

Մուլքադարի դին մումիայի պես փաթաթեցին վերմակի մեջ: մեջ:

— Մուրտառ անասուն,—մռմռաց կացնահարողը,—կծածկի, ձկռի, չի հասկացնի ոչինչ ու վերջը մի մուրտառ բան կանի, ոնց որ արեց:

— Բայց ինչ եղավ, ինչ էր պատճառը,—խռովահույզ հարցրեց լեզվաբանը:

...Վրեժից—ուղտը վրեժ ունի...

Ռիզան էր:

Հեռացան: Հարթ անապատի վրա սև թմբի նման մռայլվեց ուղտի դիակը՝ անխոս լեզուն ավազի վրա երկարած:

ԱԴԱՋԻՈ

Հպարտ վարպետը գրկեց իր վիոլոնչելը, կոպիտ աղեղը հպեց լարերին և ապա նայեց դահլիճ, ուր հազար աչքեր իրեն հառած՝ սպասում էին։

Սպառնագին լռություն։

Վարպետը խեթ ու կողքանց նայեց դաշնակահարին և մռայլվեց։

Սպասեց մի վայրկյան ևս։

Հանկարծ զարկեց լարերին։

Վիոլոնչելը օտարոտի կռնչոց արձակեց։ Վարպետը կծեց իր շրթունքները և վիոլոնչելի կոկորդը սեղմեց։ Բայց վիոլոնչելը չհնազանդվեց։ Բողոքեց, հառաչեց։ Տաքացավ վարպետը, սկսեց նրա լարերը թակել։ Վիոլոնչելը կատաղեց, թափահարվեց, կարծես շարժում արեց փախչելու, բայց չկարողանալով՝ սկսեց դժկամ ու խեղդաձայն երգել մեծ հանճարի ստեղծագործությունը։

Վարպետը խռովեց, սկսեց արձակել նվագի կծիկը։ Նվագում էր ու հետո էլ ականջ դնում նվագին։ Վիոլոնչելի ձայնը հնչում էր խորթ, անգութ։ Վիոլոնչելը չէր ենթարկվում, դիմադրում էր դեռ։ Ասենք վաղուց էր նա այդպես. դժկամ էր սկսում երգել, երբ տանն էր լինում, իսկ երբ դուրս էր գալիս հասարակության առջև՝ այլևս բոլորովին վայրենանում էր ու համառում։

Վարպետը նայեց դահլիճ— հասարակության։ Սա անզգթորեն լուռ էր։ Ոչ մի նշան ջերմության։ Կարծես նրա համար չեն նվագում։

Ահա նա— այդ հասարակությունը— մի երիտասարդ շորաժրպիտ փսփսում է իր կոկետ դամի հետ, ահա մի դեմք մռայլ ու թշնամի նայում է իրեն։

Հանկարծ սրտնեղեց Վարպետը, հավաքեց իրեն։ Ի՞նչ է կատարվում իր հետ։ Միթե՞ պիտի պարտվի հնչեցնելով մի անգույն երգ, մի միջակ բան... ո՛չ, պետք է հաղթել։ Եվ պատրաստվեց կռվի։

Եվ սկսվեց կռիվը։ Մի կողմից վիոլոնչելի, մյուս կողմից հասարակության դեմ։ Վիոլոնչելի կոկորդից բռնած՝ սկսեց խեղդել նրան, որ չհամառի, երգի վսեմ երգը։ Ճռճռվեց փոթորկահար կաղնու պես, փոթորկեց աղեղը լարերի վրա, վիոլոնչելը գոռաց դառնաձայն, սկսեց կաղկանձել, բայց համառորեն չհնազանդվեց։ Ու քանի Վարպետը մաքառում էր՝ այնքան զգում էր, որ պարտվում է։ Դա հոգու նվագ չէր, այլ ներվային կռիվ վիոլոնչելի և հասարակության դեմ։ Դժբախտաբար հանկարծ էլ ընկավ մի շատ գահավեժ տեմպի մեջ, որ գնալով սաստիկ արագացավ՝ նման լեռներից գլորվող քարի, որ չի կարողանում իրեն պահել և նետվում է անդունդը։

Այդպես փչացավ ալեգրոն։

Գոնե փրկվի ադա՞ջիոն...

«Փրկվի՞... հաղթե՛լ էր պետք, ոչ թե փրկվել։ Սա արվե՛ստ է, բարեկա՛մ»։

Եվ ահա ուժերն հավաքեց ու սկսեց ադաջիոն, մեծ հանճարի գերմարդկային տանջանքը և ստոյիկ հաշտությունը վշտի հետ։

Նվագեց, այո... սակայն ո՞ւր։ Պարտվածը ավելի պարտվեց։ Սառն էր դահլիճը. հուզվածը ինքն էր, այսինքն՝ բարկացածը, ներվայնացածը, և բարկությամբ թակում էր իր վիոլոնչելը, ինչպես անասունի։ Անձնատուր չեղան ոչ հասարակությունը և ոչ վիոլոնչելը։ Սա,—այս անկարեկից վայրենին,—դավաճանեց նրան և մինչև վերջ դիմադրեց, չերգեց։

Դժվարի՛ն, աղետալի գործ։

Ավարտեց նվագը։ Պարտված էր վերջնապես։ Վեր կացավ, դժկամ գլուխ տվեց հասարակության և արագ փախավ հետևի օթյակը։ Հասարակությունը հատուցեց սպանիչ քաղաքավարական ծափահարության տուրքը։ Դեռ չէր հասել Վարպետը օթյակի դուռն, որ աթոռները միահամուռ դղրդացին։

Ուրեմն հասարակությունը ցրվո՞ւմ է... Առանց կրկնե՛լ տալու մի բան։ Դժգոհ է։ Վարպետը իր մեջքի հետև զգում է մի վիշապ, որ մռմռում է, պատառոտվում, խռնվում և դանդաղ սողում դուրս։ Վարպետն էլ գնաց տուն։

Չիմացավ թե ինչպես հասավ տուն։ Երբ մտավ սենյակ՝ ականջներում լռությունը շշնջաց։ Նա մոտեցավ սեղանին, կանգնեց երկար նրա եզրին հենված, մեքենաբար վերցրեց կոնյակի շիշը և կործեց իր շրթունքներին։ Դա մի փոքր արթնացրեց նրան։ Դժգոհ էր, վիրավոր, ծեծված։ Մի տեսակ ամոթանք, կոտրություն կար նրա հոգում։ Զգաց որ մի մեծ հանցանք է, վարպետի համար ամենամեծ հանցանքը,—վատ է նվագել։

Լույս չվառեց։ Լիալուսին էր։ Մեքենաբար հանեց աղեղը, վիոլոնչելը դրեց ծնկների մեջ և կքվեց բազկաթոռի եզրին։ Քունը չէր տանում, ներվերը պրկվել էին, անհանգիստ էր, խռովահույզ։ Ջերմ եկավ վրան։ Թերևս ջերմ չէր, այլ խմիչքը, գերագրգիռ հոգեկան վիճակը։

Լուռ էր սենյակը։ Կարծես ամբողջ աշխարհը հեռացել էր, վերջացել արդեն։ Շշնջում էր լռությունը միայն, և վարպետը աչքերը փակ ունկնդրում էր գիշերին և տանջվում։

Գիշերն հոսում էր։ Ի՞նչ գիշեր։ Հոլովվում էր մի Միսիսիպի, խորը, լայն սիմֆոնիկ, տիրական, հուզումնալից։

Վարպետը չէր կարողանում մտքերը կարգի բերել.— ի՞նչ էր պատահածը։ Դիպվա՞ծ, ներվայնությո՞ւն, անտաղանդությո՞ւն։ Անտաղա՞նդ է ինքը...

Վարպետը բռունցքեց բազկաթոռի թևին։ Սկսեց զայրանալ, պատափետել մարդկանց, իրեն։ Ինչո՞ւ են այդպես անզգա, անառիկ։ Դառն, տարօրինակ ճակատագիր։— Նա միշտ փախել է մարդկանցից, բայց և միաժամանակ միշտ որոնել է նրանց, դիմել է նրանց։ Առանց մարդկանց ի՞նչ երգ... Ահ, ո՞րքան է վարպետը սիրել ու ատել նրանց։ Ո՞րքան է տանջվել կյանքում, որ իր վիոլոնչելը երգել տա հենց այդ մարդկանց համար, հրդեհել նրանց սիրտը։ Եվ կրկի՛ն դառն և տարօրինակ ճակատագիր.— թե՛ նրանք՝ մարդիկ, և թե՛ սա՝ վիոլոնչելը դժգոհ են իրենից։

Դիմացը հայելին էր։ Նայեց մեջը։ Ահա նստած է իր դեմ մի մռայլ, տանջված կերպարանք, կքված, կպած բազկաթոռի եզրին. խորտակված գրկել է իր արտառոց գործիքը։ Ինչի՞ է նման նա...

Իրեն էր նայում վիոլոնչելը։ Ի՞նչ տխրատեսիլ գործիք՝ սև ականջներով, շեղ աչքերով, սև վզով, դեղնակարմիր, ուռած փորով և բարակ միակ ոտով, կարծես մյուսը կտրել են։

Եվ վարպետը դառնաժպիտ ու արհամարհանքով մռմռաց.

— Անսասո՜ւն, կապի՜կ... գուցե այն պատճառով, որ վիոլոնչելի մարմինը, գույնը, ականջները հիշեցնում էին կապիկի՝ եթե մի փոքր ֆանտազիային ազատություն տաս։ Թերևս այդ ֆանտազիային սնունդ էր տվել վարպետի լսած արևելյան ավանդությունը, որի համաձայն՝ մի մարդ անտառով անցնելիս տեսել է ծառի ճյուղից կախ մի կապիկի չորացած կմախքը, պոկել է այն և բերելով տուն՝ նրանից շինել առաջին ջութակը։

Եվ թերևս այդ կապակցությամբ վարպետը իր վիոլոնչելը երևակայում էր մի կենդանի կապիկ...

«Այո, ես մի կապիկ եմ բերել անտառից, ամբողջ կյանքում ծեծել, ստիպել եմ տանը խաղալ սովորել և ապա դուրս բերել մարդկանց առջև խաղալու, իսկ այս կապիկը միշտ դիմադրել է, համառել, և իբրև թե մի փոքր սովորել է, բայց և շուտով հանկարծ փչացրել «խաղը»՝ ինչպես փչացրեց այս երեկո։ Ո՜վ, անիծյա՜լ կապիկ, ո՜րքան ես փչացրել դու իմ խաղերը և իմ կյանքը»։ Ու զայրույթով ցնցեց «կապիկին».

— «Ասա՛, ասա՛, իսկ դու ի՞նչ ես ուզում ինձանից։ Դու փախչում ես ինձանից, փախչում քո անտառը, ինչպես կաներ իսկական կապիկը՝ ձգտելով հետ, դեպի վայրի կենդանական ազատությունը։

Ախ, ես ոչի՛նչ չեմ քան ծիծաղելի, թշվառ կապիկ պար ածող»։

Վարպետը զայրալի զարկեց աղեղով վիոլոնչելի լարերին։

«Կապիկը» կաղկանձեց։

«Կաղկա՜նձ, և ուրիշ ոչինչ»,— դառնագին մտածեց վարպետը.— այդպես այնտեղ, համերգին էր կաղկանձում, չէր ուզում երգել։ Այո, ճակատագիրը նրան կապել է մի թշվառական, չար, համառ կապիկի հետ, որ փչացնում է գործը, մինչդեռ նրան պետք էր մի չքնաղ էակ, որին տաներ մարդկանց մոտ երգել տալու իր երազած վսեմ երգերը։

— Երգի՛ր,— մռմռաց վարպետը չարացած և կրկին զարկեց «կապիկին»։

— Մի՛ դիպչիր ինձ — կարծես այսպիսի ձայն հանեց «կապիկը»։

— Էլի՞ կատաղեցիր, անսասո՛ւն։ Երգի՛ր։ Ամբողջ կյանքս մաշել ես ու չես երգում։ Դու պիտի երգե՛ս։ Հասկանո՞ւմ ես, ես չեմ կարող տանել մարդկանց անտարբերությունը, անհասկացո-

ղությունը։ Պիտի երգես։ (Նա կաղկանձո՞ւմ է... վիրավորված է «կապիկը», ծամածռում է երգը, վնգստում...) Ո՛չ, դու պիտի երգե՛ս... Ես խայտառակվում եմ, խայտառակվում վերջնապես...

«Կապիկը» դիմադրում էր։ Չէր ուզում անգամ փորձել։ Չէր ուզում ենթարկվել։ Վարպետը պարզ զգում էր նրա ատելությունը։ Ծեծվող կապիկի ատելությունը իր դաժան տիրոջ հանդեպ։ Նա կաղկանձում էր շարունակ...

— Դե կաղկանձի՛ր, դե կաղկանձի՛ր...

Բայց ինչպես երևում էր՝ հարվածներն ուժեղ էին և կոպիտ։ Կոպիտ էլ ձայն էր հանում «կապիկը»։ Մի ձայն, որ նման էր ցավից կատաղած ու փրփրած իսկական կապիկի ճչոցների, մի կապիկի, որ արդեն կպել էր վարպետին և կծում էր նրա կզակը, դեմքը։ Նրա աղմուկին խառնվեց վարպետի անեծքը, նախատինքը, որով նա բարկացած թակում էր, թակում կապիկին։

Վարպետը կորցրել էր իրեն։ Նա բռնադատում էր իր անասունին, որ սա երգի։ «Կապիկն» սկսեց կատաղությունից լաց լինել, սկսեց ոռնալ։ Էլ ի՞նչ երգել։ Երգելն այդպե՞ս կլինի միթե... Վարպետն սկսեց ունկնդրել այդ լացին։ «Կապիկը» բողոքում էր, մղկտում ցավից, և կարծես մի փոքր ենթարկված, խնդրում էր վարպետին, որ իրեն չծեծի։

Վարպետը թույնը թափելով՝ հոգնեց և մի փոքր անց նաև ինքը հանդարտվեց։ Ցավով և գանգատավոր ձայնով հեծեծեց.

— Երգի՛ր ադաջիոն։

«Կապիկը». Մի՛ դիպչիր ինձ...

Վարպետը. Չեմ դիպչի...

«Կապիկը». Ազա՛տ թող ինձ...

Վարպետը. Ահա՛, ազա՛տ։ Դե՛...

— Ոչ. բոլորովի՛ն ազատ թող, ավելի՛...

— Ահա՛, ավելի՛—թուլացավ վարպետը և հառաչեց ծանր ու դառն։

Տանջալի՜ ճակատագիր.—ամե՛ն ինչ կռվով, ամե՛ն ինչ ճիգով։

Կրկին նայեց հայելու մեջ։ Ինչի՞ է նման նաև ինքը, այդ բազկաթոռի եզրին, ինչպես ծառին կպած, կքած նույնանման արարածը, ինչպես իր «կապիկը»... որի հետ կռվում է ինքը, կռվում ամբողջ կյանքում։ Իսկապես արդյոք նման չէ՞ սա այն բանին, որ ինքը մշակում, կրթում, կատարելագործում է հենց ինքն իրեն, իր մեջ թաքնված նախամարդկային կապիկին, մղելով նրան

դեպի մի վսեմ էակի տիպար։ Եվ այդ տաժանելի գործում՝ ճըգ-նո՜ւմ, ճգնո՜ւմ, ճգնո՜ւմ։ Անդո՜ւլ աշխատանք, պայքար, կռիվ մարդու և կապիկի մեջ, նենգավոր ու հրաշալի անասունի—բնության դեմ։ Եվ ո՜րքան հին է այս պայքարը։

— Դարձյա՜լ ծռում ես եղանակը, անասո՛ւն։ Մի՛ րոպե ազատ թողի քեզ և դու թաքցրիր երգը։ Ա՛խ, չես մնում միևնույն քմայքի մեջ, պետք է շարունակ դավաճանե՛ս, նենգես... (Մի՛ րոպե թողնում եմ անուշադիր՝ կրկին վայրենանում է...)։ Տե՛ս, ես կսկսեմ. երգի՛ր։ Այդպե՛ս։ Այդպե՛ս։ Ես քեզ կսովորեցնեմ երգել։ Դե՛...

— Մի՛ դիպչիր ինձ։ Լսի՛ր։ Լսի՛ր։

— Լսում եմ։

— Մի՛ տանիր ինձ մարդկանց մոտ։

— Ինչո՞ւ։

— Ես վախենում եմ նրանցից, ես ատում եմ նրանց, նրանք չեն հասկանում ինձ։ Ե՞րգ ես ուզում, ինձ երգել տուր այստե՛ղ, այս սենյակի լռության ու մթության մեջ։ Միայն սա է ինձ հասկանում։

— Ա՛խ դու խե՛նթ, քմահա՛ճ, ինքնասե՛ր, խանդո՛տ արարած, այդ ճիշտ է, դու խորթանում ես մարդկանցից և ինձ էլ չես սիրում։ Եվ ի՞նչպես կարող եմ ես առանց մարդկանց։ Ես կարիք ունեմ բյուրավորների մեծ սրտի ջերմության, զգալու մարդկայինը, մարդկայինի համազգացումը։ Առանց մարդկանց ես խեղճ եմ, անօգ, մենակ։ Վերջապես ես ինքս մարդ եմ նույն մսից, նույն ոսկրից։

«Կապիկը» քրթմնջում էր սակայն։

Վարպետը լսել սկսեց։ «Կապիկը» մեղմ հեկեկում էր...— Ա՜խ քո ճիպոտը, քո մատնե՜րը... Այնքա՜ն ծեծեցիր ինձ, որ դարձրիր կապիկ իսկապես, այլանդակեցիր իմ հրաշալի ձայնս։ Հիմա ես մի թշվառ կապիկ եմ, քո ձեռին գերի, բանտարկված։ Դու շոյում ես իմ մազե՞րը։ Մի՜։ Դրանք չքնաղ գիսակներ էին, որոնց հպում էին լուսնի բույրերը միայն։ Դու ուզում ես բռնել իմ հնչյուննե՞րը։ Մի՜։ Դրանց հետ խաղում էին թիթեռների ոսկելույս թևերը։

Վարպետը լսում էր այս շշունջը գիշերի վեհական բարբառի

մեջ։ Նա փակել էր աչքերը։ Սակայն և առանց նայելու նա զգաց իր խոսակցի դեմքին կախարդիչ աչքերի շլացնող մի ժպիտ։

— Մի՛ տանիր ինձ մարդկանց մոտ՝ ես քեզ համար կերգեմ ակնաղբյուրի խիճերի ղայլայլը քարանձավում, հովերի խոլապարը լուսնի շողերի հետ, մամուռների զմրուխտե լռությունը…

— Ա՜հ, հրաշալի կենդանի, ինչե՜ր ունես դու սակայն։ Ապա՜, ապա՜։ Երգի՛ր դա… Եվ եթե դու—(վարպետը երազել սկսեց)—երգեիր մի այնպիսի բան, տանեի մարդկա՜նց… ի՜նչ երջանկություն…

— Օ՜, եթե մի այնպիսի բան երգեի ես… Կերգե՜մ, բայց դու չես կարող տանել այն մարդկանց։ Կերգեմ այնպիսի մի երգ, որը չես կարողանա հիշել, որի հնչյուններից կհալվես, կցնդես կապույտ անհունում։

— Ա՛խ, դու, չարաճճի՛ հրաշք, գեղեցի՛կ խորամանկս… Այդ ի՜նչ կերգես, որ չեմ կարողանա տանել մարդկանց։

Ու վարպետը խորամանկ ժպտաց, ականջները սրեց՝ պատրաստ խաբելով գողանալու նրանից վսեմ երգը, որ նրանից ծածուկ տանի մարդկանց, այրի նրանց սրտերը և բարձրացնի նրանց։

— Ա՛հ, երգի՛ր, երգի՛ր, այդպե՛ս։

— Միայն մի՛ հպիր ինձ, ազա՛տ թող ինձ, ավելի՛… բոլորովի՛ն… բա՛ց թող… հանդա՛րտ, մե՛ղմ, հեռո՛ւ… Այդ երգն սկսվում է այսպես… Ա՛յ… լսո՞ւմ ես… Հիմա կգամ…

— Ո՞րտեղ ես դու,— խոսեց բարձրաձայն վարպետը։

Նա զարթնեց իր ձայնից։

Ոչ ոք չկար սենյակում։ Լռություն էր անհուն։

Նայեց՝ իր գրկում վիոլոնչելն էր և ձեռին՝ կախարդված աղեղը, որ հենց նոր կանգ առավ Ադաջիոի վերջին նոտայի վրա։

ԱՐԱՄ ԹԱԳԱՎՈՐԸ

Գավառական քաղաքումն էր։ Հինգ տարեկան տղա էի այն ժամանակ։ Իմ աշխարհը մեր տան բակն էր, բակում կենող հարևանները, նրանց երեխաները։ Իսկ որ՝ մի աշխարհ հազար ու մի հրաշքներով լի։

Ես երկու ընկերուհի ունեի՝ Սանդուխտը և Խոսրովիդուխտը, երկու քույրեր, որոնք մի փոքր մեծ էին ինձանից։

Օրնիբուն նրանց հետ էի։ Խաղում էինք, վազվզում, զրուցում։ Նրանց հայրը չէր երևում ինչ-որ։ Ինձ շատ էր զարմացնում այդ բանը։ Մի՞թե նրանք հայր չեն ունեցել և չունեն։

Մի անգամ, երբ հարցրի Սանդուխտին և Խոսրովիդուխտին, թե հայր ունե՞ն, նրանք պատասխանեցին, որ ունեն և իրենց հայրը Արամ Թագավորն է։

— Արամ Թագավո՞րը…

Սա ինձ շշմեցրեց և շատ զարմացրեց. լա՛վ, որտե՞ղ է։

— Ուրիշ տեղ է։

— Ինչո՞ւ տուն չի գալիս։

— Կգա։

Արամ Թագավո՞րը։ Դա վերի՜ն աստիճանի հետաքրքրական բան է.—մեր հարևանը, այս տան բակում ապրում է Արամ Թագավո՞րը։

Նախ ես չէի տեսել և ոչ մի թագավոր, հետո՝ հայոց թագավոր։

Բայց ինչո՞ւ չի գալիս, երևում քաղաքում, ո՞րտեղ է շրջում, ի՞նչ գործ ունի ուրիշ տեղերում։ Եվ ի՞նչ տեսակ մարդ է, ինչպե՞ս են լինում թագավորները։

Հետաքրքրակա՜ն, շատ հետաքրքրական բան։

Երբ մի փոքր շփոթմունքս անցավ, սկսեցի հարց տալ ինձ,

թե այդ ինչպե՞ս է, որ Սանդուխտի և Խոսրովիդուխտի հայրը թագավոր է: Երեկոյան մորս հարցրի թե ինչո՞ւ Սանդուխտի և Խոսրովիդուխտի հայրը թագավոր է, իսկ իմ հայրը ատաղձագործ:

— Դե նա Արամ թագավորն է, նրա բանն ուրիշ է, տղաս,— հանգստացրեց ինձ մայրս՝ իբրև թե բացատրեց մի բան:

Տարակուսանքներ մնացին հոգուս մեջ և մեծ տարակուսանքներ: Չէի կարողանում լուծում գտնել հարցասիրությանս: Ուզում էի օր առաջ տեսնել Արամ թագավորին: Ամբողջ ժամանակ մտածում էի այդ մասին և պատկերացնում էի... Դե՝ հնա՞ր կա բացատրելու թե ինչե՞ր էի պատկերացնում: Ոսկեհուռ թագը գլխին, հագին ծիրանի, մարգարտաշար գոտուց ակնազարդ սուրը կախած, ձեռին գավազան կամ աշխարհագունդը... Ահա իմ գիտեցած թագավորը, որ տեսել էի նկարների մեջ: Չէ, հետաքրքի՜ր է, հետաքրքիր:

Եվ ուրիշ աչքով սկսեցի նայել Սանդուխտին և Խոսրովիդուխտին: Նրանց անունները նոր նշանակություն ստացան իմ աչքում: Նրանք ինձ համար այժմ արդեն դառան միստիկական արարածներ, հեքիաթական հերոսուհիներ: Նրանց դեմքը, հագուստը, խոսվածքը ինչ-որ արքայական էր, այլես ոչ այս աշխարհի:

Հանկարծ մտածեցի,—տեսնես Սանդուխտն ու Խոսրովիդուխտն ի՞նչ ձևո՛վ են դառնում դեպի Արամ թագավորը և խոսում նրա հետ: Եվ ի՞նչ խոսքերով: Նա էլ ինարկե պատասխանում է... Եվ հետո այն հանգամանքը, որ Արամ թագավորը նրանց հայրն է: Երջանիկ, երջանիկ են նրանք: Եվ ինչպես մինչև օրս ես չեմ նկատել այդ երկու ընկերուհիներիս մեջ, որ նրանք թագավորի աղջիկներ են: Եվ նրանք պահում էին ինձանից իրենց գաղտնիքը: Տես, ինչպիսի աղջիկներ են նրանք: Սա էլ առանձնապես ներգործեց ինձ:

Չքավոր էին նրանք: Լսվում էր երբեմն նրանց տան վեճերն ու տրտունջները, անգամ լացը: Մայրը, մի չարքաշ, թախծոտ արարած, չէր տալիս աղջիկներին ինչ-որ բան, սրանք պահանջում էին: Երբեմն էլ ծեծում էր նրանց, բայց չնայած նրանց խեղճության, կարիքին՝ ինձ համար ոսկեզօծ էր նրանց կյանքը: Դա Արամ թագավորի տունն էր: Ու մինչ այդ լսած հայոց պատմությունից բոլոր խառն ու անորոշ ակնարկները իմ գիտցած բոլոր ֆանտաստիկ դեպքերն ու անձերը կոնկրետանում, պատկերվում էին ահա այդ ընտանիքի մեջ:

Մի օր էլ ահա, երբ փողոցում ես ընկերուհիներիս հետ՝ արդեն մոռացած այդ հանգամանքը՝ տարված էինք մեր խաղով՝ հանկարծ Խոսրովիդուխտը ձայն տվեց.

— Սանդուխտ, հայրիկը...

Սանդուխտն ու Խոսրովիդուխտը վազեցին դեպի փողոցի անկյունը, որտեղից երևաց նրանց հայրը։ Այսինքն՝ Արամ Թագավորը։ Աղջիկները բռնեցին նրա ձեռքերը և հետը եկան տուն։

Ես արագ ու սրտատրոփ վազեցի նրանց հետևից և աչքերս լայն բացած մոտիկ տվի եկողին։ Դա մի հասարակ մարդ էր՝ դեղնած մորուքով, սևագանգուր մազերով, գլխին... կարտուզ և հագին մի կարկատած պիջակ։ Ոտներին չուստեր։ Ուսին էլ մի լիքը խուրջին։

Իմ զարմանքն աճեց, ես արդեն կորցրի ամեն չափ ու համեմատություն։ Բայց մոտ գնացի Արամ Թագավորին և շարունակ աչքերս վրան պահած ուղեկցեցի մինչև տան բակը։ Արամ Թագավորը հասավ իրենց տան շեմքին, խուրջինը վայր բերեց և ցածրիկ դռնով՝ մեջքը կռացրած՝ մտավ ներս։

Ես չհամարձակվեցի մտնել ներս, ընկերուհիներս էլ իրենց ծնողով տարված դուրս չեկան։ Գնացի տուն և մորս հայտնեցի.

— Մայրիկ, Արամ Թագավորն եկավ։

— Եկա՞վ, — մեղմ ժպտաց մայրս և էլ ոչինչ չխոսեց։

Ես մնացի բակում։ Երկար ժամանակ ականջ դրի ներսի խոսակցություններին, բայց անորոշ ձայներից բացի բան լսել չկարողացա։ Միստիկական անձնավորությունը—Արամ Թագավորը չէ՞ր խոսում, թե՞ ցածր էր խոսում, բայց չարժանացա նրա մի բառին։

Գնացի տուն և նստելով մեր պատուհանի գոգին՝ սկսեցի ուշի ուշով, լարված նայել Արամ Թագավորենց պատուհանին։ Խորհրդավոր աղոտ լույս կար ներսը։ Ինչ-որ ստվերներ միստիկական ռիթմով խլրտում էին պատի վրա։ Արդյոք Արամ Թագավորի ստվերը չէ՞ր դա։ Ահա պարզ գծագրվեց մի ձեռքի թափահարումը։ Ո՞ւմ ձեռն էր դա։ Երևի այնտեղ խոսում էին, չէի կարող լսել։ Անշուշտ։ Եվ խոսում էին իհարկե Արամ Թագավորի... ներկայությամբ... Թերևս մինչև անգամ նրա հետ... Բայց տեսնես ի՞նչ էին ասում նրան և ի՞նչ էր պատասխանում նա։ Ի՞նչ հրաշք բան, ի՞նչ նշանավոր դեպք պիտի լիներ լսելը, տեսնելը այդ ամենը։

Այս մտքերի մեջ էի, երբ մայրս ձայն տվեց ինձ, որ քնեմ։ Ես մտա անկողին և դեռ երկար օրորվեցի Արամ Թագավորի և նրա աղջիկների երազանքով, մինչև որ քունը վարագուրեց իմ աչքերից այս հոյակապ տեսարանը։

Հետևյալ առավոտ զարթնեցի բավական ուշ։ Արևն ընկել էր իմ գլխին։ Վեր թռա և վազեցի պատուհան, նայեցի Արամ Թագավորենց տան կողմը։ Այնտեղ հանդիսավոր լռություն էր։ Հագնվեցի, դուրս եկա բակը։

Արամ Թագավորը երեկվանից էլ դեռ կախարդիչ անձնավորություն էր ինձ համար՝ չնայած իր «տարօրինակ» զգեստին, այդ պիջակին և կարտուզին (Թագավորի համար անհամապատասխան)։ Ես փափագ ունեի սակայն լսել Արամ Թագավորի ձայնը, խոսքը...

Հանկարծ դուռը բացվեց և դռան մեջ գծվեց իր ամբողջ հասակով Արամ Թագավորը, մի ինչ-որ գյուղացու հետ, որ չես հասկանում ինչ հրաշքով գիշերը, թե առավոտը եկել էր Արամ Թագավորի մոտ։ Նա հետ նայեց ներս և ասաց իր կնոջը թե աղջիկներին.

— Դե՛, ինչ որ ասի...

Ու դառնալով գյուղացուն կցեց.

— Երթանք։

Նրանք եկան անցան իմ մոտով։ Ես մոտ վազեցի և շատ լարված նայեցի Արամ Թագավորին, որի հայացքը ինձ թվաց թախծալի և խորհրդավոր։

Սանդուխտն ու Խոսրովիդուխտը դուրս չեկան տնից։

Արամ Թագավորը գնաց փողոց, շուտ եկավ անկյունով և կորավ իմ տեսողությունից հեքիաթային արարածի պես։ Ո՞ւր գնաց, ի՞նչ գործով—այս էլ իմ մանկական երևակայության համար դառավ անվերծանելի մի սեպագիր, ընդունակ միայն իմ մանկական երևակայությամբ զարդարվելով շքեղացվելու։

Ես այլևս խուսափում էի հանդիպել Սանդուխտին և Խոսրովիդուխտին։ Սաստիկ քաշվում էի նրանցից։ Նրանք դառան ինձ համար անմատչելի և օտար էակներ։ Ուստի և աշխատում էի փողոցի անկյունում սպասելով հանդիպել Արամ Թագավորին և մի բան հասկանալ։ Ա՜խ, եթե հաջողվեր լսել նրան, իմանալ թե ինչեր է ասում։

Վերջապես այդ հաջողվեց. հետևյալ երեկո նա բակը մտավ

մի քանի գյուղացիների ընկերակցությամբ։ Սրանք լուռ անցան իմ կողքով։ Հետո մտան տուն։ Սանդուխտն ու խոսրովիդուխտը ներս վազեցին ու կրկին առանձնացան։

Ես կամաց-կամաց, ոտներիս ծայրով մոտեցա նրանց պատուհանին և սկսեցի ականջ դնել։ Այնտեղ ուրախ զրույց էր սկսվել։ Չէի կարողանում որոշել թե ինչ են խոսում։ Ինձ զարմացրեց գյուղացիներից մեկի ձայնը, որ ամպի պես գոռում էր։ Արամ Թագավորի կինը մոտենում էր պատուհանին, որի դոգում փայլում էր ինքնաեռը և բաժակները՝ թեյ լցնելով հետ էր տանում։ Հանկարծ գյուղացին գոռաց.

— Է՛, կենդանությո՛ւն, սաղ ըլիք։

— Անուշներ,—լսվեց չղիտեմ ում ձայնը։

Սկսեցին ծիծաղել, ձայները բարձրացավ։ Ես ավելի մոտեցա պատուհանին։ Գոռգոռացող գյուղացին սկսեց երգել։ Նրա ձայնը երերում էր։ Մեկ էլ նա ասաց.

— էն խաբարը մեկ էլ ասա, էն ի՞նչ բան էր։

— Քա՞նի անգամ պիտի ասի, ասաց էլի,—լսվեց պատասխանը։

— Ամ-մա՛ն, թե հոգիդ կսիրես, Արամ Թագավոր, մեկ էլ,— պնդեց գոռգոռացողը։

Ձայները լռեցին։ Եվ հանկարծ լսվեց... Արամ Թագավորի խոսելը.

— Նամակն եկել է մի ամիս առաջ։ Չինացոց Թագավորը գրել է մեր հայոց ազգին, թե՝ մոտս ուղարկեցեք Մամիկոնյան իշխաններից մեկին, որ գա ստանա նրանց թողած գանձերը։

— Մամիկոնյան իշխանները ո՞րտեղ են։

— Դե, էն է, փնտրում ենք, որ գտնենք։

— Հա ա՜...—լսվեց ընդհանուրի կողմից։

— Բերանդ տաճար, Արամ Թագավոր,—գոռաց գյուղացին,— մի հատ էլ լցրու, Արամ Թագավոր։ Ու երգեց կրկին։

Երբ երգը դադարեց, նորից լսվեց Արամ Թագավորի խոսքերը.

— Նամակը բերել է չինացոց իշխան՝ Խին-խոն, կաշե փաթթոցի մեջ, մագաղաթի վրա գրած, չինական թանաքով, որ ջրի մեջ չի ծրում։

— Ջո՞ւրն ինչացու էր, Արամ Թագավոր,— հարցրեց գյուղացին երգը մոլտալով։

— Ծովի ափերից լողալով եկել է իշխանը, որ Անգլիան չկռահի,— բացատրեց Արամ Թագավորը։

Ես զգացի մի հաճելի դող ողնաշարիս վրա։

— Հա՜յ, աստված բերնեդ լսի, Արամ Թագավոր,— գոռաց գյուղացին,— դե, լցրեք, լցրեք մի-մի հատ էլ տնկենք։

. . . .

Նրազանքի ցերեկ էր այդ օրը և կախարդանքի գիշեր, երբ մտա անկողին... Ո՞րտեղ էր հիմա չինական իշխանը, արդյոք կգտնե՞ն Մամիկոնյան իշխաններին։ Ի՞նչպես կարելի է տեսնել այդ բոլորը...

— — — —

Անցան տարիներ. ես դարձա խելահաս պատանի, և Արամ Թագավորի առեղծվածը լուծվեց։ Լուծվեց չինացոց Թագավորի և Մամիկոնյան իշխանների գաղտնիքները... Դուրս եկավ, որ նա մի հասարակ մասնավոր ուսուցիչ է և գյուղերում եկեղեցիների բակերում կամ օդաներում մի քանի աշակերտ հավաքած՝ նրանց հետ անցնում է տարրական գրագիտություն՝ բնավճարի դիմաց և ընտանիք պահում։ Ազնիվ, խեղճ մարդ է, նվիրված ընտանիքին։ Բայց՝ ինչպես վերջը պարզվեց ինձ համար՝ սիրում էր հավաքել գյուղացիներին և սկսում պատմել։ Ֆանտաստիկ դեպքեր, ջարդեր, հաղթություններ, սխրագործություններ... Եվ ո՞վ գիտե թե ի՞նչ նախճիրներ է նկարագրել, որ սարքում են եղել հայոց թագավորները Արամ Թագավորի ուժեղ ֆանտազիայի շնորհիվ։ Եվ անշուշտ ջարդված թշնամիների թիվն այնքան ուռցրած է եղել կամ ով գիտե հայոց թագավորների քաջությունները նկարագրելիս այնքան անվերապահ է եղել, որ գյուղացիներն ավելի զվարճանալով, քան բանի տեղ դնելով այդ պատմությունները՝ նրան կպցրել են Արամ Թագավոր մականունը՝ իր անվան՝ Արամ վարժապետի համար։

Հետաքրքրականն այն էր, որ երբ իրեն դիմելիս էլ այդ անունն էին տալիս՝ չէր վիրավորվում։

Ահա այդ անվանակոչությունը գյուղերից եկել քաղաքի շուկան և ամենուրեք տարածվելով՝ հասել էր մինչև անմեղ Սանդուխտին ու Խոսրովիդուխտին։

Արամ Թագավորը մերկացավ իմ աչքում և դարձավ Արամ վարժապետ։ Արդեն խոսում էր հետս, գրուցում գյուղերում պատահած դեպքերից, ընդհանուր քաղաքական անցքերից, ամեն տեսակ պատահարներից, որոնցից մեծ մասը բնության մեջ գոյություն չուներ։

Պարզապես ֆանտազյոր էր։

Օրը երեք-չորս բան էր հնարում ամենազարհուրելի մանրամասնություններով, առանց աչքը ճպելու։

Ո՞րտեղից էին գալիս այս բոլոր անհնարին ֆանտազիաները։ Ինչի՞ց ստիպված հնարում էր այդքան անհեթեթ, անգամ կոպիտ ֆանտազիաները։ Թերևս նյութակա՞ն ակնկալություններից... Բայց ի՞նչ օգուտ կար նյութական թե հոգեկան։ Նրան չէին հավատում, ծիծաղում էին և անցնում։

Վերջին տարիներս մի դեպք պատահեց, որ ճակատագրական նշանակություն ունեցավ Արամ Թագավորի համար։

Լրագրում, վերջի էջերի վրա մի տարօրինակ հայտարարություն երևաց մի հատիկ բառով։

«Աերոլիտա»։

Եվ ուրիշ ոչինչ։

Մի քանի լրագիր կարդացողներ սկսեցին հետաքրքրվել, թե ինչ է նշանակում այդ միակ բառը՝ հայտարարության և շրջանակի մեջ։ Խոսում էին, ենթադրություններ անում, բացատրում։

Բան չէր դուրս գալիս։

Չէին կարողանում հասկանալ թե ինչ է նշանակում այդ բառը։ Գտնվեց մի ուսուցիչ, որ ինձ ասաց թե՝ դա ռեբուս է, և ով լուծի գուցե մի ահագին գումարի պրեմիա կստանա։

Հետաքրքրությունն ավելի գրգռվում էր այն հանգամանքով, որ չէր տրվում ոչ մի ակնարկ, բացատրություն թե ի՞նչ նպատակ ունի այդ մի հատիկ բառը հրատարակել՝ թողնելով անհայտ թե իբրև ինչ էր առաջարկում ընթերցողներին, իբրև ռեբո՞ւս թե այլ բան։ Չկար նաև հնար բացատրելու թե ինչպես էր պետք վարվել այդ բառի հետ։

Կատարյալ միստիկա...

Այդ հարցով զբաղվում էր երևի նաև Արամ Թագավորը։ Բայց ո՜վ զարմանք. չէր խոսում այդ մասին, այլ լսում էր միայն և լռում շարունակ։ Երբ իրեն հարցրին մի օր՝ պատասխանեց.

— Դա ուրիշ բան է...

— Ի՞նչ բան...

— Ո՞վ գիտե, — բացատրեց Արամ Թագավորը և լռեց։

Բայց խորասուզված էր և լարված։

Մի օր էլ՝ երբ քաղաքի ընթերցարանում հավաքվել էին մի խումբ ընթերցողներ, մեծ մասը ուսուցիչներ, Արամ Թագավորը ներս մտավ և իբրև սենսացիա հայտնեց, որ քաղաքի սյուներին փակցրել են մի նման հայտարարություն.

«Աերոլիտա»։

Բոլորը հետաքրքրվեցին։

— Ի՞նչ կարող է լինել...

Այն ժամանակ Արամ Թագավորը բոլորին հավաքեց իր գլխին և հայտնեց հետևյալը.

— Դա մի բառ է, որ ինչ-որ մի քաղաքում ինչ-որ մի անհայտ օդակայան ընդունում է մթնոլորտից և ենթադրվում է, որ Մարսից է։

— Ո՞վ ասաց, — հարցրինք մենք։

Արամ Թագավորը բացատրեց.

—Այս քանի օրերս կարդացել եմ մի մասնագիտական ժուռնալում։ Այնտեղ լուր էր տրված, որ Ամերիկայում պատրաստվում է մի տորպեդ օդանավ, որ պիտի թռչի դեպի Մարս, և այնտեղից էլ ազդանշաններ են գալիս լույսի շարժումներով։ Գիտնականները կարդացել են այդ նշանները—դրանք մի բառ են արտահայտում։ Բառի միտքն անհասկանալի է։

— Իսկ ինչի՞ց իմացար այդ ամենը,— հարցրինք մենք։

Արամ Թագավորը ոգևորվեց և սկսեց բացատրել, որ ինքն ահա մի ամիս է ուսումնասիրում է մի հին ձեռագիր, որ քաղդիական ծագում ունի և նրա մեջ օդերևութաբանական գուշակություններ ու նշաններ կան։ Այնտեղ նա այս օրերս կարդացել է... և Արամ Թագավորը չորս կողմ նայելով, ցածր ձայնով և համարյա դավադրորեն փսփսաց.

— Ես կարդացի մի բառ.— այա... եոոտ... ելլի... տահ... Հենց այդ բառն էլ պետք է որ լինի այդ «աերոլիտան» և Մարսի ազդանշանների հետևանքը երևի մեծ կապ ունի այդ բառի հետ և թերևս շուտով կիմանանք, որ երկար դարեր այնտեղից կանչում են երկրագունդցիներին։

Տիրել էր մեռելային լռություն։ Ֆանտազիան, լրջությունը,

այդ մարդու համար պայքարը հանում ֆանտազիայի մի տեսակ զարմանալի թվաց մեզ: Ի՞նչպես, երբ մարդը օրը ցերեկով այդպիսի բաներ է հնարում կամ մտածում:

Բայց հենց այդ լուռթյունն ընդհատեց մի ֆիզիկայի ուսուցիչ, որ ամբողջ ժամանակ լուռ կարդում էր և հարևանցի լսում մեր միստիկական զրույցը:

— Հարգելի քաղաքացիներ,—ասաց նա բարեսիրտ իրոնիայով, — «Աերոլիտա»—դա ռուս հայտնի գրող Ա-ի համանուն վեպի ֆիլմն է, որ շուտով պիտի ցուցադրվի ամբողջ Միության մեջ: «Աերոլիտան» պարզապես այդ ֆիլմի հերոսուհին է:

— Ուրեմն դա ֆիլմ է:

— Ֆիլմ, և այդ մի բառով հանդես գալն էլ առանց բացատրության ռեկլամ է հետաքրքրություն գրգռելու համար: Ի՞նչ Մարս, ի՞նչ ռադիոկայան, ձեռագիր...

Համերական քրքիջը թնդացրեց ընթերցարանը: Արամ Թագավորը կարմրեց, ապուշ նայեց մեզ և գլխիկոր դուրս եկավ ընթերցարանից:

Մի քանի տարի անց լսեցի, որ մեռել էր: Մեռել էր չհասնելով իր անհայտ նպատակին, թերևս ֆանտազիայով կառուցել մի անուն, մի գիրք՝ իր անուրախ, անհայտ ու կորած անձի համար:

Խե՜ղճ Արամ Թագավոր:

ՍԵՓԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Գեղեցիկ է կապտաչյա լեմանը... Ասես փիրուզ երկնքի կտոր լինի՝ ընկած Շվեյցարիայի և Ֆրանսիայի մեջտեղ և իր երկնային կապուտակ անհունն ու անհասկանալի անդորրը հետը երկիր բերած՝ էլ չի ուզում խառնվել այս աշխարհի և ոչ մի գործին: Կապույտ, օտար հայացքը շրջելով իր չորս բոլորը հավաքված ափերին՝ շարունակ խաղերի ետևն ընկած մի ժպիտ ունի, որ անհասկանալի է այս երկրացուն:

Արոտներ, գյուղեր, վիլլաներ թափել են իրենց դողդոջ ստվերները նրա վճիտ ալիքների մեջ և երկաթուղու հապճեպ գնացքներ, օղակ-օղակ քանդելով ծխի սպիտակ կծիկները՝ սողում, սլանում են նրա ափերին՝ տանելով ու բերելով մի խառնուրդ աշխարհիս ամեն կողմերից ու ազգերից, որ թափվում են Մոնտրեո, Վըվե, Կլարանս և նրանց գլխին, լեռնալանջին նստած Գլիոն և Կո ամառանոցները ու այլ վայրերը այս հսկայական հյուրանոցի, որի անունն է Շվեյցարիա:

Պառկած է Լեմանի հյուսիսի ափին անդորրից հոգնած Վըվե ավանը և աչքի տակով նայում իր դեմ արձանացած Սավոյի Ալպերին, որ ուսները դրել լճի կապույտ փեշերին անփույթ նայում են հեռուն: Պառկած է Վըվեն ու ասես քունը տանում է: Նրա օրերը անցնում են օրացույցային խաղաղ կարգով, նրա այգիները կանաչում ու դեղնում առանց աղմուկի, նրա փողոցները լուսանում ու մթնում առանց դեպքերի, տներում մարդիկ ապրում ու մեռնում առանց պատմությունների: Ժնևի ստույգ ժամացույցի պես մի անգամ լարված՝ չկչկում է նա իր մաթեմատիկ ճշտությամբ և ոչ մի բան չի խանգարում նրա կյանքի խաղաղությունը, որ կարծես հաստատված է մի անջնջելի օրենքով:

Միայն Լեմանն է, որ գեղեցիկ, քմահաճ գեղուհու նման զա-

նազան նյարդային կծկումներ է անում դեմքի վրա։ Մեկ էլ տեսար ճակատը կծկեց ու դժկամեց... Եվ ահա ճերմակ ճայերը հանդեսի ժամանակ օդում թռչող ճերմակ գլխարկների պես վեր ու վար արին, կարծես գրգռելով մռռեցող փոթորկին, որ գալիս մի երկու ժամ գժի պես մի քանի պտույտ է անում լճի վրա և կրկին գնում, կորչում։ Եվ ահա տեսար նորից մեղմեց, գալկացավ լճի դեմքը, հայացքը մարեց և անհայտ միտք եկավ խլեց նրա ուշը և տարված իր խոհերին՝ պիշացավ մի հսկայական երազի մեջ։

Ծփտում է Լեմանը և ծաղկում են Վըվեի փոքրիկ այգիները։

Մի փոքրիկ ձորակ ունի այդ Վըվեն, որի հեղեղատի երկուափերին պատված են լռիկ այգիներ, ասես մոռացված լինեն, մի խճուղի գալարվելով գնում է այդ ձորակն ի վեր։

Եվ ահա հուլիսի մի շոգ օր այդ ճամփով վեր էր գնում մի երիտասարդ՝ ականջը տված ծղրիդների ձայնին։ Մարդ չէր երևվում չորս կողմը։ Երբեմն միայն շվեյցարական ահագին կովը հնչեցնում էր վզից քաշ արած մեծ զանգակը։

Երիտասարդը շոգից նեղացած չորս կողմը նայեց, որ մի ստվեր գտնի պատսպարվելու։ Բայց ստվերը բոլորը այգու մեջ էին։ Աչքը գցեց այգուն, բայց շարունակեց ճամփան։

Ո՞վ է, ո՞ւր է գնում այս շոգին աստված սիրեք...

Ո՞վ գիտե... Օտարականի մեկը, ռուս ուսանող կլինի կամ բուլղար... գուցե և գործադուլ սիրող իտալացի, որ իր երկրից մի անգամ պոկված՝ էլ ոչ այլ երկիր է ճանաչում, ոչ ազգ։

Շվեյցարներին նայես՝ պետք է որ ռուս ուսանող լինի, որ և նշանակում է անարխիստ է—դեմքն էլ ցույց է տալիս, որ «շատ սոցիալիստ է»՝ ինչպես ասում է տափակախոս շվեյցարացին։

Էհ, այդ էտրանժեները... ո՞վ է հասկանում դրանց բանը։

Բայց ինչարկե խնդիրը այն չէ, թե ով է նա, այլ, որ վերջապես նրան էլ շոգը նեղել սկսեց։ Եվ ահա կանգնել չորս կողմն է նայում։ Մի առվակ է քրքջում ճամփի եզրին։ Դրանից մի քայլ դենը այգու ցածլիկ պատն է։ Մի երկու քայլ այն կողմը արոտի կանաչ գորգն է և ծառերի հովանիները։ Ինչ անի, որ լավ լինի։ Դե ռուսաստանցին շատ էլ ձևական չէ... մի ոստյունով ցատկեց առուն, բարձրացավ ցածլիկ պատը և այնտեղից ուղիղ այգու մեջ։

Օխա՜յ, ապրի աշխատող ձեռքը. ինչ հիանալի դրախտ։ Ամենուրեք բռնել է այգու անուշ բուրմունքը։ Պատերի երկայնքով

շարված են ծառերը իրենց հովանիներով, որոնց մեջ գոյանում է մի կանաչ պուրակ, ուր կքել է պատկառազդու կաղնին։ Նրա տակին առվակը վազում, գլորում է գույն-գույն քարեր, ծիծաղում փոքրիկ երեխայի նման։

Երիտասարդը նստեց ափին, մեջքը դեմ տվեց կաղնու բնին ու կրկին սկսեց կծկել իր մտքի թելը։ Ով գիտե ինչ էր նրա հոգսի առարկան։ Չստանալու ամսականնե՞րը, թե՞ որևէ քաղաքական դեպք, միայն երևում էր, որ միտքը պաշարված այդ համառ խնդրով՝ չէր կարողանում դրա լուծումը գտնել։

Բնությունն էր միայն, որ հոգ չուներ։ Նա, այդ անտարբեր ծերուկ-երեխան իր հավիտենական խաղն էր խաղում, առանց միջամտելու, առանց հետաքրքրվելու իր ստեղծած էակների մտորմունքներով։ Ահա խոտերի մեջ տնարար մրջյունը շտապով քաշ էր տալիս մի ահագին սերմի կտոր։ Տարօրինակ միջատներ, երկարավուն, պնդակազմ, զրահապատ սև բզեզներ մագլցում էին թփերի ու խոտերի վրա, նորից իջնում, և հետո հանկարծ թռչում, կամ մտնում խոտերի անտառը։ Իսկ ականջի մեջ շարունակ այս կամ այն ճանճի միալար վզզոցն է, որ մոտենալիս հանկարծ ուժեղանում է, և մի քանի պտույտ գործելով հեռանում է, կորչում ընդհանուր այլաձայն ու միօրինակ սիմֆոնիայի մեջ։ Անմիտ, հանգիստ և ամեն բան մոռացնող մի համերգ, որ միշտ կա բնության մեջ, թեկուզ ուրախ լինես, թեկուզ՝ տխուր։ Ինչո՞ւ համար է այս բոլորը։ Էհ, ո՞վ գիտե։ Եվ երիտասարդը կամաց-կամաց վարժվում է բնության այս անհասկանալի աշխատանքին։ Մի րոպե խլանում է նրա անքուն հոգսը։ Հանգիստ հոգոց է հանում, զգում ինչ-որ ուժերի մի ներքին, գաղտնի պաշար, հուսադրվում է, և տարվելով բնության այս ընդհանուր կյանքին՝ ընկնում է մոռացոնքի մեջ և գլուխը կախելով կրծքին՝ հանգիստ նիրհում։

———————

— Պարոնի համար այստեղ գուցե շատ հանգիստ է, բայց... ներեցե՛ք, պարոն... այգին մասնավոր է, և նրա մուտքը արգելված։

...Երիտասարդը բաց է անում պղտոր աչքերը և անշարժ նայում այս աններդաշնակ երևույթին, որ իր դեմ արձանացած՝ սպասում է։

— Հաճեցեք վեր կենալու, պարոն, այգին մասնավոր սեփականություն է… և վերջապես…

Երիտասարդը շփոթվեց։ Հը, ի՞նչ կա, ո՞վ է։ Ո՞վ պիտի լինի, մի սովորական գյուղացի, մաքուր ածիլած, կարմիր-կլոր դեմքով, շեկունք, կապտաչյա, ժիլետի կոճակները բաց, բաճկոնը թողած տանը, որ երևի շատ հեռու չէր այդ տեղից։

Կանգնել է և սպասում։

— Ինչպե՞ս թե արգելված է, ինչո՞ւ—մեքենաբար հարցնում է սկսած վանդալը և քնոտ աչքերը ուղղելով այդ հաստագլուխ ծերուկին՝ նայում նրան։

— Ի՞նչպես թե ինչու։ Չե՞ք տեսնում այն տախտակը, որի վրա պարզ գրված է. «Այս այգու մեջ մուտքը արգելված է»։

— Լավ, ի՞նչ անենք, ի՞նչ եղավ այգին մտնելով։

— Այդ դժվար չէ հասկանալ, պարոն։ Զվիցերիա այցողը չպիտի անգետ լինի այդ կանոններին։ Այստեղ սեփականությունը հարգված է։ Ես ձեզ խնդրում եմ թողնեք այգին։

— Դուք այս այգու տե՞րն եք,— խոսքը փոխեց երիտասարդը քիչ հեգնորեն։

Զվիցերացին նեղացավ արդեն։

— Պիտի հեռանա՞ք այստեղից թե չէ, պարոն։

— Դա՞ ինչ խիստ ձև է, պարոն։ Իսկ եթե չգնամ…

— Ահ, ստիպված կլինեք։

— Զորք կանչել կտաք, չէ՞,— հեգնեց երիտասարդը և հետո իր մայրենի լեզվով՝ Թուհ, ձեր այգին էլ, ձեր հերն էլ, ձեր երկիրն էլ անիծված, վահ, մի րոպե չեն թողնում մարդ հանգիստ իր գլուխը լա այս քանդվածում…

Ու բարկացած դուրս գնաց այգուց։

Զվիցերացին ապշած ու անթարթ նայեց նրա ետևից տատանվելով՝ թե արդյոք լավ չէ՞ր լինի քարշ տա այդ վայրենուն ոստիկանատուն և տուգանք պահանջի, բայց մինչև նրա վճռելը՝ երիտասարդը հեռացել էր և շոգից շառագունած այտերը քրտինքը սրբելով վերադարձավ տուն։

———————

Հեռացավ երիտասարդը և Վըվեի խաղաղ կյանքում՝ ինչպես նրա դժան կանգնած լճի մեջ՝ մի քար էր ընկավ, ալիքավորեց նրան, բայց էլի խաղաղությունը ստացավ իր իրավունքները։

Ապրում էր այսպիսով իր անդորր կալվածքի մեջ անտարբեր զվիցերացին և այնուհետև ոչ մի հույզ, ոչ մի դեպք չէր վրդովում նրա լճացած հոգին։ Վայելում էր այն բարիքները, որ երբևէ մասնավոր սեփականություն բաժին էին ընկել նրան, կարծես այլ կերպ անկարող էր լինել։ Իր սեղանի վրա ամեն օր կվայելեր սիրած բուրալից կերակուրները, անհրաժեշտաբար կպարպեր իր հայրենի Վո կանտոնի գինին, կըմպեր մի բաժակ սուրճ, կմանրեր մի քանի բիսկվիտ ու կգնար լճափի գարեջրատունը, կնըստեր նրա դռան կիսավրանի տակ, կվառեր մի սիգար, կպահանջեր մի բաժակ գարեջուր, կնետեր խաղաղ հայացքը իրենից մի քանի քայլ հեռու կլկլացող Լեմանին ու կմտածեր ինքնաբերաբար՝ ինչ որ գլուխը գար։

Ահա մի երկու հարյուր քայլ հեռու՝ դողալով ու հևալով ու իր անիվե թևերով կապույտ ջուրը երկու կողմից ճանկռելով անցնում էր մի զբոսանավ՝ արծաթե փրփուրի մի գործվածք փռելով ետևից։ Նավի եզրերն ու տախտակամածը մեղվածեփ փեթակի պես լցված են։ Եվ բազմաթիվ հովանոցներ գույն-գույն սունկերի պես երևում են նավի ամեն կողմից և նրանց տակից ուրախ թաշկինակներ փափռում են, մինչ նավի զարթնցրած ալիքները փախչելով դեպի ափ՝ «շը՜շշ», «շը՜շշ» ռիթմով փշրվում են քարակոփ ափերին։ Շուտով ամեն ինչ դադարում էր և նավի անձոռնի ռռոցը իմաց կտար Վըվեի նավամատույցին իր գալուստը։ Լճափի մայթով կանցներ մի անգլիացի զույգ՝ ուղեզգեստով, կարծես այդ անգլիացիներն էլ ուրիշ զգեստ չունեն։ Ահա և պանսիոնի աղջիկներն ուղևորությունից՝ ուղեպարկերը մեջքներին և երկար լեռնացուպերը ձեռքներին։ Զորակազմ անգլուհիներ են դրանք՝ իրենց անուղղելի ֆրանսերենով և կարմրաթուշ, կերցրած, լիակազմ գերմանուհիներ, որ լեռնային զբոսանքից շիկնել են մինչև վզերը և իրենց ուրախ ու անիմաստ քրքիջով ահա շտապում են «նախընթրիքի»։

Իսկ լճի այն կողմը Ֆրանսիան է։ Սավոյան՝ բարձրացել, ահագին աշտարակները դրել ուսին, կարծես ուզում է թափվել Լեմանի կապույտ ծոցը։ Այդ լեռների արանքներում սևին են տալիս անտառներ, իսկ ափին՝ փոքրիկ, սավոյական ավաններ, որ լճի այն կողմից մասնակցում են այն ընդհանուր խաղաղ մրափին, որ հատուկ է Լեմանի բոլոր ափերին։

Թմրել է Ժակ Բուրդիլեն, գլուխը թեքած կրծքին՝ բաստանի

եղերքից կախ ընկած ձմերուկի նման։ Ահա մի հեծանիվ է անցնում մեղմ հնչեցնելով իր բոժոժը։ Ժակը բաց է անում իր անորոշ աչքերը ու բութ հայացքով նայում նրան, մայթին, լճափին՝ ու նորից թաղվում իր բութ կիսաքնի մեջ։

Արևը մեղմ թեքվում է և Սավոյական Ալպերը իրենց թանձրացող ստվերների միջից ահա ավելի պարզ դուրս են ցցում՝ լայնաբաց երախները՝ ժայռոտ ու սուր ատամներով։ Ահա մի քիչ արևմուտք Վալեի հովիտն է երկու հսկայական լեռնապարիսպների մեջ, որ վրան քաշած իր ստվերի վերմակը՝ նայում է գողտուկ. Նրա կրծքի վրայից Ռոնա գետն է գալիս լցվելու իր կապուտակ իջևանը—Լեմանը։ Մի քիչ էլ այս կողմ՝ Շիլիոնի դղյակն է ոտքերը խրել լճի մեջ ու վերապրում իր արդեն ժանգոտած հիշողությունները։ Այս ռոպեին նրա բազմաթիվ սենյակները լցված են մի բաբելոնական բազմությամբ, որ եկել է տեսնելու Բոնիվարի սյունը և Բայրոնի սենյակը։ Պաղ-հետաքրքիր անգլիացիներ, քառասնամյա միամիտ անգլուհի աղջիկներ և տարօրինակ ամերիկուհիներ իրենց կապույտ աչքերով խուզարկում են հինավուրց կամարները, ուր մեծ տարագիրը այնքան բարձր հնչեցրեց իր սրինգը՝ ազատության մի կորովի երգով։

Ահա հերթով գալիս են Կլարանը, Մոնտրեոն և ահա նրանց գլխին լեռնալանջին Գլիոնը, նրանից վեր Կոն, ուր մագլցում են ֆյունիկուլյորները, որոնց շալակին ելնում իջնում է մի խայտաբղետ միլիոնատեր ամբոխ, հավաքված աշխարհիս ամեն կողմից։

Ժակ Բուրգիլիեն քնած է արդեն։ Նրա այդ տարօրինակ արհեստը իհարկե չի զարմացնում հյուրանոցի սպասուհուն. Նա սովոր է այդ հոմերական տեսարանին։ Որովհետև եթե Ժակը չի գնացել Մոնտրեո իր վարձու տված տան գործերի համար, եթե դպրոցի շինության մեջ որևէ ընտրություն չկա, եթե աղոթարանո չէ, որ ժամերով նստած հավատացնում է իր «բարի Աստծուն», որ ինքը լիովին նվիրված է նրան, և եթե վերջապես չի ճաշում, նշանակում է սրճատանը պիտի լինի, ընդունի մի երկու գավաթ գարեջուր ու քնի։ Եվ ինչո՞ւ չքնի... ի՞նչն է պակաս, փառք Աստծու. փող կա՝ ուրեմն և ամեն բան կա Զվիցերիայում։

Իսկ կիրակի օրերը Ժակը աղոթատանն է։ Կնստեր մի նստարանի վրա, թաթերը «փառք ի բարձունս»-ի պես կպցներ և նրանց արանքում բռնած մի փոքրիկ ավետարան, որ պատա-

որ սկսի աղոթքը։ Ժողովարանը լիքն է աղոթողներով—մի բազմություն, հավաքված շրջակա վիլլաներից ու տնակներից, ամեն տեսակի ու դիրքի զվիցերացիներ, զանազան կալվածատերեր, մոմեղեն պառավներ, որ ամենայն անդորրությամբ քիչ-քիչ կրծում են իրենց տարեկան ռենտան, ապրում դրանով՝ և ոչ ուրիշի ունեցածին են ձեռ տալիս, ոչ էլ իրենցից բաժին հանում ուրիշներին։ Այդ մոմեղեն կալվինական պառավները բացի աղոթատուն գնալուց ունեին և մի զբաղմունք—լի օրերը կգնան այս կամ այն վիլլան և հիվանդ «հավատարիմներ» կգտնեն՝ նրանց մխիթարելու համար։ Այնտեղ կան նաև զանազան «քրիստոնյաներ», որ միշտ աղոթում են ինչ-որ երևակայական թշվառների համար՝ նրանցից ոչ մինը չգտնելով իրականության մեջ։ Ահա նաև խակ-խակ աղջիկներ, որ իրենց տատիկների պոչից կպած եկել են աղոթելու առանց իմանալու թե ինչ։ Եվ վերջապես՝ լրջադեմ պաստորներ, որ մի քանի սանթիմի համար հոգի են տալիս և միշտ քարոզում մի տեսակ անհասկանալի գթասրտություն։

Բացարձակ լռություն է։ Ամենքը դեմքերը խոնարհած նայում են գետնին և աշխատում ներշնչվել։ Եվ ահա հանկարծ պաստորը մի բան գտնողի պես արտասանում է՝ «Աղոթքի» և բազմությունը վեր է կենում։ Աղոթում են, հետո նստում և մի հոգևոր երգից հետո սկսվում է Ավետարանի ընթերցումը։ Կարդում է պաստորը, և մի ուրիշը, որ նստած է նստարանների մյուս շարքում՝ վեր է կենում կանգնում։ Չոր դեմք ունի նա, քունքերը ցցված և սառուցե աչքերը հառած դիմացի պատին՝ ահա բացատրում է ընթերցվածի իմաստը։

Ժակ Բուրդիլյեն ուշի ուշով ունկնդրում է այդ քարոզին և նայում պատուհանից դուրս։ Ահա երևում է կապուտակ Լեմանի մի հատվածը և Սավոյական Ալպերի մի բեկորը։ Ահա ծիծեռնակները քամուն տված նետերի փունջի պես սլացան տանիքի վրայով։ Եվ այդ բոլորը միախառնված սրբազան գրքի ընթերցանության՝ նրա սիրտը լցնում են մի ինչ-որ հեշտություն, ուրախություն։

Քարոզը վերջացել է։ Երգում են. նա էլ երգում է և այդ բոլոր պառավ, այրի, երեխա և այլ անորոշ ձայների միջից առանձին լսվում է նրա թանձր և ուժեղ տենորը. «Տեր, քեզ միշտ եմ ես հավատարիմ»։

Ժամասացությունը վերջացել է։ Եվ ահա ժամավորը ափից

ելած գետի պես տարածվում է փողոցներում։ Գեղեցիկ, զբոսնելու օր է. Վըվեն ժպտում է իր կապույտ Լեմանի պես։ Շտապում են տուն։ Եվ Ժակը ահա ամենից ուրախ շտապում է տուն, ուր իրեն սպասում է մի բուրալից և ճոխ սեղան։

Այսպիսով անցան շաբաթներ, հետո ամիսներ և վերջապես տարիներ։ Իր օրենքների վրա հանգիստ քնած Զվիցերիան ոչ մի փոփոխությամբ չվրդովեց Ժակ Բուրդիլիեի միանգամ իրեն-իրեն գծված կյանքը։ Ոչինչ չէր փոխվում։ Նույն Վըվեն էր, նույն անգլիացիները, գերմանացիները, նույն զբոսանավերը, նույն մանրմունր գործադուլները, նույն ատելի օտարականները։ Կանոնավոր ստանում էր իր տնավարձը, կթում իր այգիները։ Սրճարանի սպասուհին ամուսնացավ մի գերման-զվիցերացու հետ և գնաց Բեռն։ Պաստոր պ. Martin-ը մեռավ։ Մի քանի նոր տներ բարձրացան լճափին, բայց նրա կյանքը և նրա այգին նույնը մնացին։ Միայն նրա կաղնին ճանկերը ավելի խորն ու հաստատուն ցցել էր պարարտ հողի մեջ և այնտեղից կյանքը քաշում էր բունը։ Թռչունները միայն ավելի վախենում էին մոտենել այգին, որովհետև Ժակ Բուրդիլիեն հաճախ հրացանի ձայներով փախցնում էր նրանց, որ ծառերը չփչացնեն։

Բայց այս ըստ երևույթին աննշան փոփոխությունների մեջ կար մի բան, որ ծածուկ, դանդաղ, և հաստատուն կերպով փոխվում էր։ Մի դավ, անհասկանալի, աներևույթ մի դավ կար, որ նյութվում էր գիշեր ու ցերեկ նրա տան, նրա այգու, նրա սրտի մեջ։ Նրա մազերը այդ դավից արդեն սպիտակել էին, ախորժակը պակասել, շուտ-շուտ հոգնում էր ամեն մի դատարկ զբոսանքից անգամ...

Զուլեց բժշկի դիմել, ի՞նչ հիմարություն, կանցնի։ Պատվիրեց, որ իրեն միայն սպիտակ միս տան։ Բայց չնայած այդ սպիտակ մսին՝ տկարությունը և ծերությունը իրենց գործն անում էին։

Գեղեցիկ, աշնանային պարզ օր էր. Ժակ Բուրդիլիեի կաղնին հագել էր արդեն իր ոսկե պատմուճանը և խորհում մի երկարատև քնի մասին։ Ամառվա հանդիսատու թռչունները, ծղրիդներն ու հազարավոր միջատները գնացել էին, հեռացել ասպարեզից։ Նրանք արդեն վճարել էին իրենց տուրքը բնության և անցել ոչնչության գավառները, կարծես այն բոլորը իսկի էլ եղած

չլիներ։ Արևն արդեն թեքվել՝ հիվանդագին նայում էր իր ոսկե-
զօծության։

Եվ ահա այն կաղնու տակ, ուր մի ժամանակ մի օտարա-
կան ապօրինաբար հանգիստ էր առնում, նստած էր Ժակ Բուր-
դիլիեն։ Նստած էր, բայց հիմի արդեն կատարելապես հիվանդ,
նվոցը կորած, մագաղաթի դեմքով, մատները վտիտ, աչքերը փոսն
ընկած... Արևի ոսկեզօծ լույսը պսպղացնում էր նրա բիզ-բիզ
մորուքի ծայրերը։ Նստած էր ցածլիկ աթոռակին և նայում մայր
մտնող արևին։ Ինչ գեղեցիկ էր և օրը ինչ գեղեցիկ է, երբ այդ
գեղեցկությունը պարում ես նրա մեջ։ Արևի լույսը՝ վճիտ, ստվեր-
ները՝ վճիտ, օդի մեջ հատ-հատ ցայտող ձայները վճիտ և անգամ
լռությունը, որ քնքշորեն փարել էր ծառերին, խոտերին, բլուր-
ներին՝ նա էլ վճիտ, վճիտ էր։ Քիչ հեռու խոտերի մեջ մրմըն-
ջում էր առվակը և Ժակ Բուրդիլիեի ուշը գրավում հեռու։ Մին-
չև անգամ նա, այդ անտարբեր Ժակը, որ կյանքում ոչ մի քըն-
ջություն չէր արել՝ զգաց բնության այդ մեծ խաղաղությունը և
հառաչեց։

Հեռու, հեռու, բլուրների այն կողմը, շվիցերական կովը էլի
խաղաղ հնչեցնում էր իր ծանր զանգակը և այդ բոլորը այնպես
օրորեցին որ նա գլուխը կախելով կրծքին ննջել սկսեց։ Ոչ մի
ժամանակ նա այդպես չէր ննջել իր կյանքում։ Իր առույգ և ու-
րախ վիճակում նա այդ հաճույքը չէր գիտակցել, իսկ հիվանդա-
նալուց հետո երեք տարի է չէր ունեցել ննջելու այդ անդորրը,
ննջելու պարզ, բայց և շատ հարուստ հաճույքը։

Արևը ավելի իջավ և ստվերները երկարացրին իրենց վզերը։

Եվ ահա կես-արթուն, կես-քուն մի երևույթ, խաղաղ ինչպես
լռությունը և սառ ինչպես աշնան ստվերը՝ եկավ ու մեղմով նըս-
տեց նրա կշտին։ Ժակը սկզբում նրան չէր նկատել և անգամ չէր
լսում, երբ նա ինչ-որ խոսել սկսեց։ Միայն երբեմն նրա ական-
ջին հասնում էին հատ ու կտոր բառեր ու դարձվածքներ, որ նա
լսում էր, բայց չէր հասկանում։

Հանկարծ սկսեց ուշ դարձնել... Երևույթը մի հասարակ և
շատ հասարակ մարդ էր, կարծես ծանոթ դեմքով, սակայն որին
Ժակը չճանաչեց։ Աչքերը ուղիղ նրա աչքերի մեջ խոսում էր նա.

— Ժակ Բուրդիլիե,— ասում էր նա,— Ժակ Բուրդիլիե, ապա մի
քեզ հարց տուր, ո՞րտեղից հայտնվեցիր դու այս լճափին։

Անշուշտ չգիտես։ Միայն աչքդ բաց արիր ու տեսար այս

տունը, այս այգին և ամենքը քեզ ասին, որ սա քոնն է լինելու: Վայելեցիր աշխարհիս բարիքները այնպես, կարծես այլ կերպ չէր էլ կարող լինել: Այս ծառի պես ճանկերդ խրել հողի մեջ և ծծում էիր նրա կյանքը. շահագործում էիր այս հողը, որի անունը դրել էին սեփականություն: Եվ ոչ ոքին մի շյուղ անգամ բաժին չհանեցիր սրանից: Ուշի ուշով հետևում էիր քո երկրի մարդկանց ձեռով գրած այն թղթերին, որ օրենք եք ասում, հետևում էիր ամեն մի դեպքի, ամեն մի փոփոխության, որ կարող էր որևէ կապ ունենալ սեփականությանդ հետ և դիրք էիր բռնում: Գիշեր ցերեկ մտածմունքիդ առարկան դու էիր և այս սեփականությունդ: Ատում էիր մարդկանց, երբ նրանց տեսնում էիր թշվառության մեջ: Սիրտդ գթության մի նշույլ իսկ մտնելիս՝ երբ աչքերդ դարձնում էիր սեփականությանդ վրա՝ իսկույն փոխվում, քարանում էր, գութդ ցամաքում: Երբեք սերը, այդ մարդկային հասարակ սերը քեզ չմղեց դեպի ուրիշի թշվառությունը:

Եվ ի՞նչ էիր ամեն կիրակի օր աղոթատուն ժողովված այն կծծի ու չոր սիրտ մարդկանց հետ զահլան տանում ձեր այն էակի, որի անունը դրել եք bon Dieu (բարի աստված): Ի՞նչ էիր գտել այն տխմարամիտ պաստորների բացատրությունների մեջ՝ մեծության մասին մի ատոմ, որին ձեզանից ոչ ոք չէր հասկանում: Եվ ի՞նչ էիք զորքերով ու օրենքներով բռնադատում այն խեղճ մարդկանց , որոնք գործարանի մեքենաների տակ սերնդե սերունդ ճզմված ու հյուծված մի քիչ օդ, շունչ էին խնդրում ձեզանից՝ մոռանում էիք ձեր այդ ժեզյու Կրիին (Հիսուս-Քրիստոսին), որ ձեզ ուսուցանում էր սիրել ձեր մերձավորներին, և ծեծել ու բանտարկել տալիս նրանց:

Քո ագահությունը, քո կալվածքը, քո կերակուրները, քո անկողինը և բոլոր հաճույքները երևակայում էիր ընդմիշտ հաստատված քո անունով: Ամբողջ լճափը շղթայել եք ձեր մասնավոր սեփականություններով: Դրել եք բնության վրա ձեր ոստիկանությունը, լցրել եք աստծու աշխարհը այդ ձեր հիմար տախտակներով, որոնց վրա ազդարարում եք «մուտքը արգելված»— երկնային թռչուններին անգամ ոտ դնելու տեղ չեք ուզում տալ և ապրում եք այնպես, կարծես ուրիշ կերպ չէր էլ կարող լինել:

Է՜հ, Ժակ Բուրգիլե, Ժակ Բուրգիլե, այն հզոր տարերքը, այն մեծ անհունը, որ միլիոնավոր ու հավիտենական ժամանակների

մեջ, խաղալով ստեղծագործել է այս վեհապանծ լեռներն ու ձորերը, նա, որ այսպես գեղուն ստինքներով լիացրել է ամենքին՝ նրա համար մի շատ էլ մեծ բեռ չես դու։ Նա աչք անգամ չունի ունեցվածքիդ վրա, որ և քոնը չի։ Միայն մի բան կա, որ երբեք չես ուզեցել մտածես, դա այն է, որ արդեն ժամանակն է այս կաղնու տակից հեռանալու։

— Ինչպե՞ս, — վախեցավ Ժակը։

— Այո, Ժակ Բուրգիլին, ժամանակ է, որ գնաս տուն, հանվես և վերջին անգամ մտնես անկողին։ Այնտեղ դու կմեռնես, հետո քեզ կտանեն այն գերեզմանատունը, ուր հազար անգամ սրտնեղելով կամ ճաշի մասին մտածելով ուղեկցել ես քո ծանոթներին ու բարեկամներին, հետո այնտեղ կփտես, հետո... էհ, էլ ինչ հետո. այսպես է աշխարհի կարգը, հերթով ու ժամանակով է ամեն բան։

Սառը քրտինքը պատեց Ժակի ճակատը։

— Աստվա՜ծ իմ, աստվա՜ծ իմ... բայց այստեղ, ուր կյանքիս մեջ առաջին անգամ զգացի թե ինչ անուշ է կյանքը, անդորր ննջելը... ի՞նչ ես ուզում ինձանից, թող մի քիչ մնամ, քանի որ տեսնում ես առաջին անգամն եմ զգում թե ինչ անուշ բան է եղել արևի այդ պարզ լույսը... Թող քիչ մնամ։

— Օ՜, այդ անկարելի է։ Դե՛, Ժակ Բուրգիլին, երեխա չես, վեր կաց։

— Ա՜խ, այսքան հարուստ աստծու աշխարհին ի՞նչ պիտի պակսի իմ մնալովս։

— Օ, այդ անկարելի է պարոն, սրանից ավելի այստեղ մնալ արգելված է։

— Ո՞վ է այդ արգելքը դնում։

— Էհ, Ժակ Բուրգիլին, ո՞վ... Սրա տերը։

Եվ հետո հանկարծ բոլորովին սառ և վճռական ձայնով եկվորը հրամայեց.

— Ժա՛կ, վե՛ր կաց...

Ժակը վեր կացավ... ու գնաց դեպի մահվան անկողին։

— Արգելվա՞ծ է...

Զվիցերացին կյանքի մեջ առաջին անգամ էր մտածում այդ մասին։

1910 թ. Լոզան

— — — — —

ԹԱՆԳԱՐԱՆԻ ՆՅՈՒԹԵՐ

Երիտասարդը ծեծեց նախասենյակի մթան մեջ հազիվ երևացող դուռը: Ներսից մեկը շարժվեց, կարծես եկավ դուռը բանալու, բայց դադարեց: Երիտասարդը սպասեց մի փոքր ևս և կրկին ծեծեց դուռը: Վերջապես մեկը մոտեցավ դռան, շոշափեց նիգը և զգուշորեն, կանացի ձայնով հարցրեց.

— Ո՞վ է:

— Ես եմ,— ասաց երիտասարդը բարձրաձայն և պարզ:

Դուռը բացվեց և կիսամթան մեջ երևաց մի պառավ կին:

— Հա, ընկեր Խոսրովյանն է: Համեցեք:

Երիտասարդը ներս գնաց մի կոկիկ, մաքուր սենյակիկ, որի պատերը զարդարված էին լուսանկարներով: Դրանց միջին աչքի էր ընկնում մի մեծադիր յուղաներկ պատկեր հին սերունդի մի մարդու, հաստ բեղերով, նուրբ ածիլած կզակով և բարձր ճակատով:

Խունացած հին կամոդի վրա բազմաթիվ մանրիկ իրեր կային շարած, որոնց տակին փռած էր նուրբ ժանեկավոր մի փռոց: Նրանք էլ կոկիկ, մաքուր:

Վերջապես պատից կախած էր հնօրյա ժամացույց, որը սակայն չէր բանում այլևս: Երևի հնար չկար— շատ էր հին:

— Նստեցեք խնդրեմ,— ասաց պառավը թարմ ու աշխույժ ձայնով և մոմեղեն դեմքի կիսաիրոնիկ ժպտով աթոռ հրամցրեց երիտասարդին:

— Ձեզ պիտի հայտնեմ,—ասաց պառավը հանգիստ ու հոգնած,— որ այն օրը ձեր գնալուց հետո ես մտածեցի, որ...

— Դե ի՞նչ պիտի մտածեք երկար, տիկին... ասաց ու իսկույն մեղանչողի պես հազաց երիտասարդը,—պառավը օրիորդ էր,— հավիտյան հո չեք պահելու իրերը: Պետական թանգարանը

ավելի ապահով տեղ է և վերջապես գինը կարծում եմ լավ կտրեցի։

— Համաձայն եմ,— հեզ ու տխուր ասաց պառավը։

— Վերջացնենք որ այդպես է։

Պառավը պահարանից հանեց մի քանի իրեր, նամակներ, այլ գրություններ, լուսանկարներ և բերեց դրեց սեղանին։

Երիտասարդի աչքերը վառվեցին, բոլոր թանգարաններում աշխատողների հատուկ կրքով։ Բայց և իսկույն խորամանկորեն զսպեց իրեն. միայն աննշմարելի ժպտաց բերանի անկյուններով։ Շատ կարևոր էքսպոնատներ էին իրենց թանգարանի համար, ըստ երևույթին, որոնց մասին լավ տեղյակ էր ինքը նախօրոք։

— Սրանք նամակներ են,— ցույց տվեց պառավը մի հաստ կապոց։—Հանգուցյալ հայրս սրանք հավաքել՝ սիրով կարդում էր։ Ասում էր մեծ գրողի նամակները գրքի պես են կարդացվում։ Եվ իսկապես գիրք — հառաչեց հանգիստ պառավը — ես էլ եմ կարդում մեկ-մեկ, երբ գործ չի լինում տանը։ Դե մենակ եմ, ինչ գործ էլ պիտի լինի։

— Կարելի՞ է մեկ նայել,— հարցրեց երիտասարդը այնպիսի մեղմ ու հոգատար ձայնով, կարծես երեխա էր ուզում առնել պառավի գրկից, որին պետք էր զգույշ վերցնել։

— Այս րոպեիս,— ասաց պառավը՝ նամակների կապոցը պինդ սեղմած կրծքին։

Նա վայր դրեց իր առջև նամակների կապոցը, ծածկեց մի ձեռով, իսկ մյուսով առաջ քաշեց լուսանկարներ։

Սրանք էլ լուսանկարներ են։ Ինքն աշխարհահռչակ արտիստ՝ իր պես աշխարհահռչակ արտիստի հետ լուսանկարված—սա ամեն տեղ չես գտնի։ Հիմա ո՞ւր են այդպիսի արտիստներ,—ժպտում է պառավը նուրբ արիստոկրատիկ աչքերով։

Երիտասարդը կամեցավ ձեռքից վերցնել նայելու, բայց վախեցավ խրտնեցնել պառավին. ուստի և կրկին զսպեց իրեն։ Բայց և անհամբեր էր սաստիկ, այրվում էր ուրախությունից և հետաքրքրությունից։

Իրերն անշուշտ հազվագյուտ էին, իսկ պառավը կապրիզներ ուներ, կասկածոտ էր և ինքնասածի— կարող էր միտքը փոխել, սատանան գիտե ինչ մի հովից կամ ճանճի թռիչքից։

Հանկարծ պառավը կարծես մի բան հիշեց թե՞ վճռեց.

— Սպասեցեք, գիտե՞ք ինչ, ընկեր Խոսրովյան, քանի որ այս իրերը տալիս եմ ձեր թանգարանին՝ եկեք... ի՞նչ կասեք դավթարի մասին:

— Հա՞... դըղավթա՞ր,— կակազեց երիտասարդը:

— Ձեռագիրը, մագաղաթը, միջնադարյան Երգարան է:

Երիտասարդը շփոթվեց.

— Դուք հին ձեռագի՞ր ունեք:

— Հապա՜... մեջը հին ոտանավորներ կան. «Այ լուսնկա Շուշան ծաղիկ»: Հը՞, ի՞նչ կասեք, ծախե՞մ թե...

Պառավը կանգնեց ու նայեց երիտասարդին տարակուսանքների մեջ:

Երիտասարդը հարբած վիճակի մեջ էր: Ոտանավորներ, շուշան ծաղիկ— անշուշտ միջնադարյան երգիչներից անհայտ մնացած բեկորներ կամ մի նոր երգիչ...

Պառավը սակայն վճռեց և պահարանից հանեց քողի մեջ փաթաթած մի մագաղաթ մատյան, մինիատյուր նկարներով զարդարուն:

Դնելով իր առջև, ձեռքը վրան պահած՝ պառավը սկսեց պատմել այն մասին, թե քանի անգամ ուզեցել է ծախել, բայց քանի որ դա իր հոր ամենասիրելի գիրքն է, ինքը վճռած էր եղել երբեք հրապարակ չհանել:

— Բայց, էհ, կյանքս էլ գնում է, մեռնեմ՝ պիտի ընկնի ով գիտե ում ձեռքը: Լավ է թող պետական թանգարանին մնա:

— Անշուշտ, անշուշտ,— սրտատրոփ ձայնով ասաց երիտասարդը և լարվեց վերին աստիճան:

Պառավը խոսում էր սակայն, պատմում ինչ-որ բաներ, որ երիտասարդը չէր կարող լսել և հուզմունքից և շլացումից:

Եվ իրոք վտանգավոր մոմենտ էր, պետք էր շատ զգույշ համբերել և մի կերպ այդ պառավ ձեռքի տակից մեղմով դուրս քաշել ձեռագիրը: Ազատել:

Երիտասարդն սպասեց, որ պառավը վերջացնի:

Զանձրույթ էր գալիս նրանից: Նա ոչինչ չէր կարողանում ասել հետաքրքրական: Դա արդեն իր կյանքն էր— թերևս շատ կարևոր միայն իր համար: Թերևս կարելի էր և ունկնդրել նրան: Բայց ի՞նչ կարելի էր անել, որ գոհացում տրվեր նրան: Վերադարձնե՞լ անցյալը— անկարելի էր: Համաձայնել— օգուտ չուներ:

Պատմություն էր, որ պիտի պատմվեր վերջանար— ուրիշ ոչինչ։

Երիտասարդը սակայն խոնարհ ու հլու լսում էր, ավելի շուտ նայում էր պառավի ձեռքին, որ հենց վերջանար պատմությունը՝ խլեր ձեռից հաղվագյուտ գիրքը։

Մի անգամ պառավն ընդհատեց։ Երիտասարդը շարժում արավ և ձեռը երկարացրեց։ Սակայն պառավը ձեռը սեղմեց մատյանի վրա և շարունակեց պատմելը։ Իսկական տանջանք էր— այնքան անհետաքրքրական զրույց և այսքան կարևոր, կենդանի, հետաքրքրական մի գյուտ...

Բայց— այդպես է շատ անգամ կյանքի խրոնիկան— ամենակարևոր բաները գերության մեջ են լինում երբեմն այսպիսի մի սովորական, աննշան անկյուններում։

— Վերցրեք, ասաց վերջապես պառավը և ձեռագիրը քշեց երիտասարդի կողմը։

Սա խլեց ձեռագիրը, բայց և իսկույն զսպելով իրեն՝ հանգիստ ու հասարակ նայեց ձեռագրին, բացեց և սկսեց դիտել ու կարդալ։

Թանկագին գյուտ... Դա մի հին, շատ կարևոր գիրք էր, իրոք որ միջնադարյան երգիչներից մեկի դեռ անհայտ երգերով։ Կարդաց։ Սքանչելի տաղեր, վսեմ երգեր...

— Ի՞նչ պիտի տամ,— հարցրեց երիտասարդը սրտատրոփ։

— Տվեք ինչ ուզում եք, վերջացած է ամեն բան.— հառաչեց պառավը և լռեց։

— Հինգ հարյուր ռուբլի։

Պառավը ձայն չհանեց։ Նա խորհում էր իր աննշան կյանքի մասին, անընկեր, անսեր, հավիտյան անամուսին կյանքի, որ ահա վերջանում էր։ Վերջանում էր, որովհետև եթե կար նրա մեջ կամ նրա տանը որևէ բան, որ կարող էր դրսի աշխարհից մարդ բերել իր մոտ, զգալ տալ իր գոյությունը,— դա իր թղթերն էին, նամակները, լուսանկարները, գրքերը։ Ահա նրանք մեկ-մեկ գնում են իր տանից։ Մնալու է ինքը և իր վերջին օրերի սենյակը՝ նույնքան դատարկ, որպես և ինքը։

Երիտասարդը հանեց պորտմոնեն, իսկույն հաշվեց գինը և դրեց պառավի առջև ու մինչ սա կհաշվեր դրամը՝ նա արագ գրեց ստացականը։ Սա էլ մոտեցրեց պառավին և առաջարկելով

էր ինքնահոսը՝ շատ մեղմաձայն, մինչև երաժշտության հասնող քնքշությամբ ասաց.

— Ստորագրեցեք:

Երիտասարդն արագ փաթաթեց ձեռագիրը:

— Իսկ նամակներն ու լուսանկարները՞,— հարցրեց պառավը:

— Դրանք էլ անպատճառ կվերցնեմ:

Եվ կտրեց մի գին, որ պառավը մի փոքր սակարկելուց հետո համաձայնեց:

Երիտասարդը գնած թղթերն ու ձեռագիրը դրեց իր պորտֆելը: Ու վեր կացավ:

Վերջացել էր ամեն բան:

Այդ սենյակն արդեն ոչ ոք չէր մտնի: Պառավն անցավ հուշերի շարքը: Նյութերը գնում էին դեպի նոր կյանք:—Թանգարան:

Երբ դուրս եկավ և իջնում էր սանդուղքներից՝ թևի տակ կրծքին սեղմեց գնածները և հառաչեց բեռից ազատվածի պես— տանջված և ուրախ:

———————

Մանրապատում

ԽԱՂ

Գյուղացին ի՞նչպես է անցնում քաղաքի փողոցներով: Արդյոք մտի՞կ է տալիս չորս կողմը, մի՞ բան տեսնո՞ւմ է... Կարծես՝ այո, կարծես՝ ոչ: Աչքերի մեջ ինչ որ մշուշ կա, դեմքը կենտրոնացած, մտքերով ծանրաբեռնված: Ասենք նա գործով է եկել քաղաք:— Ծախի, փոխանակի՝ գնա տուն: Թերևս միայն այդ:

Բայց մի անգամ մի գյուղացի խուրջինն ուսին՝ կանգնել էր մանկապարտեզի առջև:

Դասամիջոց էր կարծեմ: Բայց ո՞վ գիտե, գուցե և դա՞ս...

Երեխաները դուրս էին թափվել փողոց ու վժվժում էին մայթին թափած աղյուսի ու ավազի վրա: Գյուղացին աչքերը լարած հետաքրքիր հետևում էր նրանց: Երեխաները գոգնոցներում մի-մի աղյուս, ոմանք էլ իրենց փոքրիկ թիակներով ավազը պատգարակի վրա ածած՝ կրում էին բակը, վարպետների մոտ: (Ներսը ինչ որ տուն էին շինում):

Ի՞նչ կար հետաքրքիր— այդ մանուկների խա՞ղի թե «դասի» մեջ:

Շատ բան: Ախր շինարարություն՝ քաղաքացի թե գյուղացի հասակավորների ձեռքով նա շատ էր տեսել և էլ չէր նայում: Եվ որ դպրոցի երեխան շինարարություն խաղա— այդ էլ էր տեսել շատ: Բայց որ մանուկը շինարարության մասնակցի անմիջապես...

Ես չէի նկատել: Բայց նա նկատեց...

Գյուղացին մանր ու չարաճճի ժպտում էր: Հետո գլուխը թափ տվեց ու գնաց իր բանին: Նրա աչքերում սրբվել էր սովորական մշուշը— աչքերը պայծառ էին, իմաստավոր:

ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾԸ

— Այերոպլանը թռա՛վ, այերոպլանը թռա՛վ... ճչում էր մի երեխա փողոցում և այնպիսի ահազանգի ձայնով, կարծես երկրագունդը թռավ։

Դեմքը շառագունած, աչքերը կրակված, հիացած՝ կասես հրաշքի էր հանդիպել։

— Այերոպլանը թռա՛վ, այերոպլանը թռա՛վ... գոռում է դողալով հուզմունքից, ականջիս տակին վազվզելով դես ու դեն։

Այերոպլանն էլ ի՞նչ է՝ մի ծախ պես ծալած թուղթ, որ երբ փոքրիկ օդաչուն գցում է մի մետր վեր՝ մի վայրկյան թռչում է և իսկույն հավորեն (այլ ոչ արծվորեն) իջնում գետին ու մնում տապկած։

Երբ ականջս ծակելով մի անգամ էլ ճչաց «այերոպլանը թըռավ»։

— Ո՞ւր է թե թռավ,— ասի ես,— տե՛ս, տապկել է գետնին։

Տղան ուղղակի հանգավ կրակի պես։

— Յա՛... դրո՛ւստ որ...

Ու այնպես կոտրած ժպտով, շփոթ մոլոր նայեց գետնին, շուրջը, հետո ինձ՝ կարծես ուզում էր փնտրել կորած իսկական մի այերոպլան։

Չկար այերոպլանը, չկար հրաշալի արծվային սլացքը ալմաստ լեռներից ու փերուզ ծովերից վեր։ Կար մի թղթի ճմլած կտոր։

Ո՛չ, փոքրիկս, ներիր, որ քեզ խաբեցի—այերոպլանը կա՛ր, այերոպլանը կա՛։ Դա քո ստեղծագործ ոգին է, որ ստեղծեց։

Եվ այերոպլանն այդպես էլ ստեղծված է...

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՈՃԸ

Արդյոք ո՞րն է լինելու սովետական ոճը։

Դա իսկույն կզգաք՝ եթե մի քիչ երկար աչքերդ փակեք ու նայեք։

Ձեր տեսողական դաշտում կբռնկի կայծակնային զիգզագնե-

րի, սլացիկ գծերի մի հսկայական փոթորիկ, հետո հետզհետե կպարզվի գերակշիռ գծերի լայտմոտիվը և ձեր առջև կկանգնի մի հոյակապ ամբողջություն:

Դեպի լայնքը — շեշտակի:

Դեպի վեր — շեշտակի:

Դա գործարանաշարանների, հեռացող ջրանցքների, կամուրջների, հիդրոպատվարների երկայնաձիգ տողերն են—

Համարձակ՝ դեպի հեռուն—

Որոնք պիտի մխրճվեն կոլտնտգիգանտների, հսկայական կոմբինատների փախչող դաշտերի միագծության ուղղտներում.

մյուս կողմից՝ տիտանական էլեվատորների, ռադիո-կայանների երկնակարկառների սլացիկ ծառացումը—

Խիզախ՝ դեպի երկինք:

Նրա գույների մեջ պիտի տիրապետի հնոցների ծխասև ու բոցակարմիրը, հանքահորերի, երկրային ընդերքի լավայական ալը, պողպատի զուսպ սառնաշողյունի հետ:

Նրա ձայների մեջ՝ միլիոնավոր ոտքերի անլռելի տրոփը պիտի հիշեցնի անխոնջ օվկիանի հավիտենական փշրալի դղորդը եղերքներին:

Նա սիմֆոնիկ է լինելու գերազանցապես և մշտաբնույթը հերոյիկ ու ֆուգային, ուր պիտի մռնչան համաշխարհային սոցիալական մրրիկները, փոթորկալի ֆորտիսիմոնները, կայծակնային կոն-ֆուոկոները, ուր նորանոր ուժերի կուտակները անհամբեր զեղումներով պիտի մակընթանան ցանցահարող սինկոպներով և ուր գիգանտ-մուրճերի մարտելներով համերաշխված անդանտեներին պիտի ընկերակցի հավիտենական քաղաքների կոնտրաբասների անլռելի լեգատոն:

Ալեկոծ, հուժկու մրրկահույզ, բայց հաղթական հանգիստ:

Շարունակ անավարտ, մշտանորոգ, վերակառուցվող ինչպես բնությունը՝ շինանյութերի կուտակումներից խոյացած շենքերը գոտկող տախտաձեղունների զիգզագները պիտի մտնեն նրա ոճի մեջ իբրև հավերժ կառուցվող կյանքի սիմվոլ գիծը:

Ինչպես օվկիանը, ինչպես լեռնագագաթը, ինչպես բնությունը նա՝ այդ ոճը կլինի պարզ, մոնումենտալ, վսեմ:

ՄԱՅՐԸ

Անցնում էի գետափով։ Մարգագետնի վրա մի քանի կով ու եզներ էին արածում։ Դալար խոտը ցողաթուրմ էր ու առատ։ Եվ անասունները մեծ ախորժակով ծամում էին երկրի հյութերով լի խոտը։ Նրանք ցրված էին և գլուխները կախ։

Նրանցից երկուսը միայն կանգնած էին մեկուսի։ Մինը երբեմն դունչը քսում էր դալարին, թեթև պոկում ու ծամում։ Իսկ մյուսը լիզում էր նրան։ Լիզում էր գավակը, մեջքը, դունչը։ Ապա դադարում էր, նայում նրան, կրկին լիզում։

Մյուսը կարծես չէր նկատում այդ։

Մի փոքր ուշով նայեցի նրանց երկուսին։ — Դե, իհարկե մայր ու զավակ էին...

Եվ նոր նկատեցի—զավակն ավելի քնքուշ մորթ ուներ և ավելի միամիտ, անփորձ աչքեր... Հասել էր, մեծացել, մարմնով համարյա հավասարվել մորը։ Եվ արդեն վերջին օրերն էին —շուտով նա կգնար իր սայլին, լծին ու ճիպոտին։ —Իր անուրախ կյանքը։ Այլևս կարիք չկար նրան խնամելու, հսկելու, անգամ լիզելու։ Բայց... մայրական սիրտ է, ասում է չլինի՞ թե մի բանի կարիք է զգում, չլինի՞ թե... Մի խոսքով՝ չի համբերում, կրկի՜ն, մի փո՜քր, էլի՜ գուրգուրում է, շոյում մազերը, լիզում...

Քիչ է մնում լացդ գա խանդաղատանքից...

ԳԱՐՈՒՆ

Բարձրանում էի փողոցով դեպի բլուրները։

Արև օր էր և լույս չորս կողմս։ Հազիվ մի որևէ անցորդի քայլեր վրդովում էին փողոցի լռությունը։ Հեռվից միայն լսվում էր ծառերի մոլեգին ղժժոցը և երեխաների սուր կանչերը։ Առուն քլքլում էր, զարթնած հողի հոտն էր առնում։

Հարթ մայթի վրա երեխաները—դե նրանք կլինեին, ուրիշ էլ ո՞վ—կավճով գրել էին՝ Գարուն։

Անհուն զգացմունքով կարդացի այդ բառը և լցվեցի նրա

իմաստով։ Ի՞նչ լավ էին արել, գրել էին՝ գարուն։ Դա շա՞տ գեղեցիկ բառ է, այո, դա ամենալա՞վ բառն է աշխարհիս երեսին։ Դա մանկությո՞ւն է, պատանեկությո՞ւն, դա սե՞ր է, կյա՞նք և ուրախությո՞ւն։

ՃԱՆՃԸ

Նա վերջինն է իմ բնակարանում։ Ինչպես է վերապրել նա դժնի դեկտեմբերը, ինչպես հասել հունվար ամսվան՝ անհասկանալի է։ Բայց նա ապրում է և թռչում սենյակից սենյակ, պատուհանից պատուհան։ Մեկ նստում է գրքիս վրա, թևիս, մեկ ճախրում է օդում։ Բայց մեկ էլ որ չի գալիս ականջիս տակով բզզում ու անցնում—իսկույն երևակայությանս մեջ պատկերանում է ամառը, անտառի մի ոսկելույս բացատ, ծառերի շշունջը, մեղուների բզզոցներ, գետի խշշոցը և հեռավոր կանչը չգիտես հովվի թե հոտաղի...

Խոտերում օրորվում են ծաղիկները, վերևից ժպտում է երկնքի խոր թավշե կապույտը.—

— Ո՞չ, ձանձրալի չէ՞, չի՛ նեղացնում նա,—թող ապրի։

ԼՈՒՍԱՆԿԱՐ

Անցնում էի գավառական քաղաքով, գնացի այցելության մի վաղեմի բարեկամ լուսանկարչուհու։ Նա ինձ հետ շատ էր մտերիմ եղել իմ պատանեկության խենթ օրերին։

Օրը ամպամած էր, մռայլ, երբ ձգտում ես մի ույուտ անկյան։

Մտա ընդունարանը։ Նա ինձ ընդունեց այն մտերիմ, բարի ժպիտով և մեղմաձայն բարևով, որ իսկույն ջերմացնում է մարդու հոգին և հանգստացնում է, տրամադրում։

— Ես իսկույն կգամ, կխոսենք երկար, մի՛ րոպե,—ասաց բարեկամուհիս և դուրս գնաց ընդունարանից։

Ես մնացի՝ սպասելով նրան։

Ընդունարանը մի կոկիկ սենյակ էր, մեղմ լուսավորված ու խաղաղ։ Գեղեցիկ լուսանկարներ—բարեկամուհուս խստապա-

հանշ ճաշակով՝ հատուկ ընտրված իր համար—պատերից խաղաղ նայում էին և կենդանացնում սենյակի լռությունը։

Մի լուսանկար նրանցից գրավեց ուշադրությունս։ Դա մի դեռահաս կին էր։ Գեղեցի՞կ էր նա—չեմ կարող ասել։ Բայց որքան ուշով ու երկար նայեցի—վերին աստիճան հետաքրքրական դառավ և գրավիչ։ Նվ կանացի էր և արծվենի, հպարտ։ Նա նայում էր՝ ճակատը մի փոքր բարձր պահած։ Բայց ինչ որ ամենից ավելի գրավիչ էր նրա մեջ,—դա անհունորեն մտերմությունն էր, ուղղակի հարազատությունը։

Ես այնպես զգացի, որ նրա հետ կարելի էր դիմանալ կյանքի բոլոր ձախորդություններին։ Նրա հետ կարելի էր սավաձագործել, տանել պայքարի բոլոր պերեպետիաները։ Նրա հետ կարելի էր աշխարհն ըմբռնել իր ողջ խորությամբ։ Տխուր օրեր չէին լինի։ Նա ինքը մի անսպառ ուրախություն կլիներ... Եվ ի՞նչ կլինի՝ եթե պատահեմ նրան... Հը՞...

Երբ բարեկամուհիս ներս մտավ՝ ես հայացքս չհեռացնելով լուսանկարից՝ վեր կացա և մոտեցա պատին.

— Սա ի՞նչ լուսանկար է։

— Ախ, նա ձեր ուշադրությունը գրավե՞ց...

— Նայում եմ և ուղղակի կասեմ. արտակարգ դեմք է։ Ի՞նչ խառակտեր։

— Այո, վսեմ խառակտեր և սրտալի մարդ, այն որ ասում են՝ իսկական մարդ, հավատացնում։

— Եվ գեղեցիկ,—հարցի ես։

— Այո՜, նա ափսոս անցյալ տարի վախճանվեց...

— Ախ նա մեռա՞ծ է...

ՀԱԿԱՌԱԿՈՐԴՆԵՐ

Նրանք, այդ երկու երաժիշտները—իրար թշնամի էին։ Ավելի ճիշտը՝ մինն էր թշնամի մյուսին, անտաղանդը և անհաջողակը։ Մյուսը՝ տաղանդավորը՝ պաշտպանվում էր միայն իր նախանձորդի հարձակումներից, ու երբեմն էլ, երբ սա չափից դուրս էր գալիս և փոփրալի կատաղությամբ չարախոսում էր իր մասին,—տաղանդավորը մի զայրալի խոսք էր ասում, թերևս վիրավորիչ խոսք։

Անտաղանդը զրպարտում էր իր արվեստակցին, թե սա է պատճառն իր անհաջողության։ Հարձակվում էր նաև հասարակության վրա, որ սա կողմնակալ և նախապաշարյալ վերաբերմունք ունի դեպի տաղանդավոր երաժիշտը և անարդար է դեպի ինքը։

Բայց—ինչպես միշտ—բնությունն ու հասարակությունն անտարբեր են այդ գանգատների ու հարձակումների դեմ։ Եվ ահա տաղանդավորը բարձրանում էր օրեցօր դեպի իր փառքի գագաթնակետը, մինչ անտաղանդը տանջվում էր անփառունակ։ Առաջինին Նոբելյան տվին, համազգային պարծանք կոչեցին։

Անցավ ժամանակ, և տաղանդավորը մեռավ։ Համազգային սուգը, որով արձագանքեց հասարակությունը այդ թանկագին կորստի համար՝ ծանր ու չափազանց ուռեցրած թվաց անտաղանդին։

Սակայն մի գաղտնի ուրախություն սողաց նրա սիրտը։— Ա՜, տաղանդավորը գնաց, և ասպարեզը մնաց... երևի՜, արդե՜ն... անտաղանդին։ Կարծես եկավ ժամանակը, որ հիմա էլ սա ճաշակի փառքի երջանկությունը։ Եվ այդպես էլ պիտի լիներ անշուշտ։ Չէ՞ որ ասպարեզն էլ թափուր է։

Բայց օրեր անցան, մեջ ընկավ անտաղանդը, ջանք թափեց և սպասեց հետևանքի։

Ոչ մի հետևանք։ Հասարակությունն անտարբեր էր, ինչպես և առաջ։

Տաղանդավորն էլ մեռավ, բայց անտաղանդը երջանկություն ձեռք չբերեց։ Անտաղանդությունն՝ ինչպես միշտ՝ եկավ ավելի թանձր պաշարեց անտաղանդ վերապրողին։

Տխուր, անմխիթար օրերը շարունակեցին անցնել անպտուղ, անհետևանք, անփառունակ...

ԱՇԽԱՏԱՆՔԸ

Ջլապինդ բազուկները լարած, քլունգը պրկուն ձեռքերում շարժելով նա զարկում էր սարի կրծքին, շարժում, տեղահան էր ուզում անել մեծ քարաբեկորը։

Նա մերկացել էր, և ուռուցիկ կրծքի վրայով կաթում, գլոր-

վում էին քրտնքի կաթիլները։ Իսկ շառագույն դեմքը ժպտում էր։

Երբեմն էլ ատամները պինդ սեղմելով կծկում էր դեմքի մկանները, զայրանում և մռնչալով քլունգը հետ էր տանում ու ուժգին հարվածում սարի կրծքին։ Ապա կրկին խաղաղ քանդում էր քարաբեկորի շուրջը պնդացած քարահողը։

Երբեմն էլ կատակով փնթփնթում էր ու երգում։

Մոտեցա.

— Հը, դժվա՞ր է։

Զգացարեց հարվածելուց։ Միայն հարվածների ռիթմի միջով դեպի իմ կողմը նետեց.

— Բա ի՞նչ... զոռո՛վ կլի, խաթրով չի՛ ըլի։

— Աշխատա՞նքը։

— Աշխատանքը։ Խաթրով չի՛ տա, զոռո՛վ կտա։

— Ճշմարիտ է։

— Բա՞... կռվե՛նք, որ վերցնենք։

Ասաց, ուժգին հարվածեց ու երգեց, ինչպես կռիվ մտնող մարտիկ։

ԵՐԱԺԻՇՏ

Նստած էր երաժիշտը դաշնամուրի մոտ և շարադրում էր մի վսեմ սիմֆոնիա։ Ի՞նչ վսեմ. մի նորօրինա՛կ, ինքնատի՛պ ստեղծագործություն։ Ալլեգրոն հյուսվում էր անդանտի հետ, ընդհատվելով մի ինչ-որ շարաճճի սկերցոյով, կրկին վերադառնում հիմնական չափին, որպեսզի հանկարծ գրոհի մի բուռն պրեստոյով։

Քրտինքը հեղեղում էր ստեղծագործողի ջերմ ճակատը, նա հեռում էր և գրում, գրում։

Եվ նա չէր նկատել, թե ինչպես իր հետևից թաքուն ներս էին մտել մի խումբ քննադատներ, որ դառն ճղավոցներով խորհրդակցում էին երաժշտի սիմֆոնիայի մասին։ Առավելապես նրանք զայրացած էին այն խրոմատիկ գամմաներից, որ գլխավոր թեմայից անկախ ընկերակցում էր սիմֆոնիային և խլացնում այն։ Անդանտեն շատ էր անհարմար կցվում ալլեգրոյին, սկերցոն խանգարում էր նրա վեհությանը՝ միջամտելով տեղի-

անտեղի: Իսկ այդ խրոմատիկ գամմանե՞րը, որ՝ խենթացնում էին մարդու:

Հանկարծ քննադատներից մեկը բռնեց երաժշտի ականջից.

— Սա ի՞նչ սկերցո է: Ո՞ւր է քո անդանտեն:

Երաժիշտն ականջն ուսին քսելով ազատեց և հետ դարձավ դեպի քննադատը: Բայց այդ վայրկյանին մյուսներն սկսեցին քաշել նրա ականջը և ճզմել.

— Ինչո՞ւ չես ավարտում ալլեգրոն, ալլե՛գրո տուր, ալլե՛գրո...

— Թողեք, հարկավոր չէ, բոլորովին հարկավոր չէ այդպես, —խնդրում էր նրանց երաժիշտը,— ախր ինչացո՞ւ է այդ ձեր, —այ, սպասեցեք բացատրեմ, նու, ի՞նչ կարիք կա այդպես անելու...

Այդ ժամանակ քննադատներից մեկը եղունգով ճանկեց երաժշտի ականջը և ճվաց.

— Փակի՛ր խրոմատիկ գամման:

— Բայց նախ լսեցե՛ք ինձ, ես շատ հարգում եմ ձեր կարծիքը... լսեցե՛ք, սիրելի՜ բարեկամներս...

Հանկարծ երաժիշտը զարթնեց ավելի սուր մի ծակոցից: Ոչ ոք չկար սենյակում: Ինքը անկողնում էր, քնած: Միայն ականջըն իսկապես ճանկռտված էր:

Սոնետնե՞րն էին...

ՍԵՂԱՆԸ

Ով գիտե ինչ րոպեի կամ ինչ տրամադրության մեջ գրասեղանին մոտեցած էր փոքրիկ երեխան՝ նա, սիրող հայրն ասել էր.

— Այ, ես որ մեռնեմ՝ իմ այս գրասեղանը քեզ կմնա:

Երեխան ուրախացած այնուհետև ուշի ուշով զննում էր հոր գրասեղանը և երազում, որ մի օր էլ ինքը կնստի նրա մոտ և կսկսի գրել, կարդալ, ծխել, աչքերը կիսախուփ նայել հեռուն, պատուհանից դուրս:

Եվ օրեցօր սպասում էր այդ օրվան: Մի երկու անգամ անհուն բաղձանքով դիմեց հորը.

— Ես է՛լ այս աթոռին կնստեմ, ես է՛լ այս գրչով կգրեմ, և ե՞րբ կլինի։

— Կլինի, բալիկ ջան, կլինի։

— Ախր ե՞րբ, է, ե՞րբ...

Փոքրիկն այրվում էր բուռն ցանկությունից։ Բայց հայրը կրկին իր տեղն էր, դարձյալ նույն գրքի մեջ և գրասեղանը դեռ չի անցնում փոքրիկին։

Մի օր էլ անհամբեր ու արտասվակալած դիմեց հորը.

— Բա ե՞րբ պիտի գրասեղանն իմը լինի։

Հայրը կրկին կատակեց.

— Այ, երբ որ մեռնեմ։

— Ասում ես, ասում ու չես մեռնում։ Բա ե՞րբ պիտի մեռնես։

Հայրը ծիծաղեց, հետո մտախոհ ժպտով նայեց իր զավակին, որ նույնպես տխուր նայում էր իրեն։

— Կլինի՛, բալի՛կ ջան, կլինի՛,— շշնջաց հայրը մեղմ ու խուլ, և թախծալի նայեց մեռնող վերջալույսին, որ խորին տրտմությամբ մարում էր լեռների հետևում։

Երեխան հուսալից, բայց և համակված ինչ որ վեհ մտքերով նայեց հորը և սկսեց երազել։

ԷՔՍՊՈՆԱՏՆԵՐ

Արվեստի թանգարաններից մեկի վարիչն է։ Սիրում է իր գործը։ Հավաքել է բավականին նյութեր։ Կարգավորել է, սիստեմի վերածել, բաժանել.— արկղների, դարակների, էպոխաների, ըստ անձերի ու նյութերի։

Ուսումնասիրողներ է հավաքագրել։

Գրել է տալիս և ինքն էլ գրում է մոնոգրաֆիաներ՝ կլասիկ ու կենդանի նշանավոր անձերի մասին։ Շարունակում է հավաքել ամեն տեսակ նյութեր, պատառիկներ՝ հներից, նորերից։— Ինչ որ պիտի դառնա պատմության ուսումնասիրության առարկա։

Մի հիշատակարան էլ ունի՝ դա իր անձնական գիրքն է առայժմ, ուր ամեն օր, ամեն դեպք գրի է առնում նշանավոր ժամանակակիցների, նրանց հետ կապված մարդկանց պատմածնե-

փից՝ դեպքեր, խոսքեր, կատակներ... Ամեն, ամեն բան պիտի անցնի, գնա թանգարան դառնա ցուցահանդեսների էքսպոնատ և քարանա:

Եվ այդպես վարվելով իրերի, դոկումենտների հետ՝ կամաց-կամաց այդպես էլ սովորել է նաև իր շուրջն ապրող կենդանի մարդկանց:—Անցնում են նրանք, դառնում թանգարանային էքսպոնատ:

Նրա ապագան անցյալն է. անցյալ կատարյալը:

Թռչում է մտքով նա դեպի այդ ապագայի գիրկը: Եվ ի՞նչ...

Ամեն, ամեն ինչ այնտեղ էլ անցել է արդեն դառել անրջատ հուշ:

ՄՈՒՐԱՑԻԿԸ

Հենակն աջ թևի տակ, փայտե պրոտեզը ձախ ոտին և մուրացկանի պրոֆեսիոնալ աղաչական ժպիտը շրթունքներին անցնում էր նա ամառանոցի փողոցով:

Երբեմն կանգ էր առնում, ճակատի քրտինքը սրբում և դեմից եկող ամառանոցավոր մեկին ձեռք մեկնում՝ ողորմություն հայցելով:

Ստանալով կամ մերժվելով՝ նա շրթունքների արանքում մի քանի բառ էր ծամծմում դառը մաստակի նման և մռմռում ու ընգլնգալով անցնում առաջ:

Ուշի ուշով նայեցի նրան և հանկարծ հիշեցի: Ծանոթ մուրացկան էր: Հաճախ տեսել էի նրան քաղաքում ողորմություն հայցելիս: Նույն աղաչական կոտրված ժպիտը, նույն ընգլնգոցը, նույն անորոշ քրթմնջոցը դառնացած շրթունքներին:

Մոտեցավ ինձ և ձեռք մեկնել էր ուզում, որ խոսեցի հետը.

— Դու քաղաքի՞ց ես եկել:

— Հա:

— Հիմա էլ այս գյուղո՞ւմ պիտի ապրես:

Մուրացկանը տխուր ծիծաղեց.

— Չէ, ջանըմ, ի՞նչ էստեղ ապրել: Քաղքցի մուշտարիներիս հետ եկել եմ ամառանոց: Էնոնք կերթան քաղաք, ես էլ հետները կերթամ:

— Հիմա հասկացա, — ասացի ես:

— Ապա ի՞նչ,— տխուր խոսեց մուրացկանը։ Իմ մարդիկս են,— ուր էնոնք՝ էնտեղ էլ ես։ Իմ էլ կյանքս էս է։

Նայում ենք իրար։ Ես նայում եմ նրան՝ նոր սկսվող ծիծաղս արդեն սառած աչքերիս մեջ։ Նա էլ՝ անկարող ծիծաղելու—և ի՞նչ էր վիճակը, որ ծիծաղեր—նայում էր աչքերիս տխուր, խոր մարդկային վշտով...

ԲՆՈՒԹՅՈՒՆ

Օրն այսօր դերասանի է նման։ Մեկ մռայլվում է, ամպակուտակ ունքերը վրա տալիս, մեկ պայծառացնում է դեմքը և մտախոհ աչքերով նայում, երբեմն փոթորկում է, գոռում, շանթում հրազարհուր, երբեմն լաց լինում ողբաձայն, որ մի փոքր հետո քրքջա լիաթոք ու ազատ։ Ներկայացում է կատարյալ։ Օրն այսօր դերասանի է նման։

Ո՞վ բնություն, ի՞նչ ես զայրանում, գոռում, տանջվում, ծիծաղում, ի՞նչ ես խորհում։ Դերասա՞ն ես դու, խա՞ղ ես խաղում, դերե՞ր զանազան, և ուրիշներին ես ներկայացնում։

Իսկ դո՞ւ, դու ի՞նչ ես, ո՞վ ես դու, ի՞նչ է քո իսկական իսկությունը։

Բա՛ց դեմքդ, ո՞վ անհանգիստ բնություն։

ԱՆՑՅԱԼԻ ՀՈՒՇԵՐ

— Լավ հիշողություն ունեմ,—դա՛ է վատը։

Այսպես ասաց ինձ մի օր մի ծանոթ երաժիշտ։ Ասաց տխուր շեշտով, գլուխը ծանր շարժելով և մտքերով խորասուզված ինչ-որ հուշերի մթին անդունդը։

Ես առարկեցի.

— Լավ հիշողությունը գանձ է, բարեկամս։ Դա օգնում է գլխում պինդ պահելու որքան գիտելիքներ, որքան գեղեցիկ բաներ։

Երաժիշտն առարկեց.

— Օ՜, մի՛ ասեք։ Այնպիսի՜ մանրամասներով հիշում եմ ով ինձ վիրավորեց, ո՛րտեղ և ի՛նչ խոսքերով, այնպե՜ս հիշում եմ

խոր մանկությունից մինչև այս հասակս բոլոր տգեղ ու վիրավորիչ դեպքերն ինձ հետ, ուրիշների հետ... Անհամա՜ր, անվե՜րջ... և այդ ամենն այնքա՜ն կենդանի, վառ, ուժեղ, կարծես այս րոպեիս է կատարվում այդ բաները։ Դաժա՛ն բան է...

Ես հարցրի.

— Բայց չէ՞ որ ձեր ուժեղ հիշողությունը դաժան ու տխուր դեպքերի հետ պետք է նաև ձեր հոգում զարթեցնի պայծառ անցքեր, ուրախ ժամեր։

Երաժիշտը թախծալի նայեց աչքերիս մեջ և գլուխը տխուր թափահարելով պատասխանեց.

— Ա՜խ, տխուր, վիրավորիչ, տգեղ դեպքերի հուշերը թունավորում են բոլոր պայծառ ու գեղեցիկը։ Վիշտը, վատը ուժեղ են տպավորվում, վերքը սպիներ է թողնում, մինչ ուրախությունը ցնդում է արևի շողքի պես անհետ ու անվերադարձ։

ԱԲՈՎՅԱՆԸ

Հայրը պատմում էր, և սենյակի մտերիմ լռության մեջ նրա պատմությունը հեքիաթի նման կախարդիչ էր դառել՝ թեև նա պատմում էր մեծ հայրենասերի մասին։

Իսկ փոքրիկը հմայված լսում էր և երազում։ Նա իր մանկական աչքերով կարծես տեսնում էր այդ անձնվեր, խանդավառ գրողին, հետևում էր նրա բոլոր շարժումներին։

Հայրն էլ տարված էր իր նյութով։ Նրան թվում էր թե ինքն էլ նվագում է մի երկարաշունչ, սքանչելի սիմֆոնիա։

Երաժշտական դրվագների պես հնչեց գրողի բարձրանալը Արարատ, նրա Դորպատի երազներն ու հայրենակարոտը, նրա վերադարձը հայրենիք, նրա վսեմ ստեղծագործությունը, նրա այրվելը հայրենիքի սիրուց և անհայտացումը։

Հայրը վերջացրեց և սկսեց ծխել։ Եվ սենյակի խորին լռության մեջ՝ փոքրիկը ոտների ծայրերով մոտեցավ փարվեց հորը, նայեց շուրջն ու փսփսալով հարցրեց.

— Հիմա Աբովյանի ոտնատեղերը կա՞ն Արարատի վրա։

. . . .

«ԱՐՎԵՍՏԻ ՕՐԵՆՍԴԻՐԸ»

Մի հնդուհավ եմ հիշում: Դատարկ բակի մեջ մենակ շըրջում էր գոռոզ ու մեծամիտ: Այնքան զբաղված չէր կուտ ու խոտ որոնելով, որքան ուշքը տվել էր ձայներ որսալու օդի մեջ: Ձայներ... օ՜, նրանցով լիքն էր օդը: Կյանքն ապրում էր և ձայներ էր արձակում ամենուրեք: Փողոցներն եռում էին մարդկանց բազմությամբ, աղմկում էին երեխաները, հեռվից հոսում էին Շոպենի վճիտ հնչյունները:

Հնդուհավն այդ բոլորն իրեն էր վերագրում: Ուղղակի իր հասցեին: Վիրավորիչ էր համարում այդ ձայները, զայրանալով ուռչում էր, փքվում և հանկարծ ղլլում.

— Ա՜ւղըլի-վուլի-ղուլի...

Այսինքն՝ այդ ո՞վ էր , ո՞ւմ էր ակնարկում, ի՞նձ, ի՞նչպես համարձակվեց: Ասացեք նրան, որ այստեղ հանճար է վիրավորվում, գեղարվեստական խոսքի մեծագույն օրենսդիրը...

Ղլլում էր այսպես և հետո գլուխը—օ՜, այդ հիմարակա՜ն, գոռոզությունից կապտած, ինքնաբավականությունից կարմրած, տխմար մտքերից անճոռնիացած, շլինքը կախ, գլուխը բարձրացնելով վեր՝ նայում էր շուրջը իբրև մի հրաշափառ հիմարություն:

Կուշտ էր նա, հղփացած էր տափակ, ապաշնորհ մտքերով, հանգիստ ու ապահով էր նա իր փառքի հաստատունության մասին և կարծում էր թե աշխարհն ուշաթափված է իր՝ չգիտես ո՛ր մոնումենտալ գործի գեղեցկության ու վեհության առաջ:

Եթե հազա՜ր հառաչանք կարողանար մարդու թեթևացնել այդ կոշմարային պատկերից...

ԿՈՇԿԱԿԱՐԸ

Կոշկակարի փոքրիկ մի արհեստանոցի առջև երեխաներ էին հավաքվել ու հետաքրքիր նայում ներսը: Այնտեղ մի առանձին բան չկար: Սովորական՝ մի տուփի չափ ծակուռ, որի մեջ հա-

զիվ երկու մարդ կտեղավորվեին։ Եվ իրոք՝ այնտեղ մի արկղի վրա նստած էր կոշկակարը, որ գլուխը կախ՝ կոշիկ էր կարկատում։ Նրա կարկատած կոշիկն էլ մի երևելի բան չէր, ոչ էլ արհեստանոցի պատին կպցրած մի երկու խունացած պատկերը կարող էին գրավել փոքրիկների ուշադրությունը։ Բայց երեխաները հոծ խմբով պաշարել էին արհեստանոցը։

Այնտեղ, վարպետի կողքին նստել էր մի տաս տարեկան տղա և շատ վարժ կարկատում էր կոշիկի տակը։ Մերթ կուրծքը հպում էր կոշիկին և սուր դանակով կտրում կաշկատակի եզերքը, մերթ բզով ծակում ու շպիկան դնելով մեջը մուրճով շնորհալի զարկում պնդացնում, մերթ թելը փաթաթում խողի մազին, մոմում, սրբում։

Չէր նայում երեխաներին, լուրջ իր գործին էր։ Վարպետը չէր խանգարում երեխաներին։ Գործը գնում էր առաջ։ Իսկ երեխաները տարված, ժպիտները դեմքերին սառած և աչքերը լայն բացած նայում էին փոքրիկ աշակերտին։

Փո՞քր էր, քավո՞ւմ էր...

ՁԻՆ

Ձիերը կանգնել՝ չէին գնում։ Բաց ֆուրգոնը բեռնավորված էր քարով. պետք էր շենքի բակից անցնել տանել ներսի բակը։ Բայց ձիերը չէին շարժվում։ Գուցե հոգնած էին, գուցե ֆուրգոնի անիվները քարերի, կոշտերի դեմ առել՝ խանգարում էին ֆուրգոնը շարժել։

Սակայն բեռը ծանր չէր, և թվում էր, որ ձիերը կարող էին քաշել ֆուրգոնը։ Ֆուրգոնապանի մտրակը պտտեցրեց օդի մեջ, ձիերը մի շարժում արին, բայց հանկարծ շինության վրա աշխատող մշակներն օգնելու համար վրա վազեցին և սկսեցին ձեռքերով ծեծել ձիերից մեկին։ Սա կանգնեց։ Մշակները փայտեր վերցրին, որ խփեն։

— Մի՛ ծեծեք,— խիստ ձայնով արգելեց նրանց ֆուրգոնապանը և ձեռքը բարձրացնելով պաշտպանեց ձիերին։

— Բա ո՞նց, չեն գնում,— բացատրեցին մշակները։

— Ոչինչ, հանգիստ թողեք։

Մշակները հետ քաշվեցին և զարմացած նայեցին անփույթ

ֆուրգոնապանին։ Սա հետ քաշվեց և ծխախոտ վառեց, ու ծխելով մեղմ նայեց ձիերից մեկի կողմը, որին զարկել էին մշակները։ Անցավ մի երկու րոպե։ Ֆուրգոնապանը քթի տակ ժպտաց, մոտեցավ ծեծված ձիուն և ականջին շատ փաղաքշոտ ու մտերմական ձայնով մեղմ ասաց.

Ну, Ва-аська, пое-едем!

Ձին շարժվեց։ Մյուսն անմիջապես հետևեց նրան։ Գնացին։

Ձին նեղացել էր...

ԵՐԱԽՏԱՎՈՐ ԳԱՅԼԵՐԸ

Չէ՛, սիրում եմ նրանց, այդ գայլերին... Խորապես հարգում եմ, անչափ երախտապարտ եմ նրանց։ Ուղղակի նրանց եմ պարտական իմ առողջությունը։ Նրանք ինձ տալիս են, ի՞նչ եք կարծում, դեղորա՞յք, երկաթի կաթիլնե՞ր, էլեկտրոբուժո՞ւմ... Ո՛չ իհարկե։ Ի՞նչ բաներ են սրանք։ Նրանք ինձ շնորհում են ամենաճիշտ բուժման միջոցներ, բնության ամենամեծ բարիքը։

Երբ մտնում եմ անկողին և ինձ պաշարում են զանազան հոգսեր կամ զբաղեցնում ինչ որ մի արտառոց միտք և քունս խանգարում՝ ես ինձ հանձնում եմ զանազան երևակայական արկածների։— Իբրև թե մենակ անցնում եմ անտառի միջով։ Ձմեռային խուլ, ահավոր գիշեր է։ Ահա լսվում է մի ոռնոց... Հետո երկրորդը, երրորդը։ Ահա բացատում երևացին նրանք— գայլերը... Նրանք տեսնում են ինձ և... վազում դեպի ինձ... Ես մագլցում եմ բարձր ծառի վրա։ Սկսվում է պաշարումը։ Փաթաթվում եմ տաք մուշտակիս մեջ և սպասում լուսանալուն և անցորդներին։

Սահում են իբրև թե ժամերը, ես բոլորովին էլ չեմ շտապում։ Հանկարծ հիշում եմ, որ գրպանումս ատրճանակ կա։ Հանում եմ, հանգիստ նշան բռնում գայլերից մեկի վրա և կրակում։ Գայլն ընկնում է վիրավոր, մյուսներն հարձակվում են վրան և սկսում նրան լափել։ Հետո կրակում եմ երկրորդին, երրորդին։ Ժամանակ է անցնում։ Գայլերն սպասում են իմ իջնելուն։ Չեմ իջնում և ապահով բարձրությունից տաք, ան-

վրտանգ դիտում եմ նրանց, որ ճրագների նման նայում են ինձ, բայց ձեռները չեմ ընկնում և հետո...

Զարթնում եմ։ Առավոտ է։ Քնել եմ ամենաարդար, անվրդով քնով, կազդուրված ու պատրաստ նոր օրվա աշխատանքի։

Չէ՞, սիրում եմ այդ գայլերին։

ՖԻԶԻԿՈՍԸ

(Առակարգ դեպք)

Երազումն էր այդ, թե՞ վառ երևակայություն, հալյուցինացիա,— նա զգաց օդի սուլոց ականջի տակին և հանկարծ ընկավ լուսնի սառ մակերևույթի վրա։

Այո, լուսնի սառ մակերևույթի վրա։

Նա շատ պարզ ըմբռնեց այդ։ Նա ֆիզիկոս էր։ Ի՞նչ ըմբռնել— տեսավ, շոշափեց լուսնի սառ գետինը։ Նայեց չորս կողմ— հրաբխային խառնարաններ, չոր ձորեր, կնճռոտ դաշտավայրեր։

Ելավ նստեց։

Այո, լուսնի վրա է։ Հեռուն երկնքում ահա մի խոշոր մոլորակ է փայլում պղնձի խիստ գույնով։ Հասկացավ— դա մեր երկրագունդն էր։ Իսկ իր շուրջը ոչ ցերեկ էր, ոչ աղջամուղջ, ոչ խավար էր, ոչ երեկո։ Ինչ որ մոխրագույն պղտոր լույս։ Ոչ մի ձայն, ոչ մի շարժում։

Արկածյալը կրկին նայեց շուրջը, հեռուն։ Մտածեց, լավ մտածեց— այո, լուսնի վրա է ինքը։ Լավ հասկացավ այս։ Այստեղ չկա ոչ մի արարած, ոչ մի էակ, ոչ մի շունչ։ Եվ ո՞ւր, ո՞ր կետում, գտնվի նա, այս դժբախտ մարդը, որ միևնույն մենակությունը չլինի, այս անմարդ, անէակ մենակությունը։

Ոչ ոք չկա ամբողջ լուսնի վրա...

Սակայն ի՞նչ, ֆիզիկոսը վեր կացավ և սկսեց գնալ...

ԴԱՌԱՎԸ

Աշխույժ փողոցը լիքն է երեխաների կանչերով, տրամվայի զնգոցներով և անլսելի, անորոշ մարդկային խոսակցության սիմֆոնիայով։

126 21

Երիտասարդ արևը խաղում է երկնքի թավիշ ծովի մեջ։ Ճնճղուկները ծառերի վրայից հարձակվում են ինչ որ չոր հացի կտորի վրա, իսկ փողոցի բացվածքից երևում են կապույտ լեռների ալիքները՝ ձյունեղեն փրփուրները գագաթներին։

Գարուն է։

Մի ուրախ պառավ նստել է դռան առջև քարին և գիրկն առել մի փոքրիկ երեխա։ Թոռն է անշուշտ։ Փոքրիկը ձեռները պարզում է, որ բռնի... ծառը, շենքերը, աշխարհը... Ու ժպտում է։ Ժպտում է և պառավը։ Նա երկու ձեռների մատները հագցրել իրար՝ պինդ բռնել է խայտացող երեխային։ Չլինի թե ընկնի։ Ու կպել է նրան։ Ինձ թվում է նա էլ կառչել է երեխային... չլինի թե ինքը ընկնի անէության մեջ։

Ու փարված կյանքին դեռ, ժպտում է նա...

ՄԵԾ ՍԻՐՏԸ

Հռչակավոր գյուտարարներ չէին Մոսկվայում ապրող Գավրիլին ամուսինները։ Մարդը՝ գիտությունների դոկտոր չէր. նա սովորական հաշվապահ էր գործարանում։ Իսկ կինը՝ տան-տնտեսուհի։ Մի վաղամեռ զավակ էին միայն ունեցել։ Ապրել էին անզավակ և ծերացել։ Կյանքը չորացել էր աշնան դաշտի պես և սկսեց փչել սառնաշունչ հյուսիսը։ Ի՞նչ էր սպասում ավելի հետո։ Խորին ծերություն, մռայլ տխրություն և մահ։

Հնար չկար առաջն առնելու։ Ծերության, մահի դեմ ի՞նչ հընար։ Թերևս մի գերահանճար գիտնական անի նաև այդ անհնարին գյո՞ւտը...

Բայց ամուսինները այդ գյուտն արին։ Հենց ուղղակի ծերության և մահի դեմ։ Եվ ի՞նչ եք կարծում՝ վիտամիննե՞ր, հանքային ջրե՞ր—կումի՞ս...

Ո՛չ այս և ո՛չ այն։

Նրանք որդեգրեցին պատերազմի զոհերի որբ երեխաներ։ Առաջ եկավ մեկը։ Սա եղավ գարնան ավետաբեր ձնծաղիկը։ Դրան հետևեց մանիշակը և մյուս ծաղիկները։ Եկան իրար հետևից վեց երեխաներ և տունը լցրին այնպիսի մի գարնան բուրմունքով ու ջերմությամբ, որի դեմ ոչ մի ծերություն և մահ չէին համարձակվում գրոհել։

Մռայլ սենյակները լցվեցին թռչունների ճռվողյունով։ Ե՜րգ, խա՜ղ, ծիծա՜ղ... Մեկը նկարում է, մյուսը նվագում, երրորդը տիկնիկ է խաղում, չորրորդը նստում է պապիկի ծնկան, մյուսները տատիկի ծնկներին, զրուցում, քրքջում, կատակում... Ահա շարվել են սեղանի շուրջը՝ գեղեցիկ, ուշիմ, առողջ։ Հրաշալի երեխաներ։ Եվ ի՞նչ ուրախություն, ա՛յդ ասա։

Եվ հիմա ծերության ժամանակ էլ չկա։ Եվ ո՞ւր է նա։ Հազիվ մարդ ու կին հասնում են մանկության գործերին. ա՛յս մանկապարտեզ է, ա՛յս դպրոց է, ա՛յս ծնողական ժողով է։ Ծերության մի րոպե իսկ ժամանակ չկա...

Մա՞հը, ո՞ւր է նա։ Թող և նա՛ գա։ Նրա համար է՛լ ժամանակ չի լինի։

Ամուսինները, որ կորցրել էին իրենց երիտասարդությունը, ինչպես երևաց մի բան չէին կորցրել և դա փրկեց նրանց։ Եվ ի՞նչ էր դա, որ դառավ գյուտ ծերության և մահի դեմ։ Հանճարեղ ինտուի՞ցիա և երջանիկ վայրկյա՞ն։

Ինչո՞ւ չէ։ Այո, հանճարեղ ինտուիցիա, և երջանիկ վայրկյան, եթե կարելի է այդպես կոչել մեծ սերը։

ՆԿԱՐՆԵՐԻ ԴԻՄԱՑ

Հասարակ լուսանկարներ են, որոնց նայում եմ հաճախ։ Մարդկային փաստաթղթեր։ Գործիքը եղել է մարդկանցից, նրանց կյանքի մի վայրկյանը և գրոշմել հասարակ թղթի վրա։ Եվ այդ վայրկյանը մնացել է, քարացել պատկերազարդ հանդեսի մեջ։

Լուսանկարների բնութագծերը, նրանց գործերը, կյանքն ամբողջ—բոլորը կա նրանց հայացքում, դեմքին, կեցվածքում, պաշտոնի հանգամանքներում...

Կա ամբողջ մարդը, որ չես թաքցնի ոչ մի կերպ, որ միշտ հայտնվում է, ուր էլ լինի։

ԲՈՔՍՈՆ

Շարքով կանգնեցրել են գերիներին նրանց հաց բաժանելու։

Բարի կարմիրբանակայինն իր լայն կրծքին բոքոնները գրկած անցնում է նրանց առջևով և ամեն մեկին տալիս երկուական բոքոն։

Առատ, թող ուտեն...

Նրանք առել են այդ բոքոնները։

Նայում ես, թե ի՛նչպես են ստանում նրանք բոքոնը։ Նրանցից մեկը հացը զոհունակ պահում է մի թևի մեջ և ուղիղ զինվորավարի ձգվում։ Այսինքն՝ «զգաստ»... Նրա համար ամեն ինչ դիսցիպլին է.— գնալ կռվել՝ երբ հրամայում են, սպանել, երբ հրամայում են, գերի ընկնել, հաց ստանալ և զգաստ կանգնել, երբ—ինչպես նրան թվում է այդ— հրամայում են։

Բայց այդպես չի կանգնած նրա կողքինը։

Սա հացերը սեղմել է մի թևի մեջ, մյուս թևը թափով վայր է կախել։ Վայր է հակված նաև նրա գլուխը։ Դեմքը մտախոհ

է, աչքերը սևեռել է գետին։ Անհանգիստ է։ Նա խոր ապրումներ ունի։ Ինչ է մտածում նա։ Արդյոք ափսոսում է, որ նրան պոկել են սպանելու, ավերելու գործից։ Ինքնասիրությո՞ւնն է վիրավորվել՝ թշնամու ձեռքից հաց ընդունելով։ Գուցե տենչում էր ձեռ գցել մի ամբողջ երկիր և ոչ թե մի բոքոն և դա զայրացնո՞ւմ է նրան։

Գուցե խելքի է գալիս՝ թե ինչացո՞ւ էր այս պատերազմը։

Թվում է, թե նա մտածում է այդ հացի մասին, թե ինչպես է ձեռք բերում այն։

Ո՞վ գիտե։

Մտածի՛ր, մտածի՛ր։ Այդ հացը, որ դու բռնել ես քո զենքի սովոր ձեռքում՝ թխել է մի արդար երկրի աշխատավորի ձեռքով։ Դա երկրի մարդու հացն է, որ ապրեցնում է աշխարհը և քեզ, որ այս րոպեիս բռնադատված ես մարդկայնորեն ստանալու և մարդու պես ապրելու նրանով։

Առայժմ այդքանը—սոցիալիստական բոքոնը...

ԱՏԱՄՆԵՐ

Նա ռազմաճակատում իրեն համար մի նոր գործ է գտել, նոր արհեստ— ոսկի ատամներ է պոկում բերաններից, հավաքում մի տոպրակի մեջ։

Առաջ սկսեց պոկել սպանված բանակայինների բերաններից։ Հետո սկսեց վիրավորներին սպանել և ատամները հանել։ Վերջն անցավ առողջ գերիներին և թիկունքում մնացած գյուղացիներին։

Հարստանալու կրքով մոլեգնած նա մի գլուխ ոսկի ատամներ է որոնում։ Ամենուրեք ոսկի ատամներ, որ հավաքում է ու հավաքում իր տոպրակը։ Ագահության կրակն այրում է նրա սիրտը. գազանային ուրախություն է լցվում նրա անասնական աչքերը, երբ նա զգում է, որ իր ոսկիների տոպրակը լցվում է, ծանրանում ու մեծանում։

Այսպես կարելի է սնդուկներ լցնել, միլիոններ կիտել, ուռճանալ։ Կիրքը հարբեցրել է նրան։ Նա այլևս մարդ չի տեսնում իր շուրջը, այլ ոսկի ատամներ, մանր, միջակ, խոշոր, փայլուն,

որ լցվում են նրա տուրակները, ծոցերը, սնդուկները, իր տունը, քաղաքը, հայրենիքը...

Եվ այլևս նա մարդ չէր որոնում, ավելորդ էին բերանները, դեմքերը, գլուխները, աչքերը, մարմինները։ Ավելորդ էին մարդիկ։ Նա ատում էր մարդկանց, մարդիկ խանգարում էին նրան՝ փախցնելով, թաքցնելով ատամները, որոնց ծարավից այրվում էր նա անասնական տանջանքով։

Եվ ահա մի օր նա տեսավ մի ատամ, որ զարհուրելի կրճտոցով փայլատակեց մի բերանի մեջ։ Նայեց այդ ատամի շուրջը և տեսավ մի սարսափելի դեմք, մկանային, հուժկու ձեռներ, որ ավինը սեղմած վազեցին դեպի նա և խոցեցին նրա ագահ սիրտը։

Մի վայրկյանում նա առաջին անգամ վերջապես տեսավ մարդուն։ Դա մի զարհուրելի հակ էր։

Սարսափելի մի ատամ...

ՀԵՐՈՍԱՄԱՅՐԸ

Որքան նման է նա իր զավակին։ Կարծես իր զավակն է ծընել նրան։ Դե այդպես է՝ լուսանկարիչը նկարահանել է նրան ***հետո, երբ արդեն հոչակվել է նրա զավակը։*** *Նա հայտնի դարձավ հերոսացածի շնորհիվ։ Որքան նման է նա իր զավակին... Ահա նրա կամքի ուժով սեղմված շրթունքները, նրա բաց ու շիտակ դեմքը, անձնվիրության՝ պատրաստ հայացքը։*

Կանգնած է մայրը— նա բանվորուհի է— գործարանում, սեղանի մոտ, մկրատը ձեռին և մի պահ մտորմունքի մեջ խորասույզ՝ նայում է հեռուն։ Իսկ հեռուն, նա գիտե ինչ որ մի [illegible]ղ օդում, կրակի մեջ այրեց իրեն նրա զավակը՝ հայրենիքի հաղթության համար։

Այդ իմացել է, գիտե մայրը...

Եվ չի ողբում նա։ Աշխատում է։

ՄԵՐ ՀԵՐՈՍՆԵՐԸ

Ամբողջ աշխարհը նրանց է նայում, իսկ նրանք չեն նայում ոչ ոքի։

Նրանք հասարակ են, պարզ, մարդկային։ Նրանք փոխում են ամբողջ աշխարհը, նրանք գործեր են կատարում, որոնց դի-

մաց զարմացած ու հիացած է ամբողջ աշխարհը։ Սակայն նրանք չեն էլ տեսնում այդ, չգիտեն։

Միայն երբեմն ծիծաղում են նրանք՝ երեխաների պես...

Ինչպե՞ս սասունցի դավիթներ...

ԿՈՄԵՐԻՏԱԿԱՆԸ

Դիմել է ՀԼԿԵՄ կազմակերպությանը, որ կամենում է մարտի գնալ իբրև կոմերիտական։ Ցանկությունը հարգել են— նա քաջարի և անձնվեր մարտիկ է— և ահա քաղաքական բաժնի պետը ժպտալով նրան հանձնում է կոմերիտականի տոմսը։ Նա ձեռը մեկնել է, որ ընդունի։

Բայց նախքան տոմսն ստանալուն ներկայանալը... Լավ հագնվել է, պատրաստվել։ Ֆրանտավարի, կոկ սանրվել է, ճակատին ծեփել սև փայլուն մազերը, գլխարկը ծռել և խնամքով դրել մազերի վրա, օձիքը կոնոնավոր կոճկել... Մաքուր ածիլված դեմքը մի փոքր չարաճճիորեն ժպտում է։

Երևում է, որ մի քիչ զարդարվել է քաջարիությամբ, սիրում է կռվել... Դե, կտրի՜ճ է, երիտասա՜րդ...

ԱՆԱՍՈՒՆՆԵՐԸ

Կովերի նախիրը, ուխարի հոտը իրար մեջ անցած, հորթերի հետ խառը անցնում են դաշտով։ Մի քանի մարդ էլ քշում են նրանց շտապով։ Առատ խոտը տրորվում է նրանց կճղակների տակին։ Իսկ շուրջը դաշտեր են՝ ընդարձա՜կ, ազա՜տ, անծայրածի՜ր։

Բայց սա նախիր չէ և ոչ էլ հոտ։ Սրանց դուրս չեն բերել գյուղից արածելու և ոչ էլ քշում տուն՝ կթելու։

Սրանց քշում են հրդեհված, վառնգված գյուղերից, ազատում վերահաս թշնամուց։

Հապճեպ ստիպում արագ անցնել դաշտավայրը։ Բայց ո՞ւր են քշում, ինչո՞ւ, ի՞նչ կարիք կա հեռանալ այս խոտավետ, խաղաղ դաշտերից։ Այս լայնարձակ արոտներում կարելի է ազատ ապրել, շնչել աշխարհում։

Խեղճ անասուններ, ի՞նչ լեզվով հասկացնես նրանց եր-

կոտնյա գազանների տաժանամիտ արարքները։ Որ պետք է գնալ, ազատվել նրանցից, որ պետք է շտապե՜լ, շտապե՜լ... Եվ ահա կովերից մեկը դունչը հպել է գետնին և հանգիստ պոկում է հյութալի խոտը։

ԳԵՂՋԿՈՒՀԻՆԵՐԸ

Լայնալիճ, հեռաձիգ գետափով ձգվում է և գնում կորչում հեռվում, հորիզոնի մեջ, գետնիվե՛ր, մի մեծ բազմություն կանանց։ Գեղջկուհիներ են, բահերով փորում են մի երկայն փոս։

Ջրա՞նցք է սա, որի միջով պիտի հոսի կենարար ջուրը դեպի անվերջ դաշտավայրերի հողը։ Շուտով, ահա շուտով կըբացվի գյուղական մեծ հանդեսը, դրոշակներով ու ծաղիկներով զարդարված գյուղացիք կգան դիմավորելու կապուտաչյա արծաթահեր հեղուկին։ Նա կվազի և տենչանքով կփարվի սևաչյա հողին։ Եվ կծնվեն բյուրավոր ծաղիկներ, դաշտերում կալեկոծվեն ոսկեծղի արտերը և երկրի դուստրերն ու պատանիները երգելով կանցնեն կերթան հեռուն, հեռուն։

Ջո՞ւր մորեր—սա մի երկար, չարագույժ խրամատ է. այստեղ մարտ պիտի մղվի՝ կատաղի, համառ և արյունահեղ...

Մի պառավ կին, սակայն թողել է մի պահ փորելը և կոր մեջքը դրստած նայում է դեպի գետը, դեպի հեռուն։ Նայում է և մտածում։ Նա պնդակազմ է կոճղի պես, կարճավիզ ու կռացած։ Նա լիքն է ցասումո՞վ, անեծքո՞վ... ո՜չ, ավելի սարսափելի մի ուժով։ Ահա՜, ահա՜ վայր կշպրտի նա բահը, աշխատավոր ձեռքը կկարկառի օդի մեջ և գերբնական ուժով կգոռա դեպի հեռուն մի ինչ որ սոսանիչ խոսքով և դրանից կավերվեն երկրներ, կկործանվեն պետություններ և աշխարհը ջղաձըգորեն կցնցվի...

ԾԱՂԻԿՆԵՐ...

Ծաղիկնե՜ր, սիրունաչիկ, սիրելի՛ ծաղիկներ, ի՞նչ գործ ունեք դուք այստեղ, այս համաշխարհային, ահեղաշունչ արհավիրքի օրերին։

Մի՞թե չի հասնում ձեզ այս զարհուրելի հրետանիների ահագնադղորդ բառաչը։ Մի՞թե չի խեղդվում ձեր նազանի շունչը վառոդի այս թանձրամած ամպերի մեջ։

Նայում եք այնպես մեղմ և հեզ ժպտում:

Ահա փնջել են ձեզ, շուկա են բերել ձեզ, որ գնաք տները՝ աչք ուրախացնելու:

Ձեզ նայում եմ և միտքս գնում է հեռու՛ն, հեռու՛ն, ահեղ մարտերի դաշտերը, ուր դարձյալ այսպես գեղեցիկ ու հեզ, ինչպես այժմ ամեն րոպե դուք մարդու աչքի առջևն եք:

Ահա անցնում են սաղավարտավոր հերոսները գյուղերի ու քաղաքների միջով և դուք մատաղահաս աղջիկների ձեռքից նետվում եք հերոսների կրծքին:

Ահա օրորվում եք ընկած հերոսների գլխին և նայում էիք այսպես մտերիմ, դիպչում նրանց այտերին:

Ծաղիկնե՛ր, դուք գնում եք նստում նաև նրանց շիրիմների վրա ու վճիտ աչքերով էիք այսպես հեզանազ նայում, նայում...

Ի՞նչ եք ուզում ասել, սիրելի՛ ծաղիկներ...

ՌԱԴԻՈՀԱՂՈՐԴՈՒՄ

Ջութակի հնչյուններ են ոստոստում, երբեմն սուրում, երբեմն մարում և մերթ հանկարծ սլանում երեկոյան ցինջ օդի մեջ: Հրաշալի թռչուններ են դրանք, որոնց շարժմանը հետևել չես հասցնում:

Մի երջանիկ երիտասարդ կոմպոզիտոր է անցնում Լայպցիգի զմրուխտի դաշտերով: Հովը խաղում և շշնջում է նրա երկար մազերի ու լայնաթև փողպատի հետ: Նա կլասիկ է. հայեցողական մելանխոլիկ և հավասարակշիռ ու հանգիստ...

Բայց հովը նրա մազերի խոփվների մեջ դեռ խաղում է նրա պատանեկան օրերի «Ամառային գիշերվա երազի» ռոմանտիկական թրթիռներով: Նրա շուրջը ծաղկող գերմանական գյուղերի կոկիկ տների բնակիչներն իրենց հարսանիքներում եկեղեցուց հարսին տուն բերելիս նվագել են տալիս այդ ուվերտյուրի «Հարսանեկան երգը»: Դա ամենաժողովրդական եղանակն է Գերմանիայում:

Երիտասարդը հրեական խանդավառությամբ (նա չի զգում այդ) խորհում է Հերդերի մասին, որը պատմությունը դիտում էր իբրև պրոցեսի պրոգրեսիվ զարգացում, ըստ որում այդ պրոգրեսի հիմքն էր համարում հումանիզմի նվաճումները՝ բանա-

կանություն, բարոյականություն և ազատություն։ Նա առաջ է քաշում մարդկային բանականությունը, ժողովրդական ոգին...

Երիտասարդի սիրտն ուռչում է այդ վեհ մտքերի երազանքից։

Ջութակի հնչյունները հովի պես օրորվել սկսեցին անտառի բացատներում...

Երիտասարդի հոգում արձանի պես վեր ելավ մի հոյակապ դեմք։ Դա նա էր, որ վերակոչեց երկրի ոգուն և որոնում էր բացարձակ ճշմարտություն, և հետո գնաց կլասիկ խաղաղության աշխարհը, այդ գեղեցիկ երևակայությունը։

Բայց ջութակի հնչյունները ուրախությունից իրենց կորցրած ճախրում են և պարում անհնարին արագությամբ։ Ահա, ահա նրանք օդում կդիպչեն մի բանի և կփշրվեն արծաթ ալիքների պես։

Այդպես էլ եղավ—նրանք ցնդեցին... Հենց որ նրանց դիպավ ռադիոյի խռպոտ շունչը։

Մենդելսոն Բարթոլդիի կոնցերտը վերջացավ։ Այժմ լսեցեք...» Զարթնում եմ։ Խուլ որոտում է Լևիտանի պատմական դարձող ֆրազը.

«Սովետական ինֆորմբյուրոյի կողմից»։

. . . .

Գետնի մեջ կենդանի թաղվում են հրեաները և նրանց ճիչերը խլանում են հողի տակ... Գեղջկուհիները երեխաներին գրկներին վազում են բոցերի մեջը... Թնդանոթներն ավերում են, հրդեհները լափում են և՛ Մենդելսոնին, և՛ ինչ որ գեղեցիկ է թե «երևութականությամբ» և թե իսկության մեջ»։

ԱՇՈՒՆ

Մի դեղնահեր կնոջ դեմք է գծագրվում աչքերիս՝ հեռավոր մի երկրում, չգիտեմ Բեռլինի՞, թե վեստֆալիական մի փոքրիկ քաղաքի անդորր տան պատուհանի մեջ։

Լարված է նրա մոտ դեմքը։ Նա հիմա ընդոստ վեր կթռչի աթոռից։ Բայց դեռ ականջ է դնում տան միջանցքի ոտնաձայներին։

Նրան թվում է թե փոստային պաշտոնյան է մտել միջանց-

քը և քայլում դեպի իր բնակարանը։ Անպատճառ նա է... Զարաժպիտ կծկվում են նրա ներվային այտերը, և նա գող կատվի դեղին աչքերը լայնացրած, զգույշ սողոսկումով վեր է կենում։ Ահա և շարժվում է դեպի դուռը, որ դիմավորի փոստաբերին։ Մի վայրկյան վառվում է նրա երևակայությունը և ագահ գաղանային կրքից աչքերը պսպղում են չարախինդ երջանկությամբ։

Դա Ֆրիցն է—նամակ է կամ ավելի շուտ ծանրո՞ց։

...Մետաքսեղեն՝ վարդի և շուշանի թերթերի պես ծալ ծալ իրար վրա... Մի բրիլիանտ պսպղուն աստղի նման դուրս է ճառագայթում փոքրիկ տուփի բամբակի միջից... Կղաքիսի վզնոց՝ շքեղ մուշտակի մետաքսե աստառի մեջ կծկված... Իսկ հատակին բուրում է նրբակերտ կոշիկի աղնիվ հոտը...

...Իրե՞ր, իրեր՝ խլված մի հեքիաթական, վայրենի, հարուստ, առելի երկրի բնիկներից՝ ապրճանակների, գնդացիրների, հրդեհների ճարճատյունների մեջ... Երջանիկ կողոպուտ...

Դողում է կրքից և դուռը բաց անում...

. . . .

Հողի ծանր, անճոռնի մի կույտ է ուռել հեռավոր այն երկրի գետնի երեսին։ Մի աններդաշնակ փայտե խաչ անխնամ, հապճեպ հյուսած՝ խրվել է այդ կոշտերի մեջ և մի սառ սաղավարտ կոշմարային կրիայի պես կծկվել է խաչի տակ...

Աշունը մաղում է վերից՝ մա՞նր, սա՞ռն, անվե՞րջ, հավիտյա՞ն...

ՄԱՀԸ

Հասարակ լուսանկարը կանգնեցրել է նրա ողջ կյանքը—և՛ գազանաբար սպանությունները, և՛ խժդժությունը, և՛ սարսափ սփռելը, և՛ կանանց-երեխաների խոշտանգումները։ Նա պիտի հրդեհեր ամբողջ երկրներ, պետք է տիրեր ողջ աշխարհին։ Ահա այստեղ դադար առավ ամեն բան։ Ընկած է նա մեջքի վրա, թևերը տարածել այդ օտար երկրի ընդարձակ դաշտի վրա։ Նրա կողքին դադար է առել նաև նրա անհանգիստ մոտոցիկլը, որի հետև կաշվե պատյանի վրա նկարված է ոսկերոտի և գանգ։

Մա՛հ։

Ամենուրեք հոնդացնում էր նա իր այդ գանգակիր մեքենան և սլանում։ Մահվան կրքով մոլեգնած՝ անցնում էր մարդկության բնակարանի՝ աշխարհի վրայով, նայում էր՝ երկրներ, ժողովուրդներ, և նրանց ուսերին տեսնում էր միայն գանգեր, գանգեր...

Ծարավի էր մահվան... Մա՛հ տվեք նրան, միայն մա՛հ։

Եվ ահա գտել է նա այն, ինչին ձգտում էր մոլեգին ագահությամբ։

Բայց մահը, որ նա գտել է՝ այնպես չէ այլանդակ ու չար, ինչպես նկարված է նրա մեքենայի պատյանին։ Ոչ։ Իսկական մահը—ավելի գթառատ, քան ինքը—մի խաղաղություն է դրոշմել նրա դեմքին և հանգիստ փակել է նրա ագահ աչքերը։

— — —

Մույա

ՇՈՒՆԸ

Գերմանացի լեյտենանտը նստել էր տան բակում քարի վրա: Դա մի հասարակ գյուղական տան բակ էր: Մեջտեղը մի ջրհոր կար առատ ու սառը ջրով, մի մեծ հավանոց, մի շնաբուն: Տանեցիք, այսինքն փախստական չդառածները, մի զառամյալ էր, սրա կույր թոռը՝ տասներեք տարեկան և մի հիվանդ հասակավոր կին: Սրանք քաշվել, ծվարել էին տան կողքին ինչ-որ մի ներքնատան մեջ: Տունն ամբողջ գրավել էին զինվորները:

Տեղավորվելուց հետո ամեն ինչ հանդարտել էր:

Գարնանային մեղմ կեսօր էր, արևն հաճելի այրում էր և սաստկացնում հողի և խոտերի բուրմունքը: Զինվորները քնած էին տան մեջ, միայն մեկը պահակ էր կանգնել բակի դռան: Պարտիզանների երկյուղը ստիպել էր դիմել այդ միջոցին:

Լեյտենանտը նայում էր բակին: Ունևոր կոլտնտեսականի հետքերը դեռ կային այնտեղ՝ չնայած որ տան դռները, պատուհանները խարխլվել էին, պատերի գաջը թափթփվել:

Ջրհորի մոտ փոքրիկ թմբին մի գամփռ էր պառկել առաջին թաթերի վրա: Դա մի խոշոր, առողջ շուն էր, որի լոշտակ ականջները և խրոխտ դեմքը հիշեցնում էր սֆինքսին և նրա մկանուտ, ձույլ մարմինը ներդաշնակ դրվել էր գետնի վրա իբրև արձան: Լուրջ ու խելացի աչքերի մեջ մի վեհ հանգստություն կար և զգաստություն միաժամանակ:

Լեյտենանտը ծխում էր և դառնությամբ շուտ-շուտ թքում: Թքում էր բարձրաձայն մաքրելով կոկորդը: Այդ ժամանակ շունը իր լուրջ ու խոշոր աչքերը դարձնում էր նրան և նայում պարզ աղբյուրի նման ցոլուն հայացքով: Լեյտենանտը նույնպես նայում էր նրան, բայց չէր տեսնում նրան:

Նա անհանգիստ էր և դառն մտքերով պաշարված: Նրա զո-

բամասը շատ էր բզկտված ռազմաճակատներում և հետ էր քաշված մի փոքր ուշքի բերելու։ Լեյտենանտը պինդ մտածում էր պատերազմի ընթացքի մասին։ Սա նրան գրգռում էր ավելի։ Ներքուստ ամեն միտք նրան ալեկոծելով դարձնում էր անհանդուրժող դեպի ամեն բան,— և այդ գյուղը, և այն տունը, ուր ինքն իջևանել էր և բակը, ուր այժմ դիտում էր նա ու չէր ուզում տեսնել։

Երբեմն այս մտքերի դառն հանգույցների ժամանակ նրա հայացքը չորս կողմ պտտելով՝ կանգ էր առնում շան վրա։ Նա երբեմն տեսնում էր շանը, որ լոշտակ ականջները վեր էր քաշում հեռվից հասնող ինչ որ ձայներից, հետո կրկին իջեցնում էր և անդորր նայում։

Լեյտենանտը քարի կողքին մաքրեց ծխամորճը և բարձր փնթփնթաց։ Շունը, որ այս անգամ դունչը դրել էր թաթերին և գետնին էր գցել աչքերը՝ բարձրացրեց և խելացի նայեց նրան։ Լեյտենանտը այս անգամ զննեց նրան։ Շունը նայում էր ազատ, բնական, ազնիվ հայացքով։

Նրան դուր չեկավ շան հայացքի ազատությունն ու հանգըստությունը, և կարծես շունը հայացքով մտքեր էր փոխանակում իր հետ։

«Սա նրանց շունն է»,— դառնորեն մտածեց լեյտենանտը։ Ու թքեց շան կողմը։ Շունը չհասկացավ ու անվրդով նայեց լեյտենանտին։

— Հուհ, կեղտոտ անասուն,— ձեռքը թափ տվեց շան վրա լեյտենանտը։

Շունը լարվեց և խիստ նայեց նրան։ Ու դեռ լեյտենանտը չէր ձեռնարկել ավելի խիստ մի բան, որ շունը հազիվ լսելի մռմռաց՝ մերկացնելով սադափ ատամները և ընդերքների արանքից։

Պահակը նայեց լեյտենանտի կողմը և ժպտաց։

Լեյտենանտը հանեց ատրճանակը և կրակեց շան վրա։ Գնդակը կպավ շան ականջին։ Սա խլաձայն հեծեց ու թավալվեց գլխի վրա։ Լեյտենանտը ձեռքով հրամայեց պահակին։ Պահակը սվինով պատռեց շան որովայնը։ Շունը մռնչաց։ Զինվորը սվինը խառնեց նրա փորոտիքում։

Շունը անձայն վնգստաց, ուժ արեց և փորոտիքը քաշ տա-

լով բակից դուրս սողաց: Հետևից վարդագույն ժապավենի նման քաշ եկան նրա աղիքները:

Շունը հավաքեց իր վերջին ուժերը և իրեն գցեց մոտակա դաշտը: Անգամ իր մահվան մեջ, անգամ այլանդակված վիճակում համակրելի էր նա և գեղեցիկ՝ իր թարմ, առողջ փորոտիքով, կախ ընկած մաքուր լեզվով, մարգարտաշար ատամներով և խելացի աչքերով, որոնց մեջ մարում էր թախծալի մի տենչոտ շող: Շունը դողաց, ոտները չռեց և շունչը փչելով պառկեց իր տերերի լայնանիստ տափաստանում:

ԽՈՇՏԱՆԳՎԱԾԻ ԱՎԱՆԴԸ

Շուլցը, էսէսական զորամասի կապիտանը, երկաթե կազմվածքով, հին կադրային զինվորական էր, դեռ բավական երիտասարդ: Նրա սուր հայացքը, և սեղմ շրթունքները՝ երբ նա աչքերն անթարթ նայում էր դիմացինին՝ ակամա ազդում էին: Նա ճակատ եկավ սովետա-գերմանական պատերազմի հենց առաջին օրից: Եվ երբ սկսեց գործի անցնել՝ իսկույն զգացվեց հմուտ պրոֆեսիոնալի ամուր ձեռքը:

Կապիտանը չէր կարողանում առանց իրոնիայի լսել, թե պարտիզանական ջոկատները լուրջ խանգարում են գերմանական զորքերին: Նա պարտիզանների հաջողությունները բացատրում էր գերմանական հրամանատարության տարտամ վերաբերմունքով դեպի գործը, պատժիչ զորամասերի անվճռականությամբ:

Տեղական բնակչությունը վերջնականապես ճնշելու համար նա միշտ առաջարկում էր գնդակահարել:

— Իսկ երբ չեն հնազանդում՝ դարձյալ գնդակահարել և կրկին գնդակահարել:

Շուլցը չէր ընդունում պարտության հասկացողությունը: Նա բացատրում էր, որ միայն պետք է հաղթել և ուրիշ ոչինչ չպատկերացնել:

— Անդիմադրելի, — ահա թե ինչ կարծիք պետք է ունենանք մենք մեր մասին, — ասում էր նա:

Կապիտան Շուլցը չէր խուսափում նաև փիլիսոփայությունից: Բայց դա զինվորականի փիլիսոփայություն էր: Երկաթյա մի օրենք էր դա, որ կաշկանդել էր նրա մտքերի թելը, կարծես

հենց պողպատի մի լար էր դա նրա գլխի մեջ պարուրած։—Ամեն ինչ, որ իբրև արգելք դեմ է կանգնել գերմանական զորքի առաջ՝ լինի զորք, բնակիչ, գիրք, հրանոթ—բոլորն ընդհանրապես վերցրած՝ դիմադրական նյութ է միայն, որ պետք է ճզմել, ոտնատակ անել և անցկենալ վրայով։ Ուստի և նա գերի չէր ընդունում՝ գնդակահարել էր տալիս։ Չէր էլ սիրում չարչարել,—այդ էլ ոչ թե գթությունից, այլ ավելորդ ժամանակի կորուստ էր համարում, անօգուտ զվարճություն։

— Նյութը, օրինակ հողը, քարը, փայտը չեն չարչարի, նյութը կոչնչացնեն, —ասում էր նա։ Մեր նպատակը տիրելն է նյութին, մեջտեղից քշելը։

Այս պատճառով էլ նրա զորամասի անցած ուղին «անաղմուկ» էր դառնում միշտ։ Դեպքերը դաժանորեն կարճ էին տեվում,—կոկտում էին գնդացիրներն ու ատրճանակները, վայրը «մաքրվում էր» և սկսվում էր զորամասի թիկունքային «խաղաղ» կյանքը մինչև առաջավոր գծերը հասնելը։

Նա գործադրում էր իր առանձին զինվորական կանոնները։ Եթե այն բնակելի կետը, որ ինքն էր մտնում իր զորամասով՝ իրենցից առաջ գեստապոն «եղել է» մի անգամ՝ նա կատարում էր մի հավելյալ մաքրագործում ևս։ Նա կամենում էր անձամբ վստահ լինել վայրի կատարյալ անվտանգության։ Իսկ այդ կարելի էր ձեռք բերել, նրա ասելով, միմիայն կանխիչ խստությունը հասցնելով մինչև սարսափի և ճնշման վերջին կետը։ Ճնշել վերջնականապես, վճռականապես, անխնա։

Միայն մի «արիստոկրատիզմ», թե ռացիոնալիզմ ուներ—չէր սիրում կախել։

Այն առավոտ, որ կապիտան Շուլցը մտավ ռուսական ավանը, ուր ինչ-որ բան էր լսել այդ ավանի մոտակայքում գտնվող ռուսական հուշարձանի կործանման մասին, և ուր երկու սպաները խոսում էին ռուսական կուլտուրայի մասին, նա փնթփնթաց.

— Կուլտուրան գերմանական է։ Ուրիշ կուլտուրա չկա։

Հետո դառնալով մի սերժանտի, որ իր հետ ներս էր մտնում իրենց հատկացված տան բակը՝ նա մեքենական տոնով ասաց.

— Հանգստացնել գյուղը։

— Լսում եմ, կապիտան,—նույնքան մեքենական տոնով

պատասխանից սերժանտը և իսկույն կրնկի վրա պտտվելով դուրս գնաց:

Սերժանտը լավ գիտեր, թե իր կապիտանի տերմինով ինչ է նշանակում հանգստացնել.—վտանգի վերջին հնարավորությունը՝ դիմադրությունը հակառակորդ գյուղացու, պատանու, հասակավորի ու կրտսերի բոլոր գոյությունը մեջտեղից վերացնել:

Մի տասը րոպեից գնդացիրները կտկտացին: Հեռվից խուլ աղմուկի, շների հաչոցի հետ լսվեցին սուր ծղրտոցներ: Կես ժամից ամեն ինչ հանդարտեց: Միայն շները շարունակում էին ոռնալ ու հաչել անտառի եզրին:

Կապիտան Շուլցն անտարբեր լսեց այդ ձայները, որ նրա համար սովորական էին որևէ բնակավայր մտնելու առաջին ժամերին և սկսեց տեղավորվել սենյակում:

Նա իսկույն հանվեց և պառկեց մահճակալին: Նա ապահով էր միանգամայն: Գյուղը «մաքրված էր և հանգիստ»: Վտանգավորները մինչև վերջին մարդը գնդակահարված էին, գյուղը՝ խուզարկված: Մնացած արարածները՝ «զառամյալներն ու շները» ոչ մի վտանգ չէին ներկայացնում:

* * *

Տան հետևում կից մի երկու փոքրիկ տնակներ կային, որոնցից մեկի դուռը բացվեց և տարտամ քայլերով դուրս եկավ մի գունատ ծերուկ: Նա հետ շրջվեց դռան մեջ և խեթ նայեց ներս:

— Հա, ի՞նչ ես էլի նվում:

Ու դժգոհ նայեց ու սպասեց պատասխանի:

Տնակից դուրս եկավ մի պառավ, որ լացակումած աչքերով նայեց չորս կողմ և ապա գլխիկոր մտածելով՝ կարծես ինքն իրեն ասաց.

— Սիրտս մղկտում է: Էլի զարթնեց երևի:

Ծերուկը, որ միականի էր, մի աչքով խեթեց նրան: Բայց պառավն անհանգիստ էր: Նրա ձեռները դողացին և այտերի մկանները խաղացին հիվանդագին ցնցումներով: Նա գունատվեց: Ծերուկն ինքն էլ անհանգստացավ: Եվ կարծես վախենալով, որ պառավը կընկնի ինչ-որ մի հիվանդության նոպայով՝

անախորժած, բայց տարօրինակ դժգոհությամբ, որի մեջ նաև մեղմություն կար, ասաց.

— Գնա մտիկ տուր, տես։

Պառավը զարթնեց իր մտքերից, որ նրան կաշկանդել էին։

— Բա ի՞նչ կլի... էնքան թխկթխկոցներից։ Գնամ, այ, գնամ, հիմի զարթնած կլի։

Հետո նայեց ամուսնուն և ասաց ցած ձայնով.

— Հիսունի չափ գնդակահարեցին։ Պավլուն էլ մեջն էր, Կուզման, կողքին Զյորնիխն էր։ Հասկերի նման պառկեցին։ Հենց իսկը հասկերի նման։ Էն որ վարպետ հնձողի գերանդու տակ պառկում են, է։ Իսկը։

— Լավ, լավ, հերիք հաշիվ տաս, գնա բանիդ։

Պառավը կրկին հիշեց իր ցավը, անհանգստացավ և շտապով գնաց։

Ծերուկը գնաց մտավ կողքի մութ մեջեմեջ շենքը։ Գրպանից հանեց մի դանակ և սկսեց եղունգները կտրել։ Այդ զբաղմունքը նրան շատ երկար ժամանակ մեխեց միևնույն տեղում։ Հետո, երբ վերջացրեց՝ դանակը ծալեց, դրեց գրպանը և մտազբաղ սկսեց նայել հատակի մի կետին՝ կարծես մի բան էր որոնում, կամ գտել էր։ Իրոք՝ նա շարունակում էր իր մտքի թելը։ Մտածում էր պինդ, լարված։ Ապա սկսեց հոգածու և խուզարկու հայացքով նայել շենքի խորքը։

Դա բաղնիք էր։ Թաց տախտակների գաղջ հոտը մտնում էր նրա քիթը։ Նա տնտղեց անկյունները, որ խավարի մեջ էին։ Հետո ինքն իրեն մի քանի հավանություն տվեց և գլուխը վճռականորեն թափ տալով՝ դանդաղ դուրս եկավ բաղնիքից։

Նրա կռացած իրանը՝ պինդ ամրացած երկու փակագծաձև, ծուռ ոտների վրա՝ ցույց էր տալիս, որ նա շատ է բանել դաշտերում ու տանը։

Ծերուկն սպասում էր պառավին, որ գնացել էր մարագի հետևը։ Նայեց այն կողմը և բարկացած՝ աչքը բացուխուփ արեց անհամբեր։

Պառավը լացակումած վերադարձավ և տարակուսանքով նայեց ամուսնուն։

— Հա, ի՞նչ է, չի՞ հանգստացել։

Պառավը հեծկլտաց.

— Ախր ո՞նց կհանգստանա, Լեկսեյ Պետրովիչ, ո՞նց

կհանգստանա իմ աղունակ Ֆեդկան, որ միշտ հարցնում ես, ո՞նց կհանգստանա իմ արև բալեն: Հնգաթև աստղերն այրում են նրա թշերը, կսկծում, չեն թողնում քնի: Ախր աչքերը չկան, որ փակի, խոռոչներ են...

— Դե, դե, զռռը մի դնի, ես սիրտ չունեմ,— սրտնեղեց դյուրագրգիռ ծերուկը և չար միականի հայացքով ծակեց պառավի հայացքը: — Սուս,— սաստեց նա կտրուկ ու շրջվեց, որ գնա դեպի անտառը: Նրա չոր ձեռները դողացին:

— Ո՞ւր,— ուրախ տարակուսանքով հարցրեց պառավը:

— Ո՞ւր,— բարկացավ ծերուկը,— գնամ տեսնեմ ինչ կանեմ,— ու ինքն իրեն փնթփնթաց,— չի հանգստանում էլի, փնձ էլ չի թողնում հանգստանամ:

— Բա, չի հանգստանում... Ասում ես, ասում ես,— կենդանացավ պառավը,— ո՞նց հանգստանա, էս գնդակների կրակոցը զարթեցրեց:

— Լավ, լավ, տեսնենք, կանեմ մի բան,— հանգստացրեց ծերուկը և շարժվեց:

— Շատ հեռու չգնաս: Հիմա երևի կհրամայեն, որ բաղնիքը տաքացնեմ:

— Ես փայտի եմ գնում,— բացատրեց ծերուկը և հանկարծ կանգ առավ ու ընդոստ դարձավ դեպի պառավը.— Թող հրամայեն: Այո, թող հրամայեն: Ամեն օր չեն հրամայի: Չեն հրամայի ամեն օր:

Եվ իր միակ աչքով չարագույժ նայեց պառավին:

Նկատելի էր, որ ծերուկը ևս բռնված էր ինչ-որ հոգեկան անհավասարակշիռ դրությամբ: Բայց ըստ երևույթին նրանք իրար հասկանում էին:

Ծերուկը գնաց: Պառավը երկար նայեց նրա հետևից և ինքն էլ ուղղվեց դեպի մարագի հետևը, ուր կանգ առավ մի գերեզմանի մոտ, որ տեղ-տեղ ներս էր փլել: Պառավն սկսեց խոսել գերեզմանի հետ.

— Ախ, չես հանգստանում, Ֆեդկա, ախր դու պետք է հանգստանաս, որ մենք էլ հանգստանանք:

***

Կապիտան Շուլցը ճաշի մոտ զարթնեց, դուրս եկավ պատշգամբ և փոքր ճաղերին սեղմած՝ սկսեց դիտել տան բակն ու փողոցը: Մոտ եկավ սպասյակը որևէ հրաման ստանալու:

— Սա բաղնիք է՞,— հարցրեց Շուլցը ցույց տալով բաղնիքը:

— Այո, բաղնիք է,— ասաց սպասյակը:

— Ա,— կենդանացած շեշտով ձայնեց կապիտանը,— և այն էլ այսքան մո՜տ, մեր տա՜նը... Ես կլողանամ այս երեկո:

Եվ մտքում ավելացրեց ժպտալով. «ռուսական միակ կուլտուրան, որ ճանաչում եմ»:

Սպասյակը տաբուրետ բերեց, որի վրա նստեց կապիտանը և անձնատուր եղավ իր մտքերին: Նա երազող չէր: Նրա մտքերը ռեալ հաշիվներ էին իր նեղ մասնագիտական գործերի, որոնց մեջ սիրում էր թաղվել նրա գործնական խելքը:

Շուտով, շուտով,— և դա պարզ է— պատերազմը կվերջանա հաղթությամբ: Նա հող կստանա այս հարուստ երկրում, կդառնա կալվածատեր: Նա Գերմանիայից ընդմիշտ կտեղափոխվի այս նախկին ռուսական երկիրը, որի անունը հետո կփոխվի իհարկե: Եվ իհարկե պատերազմը կվերջանա թշնամու հավիտենական պարտությամբ: Կսկսվի խաղաղ կյանքը և ինքն այստեղ կաճի ու կբազմանա, թողնելով իրենից գերմանական մի նոր, երկաթյա սերունդ: Սա պարզ է, ինչպես մի հեշտ, թվաբանական խնդիր:

Այս մտքերի հետ էր, որ նրա առջևով անցան պառավն ու ծերուկը՝ վերջինիս մեջքին փայտի կապոց:

Դա կտրեց նրա մտքի թելը: Նա իհարկե նրանց միջատի տեղ էլ չէր դնի, բայց նրան մեքենաբար վիրավորեց սրանց համարձակությունը՝ անցնել այն տան բակով՝ որ ինքը գրավել է:

— Իսկ ինչո՞ւ են օտարներն անցնում բակով,— հարցրեց կապիտանը դժգոհ:

— Նրանք նախկին տնատերերն են,—բացատրեց սպասյակը:

— Քշել բակից:

— Լսում եմ, կապիտան:

— Եվ բաղնիքը տաքացնել տալ:

— Սրանք են տաքացնողները: Արդեն սկսում են տաքացնել:

— Իսկ ո՞վ հրամայեց:

— Ես կարգադրեցի, կապիտան, մտածելով, որ դուք ըստ սովորության այսօր կլողանաք:

— Հա, լավ, թող տաքացնեն:

Կապիտանը նայեց ծերուկի ոտներին, որ այնպես էին ծռվել, կարծես նրա ցամաքած իրանն անգամ ճնշում էր և պատրաստ էր կոտրել դրանք: Ծերուկը քայլում էր երերալով, ոտի քիթը կպցնելով քարերին ու հողի կոշտերին:

Նայեց կապիտանը ծերուկին ու պառավին և զզվանքի ու արհամարհանքի մի նշույլ փայլեց նրա ապակե աչքերի մեջ:

«Նայելն անգամ կեղտ է աչքի համար: Զնչին մարդուկներ»,— մտածեց նա և ատելությամբ թքեց պատշգամբից վայր:

Ուշ երեկոյան կապիտանը գնաց դեպի բաղնիք: Դռան մոտ, ճանապարհի մի կողմ, կանգնած էր ծերուկը: Սա չնայեց կապիտանին, այլ աչքը գետին գցած սպասեց, որ անց կենա: Կապիտանն արհամարհանքով նայեց ծերուկին և կոշկի ծայրով լուռ զարկեց նրա ծունկին: Ծերուկը հետ-հետ գնաց, բայց ուժ արեց մնաց իր ծուռ ոտների վրա: Նա մի ծպտուն չհանեց, միայն իր մի աչքով խոր նայեց կապիտանին:

Կապիտանը մտավ բաղնիք, որի հանվելու նստարանի վրա սպասյակը արդեն վաղօրոք ներս մտած՝ բաց էր արել փոքրիկ ճամպրուկը սպիտակեղենի և ցամքոցի հետ: Սպասյակը հայտնեց, որ ամեն ինչ պատրաստ է:

Կապիտանը հանվեց ու մտավ ներսի մասը: Այնտեղ նա լվաց իր պիրկ մարմինը, հետո բարձրանալով վերևի դարակը՝ պառկեց: Նա վարժվել էր ռուսական բաղնիքի ձևերին:

Սպասյակին պատվիրել էր սովորել տեղացիներից և գործադրել գոլորշի առաջ բերելու կերպը: Եվ երբ սպասյակը գոլորշին բարձրացրեց ներսում և դուրս գնաց՝ կապիտանը մտավ ներս ընդունելու «ռուսական կուլտուրան»— ինչպես ինքն էր ասում:

Գոլորշին պարուրեց նրա կարմրած մարմինը, որը երբեմն տոգորվում էր մի քաղցր, անհասկանալի սարսուռով: Սարսուռ, որ կատաղեցնել կարող էր մարդու, մղուցք առաջ բերել՝ մարմինը ծեծել, խաշել, ցնցել:

Հետո նա «թթվեց», թուլացավ, երազել սկսեց։ Մի անորոշ, անձև պատկեր սկսեց երերալ նրա երևակայության մեջ։ Քուն էր գալիս վրան, բայց նա զսպում էր իրեն և երանության մեջ աչքերը կիսախուփ վայելում էր ջերմ գոլորշին, որ շնչում էր նրա մարմնի վրա, շոշափում պլաստիկական շարժումով և ցրվում։

Դա մի ճերմակ մորուք էր, որ գալարվում էր հատակին, պատերին, առաստաղին։ Միայն խոնավությունից սևացած դուռն էր գծագրվում իբրև մի սև քառակուսի ստվեր։ Այդ ստվերը թանձրանում էր մերթ ու նոսրանում։ Կաթնագույն գոլորշին էր այդ, որ խաղալով դռան կողմը՝ առաջ էր բերում գույների այդ ռիթմը։ Շուլցը լավ չէր էլ նայում այդ կողմը։ Եվ կիսափակ աչքերը դարձրեց առաստաղի կողմը։

Մի անգամ միայն նա հայացքը ակամա կրկին դարձրեց այն կողմը, որովհետև նրան թվաց, թե ինչ-որ մի բան լողաց դռան մեջ։ Նայեց կողքանց, այնտեղ ոչինչ չկար։ Եվ հենց ուզում էր կրկին աչքերը դարձնել առաստաղին, որ հանկարծ դարակի տակից վեր սողաց մի սիլուետ։ Մարդկային կերպարանք։ Եվ գոլորշի՞ն էր արդյոք սպիտակացրել նրան, թե իրոք նա սպիտակ էր խողաճարպի նման։ Նա մերկ էր և դեմքից կախ էր ընկել և պարուրում էր մի գոլորշու քուլա՞, թե մորուք։

Հենց այն է — կապիտանն ուզում էր շարժվել և լավ նայելով որոշել, թե ով էր այդ արարածը՝ հանկարծ սիլուետը հարձակվեց նրա վրա, դանակը պիրկ հարվածով մխեց նրա որովայնի մեջ և հուժկու մի շարժումով պատռեց ամբողջ որովայնը վերից վար։ Միաժամանակ մի թանձր թաց շոր գցեց կապիտանի բերանի վրա և ճնշեց։ Հարվածող ձեռքը պրկվելուց դողաց։ Մինչ լողացողը փորձ արեց ցատկել վեր՝ աչքերը մթնեցին և գլուխը պտտվեց։ Նրան թվում էր, թե գոռում է, բայց իրոք դա անձայն արտաշնչումն էր։ Ականջները թշշացին, տակի դարակը խորտակվող մակույկի պես շուռ եկավ իր հատակի վրա, առաստաղը շրջվեց անդունդի վրա և կապիտանը ուշքը կորցրեց։

Սպասյակը, որ գոլորշին պատրաստելուց հետո գնացել էր բակը և միամիտ շրջում էր այնտեղ և հեռանում էր, մոտենում բաղնիքին՝ բնազդորեն անհանգստացավ։ Նրան թվաց թե ինչ որ ստվեր էր սահել ներս՝ բաղնիքը։ Մոտեցավ դռան և

ճսլլրտում ու ճնշված ձայներ լսեց։ Սպասյակը ներս վազեց։ Մշուշի մեջ նա տեսավ ծերուկին ու պառավին, որ ինչ որ բան էր փաթաթում սավանի մեջ։

— Հա՛լտ (կանգնի՛ր),—գոռաց սպասյակը և երկաթե մագիլները ցցեց ծերուկի վզի մեջ, մյուս կեսը գցելով պառավի ուսին։ Նրա համար պարզվեց եղելությունը։ Անլուր սարսափելիություն... նա գոռաց և ծերուկին ու պառավին խփելով պատին բաց արեց արնաթոր փաթեթը։ Նրա մեջ կապիտանի արյունոտված գլուխն էր։ Սպասյակի գոռոցի վրա ներս վազեցին երկու զինվորներ։ Նրանք բռնեցին ծերուկին ու պառավին և դուրս բերին։

Ծերուկն հանգիստ էր ըստ երևույթին, միայն արագ թարթում էր մի աչքը և թեթև լսում։ Նրան ցնցում էին, բայց նա շարժվում էր իբրև առարկա։ Պառավը դողում էր հուզմունքից։ Նա թուքը կուլ տալով նայեց ծերուկին և բավարարված հանգստացավ։

***

Ծերուկին ու պառավին տանում էին հրապարակ, կախաղանի մոտ։ Հակառակ սպանվածի սովորության՝ որոշել էին կախել սպանիչներին՝ բնակչության համար խրատական տեսարան սարքելու նպատակով։ Գյուղացիներին՝ գնդակահարման սպառնալիքով՝ հարկադրել էին ներկա լինել։ Ու մինչ մի կողմից հրացանի կոթերով ժողովում էին ուշացած բնակիչներին՝ դատապարտված զույգը գնում էր դեպի կախաղան։ Ծերուկը իր ծուռ ոտները հաստատ դնելով գետնին՝ գնում էր շուտ շուտ նայելով իր շուրջը՝ կարծես ինչ որ մարդկանց որոնելով, իսկ պառավը որքան կարող էր՝ գնում էր մի տեսակ շտապով, կարծես ձգտելով հասնել մի ցանկալի գործի։ Միայն նրա դեմքը հանգիստ էր և հանդիսավոր։ Այդպես հավատացյալները եկեղեցի էին գնում հաղորդվելու։ Պառավն իր ամենօրյա հագուստը, որով բռնվել էր սպանության վայրում, այդ օրը ձեռքով հարթել էր մեծ խնամքով։

Երբ մտան հրապարակ՝ բազմությունը հազիվ լսելի հևաց։ Պառավը չնայեց ոչ ոքի։ Նա իրեն զգում էր մի մեծ անջրպետով բաժանված՝ կյանքի մարդկանցից։ Բայց նա զգում էր մի ջերմ համակրանք, որ հոսում էր բազմության կողմից դեպի իրենց։

Ծերուկը հաստատ քայլերով գնաց կանգ առավ կախաղանի մոտ։ Նա կանգնեց, հանգիստ շունչ քաշեց և անվրդով նայեց բազմությանը։ Նրա հայացքում կար մի ամուր վճիռ՝ մեռնել երբ մահն եկել է և իր գործն էլ դրանով փակել։

Զինվորները կատարեցին վերջին արարողությունները, փորձեցին պարանների պնդությունը, կարծես մահապարտները ահագին տոննաներ կշռելիս լինեին կամ կարող էին փախչել։ Բազմությունը գլխակոր գետնին էր նայում։ Նրանց միջից լըսվում էր խեղդված հեծկլտոց։

Հանկարծ ծերուկը այլակերպվեց, ցնցվեց և գոռաց.

— Է է է յ...

Բոլորն ակամա լարվեցին։

Ծերուկի կրծքից դուրս թռավ մի դողդող և զարմանալի ուժեղ բաս ձայն.

— Ասեք սրանց, որ մենակ մի բռնակալ չի փորձել մաքրվել իմ բաղնիքում։ Նրանք շատ են և հիմա իջել են իմ ջրհորի դժոխքը։ Ասեք, որ ոչ մի բաղնիքում ու ջրհորում չեն լվա իրենց արարմունքները։

Սպան ստույգ մոտեցավ և մի շառաչուն ապտակ շփեց մոլեգնած ծերուկի երեսին։ Սա պահեց իրեն, հետ հետ չգնաց, ուղիղ նայեց սպային և թքեց նրա դեմքին։ Սպան հայհոյեց և գոչեց զինվորներին, որ գործի անցնեն։

Այդ ժամանակ պառավը, որ շարունակում էր հանդիսավոր նայել հեռուն՝ մի ձեռը քամակին դրեց և մյուսի բռունցքը մեկնելով դեպի սպան՝ գունդուկծիկ թափ տվեց իր կուզ մեջքը և հետ առաջ պար գալով տեղն ու տեղը կանչեց.

— Բա,— թուքը կուլ տալով դողացրեց շրթունքները,— բա իմ Ցեղկան, իմ անթառամ Ցեղկան, որին խոշտանգեցիք աչքերիս առաջ. նրա արյան փոխարեն միլիոնները պիտի պատասխան տան։

Պառավի ամեն մի ֆրազի պոռթկումից նրա կուզը ռիթմիկ ու ազդու ցնցվում էր ։ Կարծես այդ կուզի մեջ, դառն աշխատանքից, պայքարից գոյացած կուզի մեջ լիներ հավաքված նրա կյանքի ողջ մաղձն ու զոհված զավակի, գյուղում տեսած խժդժությունների ծանր վիշտն ու վրեժը։ Պառավի սղալած մազերը գզգզվեցին, և նա չարագույժ աչքերով սոսկալի էր այդ մոմենտին և նման էր կատաղած հսկա թխական հավի, որ

փշաքաղված փետուրներով հարձակվում է ուրուրի վրա և կտցում նրան։

Զինվորները պառավին ուժգին հրեցին կախաղանի տակ, բայց նա նույնպիսի ուժեղ թափով առաջ մղվեց և իր ցնցապաթով և խռպոտ ձայնով ֆշշաց զինվորների վրա.

— Իմ Ցեդկան չի մեռած, նա քնած է հողի մեջ. նա կվեր կենա մի օր։ Բոլոր թաղվածները կվեր կենան և էն օրը վայ ձեզ, անիծյալ հերովդցիկներ։

Զինվորները խլեցին պառավի ոսկրացած թևերը և պարաններով կապկպեցին։ Պառավը դադարեց խոսելուց, բայց նրա կզակը ցնցվում էր ու դողում։

Մի երկու րոպեից հետո ծերունու ու պառավի մարմինները պարել սկսեցին օդում՝ իրար տնազ տալով կարծես, կամ կըրկնելով իրար։

Հավաքված բազմության միջից, որոնց մեծ մասը զանազան հասակի կանայք ու փոքրաթիվ երեխաներ էին ծերերի ու պառավների հետ՝ դուրս թռավ մի ճիչ, որ և իսկույն խեղդվեց հեկեկոցի մեջ։ Ծերունիներից մեկն անձայն կափկափեցնում էր ներքին կզակը։ Իսկ մյուսները արձանացած ու գլուխները հըպարտ, ցնցագույժ աչքերով նայում էին հեռուն, լի փոթորկալի մտքերով։

ԱՆԽՈՒՍԱՓԵԼԻՆ

Մինչև թարգմանը կվերադառնար, որ զինվորների հետ գընացել էր նշանավոր պարտիզանի հորը բերելու՝ գյուղսովետի շենքում հավաքված գյուղացիներն ու գերմանացի սպան սպասում էին։ Բոլորը լուռ կանգնած էին սեղանի առաջ, որի մոտ նստած էր սպան, որ շրթունքները կծելով և թուքն արագ-արագ կուլ տալով մեկ նայում էր դռնից դուրս և ապա գյուղացիներին։ Անհամբերությունից նրա կաս-կարմիր դեմքը, ծալքավոր ծոծրակը և ներվային կծկումներով խլթխլթող այտերը կապտում էին։ Նրա մազերն ու հոնքերն սպիտակ էին — լուսանկարի նեգատիվի նման։ Իսկ ապակի աչքերը որևէ բարի բան չէին գուշակում։ Դրանից էլ բոլորը հատակին էին նայում։ Միայն

մեկը նրանցից՝ միաչքանի ու նենգ՝ համառ նայում էր սպային: Սպան ընդոստ շարժումով թեքվեց դեպի դռան կողմը և անհամբեր ու դժգոհ փնթփնթաց.

— Նո՞ւ, ի՞նչ են անում այնտեղ:

Շների հաչոց էր գալիս «այնտեղից», որ երբեմն ընդհատվում էր հանկարծակի աղիողորմ կլանչոցով: Դա զինվորներն էին, որ ծեծում էին շներին:

Վերջապես մի խուլ աղմուկ՝ խառն ոտնաձայնի հետ: Սպան լարվեց: Գյուղացիներից մեկը ծանր հոգոց քաշեց՝ թեթևացնելու համար խեղդող շնչառությունը:

Ներս մտան զինվորները թարգմանի հետ՝ հրելով մի բարձրահասակ, նիհար գյուղացու:

— Սա՞, սա՞ է...—չարախինդ նայեց գյուղացուն սպան և ոտից գլուխ չափեց նրան:

Թարգմանը, դեղնադեմ ու մսոտ այտերով մի կարճահասակ մարդ, որ չես հասկանում որտեղից էր լույս ընկել և ինչպես էր ծանոթ գյուղացիներին, նրանց կյանքի անցուդարձերին՝ կոտրած ժպիտով հաստատեց սպայի հարցմունքը:

Գյուղացին հանգիստ ու հպարտ եկավ ուղիղ կանգնեց սպայի առաջ: Հավաքվածներն ավելի քարացան իրենց լռության մեջ:

Սպան, որ ըստ երևույթին մեծ կրքով սպասել էր այս վայրկյանին՝ ուզեց սկսել, բայց ատելության և չարության բեռից խեղդվելով՝ չկարողացավ ոչինչ ասել. նա միայն հառաչեց և հայացքը սևեռեց եկողի վրա:

Սա հենց եկել ու արձանացել էր նրա դիմաց՝ պարթևահասակ, փառահեղ մորուքով և աջ ձեռի բթամատը գոտկի մեջ խրած, սապոգների միջի երկաթի ոտները պինդ ու համառ հատակին դրած՝ ուղիղ նայում էր սպայի աչքերին:

— Ի՞նչ ես նայում աչքերիս մեջ, ես չեմ սիրում, որ նայում են աչքերիս մեջ— սկսեց սպան:

Թարգմանը բացատրեց: Բայց գյուղացին համառեց ու շարունակեց ծանր նայել սպայի աչքերին:

— Դե՛, հիմա ասա՝ ո՞ւր է պարտիզան որդիդ,—սկսեց հարցաքննությունը սպան՝ չսպասելով թարգմանին և խոսելով կոտրտված ռուսերենով:

Գյուղացին չպատասխանեց և շարունակեց վերևից ներքև նայել սպային։

— Լսո՞ւմ ես... հը՞... ո՛չ միայն դու, այլև սրա՛նք պիտի ասեն ու հաստատեն, թե ո՞ւր է պարտիզանը։ Դե՛։

Գյուղացին աչքերն անգամ չճպեց։ Եվ եթե չլիներ նրա ելևէջող կուրծքը, որ շարժում էր նրա մարմնի այդ մասը՝ կարելի էր ասել, որ նա արձան է։

Սպան զգում էր իրեն, որովհետև դեռ տատանվում էր— ծեծո՞վ սկսել ու սպանելո՞վ վերջացնել գյուղացուն, թե՞ — իսկույն ևեթ սպանել և վերջ տալ նրան։ Նա որոնում էր կտտանքի ազդու ձևեր և մեկից մյուսին անցնելով՝ դանդաղում էր և նայում գյուղացուն։ Նրան ատելի էր այդ կերպարանքը, որի մեջ նա տեսնում էր մի օտար երկրի ողջ բնակչությունը։ Նա այրող նախանձ էր զգում տեսնելով այդ գյուղացու բարձր հասակը, ուղիղ իրանը, կոշտ, ջլուտ մատները և այն համառ, պինդ կեցվածքը, որով նրա ոտները կպել, տիրում էին երկրին, այն հարուստ սևահողին, որի մասին սպան առասպելներ էր լսել։ Նա շատ էր տեսել այդպիսի գյուղացիներ և հիմա իր դիմաց կանգնածը կարծես միախառնել էր նրանց բոլորին։

Սպան հիշեց շարանն այն մարդկանց, որոնց նա կոտել և ոչնչացրել էր հարձակման ճանապարհին։ Բայց և ահա նրանք կրկին հարություն են առել։ Սրանք անվե՞րջ են, սրանք չե՞ն ոչնչանալու։ Սրանք այսպես անվերջ կմաշե՞ն, կհատցնե՞ն հենց իրեն, սպային։

— «Մի՛շտ միևնույն մարդը դիմացս»—մրթմրթաց սպան յուրովի և թափ տվեց իրեն կաշկանդող մտքերը։

Նա ձեռքը զարկեց սեղանին և թնդաց.

— Դու չպե՞տք է ասես որդուդ տեղը։

Գյուղացին կրկին ոչինչ չպատասխանեց և միայն մի ոտից հենվեց մյուս ոտին։ Եվ միշտ՝ հայացքը սպային, հաղթական ու լուռ։ Նա կարծես չի մասնակցում սպայի սարքած տեսարանին, այդ համարելով իրեն չվերաբերող մի գործ։ Բայց նրա աչքերի մեջ խորը պահված էր մի կայծ, որ ապրում էր, մտածում, որ խոսում էր մի ինչ-որ ահավոր բանի մասին։

Սպան նայեց բոլոր գյուղացիներին, որ ուղիղ կանգնել էին իր դիմաց, աչքերը հատակին և զգաց, որ նրանք ևս լռելու են շարունակ։ Եվ կատաղեց.

— Ի՞նչ, դուք չե՞ք ուզում խոսել։ Ես ձեզ հիմա խոսել կտամ...

Մոտեցավ պարտիզանի հորը։

— Դու վերջիվերջո չե՞ս խոսելու...

Ծռմեց բերանը, վնգաց և բռունցքով սաստիկ զարկեց գյուղացու դեմքին։ Գյուղացին դեմքը թեթևաշարժ թափ տվեց և մնաց նույն տեղը, նույն դիրքով։ Արյունն աշխուժ փայլով հոսեց նրա մորուքի վրա և սկսեց կաթկաթել հատակին։

— Ա՛ռ,— մի անգամ ևս հարվածեց նույն տեղին։ Կրկին մի անգամ ևս։

Եվ եկավ նստեց տեղը։ Հետո դարձավ բազմության.

— Է՛, լսեցե՛ք. և թող սա է՛լ իմանա վճիռս։ Բոլորիդ պիտի կոտորեմ՝ եթե չիմանամ, թե ուր է պարտիզանը։ Ես նրան պիտի ոչնչացնեմ քանի նա դեռ չի եկել գաղտագողի։ Նո՛ւ,— կրկին դարձավ ծեծվողին։

Բայց պարտիզանի հայրը լռում էր համառությամբ ու չարությամբ։ Նա անլսելի հևում էր և հայացքն հառած սպային՝ նայում էր սպառնալի։ Սպան վեր թռավ և սկսեց մոլեգնությամբ ծեծել նրան։ Եվ ինչքան զարկում էր՝ այնքան այլանդակվում էր գյուղացու դեմքը, որն ինչքան այլանդակվում էր, այնքան ավելի կատաղեցնում էր սպային, չէր հաղթահարվում, ընդհակառակը՝ ուժ էր առնում, ճնշում էր, ինքն էր հաղթում։ Սպան խելագարվում էր։ Ձեռքը հոգնել էր, արյան մեջ կորել, ցավում էր։ Նա խլեց ատրճանակը պատյանից և սկսեց կոթով հարվածել գյուղացուն։ Բայց ծեծված դեմքն անճանաչելի այլանդակվեց թքախառն արյան մորուքի պատառներով՝ մակույտերի մեջ։

— Հիմա կասե՞ս...— խռպոտ հարցրեց սպան։

Գյուղացու դեմքն այդ րոպեին արդեն իրոք սարսափելի էր։ Սպան նայեց նրա արյունոտ աչքերին, ատրճանակն ուղղեց դեպի նա, ուզեց կրակել, բայց հետ քաշվեց։ Գյուղացին անողոք նայում էր նրան...

— Սա կսպանի՜ ինձ իր հայացքով, իր լռությամբ,— դարձավ զինվորներին,— դո՛ւրս տարեք սրան, վերջացրեք, չեմ կարող տանել սրա հայացքը։

Զինվորները խլեցին գյուղացուն և դուրս տարան։ Սենյակի բազմությունը շունչը պահեց։ Դրսից լսվեց մի չոր կրակոց։ Լըսվեց թե ինչպես թրմփաց գետին գյուղացու մարմինը։ Հետո

դարձյալ կրակոց, կրկին ու դուրսն ամեն ինչ լռեց: Բազմության մեջ մեկը խուլ նվաց:

— Նուո՜ւ...— խեղդված մռմռոցով լսեցին նրան մյուսները:

Սպան գնաց դեպի դուռը, նայեց դուրս.

— Դու այդպես կնայե՞ս ինձ, դու նրան կբերե՞ս ինձ ոչընչացնելու... Համա՛ռ շուն... Երկաթե ներվեր են պետք դրանց համար: Բայց ես ունե՞մ երկաթե ներվեր,— նորից քաջալերվեց սպան և սպառնալի դիրք բռնեց:

Ու թքելով եկավ նստեց, հևաց սեղանին հենվելով և գլուխը թաղելով ափերի մեջ:

Հետո գլուխը բարձրացրեց դեպի մնացածները.

— Գիշերս էլի կկանչեմ ձեզ՝ վերջացնելու համար պարտիզանի գործը: Ձեզ ևս սպասում է այսպիսի մահ: Հիմա քշվեցե՛ք տներդ և մտածեցեք...

Եվ ծանր դոփելով հատակին ու սանդուղքի փայտե աստիճաններին՝ հեռացավ:

***

Խոպոտ երգն ու հարբած բացականչությունները հետզհետե մարում էին արբշիռ, հղփացած սպաների շրթունքներին: Մի երկուսը քնում էին մահճակալի վրա:

Սպան և մի այլ պաշտոնյա դեռ խմում էին: Սպան չէր հարբում, թեև խմել էր կարգին:

Չոր ու ցամաք պաշտոնյան, որ ավելի սակավ էր խմել, քթի տակ մռմռալով մի երգ, երբեմն դուրս էր նայում պատուհանից, որ սև քառակուսի խավարով մի անդունդ էր բաց անում դեպի դուրս, դեպի երկինքը: Դուրսը ամպ էր ու մշուշ:

Պաշտոնյան վեր կացավ, գնաց դեպի պատուհանը, դուրս նայեց երկար ու կրկին եկավ նստեց սեղանի մոտ:

Սպան նայեց նրա աչքերին և իրոնիկ շեշտով հարցրեց.

— Հը՛, ո՞ւմ ես սպասում:

Պաշտոնյան ներվային ժպտով նայեց սպային.

— Ե՞ս... հենց այնպես...

— Նա կգա՜...

— Ո՞վ:

— Հը՞մ:

Պաշտոնյան շարունակեց ժպտալ.

— Չի կարող։

Հետո լռչացավ և տարակուսած հայացքը հառեց սպային։

Սպան հառաչեց.

— Նա կգա՜, նրան կբերի այն սարսափելի սպանվածը։ Ինձ կատաղեցնում, հուսահատեցնում է այդ համառ, չար հայացքը։ Նա ինձ նայում է ամեն տեղ։ Լսի՛ր, դու հավատո՞ւմ ես նախազգացման։

— Ե՞ս... չգիտեմ։

— Ես հավատում եմ։ Ես նախազգում եմ, որ նա կգա։

— Ո՞վ նա,—սրտնեղեց պաշտոնյան, թեև կրկնվեց մի քանի անգամ, թե ում մասին է խոսքը։

Սպան վերցրեց գինով լի բաժակը։ Նրա ձեռքը հուզմունքից դողում էր։

— Ես հավատում եմ նախազգացման։ Նա կգա՜, այն պարտիզանը։ Այդպես էր ասում սպանվածի հայացքը։ Նա կգա՜ և կգտնի ինձ։ Ես զգում եմ։ Անիծյա՜լ երկիր...

— Անհիմն զգացումներ են,— ասաց պաշտոնյան, բայց և ինքը սարսափեց այդ մտքից։

Հետո կրկին վերկենալով տեղից՝ անցավ դեպի դուռը, բացեց, նայեց դուրսը և վերադարձավ.

— Բայց ախր ի՞նչ հիմք ունես,— հարցրեց նա,— գյուղացին սպանված է, մյուսները համարյա բանտարկված, գյուղում մեր զինվորներն են։ Մինչև մոտի գյուղ, մինչև մոտենա տանը...

Դուրսը մի բան սվսվաց։ Կարծես քամին շոշափեց դռան ճաղերը։

— Պահակներն են,— ինքն իրեն սիրտ տվեց պաշտոնյան,— այնպես չէ՞...

Սպան բերանբաց ու մտքերի մեջ կորած՝ հևալով նայեց նրան։

Դուրսը լռեց ամեն ինչ։ Միայն հեռվից, անտառից հատ հատ կաթոցի նման տնքում էր գիշերահավի ծվլթոցը։

— Ծա՞նր է այս երկրում,— խոսեց պաշտոնյան՝ խլացնելու համար այն խռովքը, որ զարթնել էր նրա մեջ գիշերային այս պահին, օտար, թշնամի երկրում, օտարի տան հարկի տակ։

— Անիծյա՜լ ցեղ,— մռնչաց սպան,— չի՛ ընկճվում, չի՛

հանձնվում։ Այստեղ ես կգտնե՞մ իմ վախճանը — ահա՛ թե ինչով կվերջանա բանը...

— Դու նախապաշարված ես, էրի՜խ,—խոսեց պաշտոնյան հաստարակ ձայնով, վերջ տալու համար այն միստիկական մըթնոլորտին, որ լցրել էր սենյակը և տագրել նրանց, — դու նախապաշարված ես։

Հազիվ էր վերջացրել իր խոսքը պաշտոնյան՝ երբ դուռն աննկատելի բացվեց և ներս նայեց մի կերպարանք, որի պղնձե դեղնագույն, նիհար դեմքին փայլում էին չարաժպիտ աչքերը։ Եվ միայն այս էր, որ տեսան սպան ու պաշտոնյան։ Նայողը հետ ընկրկեց և արագ թաքնվե՞ց թե հեռացավ տանից։ Հետևյալ վայրկյանին պայթեց ռումբը և ամեն ինչ խեղդվեց ու կորավեց ծխի ու մետաղի մեջ։

Դա կատարվեց այնքան հեշտ ու բնական, որքան անխուսափելի բանը, որ սպասվում է։

Շները հաչեցին, դուրսն իրար անցան, լսվեցին անկանոն, երկարատև կրակոցներ, և ապա հետզհետե ձայներն հեռացան և ամեն ինչ լռեց։

***

Անտառի խաշամկոտը ռիթմիկ խշշում էր պարտիզանի քայլերից։ Նա գնում էր հանգիստ և երբ ծխախոտը տանում էր բերանին՝ մի վայրկյան խավարի միջին կարմրում էր հոգնատանջ, բայց հուսալի մի դեմք, որ մտածում է։

Պարտիզանը վերադառնում էր իր ջոկատը։

ՎԵՐԱԴԱՐՁ

Գյուղացիք արտասովոր ուրախության մեջ են՝ թեև տանջված ու հոգնած երևույթ ունեն։ Նրանք մի րոպե մոռացել են իրենց տանջանքները թշնամին գյուղը գրաված օրերին։ Նրանց մեծ մասը փախած էր եղել և նոր էր վերադարձել Կարմիր Բանակի հետ, ոմանք եկել էին շրջակա անտառներից, իսկ որոնք մնացել էին գյուղում՝ հիմա ազատ համարձակ փողոց էին դուրս եկել և դիտում էին վերադարձողներին։

Գերիներ բերին, որոնք աչքերը գետնին անցկացան գյուղի միջով։ Նրանց հողագույն դեմքերին դրոշմվել էր պարտության դառնությունը՝ քաղցի և հոգնածության զգացման հետ միասին։

Գյուղի միջով արագ անցնում էին կործանիչ գումարտակի մարտիկների խմբերը։

Մի գյուղացի դիմեց նրանց.

— Տեսա՞ք գերիներին, աչքները գետնին էր։ Վախենո՞ւմ են սողունները։

Մարտիկները չպատասխանեցին։ Նրանք կարծես տարված էին մարտական կյանքի ուրիշ հոգսով, որ կարծես կապ չուներ գյուղացիների կյանքի հետ։ Նրանք շտապում էին գյուղի զանազան փողոցները՝ ոչնչացնելու գյուղում թաքնված ավտոմատավորներին։

Եվ փողոցը պատկերացնում էր մի տարօրինակ խառնուրդ զանազան վիճակների ու հոգսերի։ Մինչ գերիները կտրված և կենդանական զգացմունքով տարված դնում էին թիկունք, և գյուղացիները շուրջն էին դիտում՝ պատրաստվելով տեղավորվելու՝ գյուղի ծայրին հրաձգություն էր տեղի ունենում։ Կյանքը մահին փաթաթված պարում էր գյուղի փողոցներում։

Շտաբը տեղավորվել էր գյուղի ծայրին ճակատամերձ վայրում։ Ամեն րոպե բացվում փակվում էին դռները, ներս էին մտցնում գերիներին, բերում էին ռազմավարի նմուշներ, գրաված Թղթերի կապոցներ։ Դա տանկիստներն են խլել մի ժամ առաջ։ Հեռախոսը հաղորդում է նոր հաջողության մասին։

Ահա և գյուղում սկսվեցին կրակոցներ։ Կործանիչները մաքրում են տները, դուրս են քշում թաքնված ավտոմատավորներին։ Նրանք արագ դուրս են թռչում թաքստոցներից, արագ ընկնում են որևէ ապաստան, կպչում, մնում և ապա կրկին դուրս փախչում, որ վերջապես ընկնեն գետին ու մնան անշարժ։

Կործանիչներն ստուգում են ամեն տուն, ամեն չարդախ, և երբ մաքրում են տունը՝ դռանը կավիճով գրում են. «Մաքրված է»։

Փողոցի միջով դանդաղ անցնում է մի սայլ։ Անհնարին բեռնըվածությունից ուռել է նա կուշտ կերած եզան նման և ցընցվելով շարժվում է առաջ։ Սայլի վրա նստած են մի ծերունի, մի կին և երեք երեխա։

Ծերունին բերանաբաց նայում է չորս կողմ։ Նա սաստիկ

հետաքրքրված է. կարծես առաջին անգամն է տեսնում գյուղը: Եվ այն վայրը, որ ծնվել է նա և ծերացել՝ նրան խորթ է թվում: Ե՛վ տները իրենց տեղահանված պատուհաններով, կոտրած, այրած դռներով, և բոստանները, որ քչուչ են արված, այնքան փորփրել են թշնամու զինվորները, և՛ մարդիկ, որ պատառոտված են, ցեխոտ ու նիհարած,— այս ամենը ամենակենդանի հետաքրքրության առարկա է դառել ծերունու համար:

— Իսկ սա՞ ինչ է,— հարցնում է ծերունին՝ նայելով այրված ու ցրված մի տան, որի մեջ ձագար է բացվել: Եվ ինքն իրեն պատասխանում է:

— Դա ռումբ է ընկել ինքնաթիռից:

Նրանք հասան գյուղի ծայրին: Ծերունին նայեց մի տան կողմ: Կործանիչ գումարտակի մարտիկները դռան վրա գրեցին և հեռացան: Սայլը մոտեցավ տանը և կանգ առավ:

— Այս ի՞նչ են գրել դռանը,— հարցրեց ծերունին երիտասարդ կնոջը:

— Գրել են «մաքրված է»: Ասել է՝ ֆաշիստներ չկան մեջը,— պատասխանեց կինը հոգնած ձայնով և սպասեց ծերունուն:

— Մաքրվա՞ծ է, ասել է կարող ենք վերադառնալ:—Իջի՛ր:

Կինը իջավ և արագ վազեց առաջ:

— Կա՛ց, բանալի՛ն,— խոսեց ծերունին:

— Ի՞նչ բանալի, կոտրել են կողպեքը, տարել են մնացած իրերը:

Ծերունին զգույշ իջավ սայլից, մոտեցավ տան դռան, նայեց տանը, տնտղեց ամեն կողմից: Եվ տեսնելով, որ չեն այրել, չեն փլցրել՝ սրտապնդվեց:

— Ոչի՜նչ, կապրե՜նք: Դե՛, վե՛ր եկեք, իրերը կրեք նե՛րս:

Երեխաները աշխույժ աչքերով նայեցին սայլակի բնին և

— Ապե՛ր, ապե՛ր, տես սայլակի բույնը չի քանդվել,— գոչեց նրանցից մեծը:

Երեխաները աշխույժ աչքերով նայեցին սայլակի բնին և ծափ տվին:

— Մեր բույնը չի քանդված,—է՛դ ասեք, թե չէ՝ սայլակը բույն շինելու տեղ կգտնի,— ասաց ծերունին և թեթև, ուրախ շունչ քաշելով բաց արեց դուռը:

Իր բնակարանի ծանոթ հոտը մտերմորեն լողաց նրա քթով ներս: Նա շունչ քաշեց և տուն մտավ:

Մի րոպե միայն օտարացած թվաց նրան իր տունը: Դա հետքն էր այնտեղ մտած զինվորների, որ եկել էին կողոպտելու և ոչինչ չգտնելով մի մի բան ջարդել էին, ցնխոտել:

Այդ տունը մի ժամանակ առաջ սարսափն էր մտել և ապականել տան խաղաղությունը: Այնտեղ լցված էր ծերունու դառն մտքերով. հիմա ցնդեց այդ ամենը, և տունը կրկին հարազատացավ:

Ծերունին գնաց դեպի պատուհանը և կոտրած պատուհանից դուրս նայեց: Ահա անտառը և նրա կողքին փռված միապաղաղ կոլտնտեսական դաշտը, ուր կոխոտված, փորփրած է սևահողը:

— Ոչի՜նչ,— մռմռաց ծերունին,— քրքրված է, կոխոտված է, բայց կա՜ հարազատս, իմ սևո՜ւկս: Կհարթե՜նք, կշոյե՜նք, կբերի՜: Դե՛, երեխանե՛ր, իրերը վայր բերենք: Էլի եկանք տո՜ւն:

— Եկանք տուն, օխա՜յ,— բացականչեցին երեխաները և դուրս թռան:

Ծերունին զգաց այտի վրայից կաթող արցունքի գրգիռը և մրոտ թևքով սրբեց: Նայեց՝ իրեն էր նայում երիտասարդ կինը: Նրանց հայացքը հանդիպեց: Ծերունին հայացքը փախցնել էր ուզում, բայց չկարողացավ:

— Հը, Նրա՞ն ես հիշում: Նա այս անտառներումն է: Հրես կերևա:

— Պարտիզան է, ո՞նց կգա՝ կմնա տանը,— հարեց կինը:

— Ոչի՜նչ, հարսիկս, հենց պարտիզա՛ն է, որ մենք էլ տուն եկանք: Հենց դրա համար էլ պատերա՜զմ է: Դե՛, մաքրիր տունը, իրերը դարսենք:

Կինը նայեց չորս կողմը և զայրույթով լցվեց:

— Տես ի՜նչ են արել: Դե՛ թող հիմա Կոլյան լա՛վ հարվածի անիծածներին:

— Ապա ի՜նչ...

Երեխաները ներս էին բերում իրերը, որոնք քանի լցվում էին՝ այնքան սենյակները ուրախություն էին բուրում:

Ծերուկը նայում էր կնոջը, որ սկսեց ավլել սենյակները, և երեխաներին, որ տնքալով կրում էին իրերը:

— Դե՛, դե՛, իմ կարմիրբանակայիննե՛րս, լա՛վ աշխատեք։ Շուտով կգնանք պարտիզանների մոտ, պապան էնտեղ է։

Երեխաները կանգ․առան և ուրախ հետաքրքրությամբ նայեցին իրենց պապին։

— Ապա՞, էնտեղ է պապան, կռվում է ֆաշիստների դեմ։ Ուրա՛խ կացեք, լա՞վ կլինի։ Եկանք տո՞ւն։ Հողն էլի մերն է։ Էս մեր հայրենիքն է։

— Ուռա՜,— գոչեցին երեխաները և թռչկոտելով արագացրին իրենց գործը։

Տունը ժպտում էր։

ԾՆՈՂՆԵՐ

Կիրակնօրյա, ձմեռային արևշող առավոտը կարծես նրա համար է ժպտում, որ ռադիո-բարձրախոսը մի առանձին տրամադրությամբ հաղորդի իր բաժիններից թերևս ամենալիրիկականը։

Նամակներ ռազմաճակատին։ Նամակներ ռազմաճակատից։

Հուզիչ են նրանք։ Ամենակարճ և հասարակ խոսքերով ծնողները, կինը, զավակները, եղբայրը կամ ընկերները թիկունքից և ճակատից իրար են հղում ողջույնի խոսքեր, իրենց իղձերը, երբեմն հրահանգներ, քաջալերանքներ։

Գերագույնը՝ իրենց մի հեռավոր տեսակցություն կարճ երկվայրկյանում։

Ո՞վ գիտե՝ կռվի ո՛ր թեժ մոմենտն է այս րոպեին, երբ տանից հերոսին ողջույն է հղում նրա կինը, մայրը, եղբայրը կամ հայրը։ Մտերիմների, մերձավորների խոսքերը կհանձնեն նրան՝ եթե նա կրակի գծումն է և չի լսում։

Կամ այդ հուզական խոսքերը կզգան ամբողջ երկրի եթերի միջով՝ անծայրածիր տափաստաններում, քաղաքներում և ավաններում՝ որոնելով հերոսին ժողովուրդների սրտերում՝ եթե նա արդեն ընկած է ռազմադաշտում։

«Սիրելի՛ Տանյա, ի՞մ արծվիկներ՝ Միտյա և Շուրիկ։ Բարև՛, թանկագիննե՛րս։ Ես ձեզ միշտ հիշում եմ մեր մեծ հայրենիքի թշնամիների դեմ վարած մարտերում։ Մենք դեռ շուտով չենք տեսնվի։ Ես դեռ պարտավորություններ ունեմ հայրենիքի հան-

դեպ, ձեր հանդեպ, այս միլիոնավոր զոհերի համար, իմ վերքերիս համար։ Ես այնպես պիտի անեմ, որ դուք կարողանաք ապագայում պարծենալ ձեր ծնողով։ Հետո՝ ես առանձին հաշիվներ ունեմ ֆաշիստների հետ, ծնողներիս համար, որոնց խոշտանգել են նրանք Ուկրաինայում։ Շուտով ես կրկին այնտեղ կլինեմ։

Ձեր Միխայիլ Չերկեսով»։

Կապիտանը սա գրել է իր կնոջն ու երեխաներին Թիկունքի հիվանդանոցից, ուր նա ապաքինվում է բազմաթիվ կռիվներում ստացած վերքերից։

Նամակը հասարակ է գրվել։ Եվ ուրիշ կերպ էլ չէր լինի։ Կապիտանը շատ բան ունի ասելու, քան այս մի քանի բառերն են։ Այս հասարակ բառերն իրենց տակ պատմություն ունեն։ Մի պատմություն, որ խոր կնիք է դրել մարտիկի հոգու վրա։

Կապիտանն իր զորամասով հենց պատերազմի առաջին օրից մարտերի մեջ էր։ Նա սկսեց այդ մարտերը մղել իբրև զինվորական գործ։ Նա շատ բարեխիղճ զինվորական էր, և լիովին էլ նվիրվեց երկրի պաշտպանությանը։

Մարտական կյանք էր, ուներ իր մասնագիտական կողմը, որ զբաղեցնում էր սկզբում։ Զինվորական գիտությունը, նրա տեսությունն ու գործնականը, խաղաղ ժամանակի մանևրները «մարտական վիճակում»— այս ամենը հետո փոխվեց իսկական պատերազմի բովում։ Ակտիվ նահանջը, որ կատարում էր Կարմիր Բանակը, ստեղծելով հաղթության իմաստությունը՝ հարստացրեց նրա գիտությունը։

Բայց քանի խորացավ պատերազմը, քանի բազմացան մարտական դեպքերը՝ այնքան կապիտանի հոգեկան կյանքը լրջացավ ու խորացավ։ Նախկին պարտաճանաչ ու տաղանդավոր զինվորականը շատ նոր բաներ տեսնելով ռազմադաշտերում՝ կրեց մի քանի ապրումներ, որ այժմ հալյուցինացիա են լինում նրա երևակայության մեջ։

Չերկեսովը շատ բաներ տեսավ ֆաշիստների չարագործություններից։ Մարտի կորուստներին սովոր զինվորականը, որ սպանվածներին ու վիրավորներին նայում էր իբրև պատերազմի անխուսափելի չարիքի՝ տեսնում էր սպանածներ ու խոշտանգածներ։ Տեսնում էր ծառերից կախած երեխաներ։ Պատահում էր հրացանազարկ արած գյուղացիների։

Այս բոլորը լցնում էին Զերկեսովի սիրտը դառնություն, ատելություն մարդակերպ հրեշների հանդեպ: Չարագործությունը պատերազմի մեջ՝ դա ավելի էր նրա ազնիվ զգացմունքներին դիպչում:

Եվ ահա այն կարճատև ժամանակը, որ բաժին էր ընկնում հանգստանալուն՝ մարտերի արանքում՝ Զերկեսովին պաշարում էին այդ չարագործությունների մտքերը: Նա մտաբերում էր օրվա մեջ լսածները և երկար մտածում էր դրանց մասին:

«Ի՞նչ անել, ինչպե՞ս անել, որ վերջ տրվի այս անլուր բարբարոսություններին...»: Ոչինչ չէր մնում անելու: Միայն կռվե՛լ, ոչնչացնե՛լ չարիքի բուն արմատները:

Կռվե՛լ, վճռակա՛ն, անխնա՛, ցասումնալի՛, ոչնչացնե՛լ, հետքերն անգամ ջնջել աշխարհիս երեսից:

Սա էր, որ կարծես հանգստացնում էր Զերկեսովին և նա կարողանում էր մի փոքր հանգստանալ և աչքերը փակել: Թեև երազում այդ մտքերը մարմնանում էին և քստմնելի պատկերներով անցնում նրա աչքի առջև, տանջում: Կարճատև քունը չէր հանգստացնում Զերկեսովին:

Նա մի անգամ տեսավ այրած բանակայինի դիակ: Սա ընկել էր բերանքսիվայր, թևերը կրծքի տակին կուչ եկած, ածխացած:

Դիակն ածուխից շինած մարդու կերպարանք ուներ: Սարսափելի էր կնճռոտած, սևացած դեմքը և գլուխն անմազ ու բշտոտ: Մարտիկին խոշտանգել էին այրելուց առաջ:

Զերկեսովը չէր մոռանում մի երկաթուղային բանվորի այլանդակված դեմքը, որ կարծես շարունակում էր տանջվել և չէր կարողանում մեռնել:

Զինվորականը հետզհետե փոխվեց.— մասնագետի հետ նրա մեջ խորացավ մտածող, զգացող մարդը:

Բայց ահա մի անգամ նրա հետ մի դեպք պատահեց, որ ցնցեց նրան:

Զորամասը նոր էր վերագրավում այն գյուղը, ուր ապրում էին Զերկեսովի ծնողները:

Զերկեսովը, որ երբեմն մտածում էր հայրենի գյուղի և հայրենական տան մասին, ծնողների գերության մասին՝ չգիտես ինչու միշտ պատկերացնում էր նրանց գերության սովորական ճնշումների մեջ: Երբեմն էլ զգում էր, որ ինքը խուսա-

փում է ավելի բաներ երևակայելուց,— որ այնտեղ անշուշտ սարսափներ են կատարվում։ Ու երբ միտն էր գալիս իրենց գյուղը՝ նա միշտ սքողում էր այդ պատկերը ինչ-որ մշուշով։ Այդպես լավ էր , նա չէր տեսնի իսկությունը, չէր տանջի իր հոգին։

Եվ ահա երբ զորամասը մոտենում էր գյուղին, Չերկեսովը ավելի տարված էր տակտիկական խնդիրներով, քան գյուղի իսկական վիճակով։ Վճռվում էր շատ կարևոր մարտական խնդիր՝ գրավել դիրքը և ամրանալ այնտեղ։ Եվ նա իբրև հրամանատար՝ զգում էր, որ պետք է լարել վերջին ուժերը։

Գյուղից սկսեցին ծխի քուլաներ բարձրանալ։ Ուրեմն թշնամին նահանջում է։ Նահանջում է վերջին գազանությունները անելով։ Պետք է շտապել խանգարել թշնամուն չարագործությունները լրացնելու։

Չերկեսովը լարված էր իբրև մի բարդ մեքենա, որ բանում է լրիվ բեռնվածությամբ։ Իր հրամանատարական դիրքում նա եփվում էր՝ իրար հետևից հղելով նոր հրամաններ։

Ֆաշիստները նահանջում էին գյուղի մի ծայրից, բայց համառում էին մյուս ծայրին։ Չերկեսովը նրանց դեմ ուղարկեց թևանցելու մի դասակ և սպասում էր հետևանքին։ Կարմիրբանակային շարքերն արդեն գրավել էին գյուղի կեսը և տներից դուրս էին քշում ավտոմատավորներին։ Գյուղի փողոցներում ոչ ոք չէր երևում, պատուհանները փակ էին, շատերը կոտրված։ Կային և այրված տներ։

Չերկեսովը ժամանակ չէր գտնում և չէր էլ մտածում գոնե հեռադիտակով նայել իրենց տանը։ Եվ չգիտես ինչու, երևակայում էր, որ իր ծնողները թողել են տունը և թաքնվել մոտակա անտառում։Կամ թերևս նրանք փախստականների հետ են՝ խորը թիկունքում։

Թևանցը կատարվում էր Չերկեսովի ենթադրության համաձայն։ Ժամանակին հասնում էր։ Ահա գյուղի ծայրին հրաձգությունը սաստկացավ։ Ահա և դասակը դուրս է գալիս անտառից և հարձակվում է դիմադրող թշնամու թիկունքից։ Գյուղի երկար փողոցից անցավ սովետական տանկը և սկսեց կրակ թափել համառող թշնամու վրա։ Մի քանի համազարկ ևս, և ահա լսվեց դասակի գրոհը։ Թշնամին ցնցվեց և թողեց վերջին դիմադրության կետը։ Գյուղն առնված էր։ Զորամասը մտավ գյուղը։

Չերկեսովը հրամայեց հետախուզել թշնամուն և ինքն անցավ գյուղը։ Այստեղ նա պիտի սպասեր տանկային համալրումների։ Նա գնաց գյուղսովետի շենքը, որ ֆաշիստները չգիտես ինչպես հապճեպ նահանջի ժամանակ չէին կարողացել հրդեհել։ Երբ մտավ շենքը՝ նրան զզվեցրեց այն տեսարանը, որ ներկայացնում էր ներսը։ Կեղտի ու կոտրտված դուռ ու պատուհանների անկարգության մեջ նկատելի էին արյան խունացած ներկեր պատերին ու հատակին։ Անկյունում դիզված էին օղու դատարկ շշեր։ Ամեն ինչ մատնում էր զինվորական օրգիաներ, խոշտանգումներ և գազազած թշնամու անզոր կատաղությունը մի երկրում, որին չի կարողանում տիրել, նվաճել՝ թեև գրավել է։

Չերկեսովը դուրս եկավ պատշգամբ։ Նայեց փողոցը, հեռու մոտիկ տներին։ Նրանք նայում էին ծամածուռ, ինչպես խոշտանգված դիակի դեմքեր։

Փողոցում սկսեցին երևալ մարդիկ, որ չես իմանում որտեղից բուսեցին։ Նրանց խունացած դեմքերը ժպտում էին տենդային փայլով։ Միայն ցնծությունն էր առողջ այդ դեմքերին, մնացածը ներվային էր, տանջված։

Ահա և մոտենում է մի մարդ, որի գլուխը փաթաթված է կեղտոտ շորով։ Նա մոտեցավ Չերկեսովին և ժպտաց։ Չերկեսովը շեշտակի նայեց նրան և ճանաչեց։ Դա իրենց հարևանն էր։ Այդ մարդու երևալը հանկարծ Չերկեսովին զարթնեցրեց։ Նա, որ գյուղ մտնելով զբաղված էր իր զորամասի մարտական խնդիրներով և հետաձգել էր ծնողների և իրենց տան գործը՝ այս րոպեին խիստ կարիք զգաց գնալ տուն, տեղեկանալ ծնողների վիճակի մասին։

— Բարև, Տիմոֆե՛յ,—ասաց Չերկեսովը ներվային, անհանգիստ ձայնով։

— Բարև, սիրելի՛ կապիտան, Միշա... Միխայի՛լ Պետրովիչ... Ահա, տեսնո՞ւմ ես...— ասաց հարևանը հառաչելով։

— Տեսնո՞ւմ եմ, այո, տեսնո՞ւմ եմ։

— Դրա համար են ասել՝ պատերազմ։

Չերկեսովը խուսափեց հարցնել ծնողների մասին։ Ընդհակառակը՝ հեռվից հեռու հարցրեց գյուղի մասին։

Հարևանը գլուխը օրորեց.

— Է՜, Միխայի՛լ Պետրովիչ, ընկե՛ր կապիտան, մի՛ հարց-

նի։ Ամեն ինչ տակն ու վրա արին։ Հայր, մթերքը, կահկարասին տարան։ Էդ ոչինչ դեռ... Սպականե՞ցին, մարդո՞ւն սպականեցին։ Մարդ արարածի պատկե՞րը կեղտոտեցին։

Եվ շատ մոտենալով Չերկեսովին՝ փսփսաց.

— Սխոր մի ե՛կ տես... Չե՞ս ուզում տեսնես...

— Ի՞նչը,—անհանգստացավ Չերկեսովը։

— Ձեր տունը։

— Նրանք այնտե՞ղ են...

— Այնտեղ են, բայց ի՞նչ... նոր մտա՝ էլի՛... մնացել են... նրանց ձեռ տալ չէին թողնում... պետք է մի բան անել...

Չերկեսովը ներքին կշտամբանքով դեպի ինքը, խղճի խայթ զգաց։ Նոր արթնացավ և նոր միայն հասկացավ, որ ինքը պետք է անմիջապես գնա իրենց տունը, հասնի իր ծնողներին, իմանա նրանց վիճակը։ Բայց հարևանի խոսքերը նրան վախեցրին։ Եվ այդ աննկուն զինվորականը, որ մարտի դաշտում տեսել էր հարյուրավոր սպանվածների դիակներ, այժմ իսկական սարսափի պես, զգաց և այլայլվեց։

—Գնա՛նք,— ասաց նա հարևանին։

Նրանք անցան հետևի փողոցը։ Ճանապարհին հարևանը հառաչում էր միայն։ Լռում էր նաև Չերկեսովը։ Նա վախենում էր հարցնել թե ի՛նչ է պատահել։ Թեև արդեն հասկացավ պատահածը։

Ահա և իրենց տունը, դաշտի վրա բացվող դուռը, փոքրիկ պարտեզը, ուր դալարում էր կեռասենին։ Տան պատերը խունացած էին, գաջը թափած։ Պատուհանի կոտրած ապակու հետևից չփռես ինչպես պահպանվել էր խորդենու թաղարը։

— Դո՞ւռն ինչու է փակ,— շշնջաց Չերկեսովը։

— Ես փակեցի... վախենում էի թե շները... հարևանը չըվերջացրեց։

Չերկեսովը քացիով բացեց դուռը։

Ծանր հոտ էր կանգնած սենյակում՝ երբ ներս մտավ նա։

Եվ ահա նրա առջև բացվեց մի քստմնելի տեսարան։ Հատակին պառկած էր նրա հայրը թևերը լայն փռած հատակին։ Նրա դեմքն ուռած էր և աչքերը դուրս պրծած։ Ականջներից ու բերանից արյունը հոսել, սև լերդացել էր։ Չերկեսովը նայեց մերկ մահճակալին։ Այնտեղ ձեռները կրծքին պառկել էր նրա մայրը։ Նրա փակ աչքերը իրոնիկ ժպտում էին։ Ինչ որ մի միտք

էր մնացել կիսատ, չգիտես ում ուղղված մի խոսք, որ այդ դեմքին սառելով ստիպում էր մարդու վերածնել, ըմբռնել։ Նրան վիրավորել էին կրծքից, դա երևում էր մահճակալին թափված արյունից, որի գիծը գնում էր հատակից մինչև նրա կուրծքը։

Ջերկեսովի աչքերը մթնեցին. է՛լ բան չէր տեսնում։ Նրա հայացքը շրջում էր հոր դեմքից դեպի մոր դեմքը։ Հոր պաղած աչքերում լարված էր մի գերագույն ճիգ՝ դիմադրել մահին։ Նրա աչքերը դուրս էին վազել՝ վանելու այդ մահը, ամբողջ մարմինը կծկել, կուտակել էր իր բոլոր ուժերը և հոսեցրել էր դեպի այդ աչքերը, դիմադրելու համար սեղմող մատներին, բայց չէին հերիքել այդ ուժերը։ Ծերուկը խեղդվել էր։

Անբացատրելի մի ցավ կծկվեց Ջերկեսովի սրտի մեջ։ Նրան շատ անբնական, խիստ դաժան թվաց այդ հարվածը։ Մի միտք կայծակի նման արագ ու դաժան փայլով լուսավորվեց նրա գլխում։ Նա մինչև հիմա չէր մտածել իր ծնողների մահվան մասին, կարծես նրանք չպետք է մեռնեին։ Եվ թերևս չէր մտածել այդ պատճառով, որ նրանք չէին մեռնում, կենդանի էին և կային, ինչպես որ բնությունը կա։ Հիմա հանկարծ կտրվեց այդ բնության կապը իրենից։ Կարծես մեռցրին բնությունը։ Այնքան անբնական էր թվում ծնողներին մեռցնելը։ Ծնողների, որոնք կյանք են տվել իրեն և ոչ թե խլել։ Ծնողներ, որ կյանքի՛ համար են միայն և ո՛չ թե մահվան։

Զարագո՛րծ, ճիվաղայի՛ն ոճրագործություն։

— Ապա՞,—շշնջաց Ջերկեսովի հարևանը և գլուխն օրորեց։

Ջերկեսովը ձեռքը դրեց մոր կրծքին՝ կարծես զգալու նրա սիրտը և ապա շոշափեց նրա ձեռը։ Մոր սիրտը միշտ, միշտ մանկությունից սկսած, քանի աչքը բաց էր արել Ջերկեսովը՝ զարկում էր ջերմ, անդադար։ Այդպես է միշտ լինում մոր սիրտը, այդպես գիտեր միշտ Ջերկեսովը։ Սակայն հիմա մոր սիրտը դադարել էր։ Փայտի կարծրություն էր զգացվում նաև մոր սառը ձեռի վրա։

Ամբողջ կյանքը Ջերկեսովի մտով եկավ։ Այն կարմիր գարնան առավոտները, երբ մայրը նրան մի կալաչ տալով ուղարկում էր դաշտը խաղալու և հետո էլ հորթերին նայելու։ Տարիներ, երկար ժամանակներ մայրը միշտ նայել է իրեն կարոտով,

սիրով, հոգածու: Հիմա աչքերը փակ են և չի տեսնում ոչ աշխարհը, ոչ իր որդուն:

Կրկին նայեց հորը: Նա առողջ էր: Աշխատանքը կոփել էր նրան: Նա ուժի կապուկ էր, կոճղ: Իրեն, Չերկեսովին միշտ դաստիարակել էր պինդ մնալու, պայքարելու, ուժ կուտակելու ոգով: Բանակ ուղարկելիս նրան ասել էր. «Տղամարդու տեղ ես գնում, տե՛ս տղամարդու պատիվը գետին չգցես»: Դե, իհարկե, երբ նա գերի էր ընկել գերմանացիների ձեռը՝ սպասում էր Միխայիլին: Ասած կլիներ՝ «Ա՛յ թե կգա, կհասնի Միշան»: Եվ այս վերջին, մահվան խոշտանգման րոպեին նա դառնացել է, որ Միշան չհասավ:

— Հա՞ա՞,—հառաչեց Չերկեսովը, կրկին նայեց հոր դեմքին, մոր ձեռներին, չորս կողմ, նայեց բոլոր առարկաներին, ոչինչ չտեսավ և ապա դուրս եկավ:—Տեղավորի՛ր նրանց մահճակալի վրա, ես չեմ կարող,— ասաց նա Հարևանին: Սա ներս գնաց: Չերկեսովը նայեց դաշտին և այս բոլորը նրան թվաց մի չար երազ:

Հարևանը վերադարձավ և կանգնեց նրա մոտ՝ սպասելով նրան:

— Ե՞րբ պատահեց,—հարցրեց Չերկեսովը խուլ ձայնով:

— Չորս օր առաջ: Եկել էին, հարցնում թե որտեղ է թաքցրած հացը: Իսկ հացը թաքցրած չէր, այլ խլված: Խլեցին նրանցից առաջ եկածները: Ես սպանել էի նրանցից մեկին, ինձ վիրավորեցին կռվի մեջ: Ես անտառ փախա:

Հարևանը զայրացած էր խոսում գյուղի իրադարձությունների մասին: Եվ հիմա ինչ որ պատմում էր՝ բոլորը Չերկեսովին պատկերանում էր նույն սոսկալի գույներով, ինչպես մի փոքր առաջ տեսածը:

Հետո՝ դարձավ Չերկեսովին և զործնական եղանակով ու բարձր ասաց.

— Դուք մի՛ անհանգստանաք, Միխայի՛լ Պետրովիչ, մենք ամեն ինչ կկարգադրենք: Դուք գնացեք շտաբը: Մենք ձեզ իմաց կտանք, թե կամենաք գալ թաղմանը:

— Ես այդ չէ... այլ... Ուրեմն այսպե՞ս են խոշտանգում ու սպանում: Գարշելի՜ դահիճներ,—մռնչաց Չերկեսովը:

Բայց հանկարծ հիշեց, որ պետք է շտապի հրամանատարական վայրը:

— Նու, ես գնացի... Չգիտեմ թե ինչպես պիտի լինի...

— Ո՛չ, ո՛չ, դուք մի՛ զբաղվեք այդ գործով. մենք կանենք ինչպես հարկն է,— հանգստացրեց հարեանը:

Նրանք դուռը փակեցին և շարժվեցին դեպի գյուղսովետի շենքը: Գյուղի գլխավոր երկար փողոցը լցվել էր կարմիրբանակայիններով, սայլերով և գյուղի բնակչությամբ:

Լացի ու խնդության ձայներ էին լսվում տներից:

Չերկասովի ականջին այդ բոլորը հասնում էր հիմա արդեն այլ նշանակությամբ: Նա մի րոպեում փոխվել, լցվել էր մի ուրիշ իմաստությամբ: Պատերազմը խորացավ նրա համար, դարավ մարդկության համար մղվող մի գերագույն գործ՝ մեծ, ընդարձակ, համաշխարհային: Նա այդ բոլորը, անենք, լավ գիտեր, երբ պատերազմն սկսվել էր: Բայց հիմա նա խորապես զգաց այդ: Խեղդված ծնողի դուրս ընկած աչքերում նա տեսավ այնպիսի մի բողոք, այնպիսի ցասում, որ նրա ողջ կյանքի համար հերիք էր:

Նա տեսավ անմոռանալին:

Եվ երբ նա զգաց իրեն և չգոռաց՝ այդ միայն այն մտքից էր, որ նա վճռեց վրեժխնդիր լինել, վճռեց ազատել գերված երկիրը, մարդկությունը:

Եվ դրա մեջ տեսավ նա պատերազմի իմաստը և իր դերն ամբողջ մնացած կյանքում:

ԲԺԻՇԿԸ

Ես և բարեկամս խոսում էինք Բ-ի մասին:

— Վերջապես ի՞նչ արեց նա,—հարցրի ես,—թողե՞ց բժշկությունը:

— Թողե՞ց,— մտածելով պատասխանեց բարեկամս և հանկարծ պապիրոսը վառելով՝ կարծես ինքն իրեն խորհրդածեց,— ոչ, թողնել չի կարելի ասել:

— Ես նրա գործը չեմ տեսնում,— ասացի ես,— նրան կարելի է գտնել և՛ գրադարաններում, և՛ կոնցերտներում, և՛ հասարակական հավաքույթներում, բայց նրան քիչ եմ տեսել հիվանդանոցներում կամ տներում՝ հիվանդների մոտ:

— Այդ ճիշտ է և սխալ,— խոսեց բարեկամս, կրկին խոր-

հրդածելու տոնով՝ կարծես մտքում որոնում էր մի ինչ-որ եզրակացություն բժիշկ Բ-ի մասին և չէր գտնում:

Նոր տարու գիշերն էր:

Ժամանակը բնակարանի մտածկոտ լռության մեջ գցում էր իր կյանքի հաշիվը: Իսկ պատի վառարանից ռոմանտիկ ժպտով նայում էր մարմրող կրակը:

Բարեկամս վեր կացավ և սկսեց անաղմուկ անցուդարձել գորգի ծաղիկների վրա:

— Այո, այդ ճիշտ է և սխալ,— կրկնեց նա իր պարադոքսը:

Ես մտածում էի Բ-ի մասին, որին վաղուց էի ճանաչում հեռվից: Ինձ թվում էր երբեմն թե նա իր մասնագիտությունն արհամարհում է, դժգոհ է դրանից, կուզեր ուրիշ գործով զբաղվել:

Ի՞նչ մեղքս ծածկեմ՝ ես նրան երբեմն համարել եմ անբարեխիղճ, անտարբեր բժիշկ:

Երբ այս մասին խոսեցի՝ բարեկամս շարունակելով իր անցուդարձը՝ հանկարծ կանգ առավ և պատուհանից նայեց սևագիշեր հորիզոնին, ուր աստղերը քուրան ընկած ոսկիների պես հալչում էին: Հետո մտախոհ ասաց.

— Ոչ, բժիշկ Բ-ն անբարեխիղճ չէ և ոչ էլ անտարբեր:

— Ապա ի՞նչն է նրան խանգարում զբաղվել մի մասնագիտությամբ, որ միաժամանակ պրակտիկա է: Պարտավո՞ր է նա վերջապես բժշկել՝ երբ բժիշկ է:

Բարեկամս նստեց և այս անգամ խոհերից արթնացած նայեց աչքերիս.

— Այո, պետք է բժշկել՝ երբ մարդ բժիշկ է: Այս մասին ես նրա հետ խոսել եմ շատ վաղուց: Լավ չեմ հիշում թե ի՛նչով էր բացատրում նա իր թույլ եռանդն այդ գործում, բայց մի անգամ նրան տեսա դեղարանում, ուր շտապեցնում էր, որ շուտ պատրաստեն դեղը, որովհետև ինքն էր ուզում անձամբ տանել հիվանդին:

— Ուրեմն այդքան ուշադի՞ր բժիշկ է:

— Այո, իհարկե: Բայց տարօրինակ բաներ էլ ունի: Հիշում եմ փողոցում նրա հետ խոսում էի կանգնած՝ մին էլ մոտեցավ մի երիտասարդ և գանգատվեց, որ սիրտը թրթռում է: Բժիշկը ձեռով արեց, որ հեռանա և իրեն չխանգարի:

— Տարօրինակ մարդ է։

—Համենայն դեպս ոչ հասարակ։ Մի ժամանակ էլ ամեն բան մոռացած՝ գրքեր էր հավաքում։ Եվ պիտի ասել, որ հրաշալի գրադարան ունի, հետո էլ մի այլ հրաշալիք։—Կարդացել է և կարդում է բոլորը։

— Թերևս ասենք ավելի շուտ հարմար էր, որ նա փիլիսոփա, գիտնական լիներ, քան բժիշկ։

— Թերևս... բայց ինչո՞վ պակաս կլինի մի բժիշկ՝ եթե փիլիսոփա և գիտնական լինի։

— Ես այդ չեմ ասում։

Բայց ի՞նչ էի ուզում ասել՝ չխորացա այդ հարցում։ Ինչ-որ մի միտք դառնում էր գլխիս մեջ, որից ազատվել չէի ջանում, բայց և չէի կարողանում պարզել։ Բժիշկ Բ-ն ինձ զբաղեցնել սկսեց։ Ես նրան հանդիպել էի շատ անգամ, բայց ոչ իբրև հիվանդ։

— Բժիշկներն ի՞նչ կարծիք ունեն նրա մասին։

— Մեկը նրան «դերվիշ» անվանեց մի անգամ։

— Ի՞նչ է, նրան չե՞ն սիրում։

— Չեն հասկանում,— մտածելով ասաց բարեկամս և մի փոքր հետո կարծես իրեն պատասխանեց.— Թերևս հասկանում են, բայց... լսի՛ր, գիտե՞ս ինչ, կյանքի պայմանները շատ անգամ անողոք են։ Լինել այնպիսի մասնագետ, որից ամենքը գոհ լինեն կամ սիրեն՝ շատ դժվար է։ Իհարկե...

Դուռը բախեցին։

Բարեկամս գնաց բաց անելու։ Միջանցքում նա խոսքի բռնվեց մի այցելուի հետ։

— Այդպես շուտ-շուտ գալիս եք մեր բակը և ինձ չե՞ք այցելում, բժի՛շկ,—հարցրեց բարեկամս ներս գալով։—Դե նախ համեցեք ներս, տաքացե՛ք։

— Հա՛, շատ եմ մրսել... մի բաժակ վատ չէր լինի... ներեցեք...— դողալով ու կցկտուր խոսեց նրա հետևից այցելուն՝ ինչպես դերասանը իր մուտքի ժամանակ,— բա՛րև ձեզ...

Ես ընդառաջ գնացի և սեղմեցի նրա ձեռը։

Դա բժիշկ Բ-ն էր։

Նա նստեց վառարանի մոտ և ձեռները շփելով նայեց կըրակին։ Նա ներշնչված դեմք ուներ։ Հակառակ սովորության՝ նա մորուք էր պահում և հիշեցնում էր Ռաբինդրանատ Թագորին։

Թերևս դա իմ տպավորությունն էր։ Նա հոգոց հանեց և ինչ-որ մռմռաց իր մեջ։ Ինչ-որ մի հոգս, մի միտք զբաղեցնում էր նրան։

— Հանեցեք վերարկուն, բժի՛շկ,—ասաց բարեկամս։

— Ոչ, ես հիմա պիտի գնամ հիվանդիս մոտ, հերթական այցելության։

— Ի՞նչ մարդ է։

— Նրան հիվանդանոցից ուղարկել են տուն... հետագա բուժման... թեթև իրոնիայով խոսեց բժիշկը։

— Հույս կա՞ բուժելու նրան,— հարցրեց բարեկամս։

— Հո՜ւյս... հույսը միշտ գալիս է մեզ հետ մինչև գերեզման և նրանից էլ հետո,— կրակին նայելով խորհեց բժիշկը։

Ծխախոտ հանեց։

— Միայն հո՛ւյս կա շատ անգամ և ուրիշ ոչինչ,— ավելացրեց նա։

— Միայն հույսով ի՞նչ կլինի։

— Եվ դա կյանքն ի՛նքն է... Է՜հ, ներեցեք, ես շտապում եմ, ինձ հիվանդն սպասում է,—վեր թռավ նա, պալիտոն կպցրեց և ցտեսություն ասելով դուրս գնաց սենյակից։

— Ցտեսություն,— ասաց բարեկամս,— հիվանդի մոտից դուրս գալիս՝ անցեք, կխոսենք մի փոքր։

— Հազիվ թե կարողանամ...— խոսեց կոտրած ժպիտով բժիշկ Բ-ն և նրա աչքերում ցոլաց մի խորհրդավոր թախիծ։

Բժիշկը գնաց իր հիվանդի մոտ։

— Իմացել էի, որ բժիշկ է գալիս հիվանդի մոտ,—բայց չգիտեի թե սա է։ Վաղուց է բերել են հիվանդանոցից,— մտածելով շարունակեց նա,— ի՞նչ հիվանդություն պիտի լինի։ Եվ էլ ինչո՞ւ են տուն բերել...

— Եվ էլ ինչո՞ւ են բժիշկ հրավիրել...— կցեցի ես։— Երիտասա՞րդ է հիվանդը։

— Ի՞նչ երիտասարդ,—կարծես վրդովվեց բարեկամս,—վաթսուն, վաթսուն հինգ կլինի...

— Ո՞վ է։

— Չեմ ճանաչում, նոր է եկել, կարծեմ՝ Մոսկվայից։ Հյուծված էր դեռ հիվանդանոցից առաջ։ Հիմա արդեն...

— Ուրեմն հույս չկա՞ որ ապրի։

— Չեմ հասկանում։ Միայն գիտեմ, որ մի երկու բժիշկ եկան ու դադարեցին։

Բարեկամս մի փոքրիկ սեղան սարքեց, հանեց կոնյակի շիշը, ուտելեղեն։

— Շուտով կխփի ժամի 12-ը,— ասաց նա,— բժշկին կբարեմաղթենք բախտավոր նոր տարի։

Մենք որոշեցինք սպասել բժշկին։ Բայց նա ուշացավ։ Ենթադրեցինք, որ նա հիվանդի մոտից գնաց իր տունը։ Եվ չգիտեինք սպասել թե՝ ոչ։

— Ընտանիք ունի, երևի շտապեց տուն, հասնելու տարեմուտին,— ասաց բարեկամս։

— Հնարավոր է։

Բարեկամս դուրս գնաց պատշգամբ։ Այնտեղ մեկի հետ խոսեց և վերադարձավ սենյակ։

— Հիվանդի մոտ է,— ասաց նա,— ի՞նչ կարող է լինել։

Անցավ ժամի 12-ը։ Անցավ ավելի։

— Գնաց տուն, պարզ է,— ասացի ես։

Նախասենյակում ոտնաձայն լսվեց։ Դուռը ծեծեցին։

— Մտե՛ք։

Ներս մտավ բժիշկը։

— Ես զգացի, որ քնած չեք։ Ասացի՝ մինչև գնամ տուն, վերադառնամ հիվանդի մոտ, լավ է այստեղ, ձեզ մոտ մի փոքր...

— Բժի՛շկ ջան, խնդրե՜մ, խնդրե՜մ, մենք հենց սպասում էինք ձեզ։

Բժիշկ Բ-ն տարօրինակ, բայց և հանգիստ ժպտում էր։ Ի՞նչ էր պատահել հիվանդի մոտ՝ հայտնի չէր։

— Հազիվ քունը տարավ և քնեց,— ասաց նա բարի խորամանկ ժպիտը պահելով դեմքին։

— Դուք սպասում էիք նրա քնելո՞ւն,— հարցրեց բարեկամս։

— Մի որևէ հանգիստ դրության համենայն դեպս։

— Եվ այսքան ժամանակ ի՞նչ էիք անում, ներեցեք որ հարցնում եմ։

— Ոչինչ, խոսում էինք։

— Ուրեմն հիվանդը կառողջանա՞։

— Ոչ, նա գիշերս կմեռնի,— ասաց բժիշկը մեղմ, թախծալի ժպիտով։

— Եվ ոչ մի միջոց չկա՞ փրկելու նրա կյանքը։

— Ոչ մի միջոց։

— Ի՞նչ սխուր պարտականություն,— ասաց բարեկամս,— նստել անհույս հիվանդի կողքին և իմանալ, որ պիտի մեռնի, և դու ոչինչ չունես անելու։

— Ոչի՞նչ,— ընդոստ շարժումով դարձավ նրան բժիշկը,— ի՞նչպես ոչինչ։

— Դե նա մեռնում է և կմեռնի առանց ձեզ, բժի՛շկ։

Բժիշկն իսկույն չպատասխանեց։ Նա հոգոց քաշեց ու վառեց պապիրոսը։

— Գործ կա, և շատ կա և դա անվանել «ոչի՞նչ»...

Եվ հանկարծ վեր թռավ.

— Դուք այդքա՞ն եք ճանաչում մարդու տրագիզմը... ա՛յ, ա՛յ, ա՛յ...

— Տրագի՞զմ, ի՞նչ տրագիզմ։

— Ապրելու, կյանքը պահելու, չմեռնելու պայքարը։ Կարծում եք մարդը մինչև անհույս հիվա՞նդն է, մարդը շարունակվում է մինչև վերջին շունչը։

— Համեցեք սեղանի մոտ, բժի՛շկ,— հրավիրեց բարեկամս։

Մենք կրկին նստեցինք սեղանի մոտ։ Բժիշկը հոգնած դեմք ուներ և կարիք էր զգում թարմանալու մի փոքր։ Խմեց մի ըմպակ կոնյակ և կրկին սկսեց ուժգին ծխել՝ ծխի քուլաների մեջ կորցնելով դեմքը։ Հետո դարձավ բարեկամիս.

— Ոչի՞նչ, եթե մի փոքր հետո հիվանդի հարազատներն այստեղ գան ինձ հարցնելու։ Թեև ես այստեղ շատ էլ չեմ մնա։

— Ի՞նչ եք ասում, բժի՛շկ,—ջերմ վրա բերեց բարեկամս,— թեկուզ մինչև լույս նստեք այստեղ։

— Դե, դա լավ է,—հանգստացավ բժիշկը,—թեև կարծեմ շուտով կարթնանա, և ես կգնամ մոտը։ Դեղ եմ տվել, որ մի փոքր թմրի իր մահից առաջ։

Բարեկամս դուրս գնաց և մի քանի րոպեից վերադարձավ։ Նա հանգստացրեց բժշկին, որ տեսել է հիվանդի հարազատներին և խնդրել է առանց քաշվելու դիմել իր բնակարանը՝ եթե հիվանդը զարթնի։

Բժիշկը շնորհակալ եղավ դրանից և սկսեց ավելի ազատ

զգալ իրեն: Ապահով եմ ասում, որովհետև տարօրինակ անհանգըստության մեջ էր երևում:

— Միայն թե երկար չանի առաջին «քնի» և երկրորդ «քնի» միջոցը,— խոսեց նա կրկին մի առեղծվածային կիսաժպիտով:

— Ի՞նչ առաջին և երկրորդ «քուն»,— հարցրի ես:

— Այսինքն, երբ արթնանա՝ շուտ վերջացնի հաշիվները կյանքի հետ: Ախր նա, իսկապես ասած, հիմա մահվան ցնցումն է արդեն: Կյանքի հետ քիչ կապեր ունի:

Բժիշկն սկսեց պատմել հիվանդի մասին: Որ նա հետաքըրքիր գրադարանապետ է: Ծառայել է մայրաքաղաքների առաջնակարգ գրադարաններում:

— Այն տիպերից է, որ գրադարանների լռության մեջ ապրում են գրքերի ներհայեցական կյանքով: Դրանք տեսնում են անհնարին թվով մեծ գրքեր: Անդունդ: Լուռ ճամփորդներ են դըրանք, աննկատելի շրջում են հեռավոր վայրեր, խորասուզվում են մարդկային մտքի հոգու անհունության ծովում, խոսում են աշխարհի բոլոր իմաստունների հետ, քննում այս կյանքի և մահվան առեղծվածները,—խոսում էր կարծես ինքն իրեն բըժիշկը:

Հետո աչքերիս նայելով շշտեց.

— Շատ է ապրել նա, ինչպես գրքերի աշխարհն ընկած մարդ,— ասաց բժիշկը,— նըրբացե՛լ է և հիմա դժվա՛ր է մեռնում:

— Բայց կա՞ մարդ, որ հեշտ մեռնի,— խոսեցի ես ավելի ինձ հետ:

— Եվ ո՛չ մի մարդ,—ուղղեց իրեն բժիշկը,—և ո՛չ մի մարդ: Տարբեր է մեռնողի երևույթը միայն:

Նա լռեց: Վառարանի կրակը շիկահեր կատվի նման կըծկվեց, գունդը կոխեց փորի տակ և հանդարտ շնչառությամբ քնեց: Լռությունն սկսեց փսփսալ:

Գիշեր էր անցնում:

Ես չէի շտապում տուն գնալ: Այդպես էր իմ ու բարեկամիս սովորույթը՝ իրար մոտ հյուր գնալով կնստեինք երկար, մինչև խորին գիշեր:

Բարեկամիս սենյակը հրավիրում էր հայեցական մտքերի. գրադարակներում ինքնամփոփ գրքերը խորհում էին և մարդու միտքը տանում լինելության խորին աշխարհը: Գրասեղանի վրա

հին շրջանակի միջից նայում էր Միքել Անջելոյի Մովսեսը՝ պատրաստ հրաբորբոք մի խոսքի։

Նրան ի պատասխան դիմացի պատից փոթորկում էր Բեթհովենի գիսախռիվ գլուխը։

Եվ արդյոք բժշկի գո՞ւյն էր պատճառը, նրա տրամադրությո՞ւնը, թե ինչ—մեր մտքերը թափառում էին կյանքի և մահի ոլորտներում։

— Ի՞նչ է կյանքը, ի՞նչ է մահը,— սրա վրա գլուխ շատ է կոտրել հին մարդկությունը և չի դադարում կոտրել տակավին,— խոսեց բժիշկը։ Սա շատ կզբաղեցնի թերևս բանաստեղծներին ու փիլիսոփաներին, բայց մեզ՝ բժիշկներիս կանգնեցնում է այդ առեղծվածների լուծման առջև։ Մեզ չեն հարցնում ի՞նչ է կյանքը—մեզնից պահանջում են կյանք՝ թե ապրողները, և թե մեռնողները։ Դուք պատկերացրեք մի պրոֆեսիա, որի գործը կյանքն ու մահն է, բայց որը...

— Դուք հավատո՞ւմ եք բժշկության,— հարցրի նրան հանկարծ՝ կանգ չառնելով այն բանի առաջ, որ նա կարող էր թերևս անախորժել։

— Բժշկությա՞ն... հարցրեց իր կողմից բժիշկը և նայեց աչքերիս մեջ՝ բարի նենգ հայացքով։ Որպեսզի զարմանաք՝ կասեմ՝ այո։ Մանավանդ նրա ապագային։ Բայց չեմ կարծում որ դրանով բավարարվեք։ Ճշմարիտ չէ՞։

— Ճշմարիտ է, բժի՛շկ։

— Այո, չեք բավարարվի։ Բայց ես գիտեմ շատ սկեպտիկ բժիշկներ, որ նեղ հիվանդ ժամանակ շտապել են բժիշկ հրավիրել։ Եվ դա անմտություն չէ և ոչ էլ ծիծաղելի քայլ։ Եվ կարծում եք հիվանդը բժիշկ է կանչում, որ բուժի՞, փրկի՞ իրեն։ Ոչ, նա մարդ է կանչում իր մոտ։

— Իսկ հարազատներն ի՞նչ են։

— Հարազատները վատ չեն, նրանք պետք են և քիչ չեն օգնում մահամերձին։ Բայց նրան պետք է մարդ, առանձին հատկություններով։ Պետք է մի մարդ, որ նրան խաբի։ Նո՛, այս բառը կոպիտ է։ Ասենք՝ պատրի։ Հիվանդը պատրանք է որոնում այն օրերին, երբ ինքն էլ չի հավատում ոչ մի պատրանքի։ Նա որոնում է մի մարդ, որ իրեն պատրի ի՛ր պես։ Պատրանք, ինքնապատրանք,—դա է երբեմն էլ բժշկի պրոֆեսիան։

— Նո՛ւ, բժիշկ, դուք...

— Չարախոսո՞ւմ եմ... Ո՛չ... ես չեմ չարախոսում, ես ուրիշ բան եմ ասում։ Ես խոսում եմ բժշկի այն դերի մասին, որ ամենից ծանրալին է՝ թերևս շատ բժիշկների և շատ մարդկանց համար։ Վերջիվերջո՝ մարդս միայն չի բուժվում, այլև... մեռնում է։ Բժիշկը պետք է նաև մահի համար։ Նույն չափով և թերևս... ավելի քան կյանքի։ Այո՛, այո՛, լա՛վ խորհեցեք...

Բժիշկը տաքացավ։ Նա սկսեց ինչ-որ պայքար ում-որ դեմ։

— Այո։ Հիվանդը չի՛ կարողանում մեռնել,— հասկանո՞ւմ եք ի՞նչ ահավոր տանջանք է սա։ Նա դառնում է անհանգիստ, վհատ, թուլահոգի մի էակ։ Նա հորիզոն չունի այլևս, այլ մի բուռ հողե վերջակետ։ Նա մի խարխլակ է այլևս, նա որ հոյակապ մարդ էր մի ժամանակ և տեսնում է իր ավերակը։ Նրան պետք է մի մարդ, որ վերջին ժամերին բարձր պահի նրա ոգին։ Դա բժիշկը պիտի լինի։

— Սրտամաշ պրոֆեսիա,— ասաց բարեկամս՝ չգիտես իրոնիկ, թե լուրջ։

— Այո, իհարկե։ Շատ անգամ հոգնում ես, թուլանում, տրտնջում անգամ...

Բժիշկը ծխախոտ վառեց։

— Բայց նկատեցեք նաև ժամանակը, այս պատերազմը, որ բժշկի առաջ դնում է անհնարին մեծ խնդիրներ։ Այ, ես աշխատում եմ հոսպիտալում։ Հարյուրավոր մարդկանց կյանքը քո ձեռին է։ Ի՞նչ կանես։ Կընտելանա՞ս նրանց տանջանքներին, մահվան։ Վա՜յ քեզ եթե ընտելացար։ Այլևս դու բժիշկ չես, այլև դու մարդ չես։

Դուռը ուժգին ծեծեցին։

— Հա։ Հիվա՞նդն է,— վեր թռավ բժիշկը և գնաց դուռը բացեց։

— Բժի՛շկ, հիվանդը զարթնեց, ձեզ է խնդրում։

— Եկա։

Նա վրան գցեց վերարկուն։

— Կարելի՞ է ձեզ հետ գալ հիվանդի մոտ,— հարցրի ես։

— Եթե չեք ձանձրանա՝ խնդրեմ,— ասաց բժիշկը,— գնանք։

— Իսկապես, հետաքրքիր է,— ասաց բարեկամս,— նա ինձ ճանաչում է և տանեցիք չեն նեղվի։

Մենք գնացինք հիվանդի բնակարանը։

Դռան մոտ մեզ դիմավորեց մի երիտասարդ կին, հոգնած և գունատ դեմքով: Հետո պարզվեց, որ նա հիվանդի աղջիկն է: Նա աղերսող հայացքով նայեց բժշկին և ուղղակի նրա բերանին էր նայում՝ լսելու մի հուսադրող ջերմ խոսք:

— Հարազատներին էլ գցեցեք հիվանդի շարքը,— խոսեց բժիշկը միջանցքում, դառնախոսի եղանակով,— պետք է բուժել նաև նրանց:

Նա ժպտալով ներս մտավ: Հիվանդի վրա կախվել էր նրա կինը, հիսունից անց մի նուրբ պառավ: Նա մի բան էր փսփսում հիվանդին, որը թերևս չէր լսում: Նրա բարձր ճակատը, խելացի աչքերը և բրոնզե արձանի գլուխը պարուրված էին մահվան վեհությամբ և անհունությամբ: Նա գլուխը թեքած դեպի մի կողմ նայում էր մի ինչ-որ անդնդային հեռավորության: Տեսնելով բժշկին՝ նա մեղմ ու խոր ժպտաց և ինչ-որ բան ասաց, որ չլսվեց: Պառավը հետ քաշվեց և կանգնելով իր աղջկա կողքին՝ նայեց բժշկին: Երևում էր, որ նրանք պայքարում էին անտանելի մի բանի դեմ— հուսահատության: Մի նոր խոսք, նոր հնար, նոր միջոց հիվանդին փրկելու մասին:

Մեզ հրավիրեցին նստել:

Բժիշկը թեթև շարժումով մոտեցավ հիվանդին, մեղմ բռնեց նրա զարկերակը և ուրախ ու հաստատող շարժումով գլուխը թափ տվեց.

— Շատ գեղեցիկ:

Հետո դարձավ տանեցիներին.

— Մի բաժակ ջուր:

Բերին: Գոհունակությամբ վերցրեց, մոտեցրեց հիվանդի շրթունքներին: Սա թրջեց բերանը և աչքերը պարզ բաց արած նայեց բժշկին: Սա խորը և մտերմորեն հայացքը հառեց նրա աչքերին և մեղմ ու զվարթ ժպտաց:

— Կարծես մի տեսակ թեթևացավ, բժի՛շկ, լավին է դառնում, չէ՞,— խոսեց հիվանդի աղջիկը մեկ հիվանդին և մեկ բժշկին նայելով:

— Եվ ավելի կթեթևանա,—ասաց բժիշկը:

Պառավն ուրախացած առաջ եկավ:

— Բժի՛շկ ջան, ճիշտ է, հասակն առած է, բայց ախր նա կարող է էլի ապրել: Ես չեմ ասում 30, 40 տարի, գոնե...

Բժիշկը կրկին բռնեց հիվանդի ձեռը և գլխով հաստատական շարժում արեց.

— Իհարկե, իհարկե: Ձեր հիվանդը կարող է և պետք է դեռ էլի ապրի:

— Ա՜խ, բժի՛շկ ջան...— ուրախացած լցվեց աղջիկը և արտասուքները խոնավացրին նրա հոգնած աչքերը:

Բժիշկը շարունակելով պահել հիվանդի ձեռը՝ կրկին ժպտաց նրա աչքերի մեջ և հարց տվեց:

— Հիմա, իհարկե, ավելի սկսեցիք լավ զգալ, այնպես չէ՞:

Հիվանդը թախծոտ ժպիտով նայեց բժշկին:

— Այնքան լավ չեմ, բայց մի փոքր թեթև է կարծես,— շշնջաց հիվանդը:

Հետո գլուխը թույլ թափ տալով երկարացրեց.

— Ի՜նչ բան է կյանքը... մա՜հը...

Ու ինքն իրեն շարունակեց.—երկուսն էլ խո՜րը, խո՜րը, անհա՜տակ, անհո՜ւն...

— Բայց կյանքը կարճ է,— ասաց բարեկամս:

— Ոչ, կյանքը երկա՜ր է, սարսափելի՜ խոր, հավերժակա՜ն՝ մինչև վերջին վայրկյանը: Կյա՜նք, մա՜հ—երկու անվերջություննե՜ր...

Բժիշկը որսաց այդ միտքը և ծածուկ գլուխն օրորեց: Համաձայն էր հիվանդի հետ ըստ երևույթին:

Ես խորհել սկսեցի այդ պարադոքսի մասին:

Բժիշկը «ներարկեց» նրան ուրիշ միտք:

— Բայց խորհեցեք, բարեկա՛մս, ախր ի՞նչ նշանակություն ունեն տևողությունները, որ հավերժություն եք ասում: Ապրեցիր, ասենք հարյուր տարի, հարյուր քսան տարի, ի՞նչ եմ ասում, ձգե՜ք թիվը՝ միլիո՛ն տարի, հազա՛ր միլիարդ տարի... Վե՞րջը:

— Վերջը մա՜հն է,—հառաչեց հիվանդը:

— Ուրեմն ի՞նչ է կյանքի տևողությունը հավերժության մեջ:

— Ո՛, կյանքն է՛լ է հավերժական՝ ո՛չ իր գծի հորիզոնականի մեջ, այլ իր ուղղահայացի—կյանքը խո՜րն է, սարսափելի՜ խորը...

Հիվանդը դառն ժպիտով լռեց և հառաչելով վերջացրեց իր միտքը.

— Հավերժական՝ մանավանդ վերջին ժամին:

Եվ ապա մի փոքր հետո ավելացրեց.

— Օ՜, այդ փոխանցումը մեկ հավերժից մյուսը...

Բժիշկը մռայլվեց, հազիվ նկատելի, սակայն և որոնում էր ուրիշ «դեղ»... Նա զգում էր մահամերձի անհուն տանջանքը, հոգեկան տրագիզմը: Տրագիզմը հիվանդի, որ փիլիսոփայում էր մի մտքի մասին, որ իրականացնում էր անձամբ: Իրականացնում էր իր անձի մեջ:

Բժիշկը սակայն հանգիստ ու անվրդով ձև տալով իր գործողություններին՝ ձեռնարկեց բուժման միջոցների: Նա խնդրեց թեյի բաժակ, գդալ, վերցրեց դեղերի սրվակները, նայեց մեկ մեկ, խառնուրդ ստեղծեց և խմեցնելով հիվանդին՝ սկսեց կրկին սրվակները զննել:

Բայց որքան հուզիչ էր այն, որ հիվանդը, այդ խելացի և սկեպտիկ մարդը երեխայի հավատով—մահամերձի ամենատրագի՜կ հատկությունը—հետևում էր բժշկին և սպասում: Ինչի՞ն...

Հետո՝ իբրև թե նշանակալից և կարևոր գործողությունների հետ՝ ի միջի այլոց անցնելով փիլիսոփայության՝ հիվանդի գըլուխն ուղղեց և սկսեց շփել ձեռները:

— Ճշմարիտ եք, բարեկամս, կյանքն էլ հավերժական է իր խորությամբ...

Հիվանդը հառաչեց.

— Եվ խորացրու՛ ինչքան կուզես... նա կխորանա՜ հավիտյան:

Հնա՞ր չկա... հնա՞ր չկա... ազատվելու այդ մտքից...

Բժիշկը նշանակալից նայեց մեզ: Հիվանդի և նրա դիալոգի երևույթի տակ տեղի էր ունենում մի պայքար, որ իրոք խորապես տրագիկ էր: Հիվանդն իր սարսափն էր բացատրում: Նրան հասկանալ էր պետք:

— Եվ ի՞նչպես պետք է լինի...—խոսեց թույլ, բայց անհանգիստ ձայնով հիվանդը:

— Դուք կքնեք, դա ամենալավ բանն է, որ կլինի: Քունը ամենաքաղցր դեղն է նեղացած ժամանակ,— չհասկանալու տվեց բժիշկը:

Հիվանդը խոժոռ նայեց բժշկին: Սա սկսեց հանգիստ.

— Բնությունն ամեն բանի դեղն ստեղծել է: Իսկ մենք չենք գտնում: Քնել, քնել, քնել: Շատ մտքերի սարսափը երբեմն մա-

լում է այդ պարզ բանի մեջ.— քնե՛լ, բարեկա՛մս... ընդունեցե՛ք այս հանգամանքը, ի՞նչ եք հուզվում: Դուք հո ծանր հիվանդ չեք:

Հիվանդը հառաչեց և խրոնիկ ժպտաց բժշկի երեսին.

— Ծանր եմ թե թեթև, բժի՛շկ, գիտեմ, ինձ քնել է պետք, քնե՜լ, մոռանա՜լ, անէանա՜լ: Ճշմարի՛տ է...

— Հանգի՜ստ, անվրդո՜վ, լա՜յն մտածեցեք,—սկսեց օրորել բժիշկը,— կյանքից հագենալ չկա, մահից խուսափել չկա: Իհարկե դուք կառողջանաք, բայց մի օր թե՛ դուք, թե՛ ես, թե՛ ձեր հարազատները վճարելո՜ւ ենք մեր պարտքը բնությանը: Եվ մեռնելով մենք հո հեռու չենք գնում: Մնում ենք միևնույն բնության մեջ: Մենք գնում ենք, գալիս են նորերը, ինչպես մենք նորերն եկանք, երբ գնում էին հները: Եվ հանգի՜ստ եղեք—իսկապես մահ գոյություն էլ չունի: Կյանքն է միայն որ կա, կյանքն է միայն խոսում, գործում, անհանգստանում: Եվ հետո մի՛ մոռանաք—մենք ապրում ենք հետագա մարդկության կյանքի մեջ:— Պառկեցեք ավելի հանգիստ: Դուք հոգնած եք, պիտի քնեք: Այդպես:

Հիվանդը կարծես կամենում էր պառկել, բայց հանկարծ ձեռք պարզեց օդում և փորձեց խոսել: Նրան այդ չէր հաջողվում: Հետո նա ճիգ արեց, նրա դեմքի մկանները լարվեցին, դողացին:

— Ի՞նչ եք կամենում, մեղմ հարցրեց բժիշկը՝ կարեկցաբար թեքվելով նրա դեմքին:

— ...Մարդկայնությո՜ւն... խորի՜ն մարդկայնություն...

Նա լռեց մի պահ և աչքերը դես ու դեն շրջելով նայեց իր կնոջն ու աղջկան, որոնք ճնշված կանգնել էին նրա մահճակալի դիմաց և կրկին խռպոտ ու դառն ձայնով կրկնեց.

— Մարդկայնությո՜ւն, խորի՜ն մարդկայնություն: Մարդկայնությո՛ւն տվեք:

Հիվանդի ուժերն աճեցին: Կարծես նա գտավ մահվան դեղը, փրկությունը: Կարծես դա նրա ամենամեծ, գերագույն գյուտն էր, այն խոսքը, որ որոնել էր ամբողջ կյանքում: Այդ խոսքը նրան թեթևացրեց կարծես, ազատեց երկար, անվերջ խոսելուց: Մի բառ—մի ամբողջ տիեզերք:

Հանկարծակի բռնկման հետևեց մարումը: Նա ներս գցեց ձայնը, սմքեց և դառնագին նայեց բժշկին:

— Բարեկա՜մ...— հարցրեց սա:

— Ոչի՜նչ, ոչի՜նչ... Մեռել է Պլատո՜նը, մեռել է Արիստոտե՜լը, Սոֆոկլե՜սը, Ալեքսանդր Մակեդոնացի՜ն, Միքել Անջելո՜ն, Շեքսպի՜րը, Գյոթե՜ն, մեռել է Բեթհովե՜նը, մեռել են միլիարդավո՜ր, միլիարդավո՜ր էակներ...

— Այո, ո՞վ է հավերժական...— վերջացրեց բժիշկը զգույշ տոնով:

Հիվանդի կինը, մոմեղեն մի պառավ, լի հեզությամբ և խոր վշտացող մարդու արտաքին հանդարտությամբ՝ ունկնդրում էր այս տանջալի փիլիսոփայությունները և նայում էր բժշկին տխուր համաձայնությամբ:

Բայց աղջիկը տանջվում էր լացի ներքին պահանջից և ճիգ էր անում զսպել իրեն:

Հիվանդը ինչ-որ բան շշնջաց.

— Ի՞նչ է ասում, բժիշկ,— հարցրեց հիվանդի աղջիկը:

Բժիշկը հասկացավ և բռնեց հիվանդի ձեռը: Սա թույլ բացեց աչքերը, շնորհակալությամբ նայեց բժշկին և աչքերը կրկին փակեց:

— Հանգստացե՜ք: Այդպե՜ս: Այդպե՜ս: Դուք քնեցե՜ք, ես կբռնեմ ձեր ձեռը. ես այստե՜ղ եմ, չե՛մ գնա...

Հիվանդը երեխայի պես լսում էր նրան և հնազանդվում: Նրա սրված, գունատ դեմքը ծածկում էր իր տակ գերմարդկային տանջանք և սարսափելի մտքեր: Նա մի անգամ ևս սևեռեց հայացքը, նայեց չորս կողմ. բայց ոչինչ չտեսավ ըստ երևույթին: Հետո նրա դեմքն անշարժացավ, մեղմացավ:

Հիվանդի աղջիկն ու կինը մոտեցան մահճակալին և հարցական նայեցին բժշկին: Սա կարծես չէր տեսնում նրանց: Տանջող մտքերով լի և միաժամանակ ծիսական ինչ-որ լրջությամբ համակված՝ նա սպասում էր վախճանին:

Հոգևարքն սկսվեց: Հիվանդը հանկարծ ամբողջ մարմնով ցնցվեց, դեմքն սկսեց կծկումներ անել:

Բժիշկը դեռ բռնել էր նրա ձեռը և նայում էր հատակին: Միայն մի անգամ ազատ ձեռը բարձրացրեց հիվանդի աղջկա վրա, որ ուզում էր հեկեկալ և հայացքով արգելեց նրան:

Հիվանդը հանգավ: Բժիշկը ձեռը ազատեց նրա ձեռից և մոտեցավ գրկեց հիվանդի հարազատներին.

— Զգո՜ւյշ, կարող է թերևս լսել... Հանգստացե՜ք. հնար չկար փրկելու. երեխաներ չեք, հանգստացե՜ք, սիրելի՛ք:

Հիվանդի աղջիկը դեմքը ձեռներում թաղելով դուրս վազեց և սկսեց հեծկլտալ: Նրա հետևից գնաց պառավը՝ ձեռները ծեծելով:

— Սա չկա այլևս,— ասաց բժիշկը,— հիվանդը մնացողներն են:

Ու դառն ժպտաց:

Հետո գնաց դուրս, պատշգամբ: Այնտեղ ինչ-որ խոսեց ումոր հետ: Շուտով ներս եկան հարևանները: Դեպքերն անցան իրենց կենցաղային կարգը: Մեր մնալն այլևս ավելորդ էր:

Եկանք բարեկամիս սենյակը: Բժիշկը ձեռները լվաց և հոգնած եկավ նստեց սեղանի մոտ:

— Է՜, հանգստացեք, բժի՛շկ,— ասաց բարեկամս՝ լցնելով կոնյակի ըմպակները:—Վերցրե՛ք, վերցրե՛ք:

Բժիշկը վերցրեց ըմպակը և քմծիծաղ տվեց.

— Եթե մահամերձն իմանար, թե որքա՜ն անզոր էի ես:

— Թերևս իբրև բժիշկ,— ասացի ես:

Բժիշկը դառն ժպիտով նայեց ինձ և աչքը պաղեց: Խորհո՞ւմ էր, հաշի՞վ էր տալիս իրեն, կշտամբո՞ւմ: Շա՛տ բան:

— Ի՞նչ տվի նրան: Ոչի՞նչ,—շարունակեց նա պաղած աչքերը դարձնելով դեպի պատուհանը:— Կյա՞նք: Միևնույն է, վերջիվերջո մահվան դեմ ոչ մի դեղ չկա: Բայց փորձեցեք մեռնել: Փորձեցեք հաշտվել մահի հետ: Խե՞ղճ մարդ—նա իմ ձեռներին էր նայում, որ նրան կյանք տամ... Կարողացա՞, կարո՞ղ էի... Ոչ,— վեր կացավ տեղից բժիշկը,—մենք նրանց միշտ էլ կյանք չենք տալիս: Բայց կարողանում ենք տանել նրանց դեպի մահը... Տեսնում եք թե որքա՛ն է բժիշկը միայն կյանքի համար:

— Նաև մահի համար է,— ասացի ես:

— Նաև մահի համար է,—և բժիշկը վեր թռավ, սկսեց արագ անցուդարձել:— Նաև մահի, այս ենք մոռանում հաճախ: Այս է, որ չենք սովորում: Գիտնալ մարդուն հոգով-մարմնով, դառնալ նրա ամենամոտ ընկերը: Գործուղել նրան կյանք, ուղեկցել մինչև գերեզման: «Մարդկայնությո՜ւն, խորի՜ն մարդկայնություն»,— ասում էր այն մարդը՝ չգտնելով ուրիշ և ոչ մի այլ խոսք իր հոգին հասկացնելու: Մարդ է պետք: Դա է, որ չենք կարողանում տալ մարդուն: Դա է պետք մարդուն: Մա՛րդը, մա՛րդը... Տվե՛ք տեսնեմ, ո՞րտեղից այդքան մարդկայնություն: «Խորի՜ն մարդկայնություն»...

Բժիշկը ոգևորվել էր. նրա հնդկական դեմքը վարդագույն էր դառել, և աչքերը ցոլում էին վեհ մտքերով։

—Գիտե՞ք ինչ—ապագայում, մարդկության շատ ավելի խոր և նրբին կյանքում բժշկին սպասում է մի նոր, վեհ, դժվարին, ծանր թերևս, բայց բարձր առաքելություն։ Հերոսական կոչում։ Լինել մարդ, սովորել մարդուն, գիտենալ մարդուն և դառնալ մարդու դաստիարակը, նվիրական ընկերը։ Այսպիսի մի «պաշտո՞ն»...

— Անկարելի դժվարին բան է,—ասաց բարեկամս։

— Դժվարին է, երբ արհեստ է։ Բայց այս նոր գիտությունը պիտի դառնա ստեղծագործություն և այն ժամանակ կդյուրանա, կազնվանա, կվեհանա։ Երբ մի բան դառնում է արհեստ՝ ինչպես բժշկությունը,— մարդո՞ւ փրկությունը,— նա դառնում է անսիրտ, անմարդի, հաճախ դաժան։ Բժիշկը չպետք է ընտելանա հիվանդի տանջանքներին, մահվան։ Նա պիտի կենդանի, ջերմ մարդ լինի մարդու մահճի մոտ։

Բժիշկը լռեց։ Նա վրդովված էր, բորբոքված, ներքուստ պայքար էր մղում՝ ամենքի դեմ, նաև իր դեմ։

— Բայց դա իդեալական բժիշկն է,— ասաց բարեկամս։

— Ի՞նչ ասել է իդեալական,— բարկացավ բժիշկը,— իսկ ձեզ ո՞վ ասաց, որ կատարելատիպ դառնալը մեր պարտականությունը չէ։

— Ներեցե՛ք, բժի՛շկ, դուք հոգնեցիք,— ասաց բարեկամս խոսքը փոխելով։

— Այո, բավական հոգնեցիք,— հաստատեցի ես։

Բժիշկը նստեց։ Բայց ախորժակ չուներ։ Միայն խմում էր։

Մութ լուսամուտի մեջ սև սաթի պես փայլում էր գիշերը։ Աստղերը, որոնք պիտի անհետանան մեկ-մեկ տիեզերքի անէության մեջ՝ տենդային փայլով այրվում էին՝ շարունակելով իրենց միլիոնավոր դարերի հածումը մի նոր տիեզերական կյանքի համար։

— Լավ,— ասացի ես,— բժի՛շկ. ի՞նչն ստիպեց ձեզ բժիշկ դառնալ։

— Այո, ես բժիշկ չեմ՝ ուզում եք ասել, այսինքն պետքական բժիշկ։

— Ոչ, ինչո՞ւ այդպես։ Ի՞նչպես եղավ, որ վճռեցիք բժիշկ դառնալ։ Երևում է, որ պատահական չեք բժիշկ դառել։

Բժիշկը ժպտաց։

— Պատահական եղավ, բայց մի խորը տրագեդիա պատճառ դառավ իմ բժիշկ դառնալուն։ Դուք կծիծաղեք, բայց ես մինչև օրս չեմ մոռանում։ Այո, դուք կծիծաղեք։

— Պատմեցեք, եթե անհարմար չէ։

— Այո... դա մի փոքր պատահմունք էր, բայց ուժգին ցընցեց ինձ։ Ծիծաղելի կլինի գուցե, բայց պատմեմ։— Անցնում էի փողոցով։— Ես այն ժամանակ նոր էի վերջացրել գիմնազիան։ Ուրախ անցնում էի փողոցով։ Մեկ էլ տեսնեմ դեմից գալիս է մի սայլ, եզներ լծած։ Սայլապանն իջել էր սայլից և եզների կողքից գալիս էր։ Ես պատահմամբ, թերևս ուշքս այլ բանի՝ նայեցի եզներից մեկին, որ առաջի ոտից կաղալով գալիս էր և... քաշում սայլը։ Նրա ոտը ցավում էր։ Ես նայեցի նրա աչքերին՝ նրանց մեջ թեթև պղտորություն կար։ Նրա թիակի կաշին ցընցվում էր։ Նրա բերանը կիսաբաց էր և լեզուն կիսովին դուրս էր գցել, կծում էր անզոր, երկարելով լեզուն և երկար մի լորձունք, որ ամեն տեսակ ազգի լեզու արժեր... Եզը լուռ էր, տանջվում էր լուռ, ինքն իրեն։ Հարցրի սայլապանին՝ ասաց կճղակի միջից մեխը խրվել է ոտը... Եվ եզը պետք է քաշեր սայլը մինչև տուն, տանջվեր անտանելի ցավով՝ մինչև արձակեին նրա լուծը և մեխը հանեին... Ի՜նչ տանջանք։ Իսկ տունը հեռու էր, և սայլապանն անվրդով, համենայն դեպս ոչ շատ անհանգիստ։ Պետք էր նայել այդ անասունին, հասկանալու համար, թե ինչ բան է ցավը, երբ չի արտահայտվում գոնե մի բառով։ Ի՜նչ պիտի աներ եզը, այդ անասունը—ոչի՜նչ։ Ես հետո հասկացա, թե ինչու ինձ խորապես տանջեց այդ դեպքը։ Այո, սիրելի՛ք, դուք ինձ գուցե հասկանաք, թե ինչ էր ինձ հուզող պատճառը։ Ես հետո հասկացա, որ այդ րոպեին ինձ ցնցեց այդ եզան լռությունը և այն բանը, որ նա չգիտեր, թե այդ ցավը մի ժամից, կես ժամից կդադարի, որ մեխը կհանեն։ Նա անշուշտ ապրում էր հավերժական մի ցավի զգացումը։ Մարդը կդիմեր մարդուն, օգնություն կհայցեր, կսպասեր օգնության, կհուսար և կթեթևացներ այդ դժոխական ցավը։ Բայց անասունը զուրկ էր այդ հույսից ևս... Լորձո՜ւնք, երկարավո՜ւն, ձգվո՜ղ, անխո՜ս, անտրտո՜ւնջ և ծա՜նր պարտականություն—քաշել սա՛յլը։ Դեպքն այնքան ազդեց ինձ, այնպիսի խոր վերքով մտավ հոգուս մեջ, որ երկար ժամանակ ես չէի կարողանում էլ տեսնել։

Ես ստացա մի հիվանդություն—խղճահարության նոպա, որ երբեմն բռնում էր ինձ և հոգեկան ծանր տանջանքներ պատճառում: Ես վճռեցի բժիշկ դառնալ... և դուք տեսնում եք թե ինչպիսի բժիշկ եմ:

— Դուք հրաշալի բժիշկ եք,— ասացի ես:

— Թողեք,—ձեռքը թափ տվեց բժիշկը,—իմ բաժինն ես ինձ կանվանեի խղճով արհեստավոր... Տեսա՞ք ինչ էր ասում հիվանդը. «մարդկայնությո՜ւն, խորի՜ն մարդկայնություն»: Ի՞նչ էր ճգնում ասել այդ մի բառով:— Մի ամբողջ տիեզերք: Բայց ի՞նչ է այդ բառը, ո՞րքան աղքատ է այն արտահայտելու մի այնպիսի անբավ, անհուն հավերժություն—Կյա՛նք, Մա՛հ... ի՞նչ է այդ բառը, ի՞հ, լորձո՛ւնք, այն եզան համր, անձայն, անզոր լորձունքը, անհնարին տանջանքի այդ խղճուկ արտահայտությունը...

— Ի՞նչ ահավոր մեծ բան է կյանքը,— բացականչեց բարեկամս՝ կարծես կամենալով ազատվել մտքերի ծանր բեռից:

— Ահավո՜ր մեծ... անչափելի՜, անարտահայտելի՜...

Բժիշկը թիկնեց բազկաթոռի մեջ և հայացքն ուղղեց գրասեղանի վրա դրած մի փոքրիկ յուղանկարի: Նա գլուխն օրորեց և մատով ցույց տվեց նկարը:

— Ահա, տեսե՞ք...

Ծիրանավառ հորիզոնի հարթ, անվերջության շեշտող գծի վրա նկարվում էին եգիպտական բուրգերը: Ինչպես հավերժության վրա կամ նրա դեմ լուռ պայքարի մտած ամենահակիրճ, ամենասուր մի ձև՝ եռանկյունին:

— Մարդկության հի՜ն տանջանքը,— խոսեց բժիշկը,— պայքարը մահի դեմ: Ապահովումը կյանքի՝ անգամ մահվան մեջ: Ի՞նչ անօրինակ պայքար մահի դեմ:

Ուժե՞ղ բան է կյանքը...

———————

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՆՑՅԱԼԻ ՍՈՒՐՈՒՐՆԵՐ

Ավելորդը 5
Տերտերը 28
Փաղխոը 35
Սատանքը 41
Խանութպան 48
Միայն մեկը 54

ՆՐԱՆՑ ԺԳԻՏԸ

Ընկերներ 75
Էշխանը 134
Մերկի 141
Համեգաստի տանը 147
Սաթան 152
Հողը 160
Քարհատներ 197
Երեքը 201
Ցաված սեր 244

ԽՈՀԵՐՈՎ

Ձութակ և արյուն 275
Գիրք ծաղկանց 282
Զյարգաշ 307
Աղաջիս 321
Արամ թագավորը 328
Սեփականություն 337
Թանգարանի նյութեր 348

ՄԱՆՐԱՊԱՏՈՒՄ

Խաղ 353
Սանդղադարձը 354
Սովետական սերը 354
Միայն մեկը 356

Գարուն 356
Ճանճը 357
Լուսանկար 357
Հակառակորդներ 358
Աշխատանքը 359
Երաժիշտ 360
Սեղանը 361
Էքսպոնատներ 362
Մուրացիկը 363
Բնություն 364
Անցյալի հուշեր 364
Սրավյանը 365
«Արվեստի օրենքները» 366
Կոշկակարը 366
Ձին 367
Երախտավոր գայլերը 368
Ցիրկուս 369
Պառավը 369
Մեծ սիրտը 370

ՆԿԱՐՆԵՐԻ ԴԻՄԱՑ

Բոքսն 372
Ասամներ 373
Հերոսամայրը 374
Մեր հերոսները 374
Կոմերիտականը 375
Անասունները 375
Գեղջկուհիները 376
Ծաղիկներ 376
Ռադիոհաղորդում 377
Աշուն 378
Մահը 379

ՆՈՊԱ

Շունը 381
Խոշտանգվածի ավանդը 383
Անխուսափելին 393
Վերադարձ 399
Ծնողներ 403
Բժիշկը 411

Խմբագիր՝ Հ. ՄԿՐՏՉՅԱՆ

ՎՖ. 10977. Պատվեր 126. Տիրաժ 4000. Տպագրական 27 մամուլ։
Ստորագրված է տպագրության 1946 թ. 2/VII-ին։

ՀՍՍՌ Մինիստրների Սովետին կից Պոլիգրաֆ և հրատարակչությունների
Վարչության № 3 տպարան, Ալլահվերդյան № 65, Երևան, 1946 թ.։

14128

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.
220027316

A II/27316